

Бердянський осередок Запорізького наукового товариства
ім. Я.П. Новицького
Бердянський державний педагогічний університет

**УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ
1932-1933 РОКІВ
У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І**

Матеріали історико-археографічних експедицій

Запоріжжя
АА Тандем
2009

ББК 63.3(4 Укр7)622
УДК 94(477.7)
У 75

Рекомендовано до друку вченою радою Бердянського
державного педагогічного університету
(протокол № 2 від 29.09.2009)

Книга створена завдяки гранту Президента України для
обдарованої молоді

При оформленні обкладинки використано фотографію
меморіалу жертвам Голодомору 1932-1933 рр., відкритого в
БДПУ 16 вересня 2009 р., картину бердянського художника
П.П. Білоусова «Млин» (1935 р.) і малюнок Л.К. Болбата з серії
«Голод» (1975 р.) із фондів Бердянського художнього музею ім.
І.І. Бродського

**Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному
Приазов'ї: матеріали історико-археографічних експедицій /
Упорядник: В.М. Константинова. – Запоріжжя: АА ТанDEM,
2009. – 532 с.**

У книзі публікується усний історичний наратив, записаний
експедиціями Бердянського державного педагогічного
університету в 2007-2009 рр.

Розраховано на широке коло читачів – науковців, викладачів,
студентів, школярів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться «живою
історією», мікроісторією, історичною регіоналістикою, історією
України ХХ ст.

**ББК 63.3(4 Укр7)622
УДК 94(477.7)**

ISBN 978-966-488-042-5

© БДПУ, 2009
© ПП «АА ТанDEM», 2009

**Berdyansk Branch of Zaporizhzhya Scholarly Society
Named After Y.P. Novyts'kyi
Berdyansk State Pedagogical University**

**ORAL HISTORY OF HOLODOMOR
1932-1933 YEARS
IN THE NORTHERN PRYAZOVYA
The materials of historical archeographical
expeditions**

**Zaporizhzhya
AA Tandem
2009**

Oral History of Holodomor 1932-1933 Years in the Northern Pryazovya: the Materials of Historical Archeographical Expeditions / Author: V.M.Konstantinova. – Zaporizhzhya: AA Tandem, 2009. – 532 p.

It is published by the decision of Berdyansk State Pedagogical
University's academic council
(protocol № 2 from September 29, 2009)

A book is published due to the grant of the President of Ukraine for
the gifted young people

The oral historical narrative, gathered in archeographical expeditions
of the Berdyansk State Pedagogical University in 2007-2009 years, is
published in this book.

The edition is addressed to wide auditory of readers — researchers,
tutors, students, schoolchildren, everybody who is interested in oral
history, microhistory, history of Ukraine of XX century.

ВІД УПОРЯДНИКА

І сьогодні на чисельних конференціях, у пресі, у наукових працях можна побачити, почути і прочитати фактично два протилежні погляди на характер Голодомору в населених пунктах Північного Приазов'я. Згідно з першим, цей регіон майже не постраждав, оскільки, на відміну від віддалених від моря місцевостей, міг прогодувати себе рибою, на яку було багате Азовське море. Адепти ж протилежної точки зору фактично відмовляють ситуації в Північному Приазов'ї в будь-якій специфічності, стверджуючи, що ситуація тут майже не відрізнялась від загальноукраїнської. Причому і перші, і другі в кращому разі базують свої твердження лише на поодиноких усних свідченнях або документах.

Наблизитись до розуміння історичної правди мають допомогти широкомасштабні тематичні експедиції зі збирання усних свідчень свідків подій 1932-1933 років у Північному Приазов'ї.

А те, що дослідження саме «живої», усної історії Голодомору є одним із пріоритетних завдань, не викликає сумніву. Тут можна погодитись з оцінкою ситуації у вітчизняній історіографії, поданою О. Боряком. Згідно з ним, звернення до таких трагічних сторінок української історії, як Голодомор, засвідчує, а подальші локальні дослідження підтверджують наявність в українській історичній науці двох паралельних діючих процесів когнітивного характеру. Перший, що має практично-прикладне спрямування, зорієнтовує істориків на пошук нових функціональних джерел з цієї проблематики, оскільки питома вага потенційного джерельного комплексу й досі, через певні соціально-політичні причини, залишається закритою для загального користування. Інший процес має більш глибоке суспільне підґрунтя та викликаний парадигмальними змінами 90-х років XX століття в наукових колах гуманітарного циклу. Розчарування в макроаналітичних підходах, які не розкривали в повному обсязі специфічних рис суспільних явищ та локальних особливостей, призвело до концентрації уваги наукового загалу на можливостях мікроісторичних студій, пріоритет у яких віддавався людині як творцеві та безпосередньому учасникові історичного процесу.

До цього варто додати ще один аргумент на користь пріоритетного звернення до дослідження саме усної історії

Голодомору. Тоді як архівні матеріали, які стосуються цієї трагічної сторінки нашого минулого, більш-менш захищені від впливу часу, живих свідків подій кожного місяця залишається все менше. Тож навіть нетривале зволікання з фіксацією їхніх свідчень призводить до безповоротної втрати унікальних джерельних комплексів.

Не прагнучи давати і тим більше нав'язувати свої оцінки, я волію надати слово самим старожилам Північного Приазов'я, у пам'яті яких закарбувались події 1932-1933 рр. У цьому й полягає специфіка саме археографічного видання.

Пригадую, що про трагедію 1932-1933 рр. я вперше почула ще в дитинстві від моєї бабусі, Галини Корніївни Божко, коли гостювала під час шкільних канікул у селі Вершина 2 Куйбишевського району Запорізької області. Бабуся розповідала мені про якісь рецепти, а потім несподівано зітхнула: «Зараз є з чого готувати, а тоді... Але тобі про це ще рано знати. Не дай Бог такого нікому!»

Згодом розповіді свідків Голодомору мені доводилось чути впродовж багатьох років, адже збирання й дослідження матеріалів усної історії вже давно перебуває в сфері моїх наукових інтересів. З 2000 року я стояла у витоків історико-етнографічних та археографічних експедицій до населених пунктів Південної України, які проводяться Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Запорізьким науковим товариством ім. Я.П. Новицького, Запорізькою філією Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Останні кілька років я спільно з професором І.І. Лиманом організовую та очолюю такі ж експедиції на базі Бердянського державного педагогічного університету та Бердянського осередку Запорізького наукового товариства ім. Я.П. Новицького. Причому ці експедиції територіально охоплюють саме Північне Приазов'я.

Доречно звернути увагу на те, що у вітчизняній історичній науці немає усталеної думки стосовно до визначення кількості та географічних меж регіонів і підрегіонів України. І це цілком природно, адже в кожному випадку відповідне визначення диктується методологією, метою, завданнями, предметом, об'єктом, хронологічними межами конкретного дослідження.

Таку ситуацію спостерігаємо і стосовно до Північного Приазов'я.

На сьогодні в історіографії так і немає однастайності щодо територіальних меж Північного Приазов'я. Попри це, у все більшій кількості досліджень спостерігаємо звернення до окремих аспектів історії цього краю, причому самі ці дослідження виходять з тези, що Північне Приазов'я має характерні ознаки, які дають підстави виокремлювати його в специфічний підрегіон.

Разом з тим, немає підстав переоцінювати доробок з вивчення історії Північного Приазов'я.

За всієї умовності класифікації, історіографію історії Північного Приазов'я можна поділити на дві групи. Перша – це праці, які стосуються до історії України, Російської імперії, Радянського Союзу в цілому і в яких сюжети щодо нашого підрегіону є головним чином ілюстрацією процесів, що відбувались у державі в цілому. В абсолютній більшості ці праці написані науковцями, що живуть і працюють далеко за межами Приазов'я.

Друга група – праці, присвячені безпосередньо підрегіону. Цілком природно, що серед їх авторів чисельно переважають саме представники населення Приазов'я. Тут висока питома вага аматорських, краєзнавчих досліджень. Що ж стосується професійних істориків, які представляють наукові установи підрегіону, то їхній доробок у справі комплексного вивчення минулого Північного Приазов'я залишається досить скромним. Тоді як маріупольські науковці сконцентрували увагу переважно на вивченні історії грецького населення Маріупольщини, історики Мелітополя лише епізодично звертаються до сюжетів, що стосуються до Північного Приазов'я в цілому (варто згадати передусім книгу «Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури)»¹. У наших найближчих російських сусідів, таганрогців, сюжети, які стосуються Приазов'я, також вивчаються фрагментарно і в абсолютній більшості мають краєзнавчий характер.

¹ Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). – Запоріжжя: Просвіта, 1997. – 176 с.

Отже, фактично, на сьогодні висвітлені лише окремі сюжети з історії Північного Приазов'я або ж більш-менш комплексно досліджена історія окремих територіальних складових цього під регіону.

За таких обставин помітним прогресом можна вважати те, що останнім часом робиться в справі вивчення історії Північного Приазов'я істориками Бердянського державного педагогічного університету. Тут почала формуватись наукова школа, представники якої займаються саме комплексом проблем, що стосуються безпосередньо до минулого нашого під регіону. Уже багато років у БДПУ проводяться міждисциплінарні наукові конференції «Мова та культура народів Північного Приазов'я». А 2008 року я взяла участь в організації Міжнародної конференції «Північне Приазов'я у філософсько-історичному та філологічному вимірі», причому серед проблем, які на ній розглядались, було й визначення самого поняття «Північне Приазов'я». Більшість учасників зібрання зійшлася на тому, що географічні рамки Північного Приазов'я в кордонах України визначаються територіями, прилеглими до Азовського моря, — частиною Херсонської, Запорізької, Донецької областей.

Під час збирання матеріалів усної історії членами наших з І.І. Лиманом експедицій було записано велику кількість спогадів зі згадками про Голодомор 1932-1933 років у Північному Приазов'ї. Важливо, що проблематика експедицій не передбачала виявлення саме таких свідчень, зосередившись на тематиці урбанізаційних процесів і духовного життя населення Північного Приазов'я. Більше того, жоден з пунктів запитальника не стосувався безпосередньо Голодомору. Завдяки цьому виникла чудова нагода визначити, наскільки значущими в свідомості старожилів Північного Приазов'я є спогади про трагічні події 1932-1933 рр. І, як з'ясувалось, є підстави стверджувати, що Голодомор глибоко вкарбувався в пам'ять народу, залишаючись одним із найяскравіших і найболючіших спогадів цілого покоління. Тож відповідаючи на різноманітні питання, які є досить далекими від теми Голодомору, респонденти знову й знову згадували страшні події 1932-1933 рр. Саме такі свідчення і вміщені в першому розділі цієї книги (інтерв'ю №№ 1-60).

Показово, що рукопис, який складався з фрагментів інтерв'ю, уміщених у першому розділі цієї книги, у листопаді 2008 р. став переможцем Всеукраїнського просвітницько-патріотичного конкурсу вчинених дій щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років «Голодомор 1932-1933 років. Пам'ять народу». Він посів I-е місце в номінації «За кращу роботу серед студентів, аспірантів, науковців, педагогічних працівників». Утім, умови того конкурсу не передбачали можливості публікації рукопису.

Така можливість з'явилась завдяки гранту Президента України для обдарованої молоді, який я одержала в 2009 р. Цей грант передбачав уже проведення і публікацію результатів усноісторичних експедицій, присвячених безпосередньо подіям Голодомору в Північному Приазов'ї. Частина матеріалів зазначених експедицій і складає другий розділ цієї книги (інтерв'ю №№ 61-152).

Така логіка побудови археографічного видання, на мій погляд, є цілком виправданою. Адже читач має змогу спочатку ознайомитись з тими уривчастими свідченнями про Голодомор, які приходили на згадку старожилам Північного Приазов'я у зв'язку із зовсім іншими подіями, а вже потім, заглиблюючись, прочитати матеріали інтерв'ю, сфокусованих безпосередньо на Голодоморі.

Задля надання читачам можливості якнайбільш адекватно сприймати матеріали, уміщені у цьому виданні, доречно докладніше зупинитися на викладі історії проведення експедицій, під час яких були зібрані матеріали як для першої, так і для другої частини книги. Так само, як і звернути увагу на методологічні підходи, використані у процесі роботи.

Початковим етапом безпосередньої реалізації проекту експедицій 2007-2008 років, присвячених вивченню урбанізаційних процесів, стало визначення: а) переліку населених пунктів, у яких мало проводитись інтерв'ювання; б) кола респондентів.

Під час реалізації першого завдання і було прийнято рішення обмежитись таким специфічним підрегіоном Південної України, яким є Північне Приазов'я. Це мало дозволити не розпорошувати сили, досягти «ефекту насичення», зібрати представницьку джерельну базу.

Щодо другого завдання, то було вирішено обмежитись респондентами, вік яких перевищував 75 років, які народились або ж обов'язково провели роки дитинства та юнацтва на території Північного Приазов'я, які народились і досі проживають у сільській місцевості, або ж, якщо зараз і є городянами, пам'ятають «сільський» період свого життя. При цьому передбачалось, що при опитуванні варто зосередитись на подіях і спогадах, які стосуються періоду до 1945 року.

На підготовчому етапі мною був складений запитальник, який згодом був трансформований і доповнений. Тут найбільшу допомогу надав професор А.В. Бойко, який, керуючись власним досвідом проведення експедицій, доопрацював мій запитальник, запропонував, зокрема, конкретизувати, звузити деякі питання, включити до них варіанти відповідей, які б дали змогу «підштовхнути» респондентів до спогадів. З іншого боку, і мій початковий запитальник прислужився запоріжцям, адже питання з нього включено до окремого блоку «Село та місто» «Напрямок можливих зовнішніх запитань усного опитування учасника археографічної експедиції»¹.

Важливо, що і сам запитальник, і взагалі хід проведення експедицій неодноразово обговорювалися під час наукових зібрань, що дало змогу вносити певні корективи, уникати або виправляти деякі організаційні та методичні помилки.

Упродовж першої половини 2008 року я мала нагоду інформувати про деякі результати проведення експедицій учасників наукових конференцій «Нижньодунайський регіон у XV-XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації» (Одеса-Тульча, 7-11 травня) (йшлося про проведені інтерв'ю з нащадками козаків Азовського козацького війська – переселенців із Нижнього Придунав'я); «Північне Приазов'я у філософсько-історичному та філологічному вимірі» (Бердянськ, 15-16 травня) (де була здійснена спроба розглянути історію Північного Приазов'я, і, зокрема, його усну історію як складову історичної регіоналістики); «Усна історія в науковому

¹ Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – Т. 1. – С. XLVI-XLVII; Усна історія: теорія та практика / Упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та інші. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2008. – С. 65-66.

дослідженні» (Запоріжжя, 23-24 травня). Найбільш плідною в плані обміну досвідом виявилась остання зі згаданих конференцій, організована Запорізьким національним університетом, Інститутом усної історії ЗНУ та Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Я мала нагоду краще ознайомитись із підходами до вивчення усної історії, які існують у різних, репрезентованих на конференції, наукових осередках України.

У другій половині 2008 р. різні аспекти вивчення усної історії Північного Приазов'я порушувалися мною на конференціях «Особливості державної політики у соціокультурній ситуації в Україні. Шляхи формування у молоді національної свідомості і патріотизму на основі традицій українського народу та запорозького козацтва» (Запоріжжя, 23-24 жовтня), «Другі Новицькі читання» (Запоріжжя, 31 жовтня), «Другі Корфовські педагогічні читання» (Бердянськ, 13-14 листопада).

У червні 2009 р. разом із І.І. Лиманом я провела науково-методологічний семінар «Усна історія та її наукові можливості» в Інституті Історії України НАН України.

21-23 вересня 2009 р. я взяла участь у воркшопі з міської історії Центру міської історії Центрально-Східної Європи (Center of Urban History of East Central Europe), де виступила з презентацією саме усноісторичних досліджень, проведених на території Північного Приазов'я.

А двома тижнями пізніше на науковій конференції «Міфи і стереотипи в історії Польщі та України XIX і XX ст.» (Лодзь, Польща) я виступила з доповіддю «“Свої-чужі?”: взаємні міфи та стереотипи в свідомості українського та польського населення Північного Приазов'я (за матеріалами історико-археографічних експедицій)».

Утім, якими б важливими не були контакти з фахівцями з усної історії та апробація результатів експедицій на різноманітних наукових зібраннях, основна робота все ж велася в стінах Бердянського державного педагогічного університету й безпосередньо в помешканнях респондентів.

Подальшій плідній роботі помітно прислужилося часткове об'єднання зусиль з експедиціями, що проводились студентами та магістрантами БДПУ під керівництвом професора

І.І. Лимана в рамках роботи над проектом «Трансформації релігійності населення в умовах полікультурного регіону (за матеріалами археографічних експедицій Північним Приазов'ям)». Між іншим, було домовлено, що учасники обох проектів беруть за основу проведення інтерв'ю запитальник, який включатиме і блоки, що мають стосунок до феномену сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції, і блоки з питаннями про трансформації релігійності в умовах полікультурного регіону. Завдяки цьому виникла можливість удвічі розширити коло охоплених експедиціями респондентів і населених пунктів. Задля уникнення методологічних та інших розбіжностей учасники обох проектів узгодили методику організації та проведення опитування, принципи опрацювання та публікації зібраних усних джерел.

Між іншим, завдяки об'єднанню зусиль з експедиціями І.І. Лимана до кола респондентів потрапили й ті старожили Північного Приазов'я, дитинство та юнацтво яких пройшли не в сільській місцевості, а в містах.

Задля досягнення оптимальнішої якості інтерв'юери до проведення самостійних інтерв'ю пройшли як теоретичну, так і практичну підготовку. Перша полягала в ознайомленні з опублікованими напрацюваннями вітчизняних та закордонних фахівців з усної історії (сформована база даних, яка постійно поповнюється), проводились спільні обговорення на спеціальних семінарах і в рамках університетських курсів «Історія Південної України», «Методологія та методи наукової діяльності», «Джерелознавство історії України» тощо. Поглибленому вивченню опублікованих напрацювань сприяла зацікавленість студентів та магістрантів, адже їхні теми курсових, дипломних і магістерських були пов'язані саме з усною історією. Що стосується практичної попередньої підготовки, то йдеться про участь новачків в опитуваннях, що проводились їхніми більш досвідченими колегами.

Після експедиції не лише її учасники, але й інші студенти та магістранти, залучені до проектів, слухали аудіозаписи проведених інтерв'ю, аналізували транскрипти, обговорювали, що можна було б зробити чи не робити, щоб одержати якомога повнішу інформацію, допомогти респондентам краще пригадати давно підзабуті факти, відчуття, враження.

Практикувались міні-експедиції, які проводились студентами та магістрантами переважно в тих населених пунктах, звідки вони були родом, а отже, де їх сприймали за «своїх». Це помітно сприяло подоланню психологічного бар'єру між інтерв'юером і респондентом.

Обов'язковою умовою був набір на комп'ютері текстів-транскрипцій джерел усної історії самими інтерв'юерами невдовзі після проведення інтерв'ю. Пізніше вже ми з І.І. Лиманом звіряли відповідність кожної транскрипції аудіозаписам, а також її відповідність визначеним нами правилам публікації.

Проблематика експедицій 2007-2008 років не дала можливості сконцентруватись на фіксуванні винятково свідчень про Голодомор, на їх деталізації, на виявленні та спілкуванні саме з тими респондентами, які були свідками Голодомору. Тож постала гостра необхідність і запису свідчень старожилів, раніше не охоплених опитуванням, і повторних вузькофокусованих інтерв'ю з уже виявленими свідками.

Відповідні завдання розв'язувались під час реалізації проекту «Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї (за матеріалами історико-археографічних експедицій)», підтриманого грантом Президента для обдарованої молоді.

Підготовчо-організаційний етап цього проекту передбачав:

- вибір населених пунктів, респондентів;
- вибір типу інтерв'ю;
- розробку схеми інтерв'ю;
- розв'язання організаційно-побутових питань, пов'язаних із запланованими експедиціями;
- безпосередній інструктаж учасників археографічних експедицій;
- технічну підготовку апаратури для проведення інтерв'ю.

Наступний етап (проведення історико-етнографічних експедицій) мав полягати в:

- збиранні джерел з усної історії (опитуванні свідків Голодомору);
- транскрибуванні аудіозаписів інтерв'ю.

Етап систематизації зібраних джерел з усної історії Голодомору передбачав:

- зв'єрення ідентичності транскриптів та аудіозаписів;
- уніфікацію оформлення транскриптів;
- упорядкування тек з матеріалами кожного інтерв'ю.

Нарешті, останній етап (публікація археографічного видання) мав полягати в:

- археографічному оформленні текстів-транскриптів джерел усної історії;
- підготовці науково-довідкового апарату (іменного та географічного покажчиків, переліку текстів-транскриптів, що публікуються, списку скорочень);
- макетуванні видання;
- публікації тому джерел з усної історії Голодомору;
- розміщенні електронної версії цього видання в мережі Internet.

Обумовлює, що фактично реалізація цього проекту, розпочавшись уже в січні 2009 р., багато в чому базувалась на методологічних підходах, які добре зарекомендували себе при підготовці і проведенні попередніх експедицій БДПУ. Найсуттєвіша відмінність полягала в тому, що опитування деяких респондентів було проведено двічі, з досить тривалим часовим інтервалом. Це дає ґрунт для цілої низки досить цікавих спостережень стосовно до того, наскільки стійкими й важливими є ті чи інші спогади про події Голодомору для конкретного респондента, наскільки вкоріненими в його свідомості є ті чи інші оцінки, судження тощо. Це ж допомагає заповнити прогалини, припущені при проведенні першого опитування. Доречно згадати, що відповідна методика є далеко не новою; між іншим, до практики проведення повторного опитування досить часто звертався і вже неодноразово згадуваний вище Я.П. Новицький.

При визначенні кола респондентів було вирішено, що воно має включати осіб, які народились до 1931 р. включно і які в часи Голодомору мешкали на території Північного Приазов'я. Тут маю зізнатись, що деякі наші інтерв'юери настільки захопились, що порушили визначений принцип і провели опитування респондентів, які народились після 1931 р., але добре пам'ятають розповіді батьків про Голодомор. Такі інтерв'ю до цього видання не включені. Разом із тим, вони,

містять цінні, хоча й опосередковані, свідчення про події 1932-1933 рр., стали важливою складовою архіву кафедри історії України БДПУ.

При складанні запитальника були використані як питання, що вже давно апробовані запорізькими експедиціями, так і питання, що містяться в чотиритомному виданні «Великий голод в Україні 1932-1933 років» (Київ, 2008).

Тексти-транскрипти джерел усної історії в кожному розділі цього видання систематизовані за географічним принципом, у залежності від місця проживання респондентів, так, аби читач мав змогу здійснити уявну подорож Північним Приазов'ям, поступово просуваючись із півдня на північ. Окремими підблоками подані інтерв'ю респондентів, які мешкають в одному населеному пункті.

Зверну увагу, що саме такий принцип розташування матеріалів про Голодомор у Північному Приазов'ї є найбільш виправданим. Адже географічно південним «кордоном» під регіону є Азовське море, завдяки фауні якого, згідно зі свідченнями старожилів, велика частина населення й рятувалась від голоду. Тож саме з віддаленням від моря голод ставав усе масштабнішим. Такою була закономірність, яка простежується при вивченні зібраних усноісторичних матеріалів. Разом з тим, маю наголосити на необхідності не абсолютизувати зазначену вище закономірність і брати до уваги цілий комплекс інших, крім географічного, факторів, які визначали масштаби Голодомору в тому чи іншому населеному пункті чи в окремій родині.

Під час опрацювання та публікації зібраних усних джерел були взяті за основу рекомендації, випрацьовані в результаті обговорення та апробації проекту «Правил видання джерел усної історії»¹. Правда, рекомендовані правила були мною дещо

¹ Сурева Н. Правила видання джерел усної історії (проект). – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2005. – 20 с. Методичні рекомендації до видання джерел усної історії // Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – Т. 1. – С. LV-LXV; Методичні рекомендації до видання джерел усної історії // Усна історія: теорія та практика / Упорядники

модифіковані та узгоджені з тими, що використовувались І.І. Лиманом у процесі реалізації його проекту.

Текст-транскрипція кожного джерела забезпечена заголовком, у якому зазначається: порядковий номер інтерв'ю, дата та місце проведення інтерв'ю; прізвище, ім'я, по батькові респондента; рік народження респондента; місце постійного проживання респондента на момент інтерв'ю; прізвище, ім'я, по батькові інтерв'юера; назва установи, яку представляє інтерв'юер.

Обов'язково наводиться текст запитань інтерв'юера. Це, з одного боку, дозволяє зрозуміти, про що йдеться, коли респондент на поставлені запитання відповідає не розширено («так», «ні», «а як же!» тощо), а з іншого, допомагає зберегти контекст, який є суттєвим для інтерпретації джерела, допомагає краще зрозуміти логіку відповіді респондента. З огляду на це наводяться навіть ті запитання, на які респонденти відповідають, здавалось би, невпопад, не зовсім розуміючи, про що в них питають, але «чіпляючись» за якесь почуте в запитанні слово.

У тих кількох випадках, коли проводилось опитування одразу декількох респондентів, позначається, кому належить кожна репліка, згадка, уточнення.

Застосовується винятково послідовна подача тексту. Не допускається, аби археограф самостійно здійснював упорядкування поданої в розповіді інформації за тематико-хронологічним принципом, об'єднував поодинокі згадки, обмовки, пригадування в логічні тематичні блоки.

Текст однієї відповіді на абзаци не розділяється. Текст поділено на слова та речення відповідно до норм сучасного українського правопису.

Передача запитань та відповідей здійснена із застосуванням звичайних знаків пунктуації: звичайне твердження – /./; звичайне запитання – /?/; запитання з емфазою – /?!/; твердження з емфазою – /!/; незакінчена відповідь або різкий перехід до нового сюжету – /.../ та ін.

Зроблені респондентом у процесі розповіді уточнення беруться в круглі дужки ().

У квадратних дужках зазначаються зміни емоційного стану респондента [сміється], [посміхається], [плаче], [хвилюється], [зітхає] та ін.

Власні та географічні назви, імена та прізвища, назви установ передаються за оригінальною вимовою респондента. Разом із тим, у географічному покажчику українською мовою наводяться уточнені назви.

Низка прізвищ, згадуваних респондентами, з етичних міркувань при публікації інтерв'ю подано у скороченні: наводиться лише перша літера прізвища, після якої ставляться три крапки в квадратних дужках. З цих же міркувань не публікуються ті місця інтерв'ю, які респонденти попросили не повідомляти.

Фрагменти інтерв'ю, пропущені при публікації, позначені трьома крапками в квадратних дужках – /.../.

Орфоепія мови зберігається. Передається специфічне поєднання української мови з російською (суржик), характерне для сільської місцевості Південної України. Відповідно зберігаються русизми, вимова українських слів на російський манер, для передачі яких застосовується фонетичний принцип написання слів ([врач], [колхоз], [ігра], [сахарь], [щітали], [фамілія], [условія], [запрещали], [еслі], [празнік] тощо).

Деякі респонденти під час розмови по кілька разів переходили з російської на українську мову і навпаки. Ця специфіка передана при складанні транскриптів інтерв'ю.

Пряма мова в розповідях респондентів зберігається і передається за нормами сучасного правопису.

Аби забезпечити можливість дотримання перелічених вище правил, до роботи над текстами транскрипцій була залучена фахівець-мовознавець, кандидат філологічних наук, доцент В.О. Юносова.

Публікацію супроводжує науково-довідковий апарат, який включає іменний, географічний покажчики, перелік текстів-транскриптів, що публікуються, список скорочень.

Опубліковані в цьому виданні інтерв'ю слід розглядати в комплексі з усноісторичними матеріалами, уміщеними в книзі «Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї: бердянський вимір»: з огляду на обсяг і специфіку

зібраних свідчень мешканців Бердянська вони були виокремлені в інше археографічне видання.

Створення бази (архіву) даних з усної історії Голодомору в Північному Приазов'ї, публікація цього археографічного видання, розміщення його електронної версії в мережі Internet для якомога ширшого доступу науковців і широкої громадськості є лише короткотривалим результатом реалізації цього проекту.

Реалізація такого короткотривалого результату може дати можливість привернути до подій 1932-1933 рр. увагу студентів і магістрантів, задіяних в історико-археографічних експедиціях, що матиме не лише наукове, але і виховне значення для майбутніх освітян та їхніх учнів. І набутий під час експедицій досвід, і сформована в результаті база (архів) даних можуть послужити основою для розгортання в БДПУ аналітичних досліджень, для написання дисертацій, магістерських, дипломних і курсових робіт, для розробки спецкурсів, для організації та проведення конференцій, круглих столів. Реалізація зазначених заходів може широко висвітлюватись у місцевих засобах масової інформації, що має прислужитися справі поширення об'єктивної інформації про трагічні події 1932-1933 рр.

У більш широкій перспективі реалізація проекту може стати складовою заходів з відновлення та збереження національної пам'яті, увічнення пам'яті жертв Голодомору, консолідації зусиль у цьому напрямі окремих дослідників, установ і широкої громадськості.

Насамкінець цієї передмови я маю віддати моральний борг і подякувати всім тим, хто так чи інакше залучився до реалізації проекту.

Безумовно, що найбільша подяка адресується нашим респондентам, чий спогади без перебільшення є безцінними.

Щиро вдячна всім студентам і магістрантам, які виступили в ролі інтерв'юерів. При цьому сподіваюсь, що набутий досвід прислужиться їм і надалі.

За багаторічну допомогу, підтримку та консультації дякую доктору історичних наук, професору Запорізького національного університету А.В. Бойку та доктору історичних наук, професору БДПУ І.І. Лиману.

Вельми вдячна аспірантці кафедри історії України БДПУ І.П. Дерман, яка опікувалась складанням покажчиків і була залучена до опрацювання усноісторичних матеріалів; Ю.Ю. Королевській, Х.О. Сербіновій, М.В. Вовк, які виконали безліч «особливих доручень»; нарешті, С.К. Акімову, який опікувався оформленням обкладинки.

В.М. Константинова

**ДЖЕРЕЛА
УСНОЇ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ
1932-1933 років
у Північному Приазов'ї**

№ 1. – 2007 р., серпень 23. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Драєм Петром Андрійовичем, 1914 року народження, мешканцем м. Бердянська Запорізької області, проведене Гнибідю Євгеном Володимировичем (БДПУ).

Гнибίδα Є.В. (далі – Г.Є.) – Ваши фамилия, имя, отчество?

Драй П.А. (далі – Д.П.) – Драй Петр Андреевич.

Г.Є. – Место рождения?

Д.П. – Село Новотроицкое.

Г.Є. – Дата рождения?

Д.П. – 1914-й год, 25 декабря...

Г.Є. – Какое у Вас образование?

Д.П. – Индустриальный техникум в 32-м году.

Г.Є. – А где Вы работали?

Д.П. – По разнарядке тогда было. В Ростове на заводе «Россельмаш».

Г.Є. – Долго работали?

Д.П. – Два года. [...]

Г.Є. – А Вы, когда проживали в селе, приезжали сюда, в город?

Д.П. – В гости к родственникам.

Г.Є. – И часто Вы приезжали сюда?

Д.П. – Когда учился, часто приезжал. Продукты привозил. Жил в общежитии. Бесплатное общежитие было.

Дочка Драй П.А. (далі – Д.) – Всем тогда давали, и у тебя есть награда «За доблестный труд в Великой Отечественной войне».

И потом так и работал: вначале – на «Дормаше», а потом перешел на «Первомайский».

Д.П. – На «Первомайский», а с «Первомайского» потом на пенсию ушел.

Д. – Проработал там очень долго, он с 46-го года проработал на «Первомайском» и до, до, до...

Д.П. – До пенсии.

Д. – Та еще больше. И уже на пенсии он был, его приглашали.

Вся жизнь у него прошла на «Первомайском», и я на «Первомайском», и племянники... Так сильно там работали...

То с 33-го года, тогда голод был, голодали, и им бесплатно давали пайки в техникуме. И он за 30 км к матери ходил. [...]

№ 2. – 2008 р., березень 7. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Бурлаковою Степанидою Федорівною,

1914 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Міненко Євгенією Миколаївною (БДПУ).

Міненко Є.М. (далі – М.Є.) – Назовите свои фамилию, имя, отчество. Национальность.

Бурлакова С.Ф. (далі – Б.С.) – [...] Бурлакова Степанида Федоровна (Димова). Национальность – болгарка. Настоящая болгарка [сміється].

М.Є. – Дата и место рождения (какое именно село, район, область)?

Б.С. – [...] 25 декабря, 1914-й год. Место – село Каларовка. Приморский район, село Каларовка.

М.Є. – Какое у Вас образование и профессия.

Б.С. – Тогда мы, знаешь, как учились? Не так, как сейчас учатся. Учились до четвертого класса и все, потом уже все. Это уже очень грамотный человек. Потом начали работать. Работала я комбайнером. [...]

М.Є. – [...] Откуда родом Ваши родители, Ваши предки?

Б.С. – Папа с этой серии – село Каларовка.

М.Є. – Что они рассказывали и что Вы знаете про населенные пункты, где они родились? [...]

Б.С. – Каларовка – село большое, хорошее было, болгарское, болгары одни только были. Раньше называлось Романовка, а потом приехал Каларов туда, в село, и перекрестили его в Каларово, село Каларовка. Большое, большое село было. Нет, они не родились в этом селе. Я помню, что бабушка моя говорила, что они откуда-то пришли, из какой-то... не знаю. Из Сербии. Они молодые были. А я знаю? Не могу сказать, кто их заставил, как они перешли. Там было тяжело жить, а здесь же земли хорошие. Они населялись вокруг речек. [...]

М.Є. – Посещали ли Вы или Ваши родственники во время Вашего детства и юности города? Какие именно и с какой целью?

Б.С. – Посещали, конечно, чего нет? Я ж была и в Запорожье, и в городе Баку была. Была у нас голодовка в 33-м. Ну, и собрались там дед и еще один такой человек пожилой, я и еще одна женщина. Не женщины, а еще девчата были тогда. И они собираются ехать где-то подрабатывать. А нас не пускают, а мы за ними. Они нас вертают, нет, а мы идем, пойдем, там

подроботаем. Ну, и добрались. Добрались до э тот, до парохода. Сели на парохода и поехали. Поехали дальше Крыма, дальше Крыма еще, не помню точно куда. Ну, что ж, подработали там. Тут такая голодовка была, не дай Бог! А мы там подработали по один пуд пшеницы, и носили ее сто километров, пока добрались до парохода, чтоб сесть в Азовское море, чтоб приехать уже домой, в Каларовку. Вот так жили. Приехала, сестра умерла с голода, муж умер с голода, свекор умер с голода. Ну, что ж, давай, будем что-то это, а уже новый хлеб вот-вот. Была как раз Троица, новый хлеб на носу. Они поумирали все с голода. Ну, тогда пошел уже новый хлеб, уже начали молотить. Стало уже немножко легче, голодовка не такая уже была, и вот так и жили. Мы много горя перенесли, наше поколение особенно, особенно наше поколение. Ни одну голодовку, ни одну войну. В 21-м, в 33-м и в сорок каком, 47-м. И войны, войны было много. [...]

М.С. – Объясните поподробнее, чем, по Вашему мнению, город отличался от села в годы Вашего детства и юности?

Б.С. – Конечно, разница была. Именно: село как село, разваленные хаты тогда были, а город был хороший. Они хоть получали трошки денег. Сейчас совсем другое. Я говорю: живите, живите и живите и не волнуйтесь. Мы не жили, а мучились, мучились. Была одна соседка там, ходили, пололи тогда. Она пойдет в город, кума у нее там жила, тут, в городе Бердянске. Принесет полное ведро тьльки (камсу). Идем на работу, она ташит это ведро полное. Как пойдем там, как рассыпим его, как начнем кушать – не дай Бог! Мучились: голодовка. Идем на работу, там женщина есть, кухарка, сварит кашу. Мы по разу обошли, рядок перепололи, другой рядок перепололи. «А! Каша готовая, – кричит. – Давайте на кашу!» Идем, миски с дома несем себе. И по сто пятьдесят грамм давали брынзу. Хорошая брынза. Кашу покушаю, а брынзу в карман, потому что дома двое детей и свекруха. Иду с работы, они уже меня встречают на середину двора. «А брынза есть?» «Есть». «Давай!» Иногда было наоборот – брынзу скушаю, а кашу детям. Да, режу каждому понемножку, делю их – тебе столько, столько и бабе. Ой, ой, то дело большое было, большое дело было. [...]

М.С. – Как проходили смотрины?

Б.С. – У меня сестра тоже осталась сиротой. Мы остались три человека. Это сын, что в армии убили, я и сестра. А дядька Иван

нас: «Я так не хочу сватать. Нужно пойти до сватов, посмотреть, как они вообще живут». Пошел, едет машиной... Тогда машин не было. Тогда тачанкой и на лошадях. «Нет. Это нехорошие люди. Они нехорошие, потому что черепица раскрытая наверх, не прикрытая, как надо, во дворе нет никакого порядка». А она говорит: «Нет. Я его возьму!». Он такой красивый был. «А я его возьму!» – Сестра моя дядьке говорит. «Я его возьму!». Дядька говорит: «Ну, тогда, как хочешь, бери». Вот тебе она его и взяла. Они женились, а в 33-м – голод. Она умерла в 33-м. Свекор умер, и муж, и она. В один день они умерли. В одном гробу закопаны все три. А! Тогда какие труны тебе, труны. Тогда не было ничего. Кидали их как там попало. Не даром Ющенко борется за этих, за Голодомор. [...]

№ 3. – 2008 р., січень 15. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Коваль Тетяною Павлівною, 1915 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Карімовою Катериною Володимирівною (БДПУ).

Карімова К.В. (далі – К.К.) – Назовите Ваше имя, фамилию, отчество.

Коваль Т.П. (далі – К.Т.) – Коваль Татьяна Павловна.

К.К. – Национальность?

К.Т. – Украинка.

К.К. – Дата и место рождения?

К.Т. – Село Новотроицкое Бердянского района. 17 января 1915-го года.

К.К. – Скажите, какое у Вас образование, профессия. Где Вы учились?

К.Т. – Училась в советской партийной школе.

К.К. – Как звали Ваших родителей, бабушку, дедушку?

К.Т. – Мама – Коваль Татьяна Павловна, дедушек и бабушек не помню. [...]

К.К. – А они по национальности тоже украинцы?

К.Т. – Да, украинцы.

К.К. – А откуда были родом Ваши родители, предки?

К.Т. – Все местные.

К.К. – То есть с села Новотроицкого?

К.Т. – Да.

К.К. – А родители что-то рассказывали о населенном пункте, где они родились?

К.Т. – Некому было рассказывать, мне два годика было, когда мама умерла.

К.К. – А в Вашем детстве было что-то необычное, что Вы не могли бы объяснить?

К.Т. – Не было такого. Мама моя умерла от тифа, отец поехал в город и голодный был, и съел недоваренную пищу, заболел дизентерией и умер. Потом наступил голод, и я осталась со старшим братом и невесткой. Невестка спечет кусочек хлебушка, даст водичкой запить, и все... Очень тяжело переживали, не дай Бог. [...]

№ 4. – 2007 р., серпень 25. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Мазенко Надією Романівною, 1915 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Гнибідю Євгеном Володимировичем (БДПУ).

Гнибіда Є.В. (далі – Г.Є.) – Ваши фамилия, имя, отчество?

Мазенко Н.Р. (далі – М.Н.) – Мазенко Надежда Романовна.

Г.Є. – Год, место рождения?

М.Н. – Село Дмитровка. Рождение: 1915-й, 24 декабря.

Г.Є. – [...] Кто Ваши отец был, мать? Братья, сестры?

М.Н. – Отец был у меня, я его не знала (отца). Я родилась, а он уехал на лошади воевать, получил звание капитана, я была маленькая еще. Моя мама (да, Роман – отец был у меня, Роман, он не вернулся), бабушка была Папанова. Потом мама моя вышла замуж за Бойкова (однофамильцы были), вот. Я там жила...

Г.Є. – В Дмитровке?

М.Н. – В Дмитровке.

Г.Є. – А были у Вас сестры, братья?

М.Н. – Брат у меня был один родной – Петя, Петр Романович (от моего отца родного Романа, который погиб). Сестер у меня нету, остальные братья – сводные.

Г.Є. – А муж Ваш?

М.Н. – Муж мой – Мазенко Анатолий Владимирович. Воевал у войну, погиб. Я живу одна много лет.

Г.Є. – А с какого года и по каким причинам Вы проживаете в этом городе?

М.Н. – Когда коллективизация была, разгоняли по селам всех. Мы уехали. Отец мой приемный устроился на кирпичный завод.

Г.Є. – В Бердянске?

М.Н. – В Бердянск. Там дали ему комнатушку, как общежитие. И мама туда приехала. И я там ото ютилась. А потом я поступила на Первомайский завод... вот...

Г.Є. – А какое у Вас образование, профессия?

М.Н. – 7 классов я закончила. [...]

Г.Є. – А как Ваши относились к тем, кто переезжал жить в город из села?

М.Н. – Они относились обыкновенно. Кто мог – тот уезжал, кто не мог – тот не уезжал. Они относились... Кто уехал? Отец мой, Алешка называли его, дед уехал, его раскулачили, там гонение было. Правильно. А что же там сидеть, когда голод?! Правильно. Такое мое мнение. Кто уезжал, были о них хорошего мнения. И все. [...]

Г.Є. – А чем Вы занимались, когда проживали в селе? Чем родители занимались?

М.Н. – Ну, как? Я училась. Я ж девочкой была. Я училась, я в школу ходила. Приходила, обыкновенно... помогала там матери. А отец был огородником, работал, на грядине работал. Мама тоже работала, ходила. Пока быки задавили. На быках ездила. На грядину. Зарабатывали трудодни тогда. Тогда ж был колхоз, были трудодни. Понял? Зарабатывали, и на эти трудодни получали ж хлеб, считали каждый трудодень. Вот и я ж там бегала, помогала, училась, закончила семилетку и помогала. [...]

№ 5. – 2008 р., січень 27. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Щербиною Мариною Миколаївною, 1916 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Карімовою Катериною Володимирівною (БДПУ).

Карімова К.В. (далі – К.К.) – Назовите, пожалуйста, Ваше имя, фамилию, отчество.

Щербина М.М. (далі – Щ.М.) – Щербина Марина Николаевна.

К.К. – Марина Николаевна, а девичья фамилия?

Щ.М. – Онищенко.

К.К. – Дата и место рождения?

Щ.М. – Село Николаевка Бердянского района, 30 июля 1916-й год.

К.К. – А Вы в детстве школу заканчивали?

Щ.М. – Ничего не заканчивала. Мама умерла – мне было два года, а отец немножко позже, была мачуха.

К.К. – А братья и сестры были?

Щ.М. – Да, нас осталось восемь душ и мачуха девятая. Мне тогда было десять лет, тогда власть така была: приходили, забирали хлеб, мама не выполнила, так понаходили, де мы прятали, и все забрали, кушать нечего. Старшая сестра ушла раньше, и мама ей говорит: «Пойди скажи, что вы сироты, что ж они хлеб забирают». А потом пошла сестра на следующий день в город и не вернулась, потом вторая сестра пошла, потом меня забрали, мне было 10 лет. Меня пешком привели в город, 35 километров.

К.К. – А в город сюда, в Бердянск?

Щ.М. – Да, сюда. Тут я пошла по нянькам, работала нянькой. А потом, когда было 16 лет, работала прислугой. Тут обе мои сестрички работали. В доме отдыха работала, последнее время работала в пекарне, а потом и замуж вышла. [...]

К.К. – А у Вас дома были какие-то старые вещи, которые передавали из поколения в поколение?

Щ.М. – А ничего. Я ж как ушла из села, там все осталось. Отец женился, у мачухи еще было двое и нас четверо, ну, мы все разъехались. А мачуха не смогла работать нянькой в городе, сказала, что лучше будет голодной, но поедет в село. Не схотела в городе. [...]

№ 6. – 2008 р., січень 24. – м.Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Кобилешною Ольгою Михайлівною, 1921 року народження, мешканкою м.Бердянська Запорізької області, проведене Карімовою Катериною Володимирівною (БДПУ).

Карімова К.В. (далі – К.К.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові, а також дівоче прізвище.

Кобилешна О.М. (далі – К.О.) – Дівоче Гасенко Ольга Михайлівна, а потім, коли заміж, то Кобилешна Ольга Михайлівна.

К.К. – Ваша національність?

К.О. – Українка, я рожденна українка.

К.К. – Ваша дата і місце народження?

К.О. – Село Тарасово Пологівського району, народилася 5 июня 1921-го года.

К.К. – У Вас є якась освіта?

К.О. – Ні, я жила в колхозі.

К.К. – Просто школу закінчили?

К.О. – Да, 7 класів. А тоді родителі поболіли, мамі операцію зробили, в тата була язва желудка, я бросила школу, кончила 7 клас і пішла у колхозі робить, а нас було п'ятеро в батьків і їх двоє, сім чоловік. [...]

К.К. – А коли народилися, Ваші бабусі і дідусі були ще живі?

К.О. – Да.

К.К. – А вони теж українці?

К.О. – У нас всі українці. І дідушка, і бабушка були українці. Я корінна українка.

К.К. – А вони всі з того населеного пункту, де Ви народилися? [...]

К.О. – Дідусь, бабуся були село Романівське, тоже Пологівський район, у колхозі жили. [...]

К.К. – А в дитинстві Ви коли-небудь відвідували місто?

К.О. – Ну, да. Я у 33-м годі, це ж був голод страшний, я жила у тетки своєї, тетка рідна по матері, сестра, з чоловіком вона жила, він жив у колхозі, бригадир колхозний був, жили вони хорошо в 33-м годі. Я не голодувала, я пішла до їх, за сином гляділа їх, я не голодувала, жила хорошо, а ті четверо, що дома, голодували. Всього було. Ну, з колхозу трошки давали. А я, було, у воскресенья дядько й тетка дають мені буханку хліба, 10 кілометрів мені іти пішки, дають кусок сала, і я оце ж йду до батьків, несу їм. А сусіди приходять до мене, а я справна, а сусідські дівчата, ті, що в школу ми з ними ходили, приходять за руки мацають, а в мене руки отакі, справна страшна, а діти дома худі, бо що ж вони там їли? Це у 33-м годі.

К.К. – А скільки у Вас було братів і сестер?

К.О. – Три брати і сестра. [...]

К.К. – А Ви коли жили в селі, у Вас були люди, які не вірять в Бога, атеїсти?

К.О. – Усяких було. До того ж у 1933-м році померло багато, сім'ями помирили. Страшне було.

К.К. – Можливо, внаслідок таких трагічних подій люди розчаровувалися і переставали вірити?

К.О. – Ну, конечно. Була така недовіра. У нас у 46-м корова була, і ми не голодували, а люди голодували...[...]

№ 7. – 2008 р., січень 13. – м.Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Тахтаджисвою Ганною Дмитрівною, 1923 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Трухановою Іриною Володимирівною (БДПУ).

Труханова І.В. (далі – Т.І.) – Назовите свої фамилию, имя, отчество. Национальность.

Тахтаджисва Г.Д. (далі – Т.Г.) – Зовут меня Тахтаджиева Анна Дмитриевна, болгарка.

Т.І. – Дата и место рождения (какое именно село, район, область)?

Т.Г. – Родилась я 23 июля 1923-го года, в селе Радоловка Андреевского, ныне Приморского, района Запорожской области.

Т.І. – Какое у Вас образование и профессия?

Т.Г. – У меня высшее образование преподавателя русского языка.

Т.І. – Как звали Ваших родителей, дедушек, бабушек? Какой они национальности?

Т.Г. – Отец – Тахтаджиев Дмитрий Иванович; мать – Тахтаджиева Анна Агафьевна; дед – Тахтаджиев Иван Григорьевич; баба – Тахтаджиева Анастасия Дмитриевна. Они все болгары. Мои предки все из села Радоловка, но моя мама переехала в Радоловку из села Анновка, когда ей было восемь лет. [...]

Т.І. – Вспоминая прошлое, скажите, нужна ли была церковь людям в 30-40-е годы? Если да, то зачем?

Т.Г. – Да, конечно, церковь была нужна в этот период времени. Я считаю, что в это время больше всего людей молилось Богу. Некоторым он помогал, а некоторым нет. В начале на нас обрушился голод, а потом и война. Во время Второй мировой войны, действительно, вера была очень крепкой, и она возбуждала нас ждать с войны наших отцов и братьев. И церковь нужна была для многочисленных молитв наших матерей и, в конце концов, самих нас! [...]

№ 8. – 2008 р., січень 31. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Мікуліною Катериною Йосипівною, 1923 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Саутою Юлією Володимирівною (БДПУ).

Саута Ю.В. (далі – С.Ю.) – Скажите, пожалуйста, Вашу фамилию, имя, отчество.

Мікуліна К.Й. (далі – М.К.) – Значит, зовут меня Екатерина Иосифовна, всегда пишут неправильно, фамилия Микулина, ношу свою фамилию от рождения до смерти, не меняла. Дети и муж были Квитко, а я осталась Микулиной. Род вымирает, и как-то я это соблюдала.

С.Ю. – Ваша дата рождения?

М.К. – 1923-й год, 26 ноября. Хотя у меня всегда отмечали седьмого декабря, в Екатеринин день. [...]

С.Ю. – Вы здесь родились?

М.К. – Да. У нас в Бердянске, это тоже важный фактор, родилось шесть поколений семьи. Шесть! Значит, дедушка мой, это я точно знаю. Прадедущка мой приехал со своей семьей, когда заселялись эти земли Таврические, когда еще Воронцов был. Екатерина сюда призывала своих фаворитов. Они приехали с Курска. Поэтому я русская по национальности, и фамилия моя русская, а бабушка моя была настоящая украинка, фамилия ее была Власенко. Ну, родились мой дедушка, папа, я, дети мои, внуки мои и моя правнучка. Это шесть поколений, точно знаю, что родились в Бердянске.

М.К. – [...] Я пережила много исторических фактов: Голодомор, ну, мы не были голодными. Папу отправили в Запорожье, там был Трансформаторный завод, и мы там жили. И благодаря тому, что папа на заводе работал, отоваривался, давали обеды. И мы... конечно, трудно было, но мы это пережили. То, что я видела! Когда ходили нищие один за одним, а что можно было дать, когда хлеба давали вот такой кусочек черного, страшного, чего там только в том хлебе не было. И вот такой эпизод. Приходит парень лет семнадцать, он уже весь опухший, на ногах кожа вся потрескалась, и течет оттуда вода, умирающий с голоду. Дальше, все эти пятилетки. ДнепроГЭС строился при мне. Шла, лежали такие бревна, а между них смотришь – вода, вот я ходила по этому ДнепроГЭСу, когда он строился. Самый

страшный для меня был этап 37-й год – репрессии. Это был страшный такой год. Папа работал на заводе, и у них выгребли все, начиная с директора, весь инженерно-технический персонал. И потому, что мы в Бердянск сразу уехали, папа не попал. Потом уже стали арестовывать работников, матерых специалистов: то карей, слесарей. И вот утром выходят и спрашивают друг у друга: «Кого сегодня взяли?» Вот этот черный ворон мотался целую ночь. А я училась в пятом классе или в шестом. И я ночью, если услышу, что возле нашего дома остановилась машина, у меня дрожат руки и ноги, что это приехали за папой. Вот ребенком как я это переживала! Для меня это было страшнее Голодомора. Ну, так как папа быстренько собрался, и мы уехали оттуда. Здесь дом был у бабушки, потому что он бы был точно в ГУЛАГе. У него характер был такой, как у меня. Если он считает, что это не так, он никогда на черное не скажет белое. Вот. И мы опять приехали в Бердянск. Вот это такой был период. [...]

№ 9. – 2008 р., січень 19. – м.Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Барановою Галиною Іванівною, 1924 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Хімченком Олександром Сергійовичем (БДПУ).

Хімченко О.С. (далі – Х.О.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество.

Баранова Г.І. (далі – Б.Г.) – Баранова Галина Ивановна.

Х.О. – Девичью фамилию.

Б.Г. – Марченко Галина Ивановна.

Х.О. – Национальность?

Б.Г. – Украинка.

Х.О. – Дата и место рождения?

Б.Г. – 24-й год, 3 сентября, село Дмитровка.

Х.О. – Какое у Вас образование и профессия?

Б.Г. – Я меня неоконченное десять классов, потому что война началась. А профессии никакой, потому что нас забрали в Германию. Оттуда приехали – уже нам учебу не давали, мы уже были враги народа. Никакой.

Х.О. – Как звали Ваших родителей, дедушек, бабушек?

Б.Г. – Отец – Марченко Иван Митрофанович, 895-го года рождения. А мама – Марченко Фекла Парфеновна, 896-го года рождения.

Х.О. – А дедушек, бабушек помните, как звали?

Б.Г. – Прадедушек? Ну, отца не помню я. Значит, свою прабабушку – Курбацкая. Бабушку – Дора, кстати, это те, шо родичи мамы. Федорой было звать бабушку. А дедушку было звать Парферий. А уже какого они года, я это уже ничего не могу сказать, я этого не знаю. А с отцовской стороны я токо приметы. Умер дедушка, значит, мой дедушка по отцовской линии, мер в 20-м году от голодовки. Была голодовка в 20-м году, он умер. Осталася бабушка, это была Марченко Акулина Анисимовна.

Х.О. – Какой они национальности? [...]

Б.Г. – Украинцы были, украинцы.

Х.О. – Посещали ли Вы или Ваши родственники во время Вашего детства и юности города? [...]

Б.Г. – Посещала, я у 32-33-м году ходила, с отцом за хлебом отсюда ходили. Шли люди толпами, шли мы пеши. У 4 часа ночи поднимались, за 2 часа, за 3 мы доходили сюда в город. Становилися в очередь за хлебом. Покупали здесь хлеб. Хлеб, помню, был такой кругленький. Ну, 8 лет, какая могла быть? Помню, что отец больше себе брал, ну, скока он мог достать. А мне, помню, одну буханочку хлеба отсюда, мне было так мешок так перекрутит, а другая тут. И так мы шли опять домой, что к закату солнца опять мы вже были дома. Мама грела воду, мы ноги парили. Вот это вот было первое посещение города.

Х.О. – Как часто и как долго Вы во времена Вашего детства и юности бывали в городе?

Б.Г. – Вот это вот пока не кончился голод, пока мы ще пока тут ще можно было хлеб достать. Мы еще ходили. А как уже нельзя было достать или я не знаю, какая причина этого, я сказать не могу, что уже не могли доставать хлеба. Тогда вже отец не шел, и вже я не шла, потому что, ну, не шел он туда. И больше я не знаю этого ничего.

Х.О. – Расскажите, что для Вас в детстве означал город? С чем он у Вас ассоциировался?

Б.Г. – Я его очень не любила. Очень не любила. Было это так: как пройдем мы с отцом, так тут у меня жила крестная моя. Так я... у меня такой был, такой было, что и солнце тут не так

светит, и не так оно всходит, и не так оно заходит. Я его очень не любила, город.

Х.О. – Откуда Вы узнали в детстве про существование города и с чем это было связано?

Б.Г. – Ну, вот это ж тебе ответ. Что вот это было связано с голодом, что отец повел меня хлеба доставать.

Х.О. – Как Вами в детстве воспринималась поездка в город?

Б.Г. – Какая поездка? Никто не ездил. Если ехали, так это лошадьми ехали. Это ж когда колхоз уже ехал лошадьми. А так тогда был голод, там ни лошадей, ничего не было, ничего не было. Мы даже не знали, что такое машина, что такое трактор, мы его не видели и не слышали.

Х.О. – Вы боялись города в детстве?

Б.Г. – Я его не любила.

Х.О. – И каким был для Вас этот путь? [...]

Б.Г. – Знаешь, как ноги болели? Вот восьмилетний возраст, и еще у отца ноги такие пухлые. Ишли мы помаленьку так, потихоньку, представь, какое было чувство! Что как мы приходили да еще тут постоим в очереди, представь, какие у него ноги! Еще идем назад, а прийдем оттуда, мама воду нам греет горячую сразу, ноги парить. И падает отец, и я коло него. Вот такое было чувство. Что я могу еще сказать?

Х.О. – Что Вы ожидали от города во время своего первого приезда?

Б.Г. – Хлеба купить.

Х.О. – Понравился или нет тогда город?

Б.Г. – Ну, что, ну, как... Ну, конечно. После того, как мы жили в селе, так город тут нам казался вот это что! Вот тут, где мы живем, вот это на Горе, тут нигде ничего не было. Вот как поднимаешься на гору, один домик стоял, и больше нигде ничего не было, тут был пустырь.

Х.О. – Вспомните подробнее первое Ваше впечатление от города?

Б.Г. – Ну, как тебе сказать, первое? Я ж тебе говорю, что казался он мне... Гля, и дома большие, и тут люди без конца ходили туда сюда, сновали, шумно было. Против села это было ж для нас! Вот такое впечатление.

Х.О. – Хотелось ли Вам, будучи в городе, поскорее вернуться домой?

Б.Г. – Очень. Очень хотелось скорей домой. [...]

Х.О. – Как постились в Вашей местности во время Великого поста? Чем в это время питались?

Б.Г. – Чем питались? Как мама рассказывает, так они тогда жили лучше нас, как лучше были. Так она говорила, что не ели они вот это мясного, все было постное. Вот это кислая капуста, борщ, ну, все это варилось без мяса. Что даже я вот помню, мама было говорит, как вот уже Паска, и бабушка печет вот эти паски, а мама коло бабушки, да коло мамы, ну, посадила в печь эти паски. Паски пекутся, а потом вытягуют, а бывает, ну, ты ж знаешь, оно весит трошечки, отломить и говорит: «А я ж, как дете, отломлю да у рот. А бабушка стоит и каже: «Выкла, подожди, еще ж пост не кончился». Я тогда, говорит, выплеваю и несу, говорит, кидаю курям» [сміється]. Значит, постились. Так же? Вот. А вже мы, уже мы этого не делали, потому что на наше детство пришла как раз голодовка, вот это все. У нас этого ничего не было. [...]

№ 10. – 2007 р., липень 28. – м.Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю із Завадько Клавдією Антонівною, 1926 року народження, мешканкою м.Бердянська Запорізької області, проведене Гнибідю Євгеном Володимировичем (БДПУ).

Гнибіда Є.В. (далі – Г.Є.) – Назовите свое имя, отчество.

Завадько К.А. (далі – З.К.) – Завадько Клавдия Антоновна.

Г.Є. – Откуда Вы родом?

З.К. – Село Андреевка (Андреевский район тогда был), с 8 апреля 1926-го года.

Г.Є. – Расскажите о Вашей семье: отец, мать.

З.К. – Отец работал в селе, мать работала в селе. У меня был еще брат один, Ваня. Все умерли. Никого нету в живых, абсолютно. С родственников, только от это я осталась и племянница Валя.

Г.Є. – А с какого года Вы проживаете в Бердянске?

З.К. – С 47-го.

Г.Є. – А какое у Вас образование, учились где?

З.К. – Образование у меня 8 классов. А так я училась в Запорожской торгово-кооперативной школе. Получила диплом инструктора-реализатора. [...]

Г.Є. – А когда Вы были маленькая, Вы приезжали в город?

З.К. – Нет.

Г.Є. – Ни разу? В Бердянск не ездили?

З.К. – Нет. Почему не ездили? Потому что это надо было нам машину, а какие до войны машины? В 33-м году, в 33-м году, когда голод был, моя мама пешком ходила в Бердянск. Молоко или там, что было еще у нас, сдавала, продавала. А брала только полные ведра. Знаете, такие были поливальные, большие. Зацепит его и пошла. Я в городе не была ни разу. Ни в каком городе не была. [...]

№ 11. – 2008 р., січень 22. – м.Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Дмитрик Софією Іванівною, 1926 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Карімовою Катериною Володимирівною (БДПУ).

Карімова К.В. (далі – К.К.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові.

Дмитрик С.І. (далі – Д.С.) – Зараз Дмитрик Софія Іванівна, а було Панасенко.

К.К. – Дата і місце народження?

Д.С. – Дата? В мене три дати, яку тобі сказати? [Сміється]. Мама казала, що я народилась 26 серпня, в свідоцтві про народження написано 1 вересня, а в паспорті 1 квітня. Рік 1926-й.

К.К. – А село, район?

Д.С. – Село Андровка Бердянського району Запорізької області.

К.К. – Яка Ваша освіта і професія?

Д.С. – Вчилася у Львівському державному педагогічному інституті з 1946-го по 1950-й роки. Закінчила, маю диплом з відзнакою. Спеціальність: логіка і історія, я логіку не викладала, а історію викладала 26 років.

К.К. – Назвіть, як звали Ваших батьків, дідуся і бабусю.

Д.С. – Добре, мого тата звали Панасенко Іван Кузьмич, маму Ставрунова Кіракія (Лідія) Іванівна.

К.К. – За національністю ви всі є українці?

Д.С. – Ні, батько в мене українець, а мама гречанка.

К.К. – А Ви вважаєте себе українкою?

Д.С. – Я хочу стати гречанкою [сміється].

К.К. – А вони де народилися?

Д.С. – Ну, батько мій народився у селі Партизанах Приморського району Запорізької області, а мама моя

народилася в селі Стива, а район не пам'ятаю, зараз гляну в карту... [шукає карту] Старобешевський район Донецької області. Ну, мама народилася, день народження не знаю, у 1895-му році, а батько у 1898-му році, він на три роки був молодший за маму. [...] Ну, йдуть вони пішки, 7 чи 8 кілометрів, і цілий день ховаються, щоб ніхто їх не бачив, а він не може йти, штани не дають ходу. Полежали на траві, і пішли далі. Прийшли до баби, а вона побачила і розплакалася. На весілля у нього був костюм, а після весілля у нього все забрали, а в гості до теці Харитон не дав йому костюма, розумієш? Мати допомогла підробити ті штани з мішка, і він потім їх так на роботі і носив. Це така подробиця, мама розказувала і плакала страшно [плаче]. Обідно все-таки. Після того він працював, добре працював, був майстровою людиною, строїтель-печник. Ну, в Михайлове вони прожили до кінця року.

К.К. – Це вони жили в діда з бабою?

Д.С. – Да, і Димид прийшов, він теж зі своєю сім'єю втік з Маріуполя до діда. І почали пухнути, і всі навколишні люди відчують, що голод наступає страшний. І люди були такі розумні, що поїдуть на Київщину, а чи зможуть знайти роботу чи ні? А цього майстра взяти, глухий не глухий, а свою роботу знає, то й роботу там знайде. Вони ніби взяли батька і матір мою і їдуть в Київщину. Доїхали до Дмитрівки і висадили: вона на останньому місяці вагітності, куди ж їй їхати?

К.К. – А вона вагітна на той час ким була?

Д.С. – Старшим сином, Ілья в честь батька своєї матері. Її забрали, вона плачить сидить, не знає, що робити: іти в Андрівку далеко. А її сестри Клава і Софія ішли на базар у Дмитрівку і бачать їхнє одяльце, яке вона пошила дитині, коли готували дитяче придане, розвивається на мосту. Ну, чого наше одяльце буде на мосту мотилиться, як прапор? Підходять, коли їхня сестра сидить плаче, рухатися не може, останній місяць вагітності, і голод, і нерви тут. Сестри тоді за базар забули, взяли її під руки, привели до матері. Тут уже народила дитину в Андрівці.

К.К. – І вона залишилася жити в Андрівці?

Д.С. – Да, дитина померла в скорості. А батько, благородна людина, [плаче] відчув, що він може там прожити, заробив гроші, приїхав і забрав усіх в Київщину. Батько там мурував, а мати помуровувала (обмазувала), і так вони заробляли. Побули

десь півтора року, стягнулись на бричку, стягнулись на коня. І він всіх посадив, і вони своїм транспортом доїхали до Андровки. Вернулися вони, і за цей час Харитон поїхав в Маріуполь, і коли сідали на поїзд, сам вскочив в вагон, і вагітній жінці руку подавав замість того, щоб її підсадити, вона оступилась і впала під поїзд і її зарізало. А Димид мав вже трьох дівчат, і оскільки два брати поїхали, а третій малий Гришка, Димид з жінкою дали діду отруту, і скоро умерла і баба. Тоді твому прадіду Гришке було 10 років. А коли хоронили, відкривають гроб, а дід червоний, ніби живий, і баба така. І тепер у хаті залишилися жити Димид з сім'єю і Гришка малий. Прошло тиждень чи два, заходить Гришка у хату, а Димид йому каже: «На вікні стакан кисляка, можеш пити». А їсти ж нічого було, то він і взяв той кисляк, і воно йому шось не пішло. Вийшов на двір і почав рвати, а в цей час як бігла собака і цей кисляк, який він розлив, поїла і зразу здохла. І на основі цього всі твої родичі підкреслювали, що Димид отруйник, що він і бабу отруїв, і діда, і брата хотів молодшого. А слава по селу пішла, що він сім'ю отруїв, і він поїхав, і не залишилося нікого в хаті. Батьки приїхали з Київщини. В 1925-му році, коли мама була мною вагітна, батьки почали будувати хату. Збудували хату, мама замісила глини, щоб хату обробити, і тут почала мене народжувати. Представляєш, яка жінці вагітній була робота [плаче], і три дні не могла розродитися, так важко мене народжувала. У нас уже був Андрій, старший брат. Приходить Гришка і прохає повернутися в батькову пусту хату, бо важко йому самому. І вирішив повернутися до батькової оселі в Партизани. А в 1929-му році він уже і одружився. І вже разом зі своєю жінкою Уляною поділили з нами хату. Так ми жили до 1933-го року. Батько робив у німців і заробив племінну корову, давала 25 літрів молока за день, і виходило кілограм масла. Батько заробляв, німці хорошо платили. Мати водила нас в садочок, а сама робила в колгоспі, батько в німців працював, а брат пас коров. І от сталася біда така: пас він коров, і одна корова з'їла павука і обдулася, а сусіди вже голодали, і бідкаються ніби, щоб корова не пропала, а мій брат прибіг до матері на роботу, а вона сиділа в сараї чи погребі, перебирали колгоспну картоплю на семена, посадка йшла, і під замком, щоб ніхто не вийшов, не передали нікому картоплину. Вони сидять під замком, брат мій стоїть біля дверей, матір покликали, він з

однієї сторони дверей, вона з іншої, і «Корову обдуло, що робити?» А сусіди, щоб не продали корову, напоїли її керосином, кажуть, ніби це допомагає. Факт той, що коли брат прийшов, корова була уже зарізана.

К.К. – А хто її зарізав?

Д.С. – Сусіди, а м'ясо було пропитано керосином. Вони все одно поїхали в Бердянськ і продали те м'ясо, а сусіди розраховували, що те м'ясо нікуди не повезуть і вони собі шмат візьмуть. Ну, і після того батько почав пухнути, у німців роботи не було, їх почали виселяти, руйнувати їхні села. А в колгосп його не беруть, він же зрадник, працював на німців. А батько моєї тітки був секретарем сільради, приїжджає, бачить, що голод, це ж 33-й рік. Привикли, що корова була, а тепер нічого нема. А тут в Андрівці виселили всіх куркулів, будинків багато пустих, і дядько сказав: «Я договорюсь – і вам дадуть якийсь будинок». Так ми з 1933-го року почали жити в Андрівці.

К.К. – А Ви були в якихось інших селах по району?

Д.С. – Ні, я ж мала була, нам спочатку дали дуже хороший будинок, тільки виселили куркулів, і ніхто там не хазяйнував, красиво там було, вікна пофарбовані, поли пофарбовані, куркулі хорошо будували хати. Ми пожили там кілька місяців, а потім західних українців переселяють в Андрівку. Треба ж було роз'єднати, щоб не було болгарських сіл, українських і російських, а щоб один єдиний русський народ був. Ну, і приїхало багато цих західних, а вони ж із сім'ями. А в сільраді взнали, що він там незаконно, і виселили. А куди ж? На вулицю не підеш, сім'я ж. А рядом був дім, стара пекарня із закопченими стінами. Але тепер сільрада вимагала від нас купувати цей будинок, той безплатно дали, а цей купувати: «Вас же ніхто не просив приїжджати, ви самі приїхали». І оцю развалюху оформили за 300 рублів. Із 1934-го року ми жили там. Мама повинна була працювати на двох роботах, в колгоспі її не звільняли, вона пішла працювати прибиральницею в школі. Але ми прибирали всім колективом, так ми швиденько вправлялися. А в 1934-му році я пішла до школи. І запам'яталося мені: закінчила першу чверть і дали премію – два метра ситцю. Ну, я ж думала, що я господиня, маю свою матерію, мати на роботі, батько на роботі, а я ножом відрізала (ножицями не могла, бо лівша) шмат ситця і пошила куклі плаття. Мати прийшла з роботи, а я хвалюся: «Вже плаття пошила». А вона мене взяла і

побила. «Як це так: ти яке плаття носиш? Ми тобі з батьком шиємо, а ти взяла і відділилась». І дала мені прочуханки доброї. Перевчила мене шити, ніколи більше не бралася шити. Перші чотири роки я вчилася на болгарській мові, з 1934-1938 роки, були всі: і українці, і росіяни, і болгар. А в 1937-му році знаєш, що було? Репресація, 51 чоловіка з Андровки забрали. А серед них, може, чоловік 10 наших. [...]

№ 12. – 2008 р., січень 28. – м.Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Корневим Сергієм Олексійовичем, 1926 року народження, мешканцем м. Бердянська Запорізької області, проведене Карімовою Катериною Володимирівною (БДПУ).

Карімова К.В. (далі – К.К.) – Назовите, пожалуйста, Вашу фамилию, имя и отчество.

Корнев С.О. (далі – К.С.) – Корнев Сергей Алексеевич.

К.К. – Национальность Ваша?

К.С. – Украинец.

К.К. – Дата и место рождения?

К.С. – 21 сентября 1926-го года, село Партизаны, Приморский район.

К.К. – Какое у Вас образование и профессия?

К.С. – У меня среднее образование. До войны я кончил тока 7 классов на болгарском языке. А потом, когда демобилизовался, пошел в вечернюю школу в 1950-м году, потому что был комсоргом завода, потом в цех перешел, а там нужны были знания, особенно по органике. Я пошел в 8, 9, 10.

К.К. – И кем работали после школы?

К.С. – Старшим оператором на заводе, 48 лет проработал.

К.К. – Скажите, как звали Ваших родителей?

К.С. – Лидия Тимофеевна, она умерла в 1936-м году, а отец Алексей Ефимович, умер в 1932-м.

К.К. – Они тоже украинцы, тоже с Партизан?

К.С. – Да. Я с 9 лет без родителей.

К.К. – А их родителей знали?

К.С. – Их родителей немножко помню, бабушку хорошо помню, у нее было 8 сыновей и 4 дочерей, это по отцу. [...] Меня в 1930-м году отец с Партизан вывез в Приазовский район, тогда он Нововасильевский назывался, в село Анновка, за Инзовкой.

И отцу предложили коммуны делать, даже не предложили, а приказали, он был коммунистом, партийный. И он как раз в тяжелые годы строил, в голодовку или Голодомор, как сейчас называют. И погиб он, жернова перетаскивал, его придавило, и погиб он в 1932-м году. Нас осталось четверо с мамой, я и три сестры, две старше меня и одна младше. Постепенно и сестры поумирали еще до войны, одна только осталась, она закончила Преславский техникум и была учительницей в Анновке.

К.К. – А Вам хотелось переезжать в город, не хотелось в село вернуться?

К.С. – Я, когда остался без родителей, то 10 лет работал в колхозе. Косить ходили, а техники никакой не было. Волами и лошадьми пахали. Колхозы только создавались, кулачье все против было, поэтому весь этот Голодомор, это все надумано. Тогда в 1933 году Гитлер пришел и Муссолини, назревала война, а у нас голод, нас голыми руками можно было взять. Сталин, конечно, виноват, он требовал. А тут еще ДнепроГЭС строился, надо было все оборудование покупать, а Гитлер разве просто так все даст? Он требовал хлеб, он был заинтересован, чтобы тут люди поумирали. А нам надо было промышленность поднимать, коллективизацию колхозов провести. А мы не могли так просто это сделать, поэтому, конечно, Сталин говорил: «Давайте хлеб», потому что ему надо было ДнепроГЭС пускать. А сейчас говорят только плохое, геноцид и все. Конечно, сам Сталин не отбирал хлеб, а отбирали местные, а кулачье их подкупало, а кулак закапывал, а потом весной за громадные деньги продавал зерно это. Они же были против колхозов все. Ну, а колхозы нужны были. Разве можно тысячи гектар перепахать коровами? Да трактор было трудно купить. А западники, конечно, против колхозов. А Павлик Морозов убитый кулаками. Там в России тоже голодовка была. Потому что Гитлер хотел, чтобы тут пусто было. ДнепроГЭС строился все вручную, и поэт Смольный придумал стихотворение:

«Человек сказал Днепру:

«Я стеной тебя запру,

Ты с вершины будешь прыгать,

И машины будешь двигать».

«Нет, – ответила вода, –

Ни за что, и никогда»,

И вот реке объявлена:

Война, война, война,
Выходит в бой 20-тонный великан,
Несет в протянутой руке,
Чугунный молот на пруте,
А за ним бурильщик Сандерсон,
На треногах тресется он,
Он роет камни головой,
И тучей носится над ним,
Выходит пар и дым».

Вот так строился ДнепроГЭС. А его ж надо было пустить и начинить, а Гитлер требовал хлеб и все, чтоб заморить народ, чтоб было пустое пространство. [...]

К.К. – А были ли какие-то обряды на свадьбе?

К.С. – Старики там что-то выдумывали, а мы не хотели. Скромная свадьба была... А потом начали столбы ставить по селу, после голодовки. И тут же и песня:

«А в деревне от избы до избы
Зашагали торопливые столбы,
Эй, загу дели, заиграли провода,
Мы такого не видали никогда,
Нам такое и не снилось и во сне,
Чтобы солнце загоралось на сосне».

Вот такие вот песни были. Рады были, что лампочка загорелась. [...]

№ 13. – 2008 р., січень 15. – м.Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Єременко Катериною Денисівною, 1927 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Ромасько Єлизаветою Юрївною (БДПУ).

Ромасько Є.Ю. (далі – Р.Є.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество.

Єременко К.Д. (далі – Є.К.) – Єременко Екатерина Денисовна.

Р.Є. – Дата и место Вашего рождения; какое именно село, район и город?

Є.К. – Приморский район, село Обиточное, 25 августа 1927-го года. [...]

Р.Є. – А как звали Ваших родителей, дедушек и бабушек?

Є.К. – Родители: отца – Еременко Денис Семенович, а мама – Голик Евдокия Сергеевна. Бабушку и дедушку не помню, потому что была маленькая, молодыми умерли от голодовки.

Р.Є. – Какой были национальности Ваши родители?

Є.К. – И папа, и мама были украинцами.

Р.Є. – А их родителей Вы знаете? Откуда они родом, Ваши родители, Ваши предки?

Є.К. – Папа и дедушка мой они родились в селе Обиточное Приморского района, они там жили, выросли.

Р.Є. – А что они рассказывали или что Вы знаете о населенном пункте, где они родились?

Є.К. – Ну, шо, особенно так папа не рассказывал, потому что ему, как говорится, не до этого было. Жили мы, как говорится, не бедно, середняки были. Было у нас хозяйство: гуси, коровы. А потом мы, в 37-м году папа решил нас перевезти нас, он захотел...

Р.Є. – А куда перевезти?

Є.К. – На Обиточную Косу, Обиточная Коса там недалеко от Приморска. Он рабочим там был, рыбаком, мы там жили. Я там в школу ходила первое время, потом папа решил, что еще, кроме меня, еще было 2 сестры и братии, я самая меньшая, переехать в город. И он решил переехать и купил в Бердянске дом в 35-м году на Лисках. Вот, и мы переехали. Он работал на Рыбзаводе рыбаком. А я ходила в школу.

Р.Є. – А опишите, пожалуйста, поподробнее, как происходил переезд, как Вы готовились к переезду в город?

Є.К. – К переезду... у нас было, ну, сухопутного мало было дороги, а в основном у нас море. Нас перевозили, там вещи все до Бердянска на судах, а остальные, скот, который там был, мы от Обиточного и до... пешком гнала, а там делали передышку, а потом с Обиточного пешком я с палочкой за папой бежала [посмехается], и это, подгоняла коровок, и мы пешком с Обиточного шли до Бердянска, привозили. [...]

Р.Є. – А чем, по Вашему мнению, город отличался от села?

Є.К. – Конечно, отличался. Дело в том, что уже, как говорится, мы пережили и войну Первую Мировую, вот папа тогда вернулся с этого фронта, и наша жизнь закипела. Ну, отец тогда рыбачить пошел, вот мы голодовки не ощущали, как другие люди. Вот поэтому другие люди как-то с огорода крутились, а мы с моря, нас море кормило. Папа с моря столько рыбы

привозил много, и крабы у нас были, и красная рыба, все у нас было, не то что сейчас.

Р.Є. – Были ли у Вас в детстве и юности, еще до Вашего переезда в город, знакомые горожане?

Є.К. – Нет, не было. У папы были, он когда ездил, туда ездил, к нам приходило много на Косу, приходило очень много людей, когда мы ездили. Люди голодовали, тогда много людей приходило из городов, из деревень, и мы общались, говорили, как они жили. [...]

№ 14. – 2008 р., квітень 9. – м.Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю із Сук Ольгою Олександрівною, 1931 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Сидоренком Артемом Ігоровичем (БДПУ).

Сидоренко А.І. (далі – С.А.) – Назвіть, будь ласка, Ваше прізвище, ім'я та по батькові.

Сук О.О. (далі – С.О.) – Дівоче прізвище Сук Ольга Олександрівна, 1931-го року народження, родилась я в Константинівці Донецької області.

С.А. – Дякую, а яка Ваша національність?

С.О. – Українка, у сім'ї українця, батьки тоже були українці.

С.А. – Дякую, яка Ваша освіта і професія?

С.О. – Ой, Боже, яку тобі, синок, сказать... Освіта в мене среднетехническая, ну, це я не знаю, як по-українськи перевести, от, а образование – сім класів, тоді було це саме таке образование, сім класів – це було саме хороше образование.

С.А. – Дякую, а пам'ятаєте Ваших батьків, батька і матір, діда та бабу?

С.О. – Батька звали Сук Олександр Семенович, мати – Сук Варка Олексіївна, діда – Сук Семен, а отчество вже не помню, Василина бабушка була, отчество тоже не помню.

С.А. – Дякую, а які вони були національності?

С.О. – Всі були українці, корінні українці.

С.А. – А їхніх батьків Ви знаєте?

С.О. – Ні, не знаю.

С.А. – А звідки родом Ваші батьки і Ваші предки?

С.О. – От предки з Полтавської області, оце буде як раз хорошо, предки з Полтавської області.

С.А. – Що вони Вам розповідали і що Ви знаєте про населені пункти, де вони народилися?

С.О. – Ну, що народилися вони в селі в сім'ї середняка чи бідняка, як тоді считалося, в мамі було п'ятеро у роду, вони були той..., батько... У діда жили, батько умер рано, їх осталося п'ятеро у матері із дідом з бабою, так вони виховувалися, а потім тобі далше, потім же ш була колективізація, була революція, а після революції була колективізація, було як... розкуркулення. У них забрали все, діти сиділи за столом, їли, а приїхали вже і розбирають кришу на хаті, а вони стали питать, а вони забрали. У діда була, значить, корова, бик і лошадь, отакий був куркуль [каже з іронією], от і п'ятеро дітей і їх четверо старих було, так що осталися... От, да, і тоді вони підростали, діти підростали, да їх вигнали на бугри, з хати виселили. Даже так було, що, хто пусте в хату ночувати, – і тих наказували за те, щоб дітей куркульських не пускали у хату ночувати. Їх вивезли на бугри і оставили там. Вони зробили собі землянку, і в цій землянці вони жили, у цій землянці у них умерла мама, їх осталося п'ятеро, старша була замужем уже, її отпустили, вивезли в Сибір з мужем, от, а ці осталися тут. Ну, от чим вони питалися і що вони робили? У них дедушка був, і от дедушка ходив босий і пухлий, і приносив хоч по півстакана якої-небудь... виміняв, не знаю, за що він міняв, може, хто йому що дав, якийсь кусочок хліба, півкачана кукурудзяного, вони драли й товкли, варили вобщем, свеклу мішали, дерева, з берестка листя, потом трава яка с'єдобна, трава де росла, все вони переїли. Бабушка лежала пухла, ну, вона не ходила, бо пухла була, а дедушка поки доходився, а тоді прийшов, не знаю, як вони ховали матір, як виносили. Тоді дедушка прийшов до них, ліг на лавку одихнуть, а вони галети пекли, уже рожь поспівала, по півзорнишка наливалось у колосочках, вони насушили цих колосочків, натерли, а потім не знаю, чи яка то ступа була, розтерли і стали галети пекти. Галетами ціми вони ділилися і дідусеві дали галет, дідусь галет откусив, вони до нього – а дідусь мертвий. Як вони його виносили, щас ніхто не знає, ніхто не може вспомнить, як вони його виносили, як вони його ховали. Но факт тот, що... після цього ж була колективізація... Далше аж страшно казать. Їх даже в колгосп не приймали – як куркульських дітей. А потом, самый менший був Иван, він ходив просив милостиню, а потом вже, коли вступили в

колгосп, його взяли в патронат, в колгоспний патронат, вони робили в колгоспі.

С.А. – Дякую, дуже цікава розповідь. Вони самі переселилися чи разом з іншими родичами?

С.О. – Сюди переселилися? Сюди переселилися, так получилось, що оцей Іван, самий менший, після армії він переїхав сюда, і потіхоньку став забирає свою сестру, а та сестра сама менша, менша від оцього брата, вона закончила інститут і була направлена на роботу у Ізмаїльську область, це тепер Одеська область, в село чи в город, як воно називається, не знаю. І вони забрали і тьотю Асю сюда.

С.А. – Скільки було Вашим родичам років, коли вони переїхали сюди, і чому вони це зробили?

С.О. – Я не помню, скільки було родичам років, а приїхали вони сюда, бо тут було море, вони з голоду пухли, а сюди приїжджали, щоб виміняти на яку-небудь тюлечку, щоб вижить їм було. Що в кого оставалося, вони міняли, чи одержу міняли, чи десь на заробітках були, но вони своїм ходом, возичком їхали сюди і отсюда везли хто що міг, може, у кого риба була, но в основному тюлька, бо на більше не хватало.

С.А. – А які існують у домі старі особливі речі, які передають від старших до молодших?

С.О. – Ікона одна осталася, но вона дуже стара, не знаю, якого году, ну, це ікона, короче говоря, моєї бабушки їхньої мами ікона, це в мене є точно. Це єдине, що осталось, а інше все проміняне було, проміняне, тому що пухли з голоду, все перемінять.

С.А. – [...] Опишіть, будь ласка, як Ви готувались до переїзду до міста, і як відбувався переїзд?

С.О. – Був у нас возик, самий настоящій, і от сложили свої пожитки на возик і самих малих зверху посадили, і їхали, їхали дві неділі, поки доїхали до міста, а тут просились до людей ночувати, потом знімали квартиру, і так ми опинилися в Бердянську. [...]

№ 15. – 2008 р., січень 11. – м.Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Дуліною Раїсою Іллівною, 1933 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Трухановою Іриною Володимирівною (БДПУ).

Труханова І.В. (далі – Т.І.) – Назовите свои фамилию, имя, отчество. Национальность.

Дуліна Р.І. (далі – Д.Р.) – Я – Дулина (Аликова) Раиса Ильинична, национальность – болгарка.

Т.І. – Дата и место рождения (какое именно село, район, область)?

Д.Р. – Родилась 6 июля 1933-го года, в селе Радоловка Запорожской области Приморского района, раньше был Андреевский. [...]

Т.І. – Вспоминая прошлое, скажите, нужна ли была церковь людям в 30-40-е годы? Если да, то зачем?

Д.Р.– Да. Естественно, церковь нам в этот период нужна была, ведь это, по-моему, самый трагичный период в жизни всех граждан СССР. Сначала были неурожайные годы (Голодомор), потом сама война пришла за нашими отцами и мужьями. Именно с этим периодом у меня связана ужасная история, связанная с гибелью моего отца. [...]

Т.І.– Как определяли время, когда нужно пахать, сеять, садить? Какие при этом выполнялись обряды? Как отмечали первый день выгона скота на пастбище?

Д.Р. – Сажали пшеницу тогда, когда начинает паровать земля. Чтобы был хороший урожай, хозяин поля обходил каждый угол поля, западный, северный, южный и восточный, становился и крестился, и просил у Бога хорошего урожая. Но все же у нас были годы, когда не было дождя, например, 30-е – все с голоду даже умирали. [...]

№ 16. – 2008 р., січень 20. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Тіняєвою Параскою Петрівною, 1924 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Гурбич Мариною Сергіївною (БДПУ).

Гурбич М.С. (далі – Г.М.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Тіняєва П.П. (далі – Т.П.) – Тіняєва Параска Петровна.

Г.М. – А дівоче прізвище?

Т.П. – Єременко.

Г.М. – А хто Ви за національністю?

Т.П. – Українка.

Г.М. – Дата і місце народження?

Т.П. – 28 апреля і... 24-го года.

Г.М. – А де народилися?

Т.П. – Де родилася? Тут, у Партізанах, ну, воно тоді було Новопавловка.

Г.М. – Яка Ваша освіта і професія?

Т.П. – Ну, я 8 класів кончила і всьо. Учьотчіком була во время війни, робила і поваром, і де тіки не робила. [...]

Г.М. – А звідки родом Ваші батьки?

Т.П. – Тоже тут. [...]

Г.М. – А чим і як довго Ви добиралися до міста?

Т.П. – Повозками. Повозками, в повозки нагруджаєм горшки, банки, сметани, ряжанки наделаєм, і ото туди пішака. З вечора націнаєм їхать... Був колодязь, не доїжжа до Луначарська, і вода там була, і як схочеш водички – підеш до колодязя, нап'єсся. А тоді за повозку і опять поєхали звечора. І утром ми уже там. Ото продаси, шо купиш, шо там таке, а найбільше була ота макуха жовта, я забула, як вона... з чого, як з хлопка, казали, бо більш нічого не було. І ото опять шуруєш назад, до дому.

Г.М. – А довго їти?

Т.П. – Це день проходиш, туди ж ніч їхать, назад – день. Пішака, тоді не знали нічого.

Г.М. – А яким це був шлях: весела подорож, свято...?

Т.П. – Та яка там весела! І з плачами, це ж було ще я з мамою. Та їдемо, та другий раз заснуть, або вона, або я. І ручка випаде з повозки додолу і плачеш, а їхать нада ж! Шо ж будеш робить?

Г.М. – [...] Що Ви очікували побачить в місті, коли перший раз приїхали?

Т.П. – Нічого ми не очікували, а те, щоб продать і їсти шось купить. А те... тоді і не хотілось нічого, як голодний, а дома ще ж двоє менших, нада ж годувать. Бо дядя, тоді ж голода такі були, так дядя поїхали на Кубань, бо нада ж було... А мама нам ту міняла. Ото, підуть, шо-небудь з дому візьмуть, там яка бутилка олійки, бичків, тюльки. І ото ми тим і жили тоді. А так шо... тоді не було так, як тепер. А тепер... А тепер жить і радоваться, а тоді нічого. [...]

Г.М. – А були такі люди, які переїжджали із міста до нашого села? [...]

Т.П. – Переїжджали. Ну, да. І ось недавно: покупляли тут хати і попереїжджали. До нас приходив такий, що з города продав квартиру і хоче тут бути, з матір'ю жить.

Г.М. – А в довоєнний період переїжджали?

Т.П. – І в довоєнний. І відсіль їздили, і сюди приїжджали. Хто зна. Кожний шукав, оце як голода були, кожний шукав, щоб десь остановиться пожить. [...]

№ 17. – 2008 р., січень 18. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Сакун Віктором Кузьмичем, 1929 року народження, мешканцем с. Партизани Запорізької області, проведене Гурбич Мариною Сергіївною (БДПУ).

Гурбич М.С. (далі – Г.М.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Сакун В.К. (далі – С.В.) – [...] Сакун Віктор Кузьмич.

Г.М. – А хто Ви за національність?

С.В. – Українець.

Г.М. – Дата і місце народження.

С.В. – Месний. Чи Партизани, чи Новопавловка. Колись була Новопавловка, а тепер вже Партизани.

Г.М. – А число?

С.В. – Число двадцять... чи той, 7 апреля.

Г.М. – А якого року?

С.В. – 29-го.

Г.М. – Яка Ваша освіта і професія?

С.В. – Ну, професія механізатор. А освіта – 4 з половиною класа. [...]

Г.М. – Як звали Ваших батька, матір?

С.В. – Матір – Анастасія Захаровна, Сакун Анастасія Захаровна, а дівоча її фамілія – Кривунь Анастасія Захаровна. А батько – Сакун Кузьма Якимович.

Г.М. – А діда, бабу?

С.В. – Дід – Яким Михайлович, Сакун Яким Михайлович, а баба... от її дівоче, дівоче не знаю фамілію, помімає, а звать її Марина було.

Г.М. – А якої вони національності?

С.В. – Тоже українці. Вони з самого рожденія з [замислився] та як її... з Полтави. [...]

Г.М. – А звідки вони родом, предки?

С.В. – Із Полтави. Із Полтавської губернії. [...]

Г.М. – А відвідували Ви або Ваші родичі в часи Вашого дитинства та юнацтва міста? В які саме міста ходили, їздили?

С.В. – Ну, міста... Це вже як у [замислився] у 34-му – їздили у Ставрополь, на Кубань. Знаєте, туди їздили по хліб, тут зробили ж... забрали повністю у крест'ян все. У кого змогли найти – забрали. І потім, значить, ето ж... були голодні і їздили туди.

Г.М. – Як часто і як довго Ви або Ваші родичі тоді перебували в місті? Часто їздили в міста?

С.В. – Ну, той... часто не були, бо якраз було таке время, шо не той... Тут була ж... заставляли в колхоз записуватся, хто не записувався – виганяли з хат, даже і виселяли. Хто де зможе...

Г.М. – І не часто їздили?

С.В. – І не часто.

Г.М. – А якщо їздили, то надовго? День, два?

С.В. – Ну, та, еслі, допустім, то з ночовкой еслі переночували, то днём уже і вертаються, як у Бердянськ.

Г.М. – Розкажіть, що таке для Вас в дитинстві було місто?

С.В. – Ну, дитинство, ото ж я ж Вам казав, шо, коли вмер батько, мені було 4-5 года. Це вже я помню, як його ховали, ну, і потім, значить, не було нікого послі похорона, а потім заїхали 8 підвод у двір і усе забрали у нас, харчове все, помімаєте, і даже і одежу. Яка була одежа осталась мамина і батькова, і з сундука викидали і там же сразу і то... хто больше... розпродали у дворі і всьо, забрали все, оголили нас і ми остались пеші. [...]

Г.М. – А були ще такі випадки, коли із міста в село приїжджали люди? [...]

С.В. – Ну, це по случаю, помімаєте, не то щоб... уже як побув у городі і вже не схотів. Може, там случайно, а то по случаю.

Г.М. – Рідко такі випадки?

С.В. – Да, рідко. Нас заставляла нужда. І тоді батя як умер, я ж розказую, тоді ж получилося, шо не трогали нічого дві неділі, а потім як заїхали – все вибрали. І получилось, шо отой Голодомор, шо все за його трублять..., і ми таке пережили, можна сказать. Я тоже був пухлий пошти. Потому шо мать як уїхала у [замислився] у Красноярськ¹, на Кубань за хлібом... Ну, дядьки їхали і її взяли. Кажуть: «Поехали, привезеш дітям шо-

¹ Напевно, мається на увазі Краснодар.

небудь». Ну, і забрали, і ото ж поїхали, а ми сиділи... Ота хлібінка на 4 часті перерізана, кусочки. І бабушка жила тут у селі, ну, той... одне время там, через хату. І вона, значить, мама їй поручила, тій бабушкі: «Оця часть на день, пока я буду...» Як уже кончиться все, тоді попросила, значить, деь там шось узять і... Ото ми і сиділи, і ото ж жили... пока приїхала вона. Приїхала вона... Два оклунка кукурузи, ну, і ми тоді терли її на кашу і той... А потом уже весну до той... Ну, це вже як весною, поміаєте, це ж уже жито, колосочки розрізали, мять, шоб поїсти... кашку ото на той, помняли на... І дожили, дожили, пока змолотили хліб. І тоді вже мати пішла у колхоз робить, дояркою була, ну, тоді ми вже дома, як то кажуть, лазили, і всього було. Ну, а потом вже, як підросли, дали вже матері, як премію, корову, тьолочку. Виростили корову, придбали і... Перед войною оце заїміла мати собі хазяїна, а нам, як... вітчима, батька. [...]

№ 18. – 2008 р., січень 20. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дубовик Надією Семенівною, 1929 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Хімченком Олександром Сергійовичем (БДПУ).

Хімченко О.С. (далі – Х.О.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество.

Дубовик Н.С. (далі – Д.Н.) – Я Дубовик Надежда Семеновна.

Х.О. – Девичью фамилию?

Д.Н. – Небесная.

Х.О. – Ваша национальность?

Д.Н. – Украинка.

Х.О. – Дата и место рождения?

Д.Н. – 13 августа 1929-го года, село Партизаны.

Х.О. – Район, область?

Д.Н. – Приморский район Запорожской области.

Х.О. – Какое у Вас образование и профессия?

Д.Н. – Семь классов.

Х.О. – А профессия?

Д.Н. – Ну, общий рабочий я. Как? Работала в колхозе, а потом переехала в город. Работала на швейной фабрике.

Х.О. – Как звали Ваших родителей?

Д.Н. – Небесный Семен Макарович, село Партизаны родился. Отец и мать его поумирали с голоду. Семья осталась большая, разбрелися кто куда.

Х.О. – Какой они были национальности?

Д.Н. – Украинцы, село Партизаны родились. Он остался, в этом домике еще одна сестра, а то поразбрелися (семья была большая) кто куда. Мама была сама с Борисовки, село Борисовка. Папа на ней женился. Мама с самого детства ходила в церковь там, в Борисовке, пела в хоре. [...]

Х.О. – Посещали ли Вы или Ваши родные во времена Вашего детства и юношества города?

Д.Н. – Посещала. Мама посещала, и папа посещал. Потому что он учился на шофера, на механизатора его посылали учиться, он у Бердянске учился. [...]

Х.О. – Как часто и как долго Вы или Ваши родственники во времена Вашего детства и юношества находились в городе?

Д.Н. – Ну, папа, когда учился на шофера, здесь жил, у маминого брата, и учился на шофера. Еще один его брат здесь учился, по-моему, Салидоловый называется, там был завод какой-то, он учился тоже там. Отсюда взяли его в армию, так он и погиб. Вот у действительную уже стали брать, а папа вернулся домой у село и работал водителем в село Партизаны. Он был хороший механизатор, вот. И когда раньше зарплату никакую в селе не давали, работали так, а потом выдавали хлеб или там что-нибудь, зерно давали, а денег никаких не было, и хлеба не было. И когда мне было вже три годика... [...]

Х.О. – Придерживались ли в Вашей семье обрядов?

Д.Н. – Да. Мама придерживалась. Они соблюдали пост, они в этот пост раздавали людям, если что было покушать, то в голод. То такие, что не принимают этого поста, а моя тетя так додерживала этот пост.

Х.О. – Ваши родители, бабушки и дедушки рассказывали Вам, как именно нужно придерживаться религиозных обрядов?

Д.Н. – Дедушки и бабушки повмирали мои. У папы дедушка, папа и мама повмирали с голода.

Х.О. – Как постились в Вашей местности во время Великого поста?

Д.Н. – Постились крепко. Не все.

Х.О. – И чем в это время питались?

Д.Н. – Кто постился, а были такие, что не сильно постился. Это тетя, что рядом жила, она очень постилася, очень. Она не знаю чем только и жила. А моя мама говорила одной женщине: «У тебя мама никогда не признавала поста, а что ты признаешь поста, ты скоро з голоду помрешь. Так хоть немножечко кушай что-нибудь». Но она признавала пост. Разные люди бывают. [...]

№ 19. – 2008 р., січень 2. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Руденко Марією Кузьмівною, 1930 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Гурбич Мариною Сергіївною (БДПУ).

Гурбич М.С. (далі – Г.М.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Руденко М.К. (далі – Р.М.) – Руденко Марія Кузьмінічна.

Г.М. – А дівоче прізвище?

Р.М. – Тінякова.

Г.М. – Хто Ви за національністю?

Р.М. – Українка.

Г.М. – Дата і місце народження.

Р.М. – Новопавловка була тоді.

Г.М. – А яке число, місяць, рік?

Р.М. – 3 янвря 1930-го року.

Г.М. – Яка Ваша освіта і професія?

Р.М. – 3 класа [сміється]. [...]

Г.М. – А ким Ви працювали?

Р.М. – Ким не працювала! І дояркою була, і завклубом 4 года була [посміхається], а тоді вже, як вийшла заміж, 20 год учьотчіком.

Г.М. – А в період війни?

Р.М. – А в період війни нас було дітей там кучами. У каждом дворі – четверо-трос. З матерями за пелену – і в степ. І пололи, і колоски збирали, і загібали – все робили. [...]

Г.М. – А по національності хто були Ваші предки?

Р.М. – Мати була українка, а батько із руської сім'ї. Вобщето на Ворошилова всі із Росії приїхали.

Г.М. – А звідки родом Ваші батьки, предки, взагалі?

Р.М. – Батько – з Росії, а мати – здешня. [...]

Г.М. – А відвідували Ви або Ваші родичі в часи Вашого дитинства та юнацтва міста?

Р.М. – Відвідували.

Г.М. – Які саме це були міста?

Р.М. – Які міста? Батько їздив у... на Кубань. У 33-му їздив по хліб. Да, возив, усе забрав... не надо казать?

Г.М. – Кажіть, кажіть.

Р.М. – ...Забрав усе. І сирот двоє було дівчат і матері, мати ще була жива і батько. Поприготовлювали ж як придане, як вони плакали за тіми... А в мами моєї було одне шерстяне плаття і підшальник, і те все забрав і поїхав у Кубань. І там виміняв 8 мішків хліба, кукуруза, просо, пшениця, привіз, і ото наша сім'я у 33-му вижила, не голодувала. Вижили просто на тім, що батько... А так, де? Кромє Бердянська ніхто ніде не їздив. [...]

Г.М. – А в Бердянськ чого їздили?

Р.М. – А чо? Тоже, те ж саме.

Г.М. – Харчі купляли?

Р.М. – Да, харчі. Туда, тачка ручна – і вперьод! Приїду, я вже, це було мені вже 13 год, я вже їздила торгувать і возила. [...]

Г.М. – А довго йшли?

Р.М. – Ну, я не знаю, скіко, но як вийдемо ми у 12 часов ночі, то де-то у 10 уже будемо у Бердянську.

Г.М. – А яким це був шлях: весела подорож чи страшна якась подія?

Р.М. – Не, не весела подорож і не свято. Коли як. Це було просто виживання наше і все. [...]

Г.М. – А розкажіть подокладніше, хто або яка подія вплинули на те, що Ви стали віруючою, почали вірити в Бога?

Р.М. – Як мене мати навчила зразу вірить, так я і..., а такої особенної причини у мене і не було. У мене тьотки були, батькові сестри, бактісти, верующі. Дві були рвяні верующі. Одна прожила до ста років, да і вона... а можна це казать, чи не?

Г.М. – Да, кажіть!

Р.М. – До войны жила в Донецке, і з Донецка, тачкою, 5 дітей привезла у Партізани. Рівно неділю ішла і дньом, і ночью, із старшой дочкой тягли, а хлопчику було 2 годіка, Павліку, на тачкі. І приїхав сюда, бо вона тут родилася і жила тут до того, поки война кончилась. А тоді всьо равно туда уїхали. Ну, а вона, їй у Дмитровкі купили хатинку, і вона там жила, і дочка вже виросла, там вийшла заміж. Сюда переїхала, сину оставила

квартиру, і жила вона до ста років. Но она була верующа. Оце настояща верующа. Якщо я щось не так кажу – виключай.

Г.М. – Нічого страшного, кажіть все.

Р.М. – Вона на, тоді ж у голодовку на грядині жінки роблять: то в карман помідор, то огірок, а в неї ж дома четверо дітей. [...]

№ 20. – 2008 р., січень 5. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Гончаренко Тетяною Петрівною, 1930 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Гурбич Мариною Сергіївною (БДПУ).

Гурбич М.С. (далі – Г.М.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Гончаренко Т.П. (далі – Г.Т.) – Гончаренко Тетяна Петровна.

Г.М. – А дівоче Ваше прізвище?

Г.Т. – Саєнко Тетяна Петровна.

Г.М. – А хто Ви за національністю?

Г.Т. – Українка.

Г.М. – Дата і місце народження.

Г.Т. – 30-го году, 12 апреля.

Г.М. – А в якому селі Ви народилися?

Г.Т. – У Партизанах. [...]

Г.М. – Яка Ваша освіта і професія?

Г.Т. – Ну, яка? Шість класів я ходила до той... при німцях кончала я шість класів. [...]

Г.М. – Як звали Ваших батька, матір?

Г.Т. – Саєнко Петро Владімірович.

Г.М. – А маму?

Г.Т. – А мама [посміхнулась] – Саєнко Палагея Когєєвна.

Г.М. – А діда, бабу?

Г.Т. – Дедушка, по батьковій лінії, Саєнко Владімир Іванович, бабушка була Катерина Івановна. Це по батьковій, по Саєнках. А по Дубовиках мамина той..., по Дубовиках – Дубовик Корній Тимохфійович, а бабушка була [замислилась] Хатина Степановна Дубовик.

Г.М. – А Ваші дідусі, бабусі, якої вони національності були?

Г.Т. – Тоже українці. [...]

Г.М. – А от люди, які були там, в городі жили: багатші чи такі самі, як ми?

Г.Т. – Такі самі. Таке населення було із бідноти, такі самі. Які були багаті, одсилали багатих на Сибір, а бідні оставалися по городах. І тих багатих... середі нас... розкуркулювали у 33-му году, записували у колхоз. Батьки записувалися... Хто не хотів – значить, викидали із дому і забирали все чисто, хоч записався ти, хоч не записався, викидали і забрали у общину. Там кухню зробили, хто записався – давали частичку баланди отієї, а хто не записався – хай подихає. [...]

Г.М. – А от до війни ніхто не переселявся, не хотів переселитися? Ніхто не переселявся вобще?

Г.Т. – [Замислилась]. Ну, дядько, мамин брат, жив у городі, Андрій Дубовик, Вітькин батько, но його ото убили. Він работав..., тут же голод був, і вони поїхали в город. В городі вони жили на станції. Він був путіобходчик, дядько, і справляв..., ну, на путях справляв.

Г.М. – А чого вони переселилися туди?

Г.Т. – Того що тут у 33-м був голод, і вони тікали у город вони.

Г.М. – А як в селі відносилися до людей, які вже переїхали до міста і стали вже міськими мешканцями? Як про них в селі казали?

Г.Т. – Ну, як казали? Схотіли легкої – пішли у легку жизнь. Тут же трудно було жить, а там хоч на заводі день одробиш – кусок хліба той... А тут же хліба не давали зразу, трудодні писали – пусті, не давали, що придбають – получали так. Кантракція була: теля контрактують, корову... молоко здавали по 600 літрів, теля отдавай у колхоз, курицю, яку держали, яйця, 200 штук яєць отдали. Є в тебе, нема в тебе, міняли... чи ти держиш там що... Ну, труднуvато у селі було жить, ну, а де ти дінешся, уже так прижили. [...]

№ 21. – 2008 р., лютий 3. – Селище Роза Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю зі Скулінець Оленою Іванівною, 1929 року народження, мешканкою с. Роза Запорізької області, проведене Міненко Євгенією Миколаївною (БДПУ).

Міненко Є.М. (далі – М.Є.) – Назовите свої фамилию, имя, отчество (и девичью фамилию). Национальность.

Скулінець О.І. (далі – С.О.) – Скулинец Елена Ивановна. Русанова Елена Ивановна. Русская.

М.Є. – Дата и место рождения (какое именно село, район, область)?

С.О. – Село Нововасилевка, по-моему, мы ж от города, я 29-го года 5 ноября.

М.Є. – Какое у Вас образование?

С.О. – 1 класс. [...]

М.Є. – Откуда родом Ваши родители, Ваши предки?

С.О. – Нововасилевка. [...]

М.Є. – Расскажите, как в Вашем селе в годы Вашего детства и молодости относились к атеистам? К верующим? А к неправославным?

С.О. – А я не знаю, по-моему, тогда все верили, тогда, по-моему, все верили Богу, потому что тяжело было, все к Богу клонились. А я вже, считай, мне 4 годика было в 33-м году в голодовку, и моя мать разошлася, а тогда хлеба не было, кушать нечего было, а мать дояркою была, и отожд там принесет литрочку молочка, а дядя Миша держал улики, и мать на дойке, а он меня кормил каждое утро медом и молоком, а я уже надоело мед и молоко, говорю: «Не хочу я его», а он говорит, от помню, а он говорит: «От ты не хочешь кушать молочко, медик, от ты смотри, ты как пышечка, а детки в ясельках, ты смотришь, какие они пухленькие ходють, они этого не видят, а ты не хочешь его кушать», и проводит меня, постоит на воротах, пока я в садик зайду, тогда идет у двор управляться, от запомнила, ой. Не, не было у нас и в семье таких. А в селе я не знаю, може, кто был, я за всех не отвечала, буду смотреть, кто хоч... [...]

№ 22. – 2008 р., січень 17. – с. Трояни Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Венцевою Євдокією Іванівною, 1925 року народження, мешканкою с. Трояни Запорізької області, проведене Стороженко Тетяною Володимирівною (БДПУ).

Стороженко Т.В. (далі – С.Т.) – Назовите, пожалуйста, свое имя, фамилию и отчество.

Венцева Є.І. (далі – В.Є.) – Венцева. Венцева Евдокия Ивановна. Рождение 1925-го года.

С.Т. – Ваша девичья фамилия.

В.Є. – Девичья... Чердоклиева Евдокия Ивановна.

С.Т. – А национальность?

В.Є. – Национальность – болгарка.

С.Т. – А место рождения?

В.Є. – Место рождения Троян... Село Трояны родилась.

С.Т. – А какое у Вас образование и профессия? [...]

В.Є. – Образование у меня 2 класса и третий в коридоре [сміється].

С.Т. – А как звали Ваших родителей? [...]

В.Є. – Ой. Папу звали Иван. Иван Федорович. Чердаклиев Иван Федорович, маму звали Чердаклиева Давнита Георгиевна. [...]

С.Т. – А какой национальности были Ваши родители, бабушки, дедушки?

В.Є. – Тоже болгары, болгары. Все болгары.

С.Т. – А дедушку, бабушку не помните?

В.Є. – Не помню, не помню, дедушки, бабушки не помню. А что Я помню? Отец у меня умер в 33-м году. А мама в 51-м.

С.Т. – А откуда родом были Ваши родители?

В.Є. – Троянские, все троянские. Тогда у нас так было, Трояны, не то, что сейчас.

С.Т. – [...] Посещали ли Вы или Ваши родные во время Вашего детства и юношества города?

В.Є. – Ну, когда были... я была маленькая, так... и брат, и сестры были. У нас было семеро детей: 3 сестры и 4 брата. И вот, во время, когда голодовка была... отец умер в 33-м году... Мама осталась сама одна, а мы ходили и пухлые, и голые, и босые, ничем было... в терличках (лапти) ходила в школу... да... Вот так мы уже и жили, а был голод, спасибо братьям моим, ну, постарше меня, Ваня и Миша, они где-то пойдут, то что-то... то суслик принесут, во... [...] То там горобци принесут или что там, а мама сварит бульон какой-то, и мы сядем, у нас такая была, вот такой столик маленький... Сядем кругом, нас семеро, маме негде сесть. Мама натопила плитку, и вот курай там, сидим я и брат. Еще была сестрена девочка, и мы сидим на этой плитке, ждем, чтоб папа приехал, дал нам. Мы, как щас помню, сколько мне было... Приехал папа, вот такой клуночек принес, и зашли в комнату. Он раскрыл эту сумку, как сейчас помню, бураки и макуху принес, и такие еще, крупу какую-то, ну, я знаю, что там... Мама что-то дала, а он ругает маму: «Не давай им». И тоненькие кусочки нарезал, и макуху от такой кусочек. А потом мама сварит, я запомнила...

С.Т. – Расскажите поподробнее про обряды, про посты.

В.С. – Ага, щас я расскажу. Когда были голодные и холодные, мы не понимали. [...] Мама нам перед Пасхой, последняя неделя, когда уже все было (времена голода прошли), начали немножко лучше жить. Ну, мама говорит: «Вот это последняя неделя, будете кушать», ну, тогда у нас уже и поросенок был, мы коровку держали. Ну, и вот мама говорит: «Вот заговеем и уже кушать не будете». Ну, а мы, конечно, приспособивались. Ну, а что, потом, когда Пасха, спечет паску, ой «Мама, дай нам паску», она: «Нет». И не давала, пока не посвятит, это точно было, мы бегали, просили, а она: «Вот разговеем, тогда будем кушать паску, яички...» Ну, а мы тоже ждали этот день, а как же. Ну, что тогда варили постное? Картошку варили, ложечку маленькую подсолнечного масла. Ну, а когда уже вот Пасха, тогда уже в церковь шли.

В.С. – [...] Мы, как говорится, дети ничем не занимались, потом подросли, голые, босые ходили, в голоде, но веру не бросили. Потому что нищета была.

С.Т. – А говорили Вы о церкви в школе, когда учились? Вы же два класса закончили?

В.С. – Когда я в школе училась, церкви уже не было, по-моему. Не, не, в школе нет. Голодовка была, не до этого было. [...]

№ 23. – 2008 р., січень 28. – с. Трояни Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Тельчаровою Валентиною Семенівною, 1932 року народження, мешканкою с. Трояни Запорізької області, проведене Пелівановою Катериною Вікторівною (БДПУ). (Переклад з болгарської)

Пеливанова К.В. (далі – П.К.) – Назовите свою фамилию, имя и отчество.

Тельчарова В.С. (далі – Т.В.) – Тельчарова Валентина Семеновна.

П.К. – А девичья фамилия?

Т.В. – Киорпе Валентина Семеновна.

П.К. – А по национальности Вы болгарка? Да?

Т.В. – Да.

П.К. – А когда Вы родились? Дата.

Т.В. – 32-й год, 1932-й.

П.К. – А где?

Т.В. – В селе Луначарское.

П.К. – А у Вас есть образование какое-то?

Т.В. – Три класса с половиной.

П.К. – А профессии никакой нет?

Т.В. – Нет.

П.К. – А как звали Ваших родителей?

Т.В. – Киорпе Семен Васильевич был и Киорпе Катерина Михайловна.

П.К. – А бабушек, дедушек не помните, как звали?

Т.В. – А как же! Бабушку звали одну Настя, другую – Даша. Дедушка один Миша был, другой – Савелий, третий дед – Василий дед. Еще один, три деда было, да.

П.К. – А по национальности они тоже болгары?

Т.В. – А Савелий был молдован. Дедушка, а мой дедушка родной, он болгарин. Когда отец его умер. Отца убили на русско-германской войне, а моего отца... Бабушка вышла замуж за молдованина. А мама русская сама, у нее фамилия Мошкина, вот. Они русские с Бердянска, луначарские. Дед работал на ветряке, он у богачей молол муку. Вот. Вот такое вот. [...]

П.К. – А Вы, Ваши родные и Вы, когда были маленькие, Вы посещали город, ходили в город?

Т.В. – Пешком ходила, да.

П.К. – Пешком? В Бердянск?

Т.В. – Пешком, о-о-о, еще и на базар носили, понад железной дорогой, мы жили под самой железной дорогой, понад деревьями, понад посадками. Там еще АКЗ не было, поле было, море и прямо на Механический завод, туда, Аварийный, ходили.

П.К. – А зачем Вы туда ходили? С какой целью?

Т.В. – С какой целью? На базар. Насобираем цветов, несем, продаем, несем, шелковицы насобираем, несем на базар. Голод был, холод. Кушать нечего было. Вот это пойдем, продадим на стаканчик крупы, купим. Такой стаканчик. Пойдем, мама сварит нам какую-то баланду. Опять пошли по полю собирать цветы. Тогда хоть спасибо цветы были, травы были. Жить можно было. На траве выжили. Сурепку кушали – желтую, белую, всякое, всякое такое кушали, все кушали. Короче, выживали. [...]

№ 24. – 2008 р., січень 12. – с. Андрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кірковою Поліною Дмитрівною, 1913 року народження, мешканкою с. Андрівка

Запорізької області, проведене Назаровим Петром Олександровичем (БДПУ).

Назаров П.О. (далі – Н.П.) – Назовите свою фамилию, имя и отчество.

Кіркова П.Д. (далі – К.П.) – Киркова Полина Дмитриевна.

Н.П. – Девичья фамилия.

К.П. – Это нет. Настоящая.

Н.П. – А девичья?

К.П. – А девичья... Бакаржиева была.

Н.П. – Национальность?

К.П. – Болгарка.

Н.П. – Дата и место рождения?

К.П. – Село Андровка.

Н.П. – А дата?

К.П. – 13 января. 13-го года.

Н.П. – А какое у Вас образование и профессия?

К.П. – Среднее.

Н.П. – А профессия?

К.П. – Счетный работник. [...]

Н.П. – А, вспоминая прошлое, вот, скажите, в 30-е, в 40-е годы людям нужна была церковь?

К.П. – В 30-е была голодовка. (пауза) В 30-е годы. Голодовка была.

Н.П. – В 30-е, 40-е годы людям церковь нужна была?

К.П. – Нужна. Чего ж не нужна. Нужна. Голодовка была. Каждый молился Богу. Голодовка была. В 30-е годы – полная голодовка. Умирали на ходу. [...]

№ 25. – 2008 р., січень 9. – с. Андрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кіровою Євдокією Петрівною, 1918 року народження, Малярчук Ольгою Іванівною, 1925 року народження, Бонжуковою Ганною Андріївною, 1929 року народження, мешканками с. Андрівка Запорізької області, проведене Бонжуковою Юлією Євгенівною (БДПУ).

Бонжукова Ю.Є. (далі – Б.Ю.) – Назовите, пожалуйста, свою фамилию, имя, отчество.

Малярчук О.І. (далі – М.О.) – Малярчук Ольга Ивановна.

Божукова Г.А. (далі – Б.Г.) – Бонжукова Анна Андреевна. [...]

Кірова Є.П. (далі – К.Є.) – Кірова Евдокия Петровна

Б.Ю. – Дата и место рождения?

К.Є. – 21 декабря 1918-го года. [...]

Б.Ю. – А именно село, район?

К.Є. – Ну, село тогда было, как.

М.О. – Тоже Андровка была, да?

К.Є. – Андровка. [...]

Б.Ю. – А их родителей знаете? Откуда родом? Ваши родители?

К.Є. – В Андровке родились, конечно.

Б.Ю. – Существуют в доме старые особенные вещи, которые передаются от старшего поколения к младшему?

К.Є. – Ой, деточка, ничего не было. Даже не знаю, что было, что не было. Я знаю, что мы были голые и босые... И нас не было, ничего не было у нас. Голодовка в 33-м году. [...]

Б.Ю. – А как проходили смотрины?

М.О. – Кто там смотрел?!

К.Є. – За инвалида вышла замуж, что я тогда понимала. Во-первых, у меня не в чем было одеться. Купили мне платье, ну, не платье, а юбку и кофту. И забрали. Вот такое. Свадьба такая была. Бедная.

М.О. – После 33-го года. В 35-м году, после голодовки, какие смотрины?! [...]

№ 26. – 2008 р., січень 16. – с. Андрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кюрчевим Дмитром Івановичем, 1922 року народження, мешканцем с. Андрівка Запорізької області, проведене Бонжуковою Юлією Євгенівною (БДПУ).

Бонжукова Ю.Є. (далі – Б.Ю.) – Назовите свою фамилию, имя и отчество.

Кюрчев Д.І. (далі – К.Д.) – Кюрчев Дмитрий Иванович.

Б.Ю. – Дата и место рождения.

К.Д. – Село Андровка, 1 октября 22-го года.

Б.Ю. – А национальность Ваша?

К.Д. – Болгары.

Б.Ю. – Какое Ваше образование?

К.Д. – Ну, образование, как бы тебе сказать, как бы тебя обмануть, как подойти, как зайти. Я окончил 5 классов, ходил в

6-й, потом, тогда в то время врачей не было, как раз была ота революция, раскулачка, репрессии, вот такое вот. Я заболел, как ее у черта, лихорадкою, да. Тут надо идти на экзамен в 6-м классе сдавать весной, а меня трусит всего, козюхом укрытый, холодно и все. А как солнце сядет, тогда давали лекарство, сильно желтое, горькое и все. Мать говорит: «Пей, пей, может, отойдешь». Да. Нема нигде никого, был у нас случай, фартуком укрытый. И закончил я 6 классов, занимался я не сильно здорово, но потихоньку, да. Вот такие дела.

Б.Ю. – А дальше Вы не пошли учиться?

К.Д. – А куда ж его идти? Нечего было одеть, детка, нечего было и кушать, а вши вот такие вот [показує]. Ничего не было: голые, босые, причем не только я, а и те, которые постарше. Они все поумирали, да. Беднота была, нищета была, голод, холод, вот. Окна вот так вот замерзшие. Ото вылезем на окно, дуем, дуем, серединку посмотреть, что оно делается. А оно курит, снега, мороза, да, да, було, було дело. Ну, а потом, когда я подрос немного, пошел учиться на моториста – мотор, что поливает, воду качают, и там поработал. Из армии пришел, тогда меня колхоз послал на курсы мотористов – здесь в Андровке, вот тогда немножко, а так... пришел с армии, засуха была страшная. Нет нигде ничего, хоть шаром покати. Что там Бог даст. Ну, я пошел туда. Искать ижу [сміється], да. В тюрьме я не был, не привлекался в милицию нигде. [...]

Б.Ю. – А как воспринимались Вами в детстве поездки в город?

К.Д. – Пешком, пешком, не было денег, чтобы билеты купить, не было. Почему не было? Потому что ничего не было. Все отобрали, все, все – коровы, брички, возы, вот такое все. Ото ж дали обрабатывать в колхозе, писали трудодни. Дают по 30 грамм, то 20 грамм за трудодень, пшенички або мукички, и все на этом кончилось. А то, что посадишь в огороде – на то будешь надеяться, то будешь и кушать. Сажали гарбузы, кукурузу сажали, картошку, да. Если урожайный был год, то хорошо. Если засуха такая, как была, то ничего хорошего. В 32-м году и лободу ели, и что только не ели, а сейчас я как вспомню! У нас 33-й год, настоящий 33-й год. В 31-м году дядя Костя нам дал теленочка, такой не свой – не мой, худощавый, и мы его так глядели, потому что у нас коров позабирали в колхоз, все позабирали, волы не зарезать. Вот и мы этого теленка так глядели, так смотрели, в 32-м году этот теленок у нас погулял, и

в этом году, как раз 30 марта сильнейшая голодовка, а у нас телочка на полтора года разтелилась, а, а... Тут тебе и молозиво, тут тебе и молоко... а он еще молодой, какой тебе молодой, давай сюда. Ну, все равно! А вокруг нас та коровка сколько людей спасла. То молочко, то себе, то людям. Сколько спасли, Боже мой! Ну, коровку ту, я ее пас, да. И тут пасу, а тут бурьяны, а дожди шли каждый день, бурьяны выше моего роста, и ее нельзя бросить, сейчас же ее уведут и зарежут, и все на этом кончится. Голод заставляет. Коровка была возле кровати, тут мы спим, собираем это все, выносим. Нельзя ее в сарае бросить, нет. Тогда уже, в 33-м, 34-м, 35-м году голодовка закончилась и все, но коровка наша нас спасла. Еще 33-й год, отец когда-то еще до войны ездил там партизанам из Новопавловки. Там в Новопавловке артели, рыбные артели. Каждый колхоз выделял рыбаков. Там отец, значит: «О, Иван, сюди, Иван», отец идет: «Здравствуйте, здравствуйте!», «Как дела?» «Ничего, помаленьку» «Чего пришел?». Ото ему дадут ведро, два. Рыба была крупная такая, отец придет. Что мы ее? Тушим, в воду, потушила их, поели, да, вот такие та вот дела были. Уже 33-й год пошел, уже под сентябрь месяц попал туда в Новопавловку, до рыбаков, они его знают очень хорошо: «Иван, иди сюда! Иван, иди сюда!». У них там наварена уха, накормят отца, дадут ему рыбу: «Иван, приходи с нами ловить рыбу», «Та холера ее забрала». Он не курил и не матерился. Мы никогда мата от отца не слышали: холера (смеется), собака, вот это у него... «Холера б ее разобрала», собака, а мат для него не существовал, не существовал, не. Можешь спросить любого тут вокруг нас, не. Не матерился и не курил. Один раз курил, когда болел у него зуб, ему посоветовали. Значит, куришь сигару, махорку и держать дым во рту – пройдет. Ни черта не помогло. И пить он не пил, курить – не курил, и матюкаться – не матюкался. Этого дела он не любил, что за человек был, а божественный. [...]

Б.Ю. – Так. Расскажите, как в детстве город отличался от села?

К.Д. – В детстве как отличалось? Все заброшенное, темное такое, бурьяны – больше ничего не помню. Было, как раз началась ота революция, в 22-м году я родился, потом голодовка, потом эти колхозы. Много пустые дома были, сычи позаводились в тех домах и клацают, и поют, и что конечно... Пустое село. Пустое село, да. Нет нигде никого на улице,

заброшенные брочки, вот так проходишь – бурьян, почти нет людей. Бурьяном топили, собирали, топили, да. Вот такие та вот дела. [...]

№ 27. – 2008 р., січень 19. – с. Андрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Верьовкіною Ганною Миколаївною, 1925 року народження, мешканкою с. Андрівка Запорізької області, проведене Назаровим Петром Олександровичем (БДПУ).

Назаров П.О. (далі – Н.П.) – Назовите свою фамилию, имя и отчество.

Верьовкіна Г.М. (далі – В.Г.) – Вережкина Анна Николаевна. [...]

Н.П. – Национальность.

В.Г. – Болгарка.

Н.П. – Дата и место рождения.

В.Г. – 1925-й. В Андровке я родилась 15 августа 25-го года. [...]

Н.П. – А профессия?

В.Г. – Была когда-то профессия. Виноградный я кончала техникум. Виноградный. [...]

Н.П. – А Ваших дедушек и бабушек как звали?

В.Г. – Дедушку и бабушку... Дедушку, знаю, Иван звали, а бабушку Софья.

Н.П. – Они тоже болгары?

В.Г. – Тоже болгары. Даже из Болгарии. [...]

Н.П. – А, вспоминая прошлое, скажите, в 30-40-е годы людям нужна была церковь?

В.Г. – Церква!.. Церква всегда была нужна. И сейчас вот вспоминать, голодовка была в 30-е годы. Страшная голодовка... [...]

Н.П. – А что делали с первым снопом?

В.Г. – Хлеба?

Н.П. – Вот первый сноп. Да.

В.Г. – Голодали. Вот так. Сама голодала. А потом уже, когда не было, не молотили. Это вот тот каток. Стоит у нас на улице. Конями. Расстилали по огороду, верхние топтали... [...]

№ 28. – 2008 р., січень 16. – с. Андрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Георгіною Соломією Юхимівною, 1925 року народження, мешканкою с. Андрівка

Запорізької області, проведене Бонжуковою Юлією Євгенівною (БДПУ).

Бонжукова Ю.Є. (далі – Б.Ю.) – Назовите свою фамилию, имя и отчество.

Георгінова С.Ю. (далі – Г.С.) – Да. Есипова, у меня записано, Георгинова Соломия Ефимовна, да. [...]

Б.Ю. – Дата и место рождения.

Г.С. – 25-го. [...] Я 25 сентября родилась. [...]

Б.Ю. – А в каком именно селе вы родились? [...]

Г.С. – Где я жила раньше? У Лепетихе. Малая Лепетиха, [...]

Б.Ю. – Какое Ваше образование [...]?

Г.С. – Семь классов кончила. [...]

Б.Ю. – Откуда родом Ваши родители?

Г.С. – Они там и жили – в Лепетихе, у Малой. Там и замуж мама вышла, там мы и жили все время. Я тогда ушла в Запорожье.

Б.Ю. – А что Вы знаете про Малую Лепетиху?

Г.С. – А я не знаю, моя деточка, ниче не помню... Голодовку, что было в восемь лет... Бог знает, давно ж с дому уехала. Мы жили в Запорожье, вот там ото ж поженились. Я ж уехала, еще молодая была тогда, я знаю, что голодовка была тогда, и больше ничего. [...]

Б.Ю. – Существуют в доме старые особенные вещи, которые передаются от старшего поколения к младшему?

К.Є. – Ой, деточка, ничего не было. Даже не знаю, что было, что не было. Я знаю, что мы были голые и босые... И нас не было, ничего не было у нас. Голодовка в 33-м году. [...]

№ 29. – 2008 р., січень 27. – с. Панфілівка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Коряковою Катериною Іванівною, 1931 року народження, мешканкою с. Панфілівка Запорізької області, проведене Гапоненко Яною Олександрівною (БДПУ).

Гапоненко Я.О. (далі – Г.Я.) – Назовите свою фамилию, имя и отчество.

Корякова К.І. (далі – К.К.) – Корякова Катерина Іванівна.

Г.Я. – А девичье?

К.К. – Костенко Катерина Іванівна.

Г.Я. – Национальность?

К.К. – Українка.

Г.Я. – Дата и место рождения?

К.К. – Київська область, Баришівський район, с. Будницьке.

Г.Я. – А дата?

К.К. – 1931-й рік.

Г.Я. – А число и місяць?

К.К. – 17 березня.

Г.Я. – Скажите пожалуйста, в каком году Вы переехали в село жить?

К.К. – В 1933-му році, якраз в голодовку, коли був великий Голодомор в Києві. В Києві. І тоді в той час наш знайомий з села (совхоз «Вольний») Приморського району написав нам письмо, що тікайте звідтіля, поки ви живі, тут голоду немає, і ми зостанемося живими. Нас там погрузили на санки, написали ми заявлення, мамо і тато. Написали заявлення, як кажуть, що ми переселилися в іншу область, і нам дали дозвіл для переїзду. У нас було четверо дітей, і батько, і мати. Вони нас погрузили на санки, приїхали до станції, там була дуже велика черга. Ще сутки чекали, а тоді нас посадили у поїзд, і ми приїхали в Запоріжжя. В Запоріжжі нас виставили у цей, що, як він називається, ну, збирає всіх. Нас забрали в Запоріжжя і привезли в совхоз «Вольний» Приморського району, і ми тут зосталися жити. Потому що там був Голодомор такий, що по неділі лежали мертві в хаті. У суботу їздила машина, не машина, ізвеніть, то коні і бричка, в чому мертві лежали, у тому їх брали у бричку, складали, вивозили у балку у велику, там копали яму, просто з брички кидали в яму один на одного та й засипали землею. І на тому кінець – це такий був похорон. А які оставалися недомерлі, ще пухли і ждали до другої неділі, а ще обраховувалися такі, як банда, заїжджали в двір, у хату, забирали, убивали, а сами наживалися. І через це прийшлося уїхати. Бо був такий випадок: мого батька брата приїхав жінкін брат двоюрідний днем. Вони їх зустріли, вгостили, а він виходить і каже: «Ох ти, сестро, ти ще багато живеш, у тебе хліб є». І випили й пішли (четверо їх). А вночі приїхали, підкопали до комори, там же комори були, то комору там, де хліб, усе вибрали, а в хату зайшли, постукали, брат отримав, бо брат же приїхав, одкрив, зразу на порозі ударили його обухом об голову, убив. Зайшов у хату, сестру і матір, а двох діточок, одну рушником на шее задушив, а малесеньке, місяців скільки їй

було, поклав у кроватку, кидає на неї подушок, і задушилося воно. Утром сусідка побачила, прийшла до мого батька і сказала, що щось не так у Вашого Конона [плаче], так, у хаті усі мертві. Визвали собаку, визвали міліцію, собака знайшла цих бандитів, судили їх. Ну, і коли він виходив, то каже, що «Ви за мене поплатитесь». І батьки злякалися цього, і о то ми переїхали у совхоз «Вольний» Приморського району. Жили ми тут в бідності, нас дуже хорошо зустріли в Панфілівці директор. Дали нам бочку помідорів, огірків, по бочці усе. Дали нам зразу і грошів трохи на хліб. Пекарня була, і ми ходили у пекарню, і нам давали усе як переселенцям, як бідним. Ну, і так ми почали потрошку жити. Після того переселили нас в село Тарасівку. В Тарасівці у мене появилось дві сестри, крім мене. Одну забрали в Германію, одна в Запоріжжя, брат учителем у Зеленівки робив, трактористів вчив, а ми жили в селі. Батькові дуже трудно було, війна почалася, ми були дуже бідні. Латку на латку [плаче], з цієї латки та ще латку ложили, сім'я велика, батько больний, мати больна, не можна було багато жити, бо дуже усі ми малі, а вони больні. Коли війна прийшла й салдати наші красні, ні, німці перші прийшли, йокали, йокали ходили. Коров позабирали і батька забрали, він гнав череду, у людей корів позабирали і батька забрали. А у батька була грижа. Все одно забрали, погнав він корів. Уночі як гнав – утік, у кукурудзі десь заховався і днів через п'ять прийшов. Голодував у кукурудзі, їв її сиру для того, щоб німці його не забрали, а ми з матір'ю, нас четверо – одна 40-го року, інша 36-го, а я 31-го. [...]

Г.Я. – Вообще-то родителей знает ихних, ну, родителей видели их когда-то?

К.К. – Ні, ми як приїхали в 1933-м году, а вони з голоду померли, їх ніяк не могли побачити. Чула по розговорах мами. Мама розказувала, як вона у свекрухи жила, розказує, хорошие были батьки. Вот і я їх не бачила. Не пришлось.

Г.Я. – Откуда Ваши родители родом, Вы не знаете?

К.К. – Київські, всі київські. Як усе всі діти мої панфіловські та тарасівські, так і вони всі вони київські.

Г.Я. – Что они рассказывали и что Вы знаете про населенные пункты, где они родились? Что они рассказывали про Киевскую область? Были какие-то интересные истории? Как они жили раньше?

К.К. – Ну, раньше вони жили, вони так розказували, що був же колхоз, вони були... Раньше були не колхози, а самі індивідуально жили, у їх були пара коней, косарка, сівалка і ще щось розказували, папа, брат, ще і батько...

Г.Я. – Обробляли свою землю?

К.К. – І обробляли свою землю, скільки там давали землю. Скільки там десятин обробляли самі. Молотили вони катком. Коняка запрягається, а каток такий великий, катком ото кругом молотили, ячмень, пшеницю – просто все молотили катком. Тоді комбайнів не було, тракторів не було в то время, потім пішла роскулачка, і їх роскулачили, признали, що вони забрали все: і коні й плуги – все, все забрали, і остались вони тільки з дітьми у хаті, пішли в колхоз, робили в колхозі, а тоді, коли начався Голодомор, прийшлося йти з села. [...]

№ 30. – 2008 р., січень 4. – с. Єлисеївка Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю зі Злиденним Андрієм Максимовичем, 1927 року народження, мешканцем с. Єлисеївка Запорізької області, проведене В'юн Світланою Володимирівною (БДПУ).

В'юн С.В. (далі – В.С.) – Назвіть, будь ласка, своє прізвище, ім'я та по батькові.

Злиденний А.М. (далі – З.А.) – Злиденний Андрій Максимович.

В.С. – Якої Ви національності?

З.А. – Українець.

В.С. – Дата і місце народження Ваші?

З.А. – Я народився: село Черетувате Мелітопольського уезду Тавріческой губернії, а зараз, значить, село Очеретувате Токмацький район Запорізька область.

В.С. – А зараз проживаєте?

З.М. – В селі Єлисеївка.

В.С. – Яка у Вас освіта і професія ваша?

З.М. – Значить, у мене освіта середньотехнічна, закончив технікум будівництва і, это самое, і сільськогосподарський технікум, агроном-зоотехнік, вобщем, агроном. [...] Жили ми до 29-го году, в 29-м году начали поголовно розкулачивать людей, от, а батько до війни зустрічався із Зось Дуською, це сім'я багата була, культурна була, по тому періоду культурна була, всі були грамотні. І ото він з нею дружив, і от батька мого посилають,

щоб він розкулачував їх, а батько: «Я туди не піду». А Горенко Кость був секретар комсомольської ячейки: «Не підеш?!» «Ні, не піду!» І зчепилися, і батько побив його, ну, тут же міліція – і батька мого забрали, орестували, одвезли його у Токмак, зразу у Новомихайлівку, бо були ми Михайлівської волості, а тоді у Токмак його направили. Ну, там нада було до управляючого заводу, зараз завод «Кірова» в Токмаку, а тоді був завод «Шульц і Клеймер». Брати, не брати, ні, брати все ж таки, Шульц і Клеймер, оце вони їхні управляючі. Нада було возить на дрогах, машин же не було, а дрогах. Завод випускав тоді сільськогосподарські косарки, молотарки, молотілки, віялки, граблі, бупаря, плуги. Ну, плуги Гусарка робила, а бупаря це вони вже робили, от, та сільськогосподарський. Ото батько мій возив його на дрогах, йому дали год принуд за хуліганство, от він год там був. Побув він там год, і Шульц каже: «Максим, тікай звідси, бо це на тебе з'їлися, будеш ти в Сибірі». Ну, батько вийшов оттуда, бистренько за документи, які в нього були, і поїхав в Донецьк, тоді Юзовка він називався. У Юзівці він устроювся на шахту шість, а нас із села забрав і привіз у Вербова до баби Пріськи, до Степаниди, до маминої сестри. Ми там (у мене вже була сестричка Галя), ну, жили ми біднуvато, Шаповал вoбще бідний був і до революції, ну, жили ми так, біднуvато. [...]

В.С. – До Вас в село приїзджали з міст люди, може, на роботу там?

З.А. – В наше село приїжали люди, значить, як сказати, в період голодовки, передвоєнна була голодовка, була голодовка. Відтіль, з Волзької, Тамбовської губернії переселя в село на Україну людей. Отето приїжали люди руські Упряткини, Пересіткини та багато других фамілій. [...]

№ 31. – 2008 р., січень 7. – с. Єлисеївка Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю зі Скуйбедаю Дар'єю Іванівною, 1929 року народження, мешканкою с. Єлисеївка Запорізької області, проведене В'юн Світланою Володимирівною (БДПУ).

В'юн С.В. (далі – В.С.) – Назвіть, будь ласка, своє прізвище, ім'я та по батькові.

Скуйбеда Д.І. (далі – С.Д.) – Скуйбеда Дарнікія Іванівна.

В.С. – А дівоче прізвище?

С.Д. – Лилик, фамілія українська. [...]

В.С. – Якої Ви національності?

С.Д. – Українка. Тато українець, і мама українка.

В.С. – Де Ви народилися?

С.Д. – [...] Село Ворошиловка Гуляйпільський район (тепер Розівський).

В.С. – Яка у Вас освіта?

С.Д. – Ну, освіта у мене – технікум кончала агрономічний, там од нас 15 кілометрів технікум, по професії сама агроном-шовковод, ти знаєш, хто це? А знаєш, гусиницю-шовкопряда вирощували, оце я на цю професію вчилася. Коли я вивчилася, мене прислали сюди, в Андріївський район, на роботу, і у мене був увесь цей район: Берестова, Сохвіївка, Гюновка, Радоловка і оце всі колхози вокруг, я на район одна була. А як розформували оце, перевели всіх в МТСи, і мене послали оце в Єлісеєвку в МТС, та тут так і осталася.

В.С. – Яка дата Вашого народження?

С.Д. – 20 января, чи січня, 1929-го году.

В.С. – Як звали Ваших батьків?

С.Д. – Лилик Наталя Степановна, а батько Лилик Іван Некифорович.

В.С. – А діда і бабу пам'ятаєте, як звали?

С.Д. – Баба Васька, а дід, єслі Некифорович, значить, Некифор.

В.С. – Вони всі українці були?

С.Д. – Українці. І жили вони корінні у тому селі, там їхні батьки жили і вони. [...]

В.С. – От коли Ви були маленькі, Ви або Ваші родичі в міста їздили?

С.Д. – Ні, ні. Вони жили не багато, а бідно. А ні за чим було і їхать тудя. Їздили із села у Маріуполь, як був голод, та бричонкою, а на бричонкі (така банка стояла, така вона, в ній можна і мед держать, ну, як вона не цинкова, а з алюмінію) по тільку, щоб з голоду не вмерти. Оце вони бричоночку брали, і оце вони поїхали у город, там вони по чьом набрали тієї тільочки, привезли і годували нас, оце так. В школу, детка, ходила первий, другий, четвертий клас в одну, в нас школа була двохетажна, це там так три класи, читирі, і там не поміщалися всі діти, багато, село дуже велике, не поміщалися, і ми в перву смену це ходили, були у другій школі, таке зданіє, і ми там були,

а тоді нас перевили туди. І як ти думаєш, все время ходила після обід, і оце починається сентябрь місяць, картошечку копать, копаю, копаю картошечку, а тоді ноги помила і босячка, можеш повірить, ні? Босячка ходили у школу, п'ятий клас знаю і шостий, а тоді вже трошки, ну, як, стидно було чи шо, купили якісь отам, такі тапочки, а на зіму батькові сапоги – і ті порвані. Як ідеш – раніше ж снігів було більше, це зразу немає. А як весна, під снігом вода. Шовх – і вже повні сапоги води, прийшов – мокре, тряпки, які там носки, і тряпками ноги обмотуєш – і бігом. У хаті піч, і бігом на піч одігріваємся. Хочеш, шо хочеш те і вір [сміється]. Оце таке дєтство було. Паганеньке дєтство було, а тоді вже, як у сьомий, восьмий, дев'ятий клас, то вже купляли, конєшно, таке шось не дуже хороше, а кухвайку в школу носила і платок в'язаний, сама в'язала, на голки, і сидимо. [...] Поки появилос'я дуствове мило, і дуствове мило тоді ото вже, дустовим милом помиють мама голови, і постірають ото там, а стірали оце сорочки були полотняні, це яка радість, шо пошили полотняну сорочку, і ото у казан у великий, піч натоплять, толі із соняха напалять, воно там луг, і насиплять, і ото вона там вариться. Отаке було дєтство. [...]

№ 32. – 2008 р., січень 5. – с. Андріївка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Косован Лідією Павлівною, 1932 року народження, мешканкою с. Єлисеївка Приморського району Запорізької області, проведене Бондаренко Русланою Олександрівною (БДПУ).

Бондаренко Р.О. (далі – Б.Р.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Косован Л.П. (далі – К.Л.) – Косован Лідія Павлівна.

Б.Р. – Національність?

К.Л. – Українка.

Б.Р. – Дата і місце народження (село, район, область).

К.Л. – Село Андріївка, Андріївський район, Запорізька область, 10 декабря 1932-й год.

Б.Р. – Яка Ваша освіта [...]?

К.Л. – Освіта – два класи кончила.

Б.Р. – Як звали Ваших батька та матір, діда та бабу?

К.Л. – Ну, папа звали Мураш Павло Митрофанович, а матір звали Мураш Дар'я Андрєєвна, а діда Шляпак Андрій Метрофанофич, а баба звали Шляпак Христя Яковна.

Б.Р. – Якої вони були національності?

К.Л. – Українці.

Б.Р. – А їх батьків знаєте?

К.Л. – Їх батьків не знаю.

Б.Р. – Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

К.Л. – Із села Андріївки.

Б.Р. – Що вони розповідали і що Ви знаєте про минуле Андріївки?

К.Л. – Ну, що знаю, що раньше колхозів не було, а вони, вобщим, як робили і жили індивідуально. Була у них бричка, були... і це вони там, на степу, сїяли, косили косами. Там у них там бричками перевозили додому. Дома ціпами молотили усе. А тоді уже зимою віяли, там віялка була, віяли зерно – отаке було. А тоді уже, як починаючи з 1929-го года (це вже мати мені розказувала, о, общим мати розказувала мені), що, що общим у 29-м году почали колхози, ну, 29-м году ще в неї нічого не забирали. Ще ото як були бричка, воли, корови, ну, а тоді у 30-му году вона поздавала все чисто у колхоз. І в колхозі так і було. [...]

Б.Р. – Чим і як довго Ви добиралися до міста?

К.Л. – Бувало так, правда, ще у дитинстві колись, не помню. Може, годів 13-14, бачиш, була тоді голодовка у 47-му году. Запомнилось, кільки там мені год було, як 32-го года 10 декабря родилась і заповнилося, що жінки з нашого края брали бричоночку, брали мене, і це ми пеша в Бердянськ 45 км., ми пеша з бричоночкою. Це як із гори – мене садовлять у бричоночку, визуть, а як на гору – я встаю, йду. Ото оце їздили до моря, там ото такі йоржики нам моряки давали. Ото було загрузимо ту бричоночку, їдемо, за день десь справляємось. Рано, десь часа в чотири, виходили і приїжджали додому, як темно було, часа в одинадцять, з цими бричоночками. А тоді вже йоржики, мололи їх, пекли якісь. Мішали туди просо, збирали, на таку машинку мололи і лободу варили, їли, усе чисто було. [...]

**№ 33. – 2008 р., січень 12. – с. Гюнівка Приморського району
Запорізької області. – Інтерв'ю з Безуглою Марією**

Василівною, 1931 року народження, мешканкою с. Гюнівка Запорізької області, проведене Морозовою Світланою Вікторівною (БДПУ).

Морозова С.В. (далі – М.С.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество, девичью фамилию.

Безугла М.В. (далі – Б.М.) – Безуглая Мария Васильевна, девичья – Жейнова, рождения – 1931-го года.

М.С. – Национальность?

Б.М. – Национальность – болгарка. Родилась в селе Гюновка Запорожской области, Приморского района. Раньше это был Ногайский, а когда я родилась – Коларовский район.

М.С. – А какое Ваше образование и профессия, где Вы работали?

Б.М. – У меня образование средне-специальное. После окончания я была направлена в Асканию-Нову, в научно-исследовательский институт, работала лаборантом. А после замужества я уехала и работала здесь, в Приморском районе, в Нельговке на хлебоприемном пункте, я работала техником-технологом.

М.С. – А скажите, пожалуйста, Вы помните своих родителей, дедушек, бабушек?

Б.М. – Да. Родители мои – Жейнов Василий Кириллович – отец, мать – Жейнова Лукерия Кирилловна. Дедушка – Жейнов Кирилл Николаевич, а бабушка – Елена Николаевна. Они родились и жили все время в селе Гюновке.

М.С. – Скажите, а откуда родом ваши родители, предки?

Б.М. – Ну, родители, я уже сказала, а предки наши были родом из Болгарии. [...]

М.С. – Скажите, а у Вас в доме есть старинные вещи, какие-нибудь особенные?

Б.М. – Старинных особых вещей не было, потому что у нас семья раскулаченных, и когда раскулачивали – увозили все. Нас выгоняли [засмутилась], единственное, что – у нас иконы были. Мать их относил где-то, потом забрала. Они были как бы такие, подаренные еще родителям во время свадьбы. [...]

М.С. – Скажите, а с какой целью односельчане посещали тот же Бердянск?

Б.М. – Ну, с какой целью? Возили продукты продавать, чтобы что-нибудь купить; тогда же ведь в магазинах ничего не было.

Для того, чтобы что-то... Во-первых. Во-вторых, колхозы были – ведь денег-то особых не давали. А трудодень заработаешь – да и все. Нужно что-то везти с огорода, чтобы продать, потом уже купить – детей одеть, обуть.

М.С. – А вот во времена голода, до войны?

Б.М. – Ну, голод 32-33-го года я не помню, а уже послевоенное время – тоже были трудности такие. Но в военное время что было? Что с городов приезжали к нам. Тачками приезжали менять одежду на эти, на продукты. Так что с горожанами чтобы сказать... В те годы страдало не только сельское население. Страдало также и городское население. Тоже кто как мог выживал. [...]

№ 34. – 2008 р., січень 4. – с. Андріївка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Ніколаєнко Ніною Тимофіївною, 1931 року народження, мешканкою с. Андріївка Запорізької області, проведене Бондаренко Яною Олександрівною (БДПУ).

Бондаренко Я.О. (далі – Б.Я.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Ніколаєнко Н.Т. (далі – Н.Н.) – Ніколаєнко Ніна Тимофіївна.

Б.Я. – Національність.

Н.Н. – Українка.

Б.Я. – Дата і місце народження (яке саме село, район, область).

Н.Н. – Село Андріївка Запорізької області, Андріївського району, 1931-го року народження.

Б.Я. – Яка Ваша освіта і професія?

Н.Н. – 4 класи, всю життя то на почті почтальйоном работала, то санітаркою в лікарні. [...]

Б.Я. – Як звали Ваших батька та матір, діда та бабу?

Н.Н. – Папу мого Тимофій Митрофанович, а матір – Васіліса Власовна, ой, добрі були люди, всім допомагали. Дід Тимофій, тоїсть папо, він працював конюхом у селі, а мама Васіліса Власовна – то по господарству, то на городі, ото таке, ну, одним словом, домогосподаркою була. А дід та баба. Були в мене дід та баба. Батька батьків звали дід Митрофан, всю життя працював у колхозі, то плотником був, усе майстрував: то меблі різні, то кому що там, яку табуретку скликає. Ну, а бабуса була Мотря, така гарна баба, і носки в'язала, і безрукавки, дуже в'язать

уміла. А маминих батьків звали дід Власом, дід Власом був, а бабуся, ой, Ганна була. Колхозниками тоже пропрацювали все своє життя. Я так дуже їх і не пам'ятаю маминих, рано померли, я ще дитиною майже була. Більше батькових батьків я знаю.

Б.Я. – Якої вони були національності?

Н.Н. – Та всі ж українці, які там національність, і всі ми андріївські, всі той з Андріївки. А сестри мої, правда, в городі були, а друга в Маруполі жила сестра. А так всі андріївські.

Б.Я. – А їх батьків знаєте? Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

Н.Н. – Ой, та дід мій був, той, Мітрофанушка, дед був він самдесь під Марупольом там, а тоді, як з бабою мою оженились та приїхали сюди, та отож так і жили. А батько матір, як зустрів мою, так і стали ото вмісті в Андріївці жити. То хатинку якусь там построїли, мазанку, та так ото і жили. Та й нас, ми ж ото понародилися, нас ото багато було, повна куча, як ото кажуть. [...]

Б.Я. – Що вони розповідали і що Ви знаєте про населені пункти, де вони народилися?

Н.Н. – Ой, та що ж вони розповідали? Оце ж Андріївка ранше ж був районний центр, було тут багато гарних магазинів той, як районний центр, куча всього було, магазини той. А що ж голод та холод був, ні грошей не було толком та ніде нічого, оце дають щас по тій 1000, що щас та 1000, Господи? Хіба так, як ото ранше жили в холоді та в голоді. Воно ранше начальство все тут було, і не їздили ото в Бердянськ, як щас, тіки той, і їдь у город – то одну бумажку, то другу. [...]

Б.Я. – Ваші батьки, бабусі і дідусі розповідали Вам, як слід дотримуватись якихось релігійних обрядів? Пригадайте подокладніше, що саме вони розповідали?

Н.Н. – Ну, як оце в мене бабуся і мама постилися. Вони ж м'яса не їли, не яєць, нічого. Ну, маленькі, щоб ми постилися, тоді ж голод був, Ви ж самі розумієте, які там дуже пости, постилися, хоч так хоч... ото от. [...]

**№ 35. – 2008 р., січень 10. – с. Стародубівка
Першотравневого району Донецької області. – Інтерв'ю з
Юрченко Марією Дмитрівною, 1932 року народження,**

**мешканкою с. Стародубівка Донецької області, проведене
Холод Анастасією Анатоліївною (БДПУ).**

Холод А.А. (далі – Х.А.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество.

Юрченко М.Д. (далі – Ю.М.) – Юрченко Мария Дмитриевна.

Х.А. – А Ваша девичья?

Ю.М. – Абалова.

Х.А. – Ваша национальность?

Ю.М. – Русская.

Х.А. – Назовите дату и место рождения.

Ю.М. – Село Стародубовка Володарского района Донецкой области, 1932-го года.

Х.А. – Какое у Вас образование?

Ю.М. – Среднее.

Х.А. – А кто Вы по профессии?

Ю.М. – Бухгалтер. [...]

Х.А. – Откуда родом Ваши родители?

Ю.М. – Мои родители... Город Скапин, там они в Московской области жили, там я ни разу не была и не знаю. [...]

Х.А. – Они сами переселились или с другими?

Ю.М. – Они переселились сами. Потому что в селе стало трудно жить. Был голод, холод, появилось очень много болезней. Им стало очень трудно жить. Город... В городе у них были знакомые горожане, которые... Они приезжали в село и рассказывали, что в городе можно найти работу, будут деньги, будет намного легче прожить, а здесь жить труднее.

Х.А. – А сколько лет им было, когда они переехали?

Ю.М. – Ну, двадцать, двадцать два, двадцать пять. [...]

Х.А. – Расскажите подробно, когда и по каким причинам Вы переехали в город.

Ю.М. – Переехали мы в город, причина была одна – в селе был голод и холод. Мы решили переехать в город, найти работу, чтоб прокормить семью, одеть, обуть детей. В селе был, были болезни – чума, тиф. Родители хотели, думали дать нам будущее, но в селе это было невозможно, потому что мы поехали в город, чтоб иметь работу и детям дать воспитание. [...]

**№ 36. – 2008 р., січень 13. – с. Стародубівка
Першотравневого району Донецької області. – Інтерв'ю з
Коваленко Надією Тимофіївною, 1933 року народження,
мешканкою с. Стародубівка Донецької області, проведене
Холод Анастасією Анатоліївною (БДПУ).**

Холод А.А. (далі – Х.А.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Коваленко Н.Т. (далі – К.Н.) – Прізвище – Коваленко Надежда Тимофеевна, а дівоче моє прізвище Буренко.

Х.А. – Ваша національність?

К.Н. – Українка.

Х.А. – Дата і місце народження?

К.Н. – Село Стародубовка, Володарський район, Донецька область, родилась 7 березня 1933-го року.

Х.А. – Яка Ваша освіта?

К.Н. – Освіта у мене середня, середньотехнічна.

Х.А. – Хто Ви по професії?

К.Н. – По професії я експлуататор, працювала в автопідприємстві. Начала я кондуктором, а кончила аж старшим інженером отдела связи. [...]

Х.А. – Може, Ви пам'ятаєте, звідки родом Ваші батьки?

К.Н. – Батьки мої родом із Харківської області були, а потім вони переїхали в село Чернявщина, воно тоді село було велике дуже.

Х.А. – Що вони розповідали і що Ви знаєте про населені пункти, де вони народились?

К.Н. – Це ті, я не пам'ятаю цю тему, які вони там проживали, а от уже мамина мама і батько мій, то я знаю, що в селі були ми у Чернявщині, там же вони переїхали в Чернявщину. Жили вони у селі. Жили вони, не пам'ятаю, до якого року, они жили в цьому селі, а потім вони переїхали у місто Павлоград і тут проживали все время.

Х.А. – А вони самі переселились чи разом з іншими?

К.Н. – Був у папки брат, от, він уїхав у Харків, у Харкові проживали. Ну, розбіглись вони усі, як ото голодовка була, от, і жили вони дуже хорошо матеріально, а потім уже, як здали в Комуни, в Комуни тоже вони непогано жили, а потім рішили їхати у город. І папка уїхав в город Павлоград, а старший брат,

Іван Буренко, уїхав у Харків. Арсентій тоже уїхав у Харків, брат Арсентій, вони там проживали. Часто приїжджали до нас, до наших батьків. Були частенько. [...]

№ 37. – 2008 р., січень 5. – с. Стародубівка Першотравневого району Донецької області. – Інтерв'ю з Литвин Аллою Олександрівною, 1933 року народження, мешканкою с. Стародубівка Донецької області, проведене Холод Анастасією Анатоліївною (БДПУ).

Холод А.А. (далі – Х.А.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество.

Литвин А.О. (далі – Л.А.) – Литвин Алла Александровна.

Х.А. – А Ваша девичья фамилия?

Л.А. – Литвинова.

Х.А. – Какая Ваша национальность?

Л.А. – Русская.

Х.А. – Назовите дату и место рождения

Л.А. – 21 ноября 1933-го года, село Стародубовка Володарского района Донецкой области.

Х.А. – Какое у Вас образование?

Л.А. – Средне-техническое.

Х.А. – А по профессии Вы кто?

Л.А. – А по профессии бухгалтер. Закончила Донецкий техникум. [...]

Х.А. – Откуда родом Ваши родители?

Л.А. – С России. [...]

Х.А. – Вспоминая прошлое, скажите, нужна ли была церковь людям в 30-40-е годы?

Л.А. – Да у них голова была забита не этим, не церковью. Потому что 30-й, 32-й, 33-й год – это были годы коллективизации, годы Голодомора были, а там репрессии предприняты были, 39-й год – война началась, с Германией, помоему. Так что о каких богах в ту пору можно было думать? Тут думал каждый за себя, чтобы выжить. [...]

№ 38. – 2008 р., січень 21. – с. Обіточне Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Перепелицею Миколою Петровичем, 1925 року народження, мешканцем

**с. Обіточне Запорізької області, проведене Жолоб Наталією
Миколаївною (БДПУ).**

Жолоб Н.М. (далі – Ж.Н.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Перепелиця М.П. (далі – П.М.) – Перепелиця Ніколай Петрович.

Ж.Н. – Дата і місце народження?

П.М. – Село Обіточне Чернігівського району Запорожской області, уліца Калініна 20.

Ж.Н. – Дата?

П.М. – 1925-й год, 12 ноябрю.

Ж.Н. – Як звали Ваших батька та матір, діда і бабу?

П.М. – Батька звали Перепелиця Петро Гаврилович. Перепелиця Парасков'я Івановна. Діда по матері – Псьол Іван. Бабу Псьол. По батькові Перепелиця Гаврило по батькові.

Ж.Н. – Якої вони були національності?

П.М. – Чистокровні українці.

Ж.Н. – Яка Ваша освіта і професія?

П.М. – Агроном-полевод.

Ж.Н. – Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

П.М. – Ну, батьки: з села Обіточного – батько, мати – з хутора Обіточенського.

Ж.Н. – Відвідували Ви або Ваші родичі в часи Вашого дитинства та юнатства міста?

П.М. – Міста, в основному, Бердянськ. Я з батьками їздив, з матір'ю, з батьком їздив, в 33-м году батько тоже їздив в Бердянськ до Кабанцова Николая. [...]

Ж.Н. – Як часто і як довго Ви або вони в часи Вашого дитинства та юнатства перебували в місті?

П.М. – Ну, в місто Бердянськ частенько їздили, і в 1933-м году, це був голод, батько мій із своїм другом Бичком Данилом Ехимовичом їздили в Бердянськ, везли оттуда пару мішків, і в 33-м году, як ото забирали, ну, як сатанінське время було, осталося, і ми вижили. Він з Данилом Ехимовичом їздили до Кабанцова. А Кабанцов жив на уліце Бродського, ето от автовокзала і як до парка їхать, там ото жив друг мого батька. [...]

Ж.Н. – Чи виникало у Вас бажання переселитися до міста?

П.М. – Було бажання одно, з деревні во время войны, як тут було крепосне право, із деревні не выпускали. Паспортов не давали,

потому что крепосное право було. Мало хто виїхав. [...] Бажали, а ніякий сатана не пускав.

Ж.Н. – А чому так сталося?

П.М. – Ну, потому що сатаністи були, нікуди з колхозов не відпускали. [...]

№ 39. – 2008 р., січень 17. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Марченко Марією Василівною, 1914 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Суницьким Сергієм Сергійовичем (БДПУ).

Суницький С.С. (далі – С.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові. Національність.

Марченко М.В. (далі – М.М.) – Марченко Марія Василівна.

С.С. – Дівоче?

М.М. – Писанець.

С.С. – Яка Ваша національність?

М.М. – Українка я.

С.С. – Дата і місце народження (яке саме село, район, область).

М.М. – 1914-го году 20 дікабря, село Перемога, коли це діло було, це Успеновка. Воно тоді був Андріївський район. Да. Да. А область Запорожська.

С.С. – Яка ваша освіта і професія?

М.М. – Освіта. Та освіта в мене мала. Три класи я кончила. І в дєтдомі я була. [...]

С.С. – Які випадки, пов'язані із нечистою силою, Ви знаєте?

М.М. – У людей, недалечко біля нас жили, це в Успенівці, ще в дєтстві, була коровка. І таке молоко в неї було. А баба, що оце в неї була коровка, я й забула вже, як її звать, принажувала діток і напувала молоком. Бо воно ж голод, а вони заможненькі були. А своїх дітей чи не було, чи я й не знаю. І пропало в корови молоко. Так казали, що відьма видоїла. Це помню. Все тьотка казала, що зурочили коровку, жалко. А як це, не знаю. А було, дитинка мала плаче й плаче, то кажуть: відьма глянула. А було, сім'я живе тихо, мирно, а тоді ра – і розбіглися. Тоже казали, що то робота відьми. Все горе людське приписували нечистій силі. Бо що ж од неї ждуть?! [...]

№ 40. – 2008 р., січень 20. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Безуглою Софією Іванівною, 1917 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Суницьким Сергієм Сергійовичем (БДПУ).

Суницький С.С. (далі – С.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Безугла С.І. (далі – Б.С.) – Безугла Софія Іванівна.

С.С. – А дівоче?

Б.С. – Та оце ж і дівоче. Я не міняла своє прізвище. Жила з чоловіком, він на своєму, я на своєму.

С.С. – Національність ваша?

Б.С. – Українка.

С.С. – Дата і місце народження (яке саме село, район, область).

Б.С. – Тут і родилася. Дата? Август, 22 августа. 1917-го года. Вже мені більше дев'яности год. Прожила багато, а наче один день. Все було у мене в житті.

С.С. – Яка Ваша освіта і професія?

Б.С. – Та яка там освіта?! [...]

С.С. – А професія яка Ваша?

Б.С. – Та професії в мене різні. Колись була, як ще МТС був, так була шофером. Їздила на машині. Ось так. Добре їздила, не хуже мужиків. І по наряду в колхозі робила. Робила все, що скажуть. А тепер уже чорті чим стала.

С.С. – [...] А батьки Ваші українці були?

Б.С. – Да, да. Українці ми всі. Тут родилися, тут вирости, тут і повмираємо. Усі ми українці. У нас в селі пошти всі українці. Рідко другі люди. Трохи з Росії, а то все наші.

С.С. – [...] Звідки родом [...] Ваші предки?

Б.С. – Не знаю. Тутешні. Берестянські. В цьому селі ми здавна живемо. Увесь наш рід. А відкіля колись тут опинилися, не знаю. [...]

С.С. – Ви боялися міста в дитинстві? А чому?

Б.С. – Та чорті... По тільку їздили. Голод же був. По тільку. Тачкою. Чи боялася, чи не боялася, а їздила. Не думала про це. Бо як не поїдеш, сім'я помре з голоду. В городі тільки було багато. Поїдемо, наберемо – і вже не голодні. Та, мабуть, і не боялася. Чого там бояться? Там же тоже люди живуть. Такі, як і ми. Та й нада було. Без надобності не бовталися по городі.

Прикупили, що треба, і додому. Ото ще до родичів заскочимо, та ті нас трохи підгодують. [...]

№ 41. – 2007 р., серпень 25. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Маленко Зоєю Макарівною, 1917 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Ручкою Артемом Олександровичем (БДПУ).

Ручка А.О. (далі – Р.А.) – Ваше прізвище, ім'я, по батькові?

Маленко З.М. (далі – М.З.) – Маленко Зоя Макарівна.

Р.А. – Рік, місце народження?

М.З. – 1917-й рік, село Берестове. [...]

Р.А. – З якого року і з яких причин проживаєте у цьому населеному пункті?

М.З. – Проживаю у цьому населеному пункті споконвіку: як народилася і до сих пір. Я родилася у Берестові.

Р.А. – Освіта і професія?

М.З. – 2 класи. Просто селянська робота.

Р.А. – Відвідували Ви чи Ваші родичі в часи Вашого дитинства та юнацтва інші міста?

М.З. – У Жданові була і в Бердянську, більше ніде.

Р.А. – З якою метою?

М.З. – Купувати щось. В Жданові даже трохи работала.

Р.А. – Що Вас тоді вразило в місті?

М.З. – Мені нравилось, що у вихідний день була дуже хороша прогулка. Ішли горами люди, один за одним, ніхто нікого не трогав, нікого ми не боялися, а просто була така прогулка хороша. Ішли до самого скверу, а потом расходились по домам.

Р.А. – Чим, на Вашу думку, міста відрізнялися від сіл в роки Вашого дитинства та юнацтва?

М.З. – В юнацтві отлічався город тим, що у селі було дуже тяжко в ці годи, був голод. У городі хоть давали 400 грам хліба, а в селі в нас не було нічого. Якщо є буряк, так ото і з'їси. Була колективізація, було дуже тяжко. І робота тяжка. [...]

№ 42. – 2008 р., січень 12. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Онищенко Марфою Савівною, 1922 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Бобро Оксаною Миколаївною (БДПУ).

Бобро О.М. (далі – Б.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Онищенко М.С. (далі – О.М.) – Мене? Онищенко Марфа Савічна.

Б.О. – А дівоче прізвище?

О.М. – Бутенко Марфа Савічна.

Б.О. – А національність Ваша?

О.М. – Українка.

Б.О. – Дата і місце народження?

О.М. – 15 июля 1922-го году.

Б.О. – А село, район, область?

О.М. – Запорізька область, тоді був Андріївський район, село Берестове.

Б.О. – Яка Ваша освіта?

О.М. – Дев'ять класів.

Б.О. – А професія у Вас єсть?

О.М. – Нема, я робила, кругом робила. Ото в сирзаводі 30 год сир варила. А так у колхозі робила 17 год. [...]

Б.О. – Як звали Ваших батька та матір?

О.М. – Бутенко Сава Іванович і Бутенко Анна Петровна.

Б.О. – А діда та бабу знаєте, як звали?

О.М. – Знаю. Бутенко Іван Алексєйович і Бутенко Негонія, а по батькові не знаю, може, Івановна, чи як...

Б.О. – А якої вони були національності?

О.М. – Українці. Вони в Берестові родилися. [...]

Б.О. – Батьків діда та баби знаєте?

О.М. – Не знаю, це давнє діло. Не знаю, вже моїм батькам оце 1894-й, це їм у 1996-му було по сто год, а це вже їм по сто сім, по сто одинадцять год моїм батькам, а тіх я не знаю. Воно раньше, я тепер дітям своїм, онукам розказую, як ми жили, хто мої батьки були, а тоді моди такої не було, ми нічого не знали про своїх, про своїх, як сказать, покоління.

Б.О. – Що вони розповідали і що Ви знаєте про населені пункти, ну, про цей населений пункт, де вони народилися?

О.М. – Де я народилася? Ну, шо я знаю, я помню ще до 30-го году, як ми ходили на річку святили воду, на річці отут у центрі коло містка, тоді місток був гарний. Пробивали льод, молодих хлопців було багато, пускали голуби. Батюшка хрестом, так проб'ють йому на льоду хрест, він воду святе, оце я знаю. Весело було, на Паску якось весело, а тоді вже після 30-го це

вже кончілося. Там уже то голода були. То голод 32-й, 33-й. Ну, я помню, ну, мені вже в 33-му було, мені вже було 11 год. Так я помню, як нас шанували батьки, а самі чуть не померли, ну, а нас шанували, дітей. А так я більш нічого не знаю. [...]

Б.О. – Поясніть поподробніше, чим, на Вашу думку, міста відрізнялися від сіл в роки Вашого дитинства та юнацтва?

О.М. – Ну, чим вони відрізнялись? Во-первих, там люди були якісь такі прогресивніші, умніші, а наші люди затуркані. Оце ми ще молоді були, то кой-як, а так старики – вони такі темні були! А в городі люди такі – вони більш бачили. А тоді вже я їздила у Маріуполь поїздом, о, ну, там далеко от станції на станцію Сартани, а там із Сартани в Маріуполь пересадку робили. Ну, вобщім, жили ми темні люди, ну, не знаю я, як тоді до 30-го году, ну, 30-го, 33-го вже після голоду, за нас правітельство думало, особливо месні начальники думали. [...]

№ 43. – 2008 р., січень 18. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Чмирем Миколою Йосиповичем, 1925 року народження, мешканцем с. Берестове Запорізької області, проведене Суницьким Сергієм Сергійовичем (БДПУ).

Суницький С.С. (далі – С.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові. Національність.

Чмир М.Й. (далі – Ч.М.) – Чмир Микола Йосифович. Українець.

С.С. – Дата і місце народження (яке саме село, район, область)?

Ч.М. – 10 січня 1925-го року. Село Берестове Бердянського району Запорізької області.

С.С. – Яка ваша освіта і професія?

Ч.М. – Вчився в школі, сім класів кончив. Тоді вчився далі. А професія моя бухгалтер. [...]

С.С. – Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

Ч.М. – [...] Знаю тільки, що всі були тутешні, берестянські. [...]

С.С. – Як ставилися до віри Ваші батьки?

Ч.М. – Ставилися нормально. Особенно вірувала моя мати. А батько дуже рано помер. Так рано, десь у 33-м году у Кубані. Там, у Кубані, материн брат жив. А в нас голодуха була в селі, їсти нічого, пухнуть люди. Поїхали ми туди, побули там, там і вернулися. Батько ж супроводив нас: мене, брат їздив 14-го года

родження, і середній брат 20-го года рождения. Батько і брати там трохи работали в совхозі, заробили зерна, а пізно осінню не розрішили вже зерно переправлять на Україну. Весною батько поїхав по те зерно. А там у нього шось із желудком було, якесь обострення. Він там і помер, і там його поховали. І зерно наше там осталося. Ну, та вже якось вижили. А жалко, що батько не вернувся. Важко було без батька і нам, і матері. [...]

С.С. – Чи дотримувалися у Вашій родині обрядів (пости, Різдвяна кутя, Паска, сповіді, причастя...)? Розкажіть докладніше, що вважалося обов'язковим у додержанні обрядів?

Ч.М. – Та наче. Постували тоді постійно. Голод був. [...]

№ 44. – 2008 р., січень 16. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Тимошенко Парасковією Іванівною, 1928 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Суницьким Сергієм Сергійовичем (БДПУ).

Суницький С.С. (далі – С.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Тимошенко П.І. (далі – Т.П.) – Тимошенко Парасковія Іванівна.

С.С. – А дівоче прізвище?

Т.П. – Линник Парасковія Івановна.

С.С. – Національність?

Т.П. – Українка.

С.С. – Дата і місце народження.

Т.П. – Народилася 1928-го року, от, і 28 мая.

С.С. – Яка Ваша освіта і професія?

Т.П. – Освіта моя 7 класів. Професія – агролісомеліоратор. [...]

С.С. – Що бабусі і дідусі розповідали Вам про населені пункти, де вони народилися?

Т.П. – Народилися вони тут, в селі Берестове. Так вони тут і жили. А потом ото колективізація була. Ну, та вони тут і оставалися. Їх розкуркулювали, в кого, хто багатше жив, так розкуркулювали... [...]

С.С. – В часи війни зруйнували всі церкви в селі?

Т.П. – Ні, не во время войны. Як совєцька власть стала, колективізація як прийшла, як ото в нас позабирали і хліб, і корови позабирали. Страшне ж, колхози організовували. І не знаю, в якому й році це було, чи в 31-му. Я з 28-го, знаю, що

коров у нас було у батька четверо, і корову забрали, і хліб забрали. Який був голод в 33-й год. Мені було 5 год. У мене сестричка 3 года. Як ми йдемо в ясла. За ручки заберемося і йдемо. Дома нічого не було. І ті старшенькі дома були, бо їх уже не приймали туди. А нас у ясла, таке – ясла організували, і ото нам хоч їсти потрошку давали. А то там попросимось, як в обід кладуть спать: «Ми підемо надвір. Нам у туалет». Оце мені 5 год було, я все, як зараз... А так їсти хочеться! Так ми позалазимо у садок, молодняки ото, листя нарвем. Згорнеш у трубочку і ото їмо. Наїмося. А давали нам потрошку там затірку якусь. То утром, в обід і ввечері. А прийдем додому... Ну, давали, а ми й голодні. Потрошку шось нам давали, аби ми не померли. Приходимо додому, а батьки наші вже прям у кухні роблять на роботі, а їм ніде нічого, дадуть тякогось висівок або шроту якогось. Вони дома бур'яну якогось наріжуть, заколотять суп якийсь. А то нарвуть лободи. Лободяники пекли. І нам всіравно з оцею сестричкою малою дома їсти не давали. Бо ми ж у яслах, всіравно не помремо. А дома двоє у нас старших за нас, батько і мати. І ми оце лежимо, дивимось, вони сидять, вечеряють. Ми даже, ми так уже понімали, шо і до стола не підходили. Вони не за такими столами їли. Такі низенькі, сирно називали. Ото сидять, поприходять з роботи, оту заколоту, ото лободи наварять, отими висівочками трішечки обліплять його і ото печуть. Хліба не було. Та ото така життя була, шо там. Страшне, ужас такий. Оце 33-й був. Ото 21-й год мої батьки перенесли сильний голод. І курай мололи. Ти не знаєш траву курай. Не знаєш, синок. Її зараз нема. Помниш, може, де росте, отакі шари, кругами, ото вона така здорова. Вітер, як одірве, качає... Ото той курай мололи, товкли в ступках, ото пекли, їли, потом ото з кукурудзи лопуцьки мололи й товкли, домашні разні драчки робили, щоб не померти. А багато й померли, пухлі ходили. Отак жінка сама, діток троє, вона ж не може робить, і у неї нема поїсти, і вона пухла, і діти пухлі. Воно таке. Та перенесли...

С.С. – Чи вважаєте, що церква і віра захищає від нечисті – відьом, перевертнів та інших?

Т.П. – Хто його зна? [...] Оце будь ти людиною всігда. Другі так: особі, особі друз'я, до них особе обращеніє. А другі. Другі люди, хто б він не був, воно до його по-простому обратиться чи розкаже, як шось попитаєш, не щита, шо це ти таке, шо ти нічтожество. Ну, особенно зараз старі. Знаєш, це вже таке старе.

Його можна задушити чи вбити. Ми ж люди такі, як усі. Воно ж вік такий. 80 год уже, синочок. Воно за ці года, якби взяв написав, що ми перенесли за оці 80 год, з 5 год, як ми голода перенесли, як ми війну перенесли, як ми на німців робили, коровами. Скільки мені там було?! Мені 12 год було, як ми тільки робили, ми коров своїх запрягали у те, у теліжани такі (батько збив), їздили на степ, борони складемо, коровку впряжем у борони і волочим. Все время нам нічого не давали. Озимки волочили. Увечері соломи накладаємо, веземо у село, у бригаду. Заставляли нас. І ми молочко мали, хоч уже для себе напиться. Понімаєш? Шо переніс тільки. Це діло і не опишеш, і не розкажеш. Шо за свої роки переніс. [...]

№ 45. – 2008 р., січень 24. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Хайло Марією Андріївною, 1929 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Бобро Оксаною Миколаївною (БДПУ).

Бобро О.М. (далі – Б.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Хайло М.А. (далі – Х.М.) – Хайло Марія Андріївна, а було у мене, ой, це як ще заміж не виходила, Макуха Марія Андріївна, а вийшла я заміж оце, Хайло Марія Андріївна.

Б.О. – А національність Ваша? [...]

Х.М. – Та яка? Україна чи яка вона?

Б.О. – А дата і місце народження Ваше? Дата, коли народилися?

Х.М. – Ой, 10, чи 10 апреля, чи шо.

Б.О. – А якого года?

Х.М. – Із 20-ть... вони поставили мені 29-го, дєточка, воно там 30-го, ну, воно з 29-го пишеться, ото таке, дєточка, шо я буду тобі казати.

Б.О. – А місце народження Ваше, де Ви народилися, в селі якому?

Х.М. – У Берестовій, у Берестовій, да, в Берестовій, дєточка. [...]

Б.О. – А яка Ваша освіта і професія?

Х.М. – Та де? Та де? Я ж тобі кажу, у школу поведуть, а я з школи та боса і аж у Миколаївку, мама шукає, куди там, як я голодна була, я не ходила й одного класу, понятно, а так можу, і оце знаєш, попервах оце і читаю кой-шо, і не ходила, і пісьмо

пишу, як, ну, пишу. А не ходила, куди там мені школа, як я голодна була. [...]

Б.О. – А звідки родом Ваші батьки, ну, мати, вона з цього села?

Х.М. – Да, із цього, з цього; батька, за батька я не знаю, а мама з цього. [...]

Б.О. – А Ви боялися міста в дитинстві?

Х.М. – Та що там боятися, уже всьо равно, уже всьо равно, що буде, те буде, як отакий голод перенести, та пожать, та німці там, Боже сохрани, що ти, смієся? [...]

Б.О. – Де і коли Ви вперше почули про Бога?

Х.М. – Уже голод одійшов, тоді ми вже й Бога узнали, як уже голод, тоді вже трохи пооживали, о, їсти трохи було, о, а тоді що – Бог нужен, як їсти хочеться, чи до церкви виходить, як тоді голодний був, як... [...]

№ 46. – 2008 р., січень 20. – с. Верхній Токмак Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Коротичем Прокопом Григоровичем, 1925 року народження, мешканцем с. Верхній Токмак Запорізької області, проведене Жолоб Наталією Миколаївною (БДПУ).

Жолоб Н.М. (далі – Ж.Н.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові. Національність.

Коротич П.Г. (далі – К.П.) – Коротич Прокіп Григорович. Год рождення – 1925-й, березень місяць, 12 число.

Ж.Н. – Ваша освіта і професія?

К.П. – Професія – землероб, селянин є той вот, національність – українець.

Ж.Н. – Як звали Ваших батька та матір, діда та бабу?

К.П. – Батька звали Коротич Григорій Тимофійович. Матір звали Коротич Ольга Павлівна. Дід по батькові – Коротич Тимофій Лаврентійович. Материн батько – Євтушенко Павло Пилипович.

Ж.Н. – Якої вони були національності?

К.П. – Національності? Ми всі були українці. Оце наше село переселилося з Чернігівки 1790-го року. Тоді це за 7 років пізніше, як заснувалася сама Чернігівка. Чернігівка заселялася з Чернігівської області. А Чернігівка заселялася 1783-го року. На 7 років наше село молодше від Чернігівки. І звідділя нас вже переселяли як державних селян, наших батьків і дідів.

Ж.Н. – Що вони розповідали і що Ви знаєте про населені пункти, де вони народилися?

К.П. – Що я знаю про населений пункт? Ну, наше село називалося Вершиною і Верхнім Токмаком. Яка причина в цьому, це мені не відомо. Це вже зараз встановилося, що Верхній Токмак, а то в основному була Вершина називалося. [...]

Під час розкуркулювання забрали в нас все і вигнали з хати. Ікони прямо на дворі виносили, вот складали в кучку, а потім приносили, соломі насмикали, попалили, погоріли ікони. А все остальне, постановку – все чисто було забрато. І нас вигнано з хати. Нам прийшлося, батька посадили на три роки, батькові дали. А мати нас забрала і поїхали у Донбас. Там прийшлося і ходити по хатах просити, і біля магазинів просити. Так як селянам не видавали паспорти. Ну, так, селянам не видавали паспорти і нікуди не принімали на роботу. А коли батько прийшов з тюрми, йому якось удалося строїтись на роботу розгужиком. А потім Сталін придумав паспортизацію, в 33-му році зимою прийшлося нам під весну (вже огорож посадили та тому подібне), прийшлося нам відти тікати, і відтіл вигнали. І коли ми приїхали сюди, на станцію Верхній Токмак, ми жили цілий тиждень в куветі під посадкою. А батько вже в цей час ходив, щоб пустили в нашу хату. Нас не пустили, дали нам поганеньку, оце ось на углі, де Руда живе Катя, як ото на Салтичю, Обічню хіть. Оце ось крайня хата. Оце ми в ній жили, хаті. Землю, так як радянська влада і тому подібне, хотіли перебудуватися, і встроїла там у Зорі, єсть під Запоріжжям, вже його немає на карті, його вогнище взагалі немає. Строїли там комуну, і землі відійшли із центра нашого колгоспу бувшого в ту комуну. А цих людей із центра переселили на нашу землю. А нас переселили на Могилянську, десь за 7-8 км. І ото наші батьки день і ніч в соломі жили і працювали. Да, ото така була справа.

Ж.Н. – Чи відвідували Ви або Ваші родичі за часів Вашого дитинства та юності міста? Які саме? З якою метою?

К.П. – Батько посіщав, поки ще жили самі, вдвох. Батько мій скооперувався і з ще двома його товаришами. Один був – звать його було Манич Марко Данилович, і його був брат Ягор Данилович, тоже Манич. Батько скооперувався, в місті працювали. Якось настало – поламався косогін, батько їздив у Токмак купити косогін. Купив косогін, ну, тут уже в швидкості він

був не потрібен, почалась колективізація, і все це забрали вот у нас.

Ж.Н. – А в Бердянськ чого їздили?

К.П. – У Бердянськ чого? Возили продавати хліб свій після врожаю, як врожай зберуть наші батьки. Випоняють державний план. А остальне лишали для себе і вивозили в Бердянськ на базар. Там грузили в заграничні кораблі, були німецькі кораблі, були французькі. Там грузили хліб туди і получали гроші для цього. За ці гроші купляли для себе кой що необхідне батьки: сіль, мило, кой-що з обуві, з одежі вот за ці гроші. Ото мені так прийшлося узнать от батьків. Я сам, мене не возили, не їздив, я малий ще був, я казав. Крім того, мій батько багато возив гусей і качок у Бердянськ продавати. Тож попродають було гуси. А возили гарбою, кіньми. Гарба була – робилася площадка, дошка, перегороджувалась на шість частин, і в кожен клітку окремо клали по скільки там садовили гусят – чи по 10, чи по 6. І тоді, значить, то, везли в Бердянськ. Їхали ночю з вечора з раннього, наутро вже були в Бердянську. Ростояніє десь більше 83 кілометрів по сьогоднішніх мірках. Тепер тоже так же само, за ті гроші приобретали для себе в хазяйство, що було потрібно. Потрібні були і вилочка, потрібні були і грабельки, і тому подібне. Це все ось купляли. Відра купляли, щось із посуду тоже в горіди купляли, в Бердянському. Ото звідки я взнав про горіди.

Ж.Н. – Розкажіть, що для Вас у дитинстві означало місто?

К.П. – Місто в дитинстві було, ну, як це сказати, сказкою, я должен сказати. Я його не бачив, то як тільки я чув от людей. Шо людей там багато, що дома будинків густо побудовані і тому подобне, магазини, базарі, і все це хотілося побачити, але побувати то т... Я природній, в мене в крові землеробство ще з дитинства. Я страшно любив горіди. Понімаєш, ото таке для мене було місто. Хотя мені в після розкулачки батько прийшов з тюрми, прийшлося ж жити там у Донбасі, у Донецькі. В те время називався Донецьк Сталіно, горіди Сталіно. В Будьоновському районі жили в землянках в кар'єрі. Правда, тримали там теж коров, тримали огороди до самої війни. І я там начав ходити у школу. Мені в те время було вже 10 з половиною років, я тільки пішов у перший клас. До начала війни я тільки кончив п'ять класів. Коли навчався – війна, у місті стало жити дуже далеко. Чого? То шо жили люди більше з магазинів. Робітничий клас, шахтери. Надвигався масовий голод. Люди начали з Донбаса

тікати. В тім числі і ми з батьком, я, старший брат, ще двоє людей. [...]

№ 47. – 2008 р., січень 3. – с. Тополине Володарського району Донецької області. – Інтерв'ю з Перехрест Оленою Георгіївною, 1928 року народження, мешканкою с. Тополине Донецької області, проведене Варавою Оленою Олександрівною (БДПУ).

Варава О.О. (далі – В.О.) – Назовите, пожалуйста, свою фамилию, имя, отчество.

Перехрест О.Г. (далі – П.О.) – Перекрест Елена Георгиевна.

В.О. – А девичья?

П.О. – Кемичаджи Елена Георгиевна.

В.О. – Какова Ваша национальность?

П.О. – Гречанка.

В.О. – Назовите дату и место рождения.

П.О. – 31... 1928-й год, поселок Екатериновка Володарского района Донецкой области.

В.О. – Какое у Вас образование и профессия?

П.О. – Образование – восемь классов, профессия – повар.

В.О. – Как звали Ваших родителей?

П.О. – Мама – Кемичаджи Любовь Григорьевна, и папа – Кемичаджи Георгий Степанович. Мама – 1900-го года, папа – 1905-го.

В.О. – Какой они были национальности?

П.О. – Мама русская, папа – грек. [...]

В.О. – Придерживались ли в Вашей семье обрядов (посты, кутя)?

П.О. – Тогда, девочки, был голод, какие посты?! Мы и так постовали – на бурьяну жилы, траву ели. Какой там!? Ни мяса, ни какой заправки не было. Ну, то уже было позже, позже, вже ой-ой-ой когда. [...]

№ 48. – 2008 р., січень 4. – м. Токмак Запорізької області. – Інтерв'ю з Лукаш Лідією Гордіївною, 1931 року народження, мешканкою м. Токмак Запорізької області, проведене Зубенко Тетяною Юріівною (БДПУ).

Зубенко Т.Ю. (далі – З.Т.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Лукаш Л.Г. (далі – Л.Л.) – Моє прізвище Лукаш Лідія Гордіївна. Дівоче – Бебешко.

З.Т. – Ваша національність?

Л.Л. – Українка.

З.Т. – Дата і місце народження?

Л.Л. – Дата – 5 травня 1931-й рік. Місто Великий Токмак.

З.Т. – Яка Ваша освіта і професія?

Л.Л. – Освіта у мене неповна середня. Професія – я працювала на заводі різноробочою. [...]

З.Т. – А звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

Л.Л. – Ну, вони родом із Ростовської області, а переїхали у Великий Токмак. [...]

З.Т. – Вони самі переселилися чи разом з іншими?

Л.Л. – Вони переселилися самі. Вроді тут було трошки краще з харчами. Вони переїхали, а як переїхали, і тут були голодовки.

З.Т. – А скільки при цьому їм було років?

Л.Л. – Та десь років було по 50, отакого.

З.Т. – А чому вони це зробили?

Л.Л. – От голоду тікали. [...]

№ 49. – 2008 р., лютий 5. – с. Скелювате Токмацького району Запорізької області. – Інтерв'ю з Чернявською Марією Іллівною, 1927 року народження, мешканкою с. Скелювате Запорізької області, проведене Чернявською Наталією Володимирівною (БДПУ).

Чернявська Н.В. (далі – Ч.Н.) – Назвіть своє прізвище, ім'я і по батькові.

Чернявська М.І. (далі – Ч.М.) – Чорнявська Марія Іллінічна, чи Іллівна, чи як.

Ч.Н. – А як Ваше дівоче прізвище?

Ч.М. – Глянь Марія Іллівна (Іллінічна).

Ч.Н. – По національності хто?

Ч.М. – Та пишуся українка.

Ч.Н. – А коли Ви народилися?

Ч.М. – 26 января 27-го году.

Ч.Н. – А де народилися?

Ч.М. – Отут, у Скелюваті.

Ч.Н. – Скільки у Вас класів образования?

Ч.М. – Восім класів.

Ч.Н. – А де Ви вчилися?

Ч.М. – У Чорнігівськiм районі, та тоді не Чорнігівський був, а був Ротфронт. У Ротфронті село, тепер воно Річне називається.

Ч.Н. – А тоді як називалося?

Ч.М. – А тоді називали Ротфронт. То німецьке село було, так воно називалось Ротфронт. Восім класів кончила, а тоді зайшли...началась війна. А ти ж пишеш? Началась війна, тоді ми там трохи пожили, німці почали українців висилать у свої села, де батьки родилися, де ми родились. І вислали нас сюди, в Скелювату.

Ч.Н. – А Ваші батько, мати – вони тут народилися?

Ч.М. – Та напев...Бабушка не тут. Мама моя не тут, а у Сибірі родилась вона.

Ч.Н. – А як дедушка з бабушкою зустрілись?

Ч.М. – Як вони зустрілися? А дедушкі посовітували. А вони із Сибірі переїхали усюди, у Трудове, і дедушкі посовітували, і вони узяти сватів та й поїхали.

Ч.Н. – А мама Вам не розказувала, чого вони переїхали з Сибірі?

Ч.М. – А там, видно ж, теж шось, голод був. Не знаю. Не казали.

Ч.Н. – А чого дед з бабою виїхали туди в Ротфронт?

Ч.М. – Виїхали, бо голод був. Голод був. Їсти не було чого, а дедушку поваром. Дедушка й тут поваром робив у колгоспі. Кухня була і людям, ото голод був, так по ложці отакій давали на сімню. Скільки в сімні – скільки й ложок давали їсти. А тоді тут не було вже харчів варить із чого. Дедушку забрали в совхоз у Скалістий сюда. Так ми переїхали теж з дедушкою туди, а там шось розбігся той совхоз був. Тепер він же ж обстроївся більший, а тоді таке село було, як оце. Тоді дедушку перекинули у цей Гершав, там він поваром робив, і ми там ото жили та вижили, а якби тут сиділи – померли би. Тут багато людей померло.

Ч.Н. – А виїхали ще кудись люди? Другі сім'ї виїзжали звідціль?

Ч.М. – Виїзжали. Виїзжали й другі люди. Ховалися, шукали, де можна прожити, бо тут голод був, люди пухли, вмирали.

Ч.Н. – В якому году люди почали виїзжать? В якому Ви переїхали?

Ч.М. – Ми у тридцять...у тридцять, мати, першим-фторім. Оце як голод начався, й ото люди скрізь їздили, моталися, спасалися, заробляли хоч отакий кусочок хліба. І ото поділять по капелькі, поїмо і сидимо на пічі, бо голод був.

Ч.Н. – А як Ви вернулися сюди, велике було село?

Ч.М. – Велика була! Велика! Розтягнута. Сім кілометрів оцього села було, оце от краю аж туди до краю, аж до Михалівки. Розтягнуте, розкидані хати кругом. Оце ж, як тут, а там теж розкидане було. Ото, де Псел, от там хати були, і ото на тій стороні, там, де Донченко. То там, там кругом хати були порозкидані, люди жили. [...]

Ч.Н. – Ну, Ви ж кажете, що в городі було культурней?

Ч.М. – Ну, лучше ж, як у селі. Там більш культурніші люди, а тут вони споконвіку жили, ще оце в це село як переїхали. У тім селі, де ми раніше жили, у Ротфронті, так там же зборні люди понаїжжяли після голоду. Як голод був, так з усіх сел з'їжжяли. Там садки були хороші, там хоть фрукти насущать та фрукту їли. Та така фрукта свіжа була, а отут у цім селі земля, степ, бур'ян і більш нічого не було.

Ч.Н. – Сохранились у Вас фотографії?

Ч.М. – Та я не знаю. Мабуть... Нема, нема, були, ну, нема. В бабушки, я помню, була фотографія, як вони заміж ішли – дуже красива така юбка і, видно, такі квіточки, чи що воно було, кофти такі красиві з круживами. В бабушки дуже багато було одєжі, вона ходила по наймах. Їх дев'ять дітей було, так вони казали: «Мені шість годиків було, я вже пішла людям тряпочки сшивала». Такі на кодрі ото сшивали. Так кажуть, у мене одєжки багато було, а як була оце ж та голод. Так кажуть, ходила міняла. Міняла і всю почти свою одєжку поміняла, а щоб їсти хоть що-небудь було. А то, яка осталося, так кажуть перешивала вас, бо вас, кажуть, троє дівчаток було. Учїться нада, так ту свою одєжку перешивала вам, кажуть. [...]

Ч.Н. – А про русалок розказували?

Ч.М. – Та й про русалок казали, я чула, розказували, що як купаються, виплівають такі, волоси длінні і розпущені, хватили людей, то топили, то їли їх, воно голод тоді був, а чи було воно таке, чи ні, я сама не бачила. А чуть – чула.

Ч.Н. – А от дедушка з бабушкой робили на землі чи чимось другим занімались?

Ч.М. – На землі робили, а тоді ж ото перед войною, перед голодом дедушка їздив на заробітки аж у за Донецьке там, у Луганськ. В Донецькому ото ж трохи були.

Ч.Н. – Постилися раньше?

Ч.М. – Постилися, [пауза] казали бабуса, що це при їх, а при нас ніхто нічого не робив, бо голод був, їсти не було. Піст все врем'я був. [...]

№ 50. – 2008 р., лютий 4. – с. Жовтневе Токмацького району Запорізької області. – Інтерв'ю з Уманським Іваном Івановичем, 1926 року народження, мешканцем с. Жовтневе Запорізької області, проведене Зубенко Тетяною Юріівною (БДПУ).

Зубенко Т.Ю. (далі – З.Т.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові. Дату і місце народження.

Уманський І.І. (далі – У.І.) – Уманський Іван Іванович. 1926-го року, село Жовтневе Токмацького району.

З.Т. – Ваша національність.

У.І. – Національність – українець.

З.Т. – Яка Ваша освіта і професія?

У.І. – Сім класів, професія – водітель. [...]

З.Т. – Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

У.І. – Наші батьки родом із України, українці ж.

З.Т. – А з якого міста?

У.І. – Звідкіля батьки мої родом... Одне – з Дніпропетровської, а одне – з Донецької; батько – з Дніпропетровської області, а мати – з Донецької області.

З.Т. – Що вони розповідали і що Ви знаєте про населені пункти, де вони народились?

У.І. – А що вони розповідали... Була голодовка, і дуже їм тяжело жилося, оце вони те нам і розказували, а більше там... У батька нічого хорошого не доб'єся, він пройшов войну і нічого нам не розказував, казав: «Не нада воно вам, дітки». А мати розказувала, що вони дуже голодували, оце вони так нам розповідали.

З.Т. – Вони самі переселилися чи разом з іншими?

У.І. – Ну, вони переселилися... казали, що із друзями, із усіма переселилися, не самі.

З.Т. – Скільки при цьому їм було років?

У.І. – Ну, при цьому... папкі я не знаю, не скажу, а матері казали, що 32 роки було.

З.Т. – А чому вони це зробили?

У.І. – Ну, я ж, вони... Я ж казав, що не могу, вони казали: «Вам, дітки, не нада, хай воно при нас остається». Оце вони нам таке розповідали. [...]

№ 51. – 2008 р., лютий 6. – с. Очеретувате Токмацького району Запорізької області. – Інтерв'ю з Шевченко Олександром Андріївною, 1915 року народження, мешканкою с. Очеретувате Запорізької області, проведене Чернявською Наталією Володимирівною (БДПУ).

Чернявська Н.В. (далі – Ч.Н.) – Назвіть, будь ласка, своє прізвище, ім'я та по батькові.

Шевченко О.А. (далі – Ш.О.) – Шевченко Олександра Андріївна.

Ч.Н. – А Ваше дівоче прізвище?

Ш.О. – Злиденна Олександра Андріївна.

Ч.Н. – А по національності Ви...

Ш.О. – Українка.

Ч.Н. – А коли Ви народилися і де народилися.

Ш.О. – Тут у селі народилася.

Ч.Н. – А число, місяць?

Ш.О. – 20 іюня 15-го году.

Ч.Н. – Ви школу закінчували? Скільки класів?

Ш.О. – Я сирота. Батько мій вбитий на війні, на гражданській. А я у вітчима була та в отаких лаптях ходила, поки можна, а як грязько – я не йду. А як осінь уже, пасти нада коров – череда не йде. Овець. Були вівці. Овець нада пасти, і це все мені. Так я ото так ходю. А у нас був учитель – кацап. І в його була вода добра, і я ото ходила по воду. Так він так мене уважав, що я сирота і не ходю в школу. Кажу: мені нема в чому ходить. Тоді й не пускали. Кажуть: учителька. Вмієш розписатися – й хвате тобі. А то ще на учителі йти учіться, гімна.

Ч.Н. – А Ви хотіли піти ще даліше вчитися?

Ш.О. – Хотіла, страшно хотіла. Плакала. І оце «попряди вал, попряди кодрю, насучи цівок, а тоді йди в школу». Коли вже? Збудять мене в три часи ночі – і оце поки я все пороблю. А уроки вчить – увечері.

Ч.Н. – А Ваші батьки, батько, мати – вони тутешні?

Ш.О. – Тутешні.

Ч.Н. – А їхні дедушка з бабушкой?

Ш.О. – Тутешні.

Ч.Н. – А от Ваші прадіди, прабаби, вони теж месні?

Ш.О. – Месні, месні.

Ч.Н. – А Ви не знаєте, звідки приїжали люди сюди?

Ш.О. – Із Полтави приїжали. Це Очеретувата. Відусіль приїжали. Ну, це як вам ісказать. Як оце у Донецьке їдуть туди усі жити. Оце так Очеретувате.

Ч.Н. – А откуда? Ну, от з Полтави, а ще звідкіль приїжали так, що от масово? Шо приїхало дуже багато людей раз, потом ще раз, так от?

Ш.О. – Масового не було. Масового. Не було масової. Уже як в 33-м голодовка була, так багато ж вимерло. Так із Брянського привезли сорок сім хазяїнів. Із Брянського. Ну, вони год пожили, а тоді всі й повтікали додому.

Ч.Н. – А шо, їм тут не понравилось?

Ш.О. – Не понравилось їм. Там же ліса, там же ягоди та усе, а тут пустота була, ніде нічого. Черета були. Ніде нічого не було. А осталась одна Аксюта і оце Голощапиha, шо оце Шурко. Още мати їх та батько. Оце вони осталися – два хазяїни. Матвейкіна Аксюта і вони. Два хазяїна осталося із сорока п'яти хазяїнів. Усі виїхали. Привозили їх усе чисто: й корови, все привозили, а як їхали – все побросали. Все пооставляли. У колхоз осталося.

Ч.Н. – А розписувались тільки в селському советі чи ходили вінчаться?

Ш.О. – Ні. Церкви не було при мені бедності.

Ч.Н. – А батьки Ваші?

Ш.О. – Батьки наші вінчалися. Я Вам... ось будете сміятися, як я виходила заміж. Після голоду іздумала заміж ідти. В 33-м голод був, а в 34-м я заміж виходила. Тіки, тіки началося хліб. Не було куска хліба в дворі. Приїхав мене забирать. Шефанерів не було, а сундуки. Сундуки, знаєте. На горіщі зараз стоїть із зерном. Шо було там, мені полотна мама дала, мабуть, і кускув п'ять, рядна, ліжник. Ну, такий, як ото на долівці. Ліжник. Да. Це ж ми ось одіями та ще з підодіяльниками... Ліжник. Привіз, а тут жив учитель у зятях і дочка і мати (свекруха). Унесли сундук у велику хату. Оце на отакі устюки ковдря. Заслала я піл тією кодрею, а Іван повів, чоловік повів коні на бригаду, а я стою.

Соха стояла серед хати. Соха – стовп, а Маруся, сестра його: «Саша, чого ти стоїш, ти ж наша. Сідай, – кажуть, – до нас». Ага, а столу не було, та машинка швейна, та Ярошенко писав на машинці. А тоді він (чоловік) сів в карти з хлопцями гулять і забув, що мене привіз. Та побіг же ж до мене та гукає: «Саша, Саша!» В вікно там де всігда мене гукав. А мама, як почули, та що таке, та як вискочать: «Іван, а де ти дів Сашу?!» І простіть. І тікати додому. Прибіг, а я вже плачу. Немає. Він нагулявся в карти з хлопцями, а тоді ж здумав: піду ж до Саши. Забув, що одвіз мене, так я ніч виплакала. Отак я заміж ішла, а розписалися, уже як Володя найшовся. Завада і Циплухін – голосували за їх, оце як зараз голосуєм. І кажуть: «Хто не розписаний – не будуть голосувать». У нас півсела ходили в сільраду розписуватися. [...]

№ 52. – 2008 р., січень 16. – смт. Куйбишеве Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Крючковою Марією Федорівною, 1925 року народження, мешканкою с. Гусарка Куйбишевського району Запорізької області, проведене Москаленко Оксаною Юріівною (БДПУ).

Москаленко О.Ю. (далі – М.О.) – Назовите свою фамилию, имя и отчество.

Крючкова М.Ф. (далі – К.М.) – Крючкова Мария Федоровна.

М.О. – А девичью фамилию?

К.М. – Камыса.

М.О. – Кто Вы по национальности?

К.М. – Русская. У паспорте украинка, но я ж не украинка, я ж то русская. Та хай.

М.О. – Место рождения?

К.М. – Гусарка.

М.О. – То есть Гусарка, район Куйбышевский, да?

К.М. – Цареконстантиновский тады был.

М.О. – Какое у Вас образование и профессия?

К.М. – Та четыре класса, а пятый бросила.

М.О. – А работали Вы кем?

К.М. – О... я работала багато. Работала рядавою, работала в клубе уборщицей, работала почтальоном, работала, торговала в лорьку, работала на свинарнику, работала тилиглицей, работала дояркою, куды пересылают, перекинули же тады: иди туды –

пошла, иди туды – пошла, и, наконец, в Германии была. В Германии два года восемь месяцев побыла, а тады приехала с Германии, пошла на свинарник, и вже на свинарнику я доработала до конца.

М.О. – Как звали Ваших родителей?

К.М. – Папу Федор, я Мария Федоровна, а маму – Елена Антоновна.

М.О. – А дедушку с бабушкой помните?

К.М. – Дедушку – Аким Спиридонович, а бабушку вообще я не знаю, Акилина, знаю, шо Акилина, а от по отчеству не знаю, бо вона вмерла, ще на свете меня не было. [...]

М.О. – А может, они рассказывали Вам о своих родителях? Может, Вы что-то знаете?

К.М. – Не. Мама моя рассказывала, а дедушка, бабушка – никто мне не рассказывал, того, шо тогда некогда было рассказывать, работали, индивидуальщина была. Я же с 25-го в январе, це 18 января будет мени 83. Так це я до 32-го года помню, як вчера. От сегоднешний день могу не запомнить, а то я все помню.

М.О. – Что они рассказали и что Вы знаете о населенном пункте, где Вы родились?

К.М. – Ну, колхозы ж тада, це ж мени було уже сем год, у 32-м году, начиналися колхозы, так и я знаю, не нада було мне рассказывать. Нашим родителям некогда было рассказывать. Работа, калективизация, в колхозы зганяли, ани не хочут, люди не хочут, дети малые, есть нечего было. Ну, якраз у калхоз зганяли у 30-х годах, 32-м году, а тут объявили искусственный же голод, дак тут не до рассказов было. Тут было такое, шо выйдеш – и паслись, як телята, паслись, на коленочки упадем и ото щипаем, отак щипаем травку, и все, шоб напаслися ж було, шоб же ж не поумирали. [...]

М.О. – Посещали ли Вы или Ваши родные во время Вашего юношества города?

К.М. – А як же? Я жила в городе. Я жила... [Замислилась]. Ну, це история долгая. Я жила, як при...я была репат... репрессирована з родителями, у 29-м на 30-й год папу моего выганяли, вывозили на Сибирь, як вредитель, як розкулаченный, та не було ничего, и штанов не было, нада було кагось вывезти, нада було багачей, а багачи откупились, а таких дураков вывозили. Ну, и як приехали мы, потикали, родители мои потекали, а мы в след с мамою, папа раньше пошел, а мы в след,

и сестра в мене была, ну, мы сестру определили у детдом, а сами ж потекли и пришли до дому, и папа приехал, а папа як удрав оттудова, поступил у Макеевке вот это во, шахта 29, Абакуму вона называлась. И поступил на работу, и мы, а нас забрал туда с мамою, и я там была до четырех классов. Четыре класса кончила у Макеевке, а с Макеевки переехали на Рудченкову, там есть рудоремонтный завод, называется.

М.О. – Чем и как долго Вы добирались до города?

К.М. – Да города? Два часа поездом, поезда ходили, до Куйбышева чи до Царевки пешком ходили, тогда ж не було ни лисапеда, ни брычки, ни тачек – ничего. Коллективизация як пришла, деточка... [...] Коллективизация як пришла, дак усе ж забрали, и каров поотдавали, и телятак, так рады были, дуже были рады некоторые, якие люди тут жили, якие биднейшие жили, так дуже были рады коллективизации. Шо слава Богу, шо сейчас сказали: «забирай, Федоровна, землю свою», а щоб я с нею делала, щоб я с нею делала? Нада пахать, нада и трактар, нада и солярка, нада и тракторист, нада и заплатить, а то отдала, хай як хочуть, шо дадут, то дадут. Вот так же и раньше.

М.О. – Опишите, пожалуйста, на примерах, как в селе относились к родственникам, односельчанам, которые переехали в город и стали городскими жителями?

К.М. – О... тех же дождали, они же привезут бубликов, сиделочку якуюсь там, тех ожидали. О... приедет тетя, приедет брат.

М.О. – А что говорила об этом Ваша семья?

К.М. – Ничего. Гостили. Шо було, то давали. А шо було? Борщ, картошка, кампот, ну, а шо було? Молочко було, коровки, уже позаимели коров после коллективизации, уже було й молочко, ну, молока було, нам мало попадало, того шо была контракция, после войны, после голода 33-го была контракция, каждому наложили 350 литров молока, 200 яиц, курей имееш, не имееш, а отдай, так шо не хотелось уже ничего. Наесться хотелось дуже. Дуже, дуже коммунисты душили. Дуже коммунисты беспощадно. Поставили ж, у коммунисты ж лезли ж, самый дурак, який совести не имел, а продвигал свою душу, щоб ему доверяли, и вот он и жал так людей, а если бы были все такие одинаковые мнения, то ты жить хочеш, и хочу, значить, давай же жить по возможности. Так було б лучше, а так... [...]

М.О. – Расскажите, пожалуйста, как Вы относились к вере Ваших родителей?

К.М. – К вере? Моя мама была верующая, да, любила, и папа ходил у церкву. Ну, тогда ж запрещали, тогда ж запрещали, мне було, щас я скажу, восемь год, восемь год було мени, это було в 32-м году, даже начало 33-го, як ото голод, тогда ж у голод не ходили до церкви, а церква стояла, ну, она не работала, батюшку согнали, тогда ж коллективизация, поуничтожают, ну, вобщем, страшный суд. Страшный суд был это, мы уже, наверно, ответили перед Богом, страшный суд уже был нам. А тогда церкву закрыли. А як закрыли? После 33-го года, так у 33-м году, это все брехня, шо был голод, это все брехня. Голод был искусственный, забирали все, ну, урожай был, Вы ж знаете, изобильный урожай был. Було всего, я была девчонкой, так було мама як вытянет буханку хлеба с печи, от такая заввышки, на молоце, да какое ж доброе. А сделали сами, вот эти ж, коммунисты, комнизаможных, комнизаможных, был такой отряд, назывался, да, да, да, я не брешу, Комбез цей. И оны их назначили, и ходили из ломаками, з ключками; як заметил, шо шото примазано в стенце, начинает довбать. Там же сумочка вот такая пшаницы чи квасоли – забирает. Бувало: «Ой, дядя, дайте нам, у стакан насыпте». Откинув и потаскав на улицу, а там стоит подвода, грузют, и везут у Куйбышеве, а там розпридилять. [...]

№ 53. – 2008 р., січень 4. – смт. Куйбишеве Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Яською Ганною Федорівною, 1929 року народження, мешканкою смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Пінчук Юлією Станіславівною (БДПУ).

Пінчук Ю.С. (далі – П.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я і по батькові.

Яська Г.Ф. (далі – Я.Г.) – Яська Ганна Федорівна.

П.Ю. – Ганна Федорівна, а дівоче прізвище?

Я.Г. – Отрішко Ганна Федорівна.

П.Ю. – Ваша національність?

Я.Г. – Українка.

П.Ю. – Дата і місце народження?

Я.Г. – Ну, тут же, 19 февраля 1929-го года.

П.Ю. – А місце народження?

Я.Г. – Тут я народилася, на цім дворі.

П.Ю. – Село?

Я.Г. – Куйбишеве, тоді було Конят..., Цареконстантинівка чи...
[...]

П.Ю. – Яка Ваша освіта і професія?

Я.Г. – Освіта чотири класи довоєнні [посміхається], а професія де я і в колгоспі робила.

П.Ю. – А ким?

Я.Г. – Та ким? Рядовою ланковою була п'ять год [посміхається].
[...]

П.Ю. – Чим і як довго вони добиралися до міста (родичі Ваші)?

Я.Г. – Ну, як я знаю, чим вони їхали? Тоді багато і пішки ходила, було, було, що й пішки ходили. Я знаю, як голодовка була, так в 33-му по камсу пішки ходили в Маріуполь, Бердянськ пішки ходили. А те або в Полтаву, де в Полтаву, да, і туди пішки ходили. Транспорту ж не було, де він, той транспорт? А їсти ж шукали, добра, їсти шось. [...]

№ 54. – 2008 р., січень 10. – смт. Куйбишеве Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Нечитайлом Іваном Юхимовичем, 1929 року народження, мешканцем смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Карташовою Валентиною Петрівною (БДПУ).

Карташова В.П. (далі – К.В.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество.

Нечитайло І.Ю. (далі – Н.І.) – Нечитайло Іван Юхимович, українець.

К.В. – Дата и место Вашего рождения.

Н.І. – 1929-й год, колхоз «Дзержинський», село Ланцеве Куйбишевський район.

К.В. – Какое у Вас образование?

Н.І. – Два класи.

К.В. – А професія?

Н.І. – Професія – «куди пошлють», разноробчим.

К.В. – Как звали Ваших родителей?

Н.І. – Килина і Юхим.

К.В. – Какой они национальности?

Н.І. – Українці. [...]

К.В. – Расскажите подробно, когда Вы уехали из своего села?

Н.І. – Во время голодовки в 1933-м.

К.В. – Вы переехали сюда, в Куйбышеве?

Н.І. – В Ланцях жив. З голоду повтікали: мати, батько і я з ними. Шо ж мені тоді було, от почитай!

К.В. – Вы как-то готовились к этому переезду?

Н.І. – Нет, не готовились. [...]

К.В. – Чем для Вас была поездка в город, может быть, это был праздник...?

Н.І. – Нет, это была голодовка. Это была обязанность в 1933-м году, понимаете? В голодовку ми виїхали. Оце ж воно мене так устроїло. Їсти хотів, як собака! [...]

К.В. – Чем Вы добирались в город?

Н.І. – В город добирались во время голодовки хто чим прийшов. Батько прийшов пішком, мати за ним пішла, взяла з собою табаку та й пішла. [...]

№ 55. – 2008 р., січень 3. – с. Мар'янівка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Хаченок Марфою Михайлівною, 1918 року народження, мешканкою с. Мар'янівка Запорізької області, проведене Зброєю Оксаною Сергіївною (БДПУ).

Зброя О.С. (далі – З.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові. Національність.

Хаченок М.М. (далі – Х.М.) – Хаченок Марфа Михайлівна, дівоче – Пастернак Марфа Михайлівна. [...] Українка.

З.О. – Дата і місце народження (яке саме село, район, область)?

Х.М. – Ну, оце в Вершині, село Вершина 1, в 1918-му 18 вересня, Куйбишевський район, Запорізька область.

З.О. – Яка Ваша освіта і професія?

Х.М. – А освіта, о... 8 класів я кончила і тоді пішла робить уже. Пішла я роботать у тракторну бригаду учьотчіком. Поробила пошти до війни, а тоді мене взяли в контору, замість щитовода я. А потім почалася війна. Війна почалася і я... Батьки мої у 21-м годі перейшли оце сюди, село Пробужденіє Люксимбурський район, а область та сама. Я поробила до війни ото в канторі, а тоді війна почалась. Бач, я ж не сказала, шо голод був у 21-й рік, страшний голод. Я це не знаю, я ж маленька була. А шо тоді у 41-му році 6 октябрю прийшов уже

німець. Ну, я той, я тоді робила, ходила на роботу, я дуже заболіла, простудилась, дуже я лежала в лікарні в Куйбишові, полежала в лікарні та й приїхала.

З.О. – Як звали Ваших батька та матір, діда та бабу?

Х.М. – Дід Пастернак Іларіон, я не знаю, як його по батькові, а баба була теж Пастернак Марина, жили вони всі в Вершина 1.

З.О. – Якої Вони були національності?

Х.М. – Українці, хазяйнували. Хазяйни хороші були, батьки мої теж так.

З.О. – А їх батьків знаєте?

Х.М. – Та ні, я не знала. Я даже діда не помню, баба довго жила, а дід у 30-м році, як була колективізація, розпродали, і дід строїли, строїли, а було йому 72 роки, він і вмер, баба померла.

З.О. – Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

Х.М. – З Вершини, з Вершини 1, і дід там, і баба, і батьки там. [...]

З.О. – Відвідували Ви або Ваші родичі в часи Вашого дитинства та юнацтва міста?

Х.М. – Та нікуди, може, в Маріуполь, а так мати [замислилась], я не знаю, батько був грамотний, мати неграмотна була. Туди далі, як ми більші були, мати їздила в Донецьк.

З.О. – А чому?

Х.М. – Торгувать, бо пропали б з голоду. Понятно, ото так ми. Не з жиру їздила, голод страшний був 33-й, 32-й.

З.О. – Як часто і як довго Ви або вони в часи Вашого дитинства та юнацтва перебували у місті?

Х.М. – Ну, батько рано вмер. у 37-м році, мати померла в 46-м, і ми осталися. Та туди й назад, сьогодні поїхали, а завтра приїхали. Батько їздив туди, під Таганрог, привозив ото трохи пшениці, кукурузи парохомом, як був дуже голод. Голод же був страшний, пухлі були, бричками вивозили на кладбище, де там ями копали й кидали. Так хто там його, що кажуть, прямо вдівали, та харашо вдівали нас у 30-му році, розпродали та й три десятини землі було [плаче]. Повикидали, як тих, як мишей пискливих. Ми тут жили, а Вершина – нас це розкидали. Це не німці, це Вершина. Прийшли, бо батько з Вершини родом, і повикидали. Я була в школі чи в 2-м, чи в 3-м класі я була, та викидали і все. Як собаки скиталися. Батька посадили, а тоді усе забрали, вигнали. Як стояли, що як варила мати, то й пічку, вона всього наготовлено, і все продавали. Ми з меншою сестрою

ходили, мати каже: «Ідіть подивіться». Батька не було, уже батька посадили. Тоді мати то копійки, то дві, то три – ото так продавали. Тоді батько сидів. Подавали косачів, батька освободили. Пришли в ту хату та і цигани жили. Нема ні ложки, ні миски, нема нічого. Ото так пішли жить, ото так жили [плаче]. А вони прямо Голодомор, Голодомор – хорошо прожили. [...]

З.О. – Опишіть докладно, чим вони відрізнялись від мешканців сіл, чи одягалися так чи по іншому?

Х.М. – Городяни лутше одівалися. У їх, бачиш, другий укус був. Город і село там так, у селі так. Каже, видно парня із даліка, шо з села. Все равно ж так не вбратий, і вони лучій вигляд був, вони не такі замучані були, як сільські баби, мужики. Вони ж за культуру. Ми ж тоже не той, плювали ж нікому в очі, ну, жили, як можем. В селі тоже хто як жив: хто в біді жив, хто багатьше. Ну, як я буду багатьше жить, як я одна, мати хвора і дітей менших? Шо, шо я можу купить? Нада ж содержувать її. Корова була – забрали й ту корову, як у той, восени 33-й, 32-й, корову забрали, у кого корова була – всьо равно лутше люди жили, було шо їсти, а так шо, ну, шо вся сім'я нас пухла була, нічого не було. Плитка горить, чавун кипить – і нічого нема, нема нічого, хоть покотом покоти. Я не знаю, яким, ото, шо мати їздила, трохи яке кіло вигадає, два, крупів. На відро води стакан крупів. Ні соли не було, ні мила не було. Як оце война була – варили мило, був котьол такий здоровий із каустюка, ото, шо остається, кістки які – кидали і варили мило, перве біле було, друге трохи сіріше, а третє чорне, чорне, може, тот, і якшо ш война, як война була то же ш...

З.О. – Пригадайте і опишіть, яким звичаям та обрядам Вас навчили мешканці інших сіл?

Х.М. – Та ну, шо його... я... ну, шо воно може быть. Ну, з Гайчура приходила тьотка, родались харашо, а так. Таке саме, а може, й лучше; вони ж старіші були, але не казали, вони дуже довольні були, як приходили в гості, дуже до нас багато людей ходило: батькова рідня, материна рідня, брати і батькові брати. Мати ходила; мати його тіки й сиділа у нас, може, вона любила батька дуже, ми ж малі були, а як голод – даже й у голод ходила, тіки з ложкою своєю, дерев'яна ложка з гудзиком. [...]

З.О. – Розкажіть про добрі та погані прикмети, які існували у Вашій родині та селі в часи Вашого дитинства та юнацтва.

Х.М. – Ну, оце ж голод які переживали, ще маленька родилася, голод цей 21-й год, 32-й, 33-й пухлі страшні були. А хто в це віре в голод, тоді як ходили на роботу малі по п'ять, по сім душ, ставали на рядок, щоб оту кашу, оце ж просо на віники мололи посолине, коли й несолине по черпаку. Ото ходили кизель там їли, ту молочай, поки викинуть тряпку, що вже можна. Трошки поїв, і вже додому нада нести, бо дома ж менші є, ото у цьому плантажу лежали та козлики їли та молочай. Усі не усі, а ми батька, батько тоже, я ж казала, їздив у той, у Єлісейск, там трохи кукурузи привіз та пшениці. Страдали, як собаки, вода кипить, я ж казала, стакан крупи кидали на відро води. А він тепер кричить, та гріх тепер казати, що нема що їсти. Та що тепер кричать? «Ти, – кажу, – не бачив смаленого вовка, ото б ти побачив як». Воно не хазяйське. Не знаю, у мене батьки хазяйни були і нас не обіжали. [...]

№ 56. – 2008 р., січень 22. – с. Кобильне Розівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Божко Галиною Матвіївною, 1921 року народження, мешканкою с. Кобильне Запорізької області, проведене Олійник Юлією Василівною (БДПУ)

Олійник Ю.В. (далі – О.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Божко Г.М. (далі – Б.Г.) – Божко Галина Матвіївна. [...]

О.Ю. – Дата і місце народження (яке саме село, район, область)?

Б.Г. – 12 жовтня 21-го року, Чернігівська область, Ніжинський район, село Омбиш.

О.Ю. – Яка Ваша освіта і професія?

Б.Г. – У мене технікум, учитель молодших класів.

О.Ю. – Як звали Ваших батька та матір?

Б.Г. – Батька – Божко Матвій Йонович, а мати – Божко Галина Степанівна. [...]

О.Ю. – Якої національності були Ваші батьки?

Б.Г. – Українці.

О.Ю. – Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

Б.Г. – З Чернігівської області, село Омбиш, Ніжинського району. Це там ото, що Крути, що тих розстрілювали, од нашого села воно дванадцять кілометрів.

О.Ю. – А коли Ви переїхали сюди?

Б.Г. – Я ходила в шостий клас, це як колективізація почалась,десь, мабуть, 33-му, отако 32-му році. З Чернігівської області ми переїхали сюда, ми жили в Приютна, Гуляйпільського району.

О.Ю. – Ваші батьки Вам розповідали про село, де вони народилися?

Б.Г. – Ні. [...]

О.Ю. – Відвідували Ви або Ваші родичі в часи Вашого дитинства та юнацтва міста?

Б.Г. – Ну, од нас Ніжин усього сорок кілометрів, а так... Це вже пізніш батько переїхав сюда, як ото стала колективізація та робилося хтозна-шо, а нас було три сини, ну, три брати, а тоді ж заставляли йти, як оце Голодомор розказують, як воно. Це ж я 21-го, а воно було 33-го.

О.Ю. – Ваші батьки Вам розповідали про село, де вони народилися?

Б.Г. – Ні. [...]

О.Ю. – Звідки Ви дізнавались в дитинстві про існування міста і з чим це було пов'язано?

Б.Г. – Це вже коли в п'ятий клас я ходила, як ми переїхали сюди, а брати мої поїхали в Ленінград, і сестра тоді виїхали. Жили вони харашо.

О.Ю. – А «харашо» – це як?

Б.Г. – Матеріально забезпечувались, все було, їсти, вони і нам усе. Тоді ж ото, як усе забрав оцей Голодомор, а ми з мамою там ще були, у своєму селі, вони нам посилки висилали. А що тоді робили? Пішла мама забирає посилку, а пошта була не в нашому селі, а за шість кілометрів. «Получіла, – каже. – Несу. Ну, що таке важке?» Вийшли за село, відкрили. Як відкрили, а там, вмісто продуктів, пальонку поклали і все. Ото було. [...]

№ 57. – 2008 р., січень 4. – с. Солодководне Розівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Матвієнко Вірою Петрівною, 1925 року народження, мешканкою с. Солодководне Запорізької області, проведене Олійник Юлією Василівною (БДПУ).

Олійник Ю.В. (далі – О.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Матвієнко В.П. (далі – М.В.) – Матвієнко Віра Петрівна.

О.Ю. – Дата і місце народження.

М.В. – 5 березня 1925-го року, село Ворошиловка Гуляйпільського району Запорізької області.

О.Ю. – Яка Ваша освіта і професія?

М.В. – Освіта в мене дев'ять класів (це до війни). А професії в мене ніякої немає, такої, щоб... Я нічого більше не кінчала.

О.Ю. – А чим Ви займалися?

М.В. – Занімалася чим? Вобщє я кончила торгову школу, я директор сільмага. Робила в магазині. [...]

М.В. – А городяни, так це я тобі не скажу, я не знаю. В городі я не знаю, як там було, бо я ж не була там. Батьки мої тоже в городі не були.

О.Ю. – І не розповідали Вам?

М.В. – [Замислилась]. Ніхто, нічого ми не знаєм. Ну, конєшно, там, я так думаю, що вони лучче ходили, бо у них не така робота, як у нас. В їх ні скота нема, нема ні хазяйства, а в нас у кожного ж хазяйство. Я знаю, що колхози вже при мені, десь у 30-х годах, десь в 32-му чи 33-му, у нас у 30-х. Ну, що я помню? Як папаша запрягли бричку, в нас двоє коней було. Ми не такі й багаті, ну, середні, не голодували, щоб так, не хватало хліба чи шо. Пара коней у нас була, була бричка, була оце борона, плуг був. Оце там шо, ну, таке оце, шо небхідне для посіву, для уборки, коса. І оце папаша везли в колхоз здавать, а мама, перший раз бачу, стоять на воротях і... плачуть оце е-е-е, фартухом сльози витирають, шо це ж, ну, хазяйство ж своє. Не хотіли ж іти в колхози люди, ніхто не хотів іти. Забрали ж, і землю позабирали, позабирали ж усе в колхози. Так оце я помню, ну, шо мені тоді було, п'ять год. Оце, а помню, помню, оце, як зразу, бачу маму, шо стоять мама й плачуть, фартухом витирають сльози, як у колхоз забирали [засмутилася]. [...]

№ 58. – 2008 р., січень 19. – с. Октябр Великоновосілківського району Донецької області. – Інтерв'ю з Першак Марією Федотівною, 1918 року народження, мешканкою с. Октябр Донецької області, проведене Васеніною Валентиною Сергіївною (БДПУ).

Васеніна В.С. (далі – В.В.) – Яке Ваше прізвище, ім'я, по батькові.

Першак М.Ф. (далі – П.М.) – Дмитренко (Першак) Марія Федотівна. [...]

В.В. – А яка у Вас національність?

П.М. – Українка.

В.В. – А коли Ви народилися?

П.М. – 1918-го году 30 жовтня.

В.В. – А де?

П.М. – Родилася село Антонівка Мар'їнського району Донецької області.

В.В. – А яка у Вас освіта?

П.М. – Освіта середня, кінчила Мар'їнську педшколу.

В.В. – А професія?

П.М. – Учитель молодших класів. [...]

В.В. – А звідки родом Ваші батьки?

П.М. – Мої батьки родом село Антонівка Мар'їнського району Донецької області.

В.В. – А що вони Вам розповідали про свою батьківщину?

П.М. – Що вони мені розповідали? Ми жили бідно, сім'я велика була, от їздили мінять і мене брали. Їздили, тачку запрягали та й їхали мінять, по селам їздили. От вони тоже з бідної сім'ї. [...]

В.В. – А Ви відчували, що відрізняєтеся від міських мешканців?

П.М. – Обов'язково.

В.В. – А розкажіть, у чому була ця відмінність?

П.М. – Ну, да. Вони і говорили дуже так складно, хорошо, розказували багато. Видно, що розказували, а ми що розказували? Розказували багато. А в нас що? Село, слово «кабиця». Це була в нас на дворі складена плита, на якій ми варили... Я ж пережила голод оцей, вижила тільки благодаря... Ходила виливать ховрахів. Вони ж поганого нічого ж не їдять, і ото ховрахів. Прийду з школи, іду по ховрахи, навиливаю, варимо їх і їмо, ото тим живемо. [...] А потом батько зробив ступу, дерево видовбав, і туди ходила рвать лободу і в ступу товкли. Вона зробиться кашиця, а мамка тоді робила лепьошкі і на дворі на оцій кабиці пекла із лободи, ото ми так прожили, як ховрах, так то вже м'ясо в нас є, а так більше лободи. [...]

В.В. – А чи були в Вашому селі такі, які приїздили з міста до села? Ну, може, поверталися до батьків, додому, чи не сподобалося їм в місті жити. [...]

П.М. – Такі були, були. Це під час, коли була оце голодовка, отак, от на карточки давали, камсу нам давали. Переїзжали, помощи продуктами, да.

В.В. – А що це були за люди?

П.М. – Селяни, селяни, селяни виїмали у Сталіно, жили, а тоді в село знову. Селяни. [...]

В.В. – А були в роки Вашого дитинства, ну, випадки такі, надзвичайні?

П.М. – Да, надзвичайні, ходила в степ, голодовка була, ходила рвала лободу, виливала ховрахів, щоб прожити, рвала лободу, лободу, зробили ступу, товкли, робили лепьошки, на дворі на кабиці пекли їх. Оце було страшне, лепьошками з лободи жила, і ховрах, правильно, і ховрах. [...]

№ 59. – 2008 р., січень 15. – с. Октябр Великоновосілківського району Донецької області. – Інтерв'ю з Карлаш Марією Василівною, 1925 року народження, мешканкою с. Октябр Донецької області, проведене Васеніною Валентиною Сергіївною (БДПУ).

Васеніна В.С. (далі – В.В.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові.

Карлаш М.В. (далі – К.М.) – Карлаш Марія Василівна.

В.В. – А національність яка у Вас?

К.М. – Українка. [...]

В.В. – А коли Ви народилися?

К.М. – Підожди, 11 січня 1925-го года.

В.В. – А де?

К.М. – Село Нескучне [Великоновоселківського району Донецької області]. А колись воно називалось Корфово, бо тут був, той заснував це село – барон Корф, а в його була та, одна дочка, і вона вийшла заміж за Немировича-Данченка, що у Москві. Оце я знаю, що мамка мені розказувала.

В.В. – А яка у Вас освіта?

К.М. – Ой, 7 класів, до війни, 7 класів і все, а тут війна, до 41-го, а 41-му годі війна, як раз я 7 класів кончила, ото і все.

В.В. – А як звали Ваших батьків?

К.М. – Карлаш Василь Євдокимович. [...] А мати Карла Улита Олексіївна. Тоже в Нескучній родилася.

В.В. – А бабушку з дедушкой знаєте, як звали? [...]

К.М. – Знаю. Бабушка сама полтавська була. Вона сюди приїжджала на заробітки та тут осталася жити. А діда тоже там виміняв за собак, так він хто зна відкіля, Дешевський, а от не

знаю Дешевський Олексій, а по батькові не знаю, як його. Так, діда я добре знаю, а баба раніше вмерла, так що я...

В.В. – А якої Вони були національності?

К.М. – Тоже українці.

В.В. – Ясно. А звідки Ваші батьки?

К.М. – А хто його зна, відкіля вони. Десь міняли за собак. Ну, оце Карлаш як добавляються, відкіля ця фамілія пішла?

В.В. – Ви надовго, ну, часто їздили у город? Надовго?

К.М. – Та туди й назад. Жить я там не жила. Туди та й назад. Швидше яблука [сміється] продала та й тікала. [...]

В.В. – [...] А що для Вас було в дитинстві місто?

К.М. – О-о, яке там нам у чорта дитинство було?! Малою не помню, а голод помню, як їсти не було чого, це той 33-32-й год. Це я добре помню. Це ходиш, ходиш, шукаєш, а ніде нічого немає. Це добре, що ото весна, та десь ще сніг, а то деревина ота розтане, а там кісточки пооставалися, ото попадали. А тоді вже як трошки ото сніг розтав, так ото панський сад, оце ж Немировича-Данченка дача, так ми ходили там усяку траву їли, от й вижили, а тоді, той, як пішла акація цвісти, так ото платки розтелимо..., а брат у мене старший був Петро, полізе, гілок наламає. Ми ото, корова була в нас, корову брали в колхоз, а оцей брат Петро, а воно якось сарай був і сама крайня була, він пішов та вкрав корову назад, ну, таке. Вони й приходили забирати, но не забрали в нас корову. Так ото в нас молоко було. Та ото з акацією ті, так ото так і дожили. Пуза здорові, а їсти хотілось [сміється]. Ну, вобщем, ніхто не вмер. Вижили. Як не трудно було, а вижили. [...]

**№ 60. – 2008 р., січень 21. – с. Стародубівка
Першотравневого району Донецької області. – Інтерв'ю з
Соломатіною Вірою Дмитрівною, 1924 року народження,
мешканкою м. Павлограда Дніпропетровської області,
проведене Холод Анастасією Анатоліївною (БДПУ).**

Холод А.А. (далі – Х.А.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Соломатіна В.Д. (далі – С.В.) – Соломатіна Віра Дмитрівна.

Х.А. – Ваше дівоче прізвище?

С.В. – Безручко Віра Дмитрівна.

Х.А. – Національність?

С.В. – Білоруска.

Х.А. – Дата і місце народження?

С.В. – 1 жовтня 1924-го на Донеччині.

Х.А. – Яка Ваша освіта?

С.В. – Вища.

Х.А. – Професія?

С.В. – Викладач української мови та літератури. [...]

Х.А. – Звідки родом Ваші батьки?

С.В. – З Білорусії. Село Паздівки Самохваловського району Мінської області. Там в селі народилися мої батьки, там в селі народилися мої дідусь і бабуся, із боку батька. Ні, з боку батька в якомусь іншому селі, недалеко від Паздівок. Там вони народилися, там вони жили. Звідти їх відправили в Архангельську область. Розкулачивши. [...]

Х.А. – А ким Бог для Вас був?

С.В. – В той час ніким, в той час ніким. Для тебе ким сьогодні Бог є – ніким. Ще, може, це прийде, у свідомість прийде. А може, й не прийде. Як збирали макулатуру в школі. І от мій учень приніс Біблію. Дореволюційну Біблію. В макулатуру. Не, він знайшов в макулатурі, що учні здавали, знайшов Біблію, і цю Біблію у нього відібрала учителька математики, що викладала в класі моєму математику. І коли я прийшла на роботу, мені сказали учні, що «Вера Дмитрівна, а Катерина Петровна забрала, – как это, забула, – він знайшов Біблію в макулатурі дореволюційною. А Катерина Петровна забрала їй». «Ну, – кажу, – забрала, так і забрала». Так от оце ж дитина винесла дореволюційну Біблію з дому у макулатуру. От як вона уявляє Бога. І як батьки уявляють Бога, маючи отаке, отаке достояніє. Біблія дореволюційного іздання і де ж, як, де ж вона у них лежала, що воно взяло і принесло, здало в макулатуру? Оце тобі уява Бога. Як уявити собі дореволюційний час, я уявляю як – по книгах, по малюнках я уявляю, по картинах я уявляю, що це був... У мене була, у мене є, я тобі не показувала, у мене є така книга. Це журнал, виданий у 1900-му році, – «Нива». Сторінки у ньому жовті. Він майже розсипався, але він безцінний. Історія журналу є досить цікава. До мене в руки він потрапив майже випадково. Я була знайома з жінкою, у тої жіночки нікого з родичів не було. І коли вона помирала, то подарувала мені цей журнал, жіночка розказувала, що за цей журнал люди в роки Голодомору помирали, деяки взагалі продавали за шматочок

хліба його. І ось вона, ця жіночка, вирішила його подарувати, знаючи, що я вчителька і дуже люблю читати. [...]

Х.А. – А коли Ви були дитиною, у Вас в селі була церква?

С.В. – Ну, я була дитиною, ну, я, мені вже чотири роки було, ми переїхали. В 30-ті роки чи напередодні, чи після голоду її закрили, зробили з неї клуб. [...]

№ 61. – 2009 р., січень. – м. Приморськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Ремжиною Оленою Василівною, 1924 року народження, мешканкою м. Приморська Запорізької області, проведене Коротун Яною Федорівною (БДПУ).

Коротун Я.Ф. (далі – К.Я.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Ремжина О.В. (далі – Р.О.) – Ремжина Олена Василівна.

К.Я. – Дівоче прізвище?

Р.О. – Кисляк.

К.Я. – Національність?

Р.О. – Українка. [...]

К.Я. – Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

Р.О. – Мої предки родом із Чернігівщини. Бабуся мені казала, що її дід та баба приїхали сюди із Чернігівщини, а звідки точно, я не знаю. [...]

К.Я. – Що Вам відомо про «куркулів»?

Р.О. – Розкуркулення почалося з 30-х років. Куркулі – це ті, хто багатий був і на них працювали люди. Куркулів сім'ями виселяли в Сибір.

К.Я. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років? Що говорили про його причини?

Р.О. – Звичайно, пам'ятаю. Це було дуже страшно. Говорили, що неврожай.

К.Я. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Р.О. – «Закон про п'ять колосків» – це було в селі. Чула, як моя мати розповідала сусідці, що в ближньому селі застрелили трьох чоловіків і 12 родин вивезли до Сибіру.

К.Я. – Як Ви виживали, чим харчувались під час голоду?

Р.О. – Ті, хто працював на виробництві, одержували по картках хліб. Моєму батькові давали по 300 грамів хліба. У тітки було четверо дітей, вона не працювала, ми з нею ділились. Інколи на роботі давали татові ще додатково невеличкі шматочки макухи, вагою десь грамів по сто. Купували ми також нечасто склянку кукурудзи, мололи її, засипали потім те борошно водою десь з піввідра, та додавали ще до того варева шматочок сала. От така була похльобка.

К.Я. – Чи відомі Вам випадки, коли до міст переселялися мешканці сіл?

Р.О. – Так, я знаю, що в селі був страшний голод і селяни хотіли втекти до міста, щоб знайти роботу. Як потім мені уже розповідали, що їм цього не дозволялося. Їх не пускали в поїзда, щоб вони не могли добратися до міста. Але все-таки деякі добиралися до міста, але роботу їм знайти було дуже важко. Бо, звісно, по них видно, що це сільські жителі.

К.Я. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Як ставились до цих жебраків, звідки вони були?

Р.О. – У наших сусідів не було своїх дітей. Так от, одного разу сусідка йшла повз залізницю і побачила маленьку дівчинку, що сиділа й гірко плакала. Сусідка поцікавилася у дівчинки, чому вона плаче. Та розповіла, що ходила просити у людей щось поїсти для своєї знесиленої від голоду мами, але коли повернулася, то мама вже померла. Ще дівчинка сказала, що вони з мамою їдуть із села до своїх родичів в місто. Отож, наша сусідка взяла ту дівчинку до себе та виховувала як рідну дитину.

К.Я. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи? Куди, як правило, у ходили?

Р.О. – В основному з сіл ішли в місто в пошуках роботи. На підприємствах хоть трохи підкормлювали робітників, видавали пайок.

К.Я. – Чи були ті, хто не голодував?

Р.О. – Так, були, хто не мав совісті, ті їли, що відбирали у людей. Таких було не дуже багато. В основному це були партійні робітники.

К.Я. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, вимінити?

Р.О. – Так, базари виникали. В основному міняли те, що залишилось, якісь речі. Ми їх міняли на харчі.

К.Я. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

Р.О. – Звичайно, у місті людям жилося легше.

К.Я. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті?

Р.О. – Бог його знає, скільки померло. У голод вмирали якось раптово. Одного разу я пішла провідати свою тітку. Попереду мене йшов якийсь хлопчик, таким віком десь, як я. Підійшов той хлопчик до крану, хотів водички попити, але раптом впав. Я підійшла до нього, посадила ближче до паркану. Коли я вже поверталася від тітки додому, то побачила, що той хлопчик так і залишився там сидіти на тому самому місці, де я його лишила, але вже мертвий.

К.Я. – Яку офіційну причину смерті вказували в документах?

Р.О. – Причину смерті вказували абияку. В перші часи голоду писали в документах: язва желудка, воспаленіє легких, старческа слабость, от старости. А потім вже частіше вказували, що від голоду, «виснаженіє».

К.Я. – Якщо після смерті батьків залишалися діти, що робили з ними?

Р.О. – Після смерті батьків дітей відправляли в дитбудинки.

К.Я. – Що робили з померлими під час голоду?

Р.О. – Ховали людей нашвидкоруч. На кладовищі ми ходили і бачили, як з землі виглядали руки та ноги людей. Ті руки і ноги були обгризані. Бачили, як собаки гризли людські кінцівки.

К.Я. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

Р.О. – Та всяк було. Були випадки, що грабили, злодії нападали на людей, забирали все, що могли. Були вбивства і крадіжки на ґрунті голоду.

К.Я. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

Р.О. – Поїзди в той страшний час пролітали з заштореними вікнами, щоб не бачили, що робиться в Україні, які тут страшні люди. Дуже багато людей померло, а держава нам ніяк не допомагала рятуватися від голодної смерті. Особливо колгоспникам.

К.Я. – Чи знаєте Ви якісь приказки, вірші, пісні, що описують ці події?

Р.О. – Помню, мама моя тихенько вечіром наспівувала: «Нема хліба, нема сала – комсомолія забрала». Ще така була мудрість, приповідка: «Голод не тітка – не викинеш у віконце».

К.Я. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

Р.О. – Голод 1946-го року якимось не дуже пам'ятаю. То вже голоду такого не було. Той голод можна порівняти лише з війною. Єдине чого мені хочеться, щоб таке більше ніколи не повторилося. [...]

№ 62. – 2009 р., лютий 20. – с.Борисівка Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Василенком Іваном Васильовичем, 1928 року народження, мешканцем с.Борисівка Запорізької області, проведено Павліченком Євгеном Андрійовичем (БДПУ).

Павліченко Є.А. (далі – П.Є.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество.

Василенко І.В. (далі – В.І.) – Василенко Иван Васильевич.

П.Є. – Дата рождения?

В.І. – 1928-го года.

П.Є. – Место рождения (какое именно село, район, область)?

В.І. – Село Борисовка Приморского района Запорожской области.

П.Є. – Какое Ваше образование и профессия?

В.І. – Механизатор. [...]

П.Є. – А какой Ваши родители были национальности?

В.І. – Украинцы. [...]

П.Є. – Хотели ли люди добровольно идти в колхозы?

В.І. – Да, все люди шли добровольно. [...]

П.Є. – Когда Вы впервые услышали слово «кулак»?

В.І. – Тогда, когда мне было лет 5.

П.Є. – Кого понимали под этим словом?

В.І. – Враги народа.

П.Є. – Помните Вы Голодомор 1932-33-го годов?

В.І. – Да, тогда мне было 7 лет, а сестре 2.

П.Є. – Что говорили о его причинах?

В.І. – Неурожайности.

П.Є. – Известны Вам случаи борьбы с голодом?

В.І. – Да, если бы не море и не было б бычков – не выжили бы мы. [...]

П.Є. – Кто забирал зерно, скот и как это происходило во время голода?

В.І. – По дворах ходили коммунисты и забирали все. Мы оставались ни с чем. [...]

П.Є. – Известны ли Вам случаи укрывательства еды и товара во время голода?

В.І. – Обычно зерно закапывали в ямки.

П.Є. – Слышали ли Вы, что такое «Закон о пяти колосках»?

В.І. – Ну, обычно судили людей, если украдут.

П.Є. – Как Вы выживали и чем питались во время голода?

В.І. – В основном лобода, если была корова – молоко. [...]

П.Є. – Помогали ли люди друг другу во время голода, делились ли продуктами?

В.І. – Каждый выживал сам по себе.

П.Є. – Как местное руководство объясняло все то, что

происходило?

В.І. – Неурожайность. [...]

П.Є. – Как вспоминали и в связи с чем годы Голодомора в Вашей семье?

В.І. – Да, бедность, в город тогда не пускали, так как считали нас бедными.

П.Є. – А помните ли Вы голод 1946-го года? Если помните, расскажите поподробнее.

В.І. – Помню, в 1947-м году была засуха – не было урожая.

П.Є. – Расскажите о Вашей семье в годы Вашего детства?

В.І. – Отца считали кулаком, его раскулачили, и они на Кавказ сбежали, а мы остались одни с мамой. [...]

№ 63. – 2009 р., лютий 2. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Чечель Феклою Миколаївною, 1915 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Бойко Юлією Федорівною (БДПУ).

Бойко Ю.Ф. (далі – Б.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я і по батькові.

Чечель Ф.М. (далі – Ч.Ф.) – Чечель Фьокла Ніколаєва.

Б.Ю. – Своє дівоче прізвище?

Ч.Ф. – Чекан Фьокла Ніколаєва.

Б.Ю. – Національність?

Ч.Ф. – Українка.

Б.Ю. – Дата народження?

Ч.Ф. – 15-го году, 21 сентября.

Б.Ю. – Місце народження?

Ч.Ф. – Ну, от село Новопавловка називалося.

Б.Ю. – Яка Ваша освіта?

Ч.Ф. – Освіта моя 5 класів. [...]

Б.Ю. – Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

Ч.Ф. – Звідціль же ш. [...]

Б.Ю. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Ч.Ф. – Корова була, поросятко було, гуси були. Жили ми з матір'ю.

Б.Ю. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

Ч.Ф. – Ну, зразу коров зводили, то коней зводили, забірали, а потім забірали назад, а потім же люди поступово пішли в колхоз.

Б.Ю. – А люди не хотіли добровільно іти в колгосп?

Ч.Ф. – Які хотіли, а які не хотіли.

Б.Ю. – А що було з тими, хто не хотів?

Ч.Ф. – Ну, визивали в сельсовет, а що вони там... уговоряли, що буде у колхозі лучче.

Б.Ю. – А коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Ч.Ф. – Підожди, підожди. От і непомню чогось той год; знаю, що розкулачували, ходили, зерно шукали, забірали в людей, де в ямах були – викапували, забірали. А от год який – не помню.

Оце так розкулачували. [...]

Б.Ю. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Ч.Ф. – Ну, оце і почула, коли почали розкулачувать, казали: «це куркулі».

Б.Ю. – А кого розуміли під цими словами?

Ч.Ф. – Ну, куркуль це такий був: у кого дві коняки, свій плуг, своя борона – це називали куркуль, це багатий.

Б.Ю. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Ч.Ф. – Ну, хто забирав? Еті, комуністи були, забірали. Кого назначали, ті і забірали.

Б.Ю. – А як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії?

Ч.Ф. – Ой, Боже мой, що вони казали! І дралися, і з вилами ганялися, і їх у сільсовет забірали. [...]

Б.Ю. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Ч.Ф. – Ну, що, було одіпхне його та й забірають, а воно стоїть та кричить.

Б.Ю. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

Ч.Ф. – Ні. [...]

Б.Ю. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

Ч.Ф. – Було, було.

Б.Ю. – Що сталися з цими людьми?

Ч.Ф. – Та й орестовували їх.

Б.Ю. – А чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Ч.Ф. – Чули: в кармани понапихали колосків – і їх упіймали, по 5 год давали.

Б.Ю. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Ч.Ф. – Ой, Боже, нас послали на степ... Неврожай був, дожив не було. Нас послали на степ. Нескільки дівчат ідуть, рвуть бур'ян, бо весною будуть же ш чи сіять уже. А там була, та як її, касторка, а ми ж голодні. Та як понаїдались, а вона сладка, так ми як понаїдались тієї касторки та пластом лежали отак, отак, отак. Нас пипідбірали, бричкою одвозили додому. Оце так, оце такий голод був. Ну, я тобі скажу, у кого... у нас, наприклад, уродило трохи кукурузи дома на городі коло хати і гарбузів, то мати намеле десь піде крупи, муки, мамалиги зваре, каші наваре, напече у пічі етих гарбузів, і ми ложкою беремо. Отак вижили.

Б.Ю. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

Ч.Ф. – Та ходили, просили. Багато людей ходили обірвані, голодні. Шо мати там шо кусочок мамалиги одріже, оддасть. Ходили і звідкільсь і приходили такі незнакомі, не знаєш їх, відкільсь приходили.

Б.Ю. – Чи можна було покинути цю місцевість та піти на пошуки роботи та їжі?

Ч.Ф. – Нєт, тоді нєт. Куди ти підеш на роботу? Бросить дом – тоді такої моди не було, дома сиділи. Ну, вижили. Батько умер у голод: наївся отой картошки, шо осталась, ну, ота стара. І ше якийсь мужик (я його не знаю... я знаю, ну, уже забула). І до утра померли. Батько виліз... а батько здоровий був... батько виліз у коридор, помочі шукав, і так у коридорі коло дверей і вмер. І той дядько дома вмер. А мені було тоді годів 6... Да, годів 6 ілі 7 було, ну, я тоді ше у кукол ігралася, як батько вмер. А я в кукол під столом гуляюсь і кажу матері: «Та вивозьте його уже скорій, бо мені нада у кукол граться».

Б.Ю. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

Ч.Ф. – Були, були. Ті, шо нагребли собі зерна, не голодували. [...]

Б.Ю. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

Ч.Ф. – У нас не було, не було. Нічого ніде не можна було купити. [...]

Б.Ю. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

Ч.Ф. – Конєшно, у селі.

Б.Ю. – Чому?

Ч.Ф. – Ну, а в місті хто... куди ми підемо? Хто нас там прийме?

Б.Ю. – А скільки померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Ч.Ф. – Не знаю... багато. [...]

Б.Ю. – Що робили з померлими під час голоду?

Ч.Ф. – А що робили? В одну яму ховали. Еті, хвамлія було... як їх... ну, їх по вуличному називали Гнатки, так умерла баба і дід, діти тоді вже повтікали десь у город, а вони померли. І в садочку викопали яму, у ковдрі повгортали, туди попускали і загрибли. Так було. [...]

Б.Ю. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

Ч.Ф. – Є такі, що допомагали. От, наприклад, мамка моя, вона, було, крупи намеле, мисочку набере та понесе Парані Охрименковой. Понесу... чи там і зваре... понесу, бо вона лежить і там нема ніде нікого. Поділялися, те, що які зажиточні були, ті не поділялися з бідняками. [...]

Б.Ю. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

Ч.Ф. – Бог їх знає... Із-за засухи, засухи. Засуха сильна була, не було дожів.

Б.Ю. – Як самі люди пояснювали ці події?

Ч.Ф. – Це я не могу сказати, що вони говорили. [...]

Б.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1921-го року?

Ч.Ф. – Пам'ятаю, я пам'ятаю, Ну, воно как война пройшла, отетот пролетів, етот батько Махно верхом, а нас батько і мати і нас із Гришкою і заховались у погріб, а він ото летів на коні, і кого попаде, тіх і рубав, і ушився.

Б.Ю. – Голод був важкий?

Ч.Ф. – Важкий; ну, тоді ж батько умер, то ш у 21-му году і вмер.

Б.Ю. – 1946-й рік – пам'ятаєте цей голод?

Ч.Ф. – Та пошти і голоду не було. Хліб давали, в очерьодях стояли. А потом уже у магазинах повелосся, і без очереди хліб був. Тоді вже пішла жизнь. [...]

№ 64. – 2009 р., січень 15. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Шиян Катериною Марківною, 1926 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Бойко Юлією Федорівною (БДПУ).

Бойко Ю.Ф. (далі – Б.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Шиян К.М. (далі – Ш.К.) – Шиян Катерина Марковна.

Б.Ю. – Ваше дівоче прізвище?

Ш.К. – Лях Катерина Марковна.

Б.Ю. – А національність?

Ш.К. – Українка.

Б.Ю. – Дата народження?

Ш.К. – 1926-го року, 19 марта.

Б.Ю. – А місце народження?

Ш.К. – Новопавловка тоді називалося.

Б.Ю. – Яка Ваша освіта?

Ш.К. – Сім класів.

Б.Ю. – Професії ніякої?

Ш.К. – Ніякої. [...]

Б.Ю. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства? Ну, ось земля?

Ш.К. – Коні.

Б.Ю. – Це в дитинстві?

Ш.К. – Коні, земля. Робили ж на землі.

Б.Ю. – Птиця?

Ш.К. – Була і птиця.

Б.Ю. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

Ш.К. – Як з'явилися... Помню, було мені 5 чи 6 год, на лошодах, ну, їздили, на лошодах верховники із піками. Шукали хліб, у кого захований, і так підпись потребували.

Б.Ю. – А люди не хотіли добровільно іти в колгосп?

Ш.К. – Були людини, що і не хотіли.

Б.Ю. – А що було з тими, хто не хотів?

Ш.К. – Забирали в їх і худобу, і коней, і даже було, що чи самі вони тікали, чи їх виганяли с хат, бо їм не було привілеگی. [...]

Б.Ю. – Коли Ви вперше почули про слово «куркуль»?

Ш.К. – Тоді ш, у 30-х годах.

Б.Ю. – А кого розуміли під цими словами?

Ш.К. – Багача.

Б.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Ш.К. – Да, пам'ятаю. Ну, не було нічого. Голодували, пухли... [плаче].

Б.Ю. – Чи відомо Вам випадки боротьби з голодом? Що Ви робили, як Ви боролися?

Ш.К. – Боролися... було лазили, шукали і кісточки з абрикосу, ну, травою жили, грицики весною... [плаче].

Б.Ю. – А як відбувалися посівна, де брали зерно під час голоду?

Ш.К. – Ну, забирали ж у людей, у кого було зерно, вони ш тоді забирали це зерно і сіяли ш.

Б.Ю. – А що люди сіяли у себе в городі в цей час?

Ш.К. – Хто що, в кого що було, у кого картошина, може, осталася, і садили, і сіяли, кожний кусочок на городі, а ранньої весни, як пшеничка тіки наливалася, рвали і варили.

Б.Ю. – А хто забирав зерно, худобу та крам, і як це відбувалося під час голоду?

Ш.К. – Ну, ці активісти, ті у колхоз пригlašали, ходили, щоб записалися, і ці ш і забирали, ну, руководили тут уже. Забирали даже ікони, це я помню, як мама плакала: «Куди ви, то моєї мами благословення!» А вони стікло виймали – ферму, ну, вікна вставляли на фермі.

Б.Ю. – А як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії?

Ш.К. – І скандалили, плакали, і всього було.

Б.Ю. – А що, ті, що забирали, вони що казали?

Ш.К. – Що ми забираєм хверму стіклить, буде скотина... скотини забирали, скотину становить, і застіклить надо, і ото з ікон витягали. [...]

Б.Ю. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Ш.К. – Ну, шукали, у колхоз пригlašали, хто не хотів – забирали все равно, худобу забирали, із хат виганяли, і вони самі, може, тікали хто куди.

Б.Ю. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

Ш.К. – Ні.

Б.Ю. – А що було з тими, хто одрузу пішов до колгоспу?

Ш.К. – Нічого. Роботали.

Б.Ю. – Чи вилучили зерно у них?

Ш.К. – Да, да. Вони оддавали перві, подавали пример. І ходили до тих людей, знали, у кого землі скільки, що у того зерно є, і шукали, а люди ш ховали у підземелля. І у землю закопували, погріба і в сараї. От що, ну, скрізь ховали.

Б.Ю. – Що сталися з цими людьми?

Ш.К. – Ну, що, забирали. [...]

Б.Ю. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Ш.К. – Ну, всяк було. І в город ходили мінять у кого що було: чи чоботи там лишні, чи що. У город за хліб, на море їздили, пішки ходили, ловилися тілька, і по те їздили. Тим і виживали. Якби не море, і погинули б... [плаче].

Б.Ю. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

Ш.К. – Ну, це було, було. Просить ходили.

Б.Ю. – А як ставилися до цих жебраків, звідки вони були?

Ш.К. – Наші місні. Діти ходили, і старики ходили.

Б.Ю. – Як до них ставилися?

Ш.К. – Допомогали, як було що, ділили, помогали. [...]

Б.Ю. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

Ш.К. – Легше у місті.

Б.Ю. – Чому?

Ш.К. – Там же у них заводи робили, їм давали пайок.

Б.Ю. – А скільки померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Ш.К. – Да у каждом дворі мерли. [...]

Б.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

Ш.К. – 46-й пам'ятаю, це ш 46-й після війни. Цей пам'ятаю.

Б.Ю. – І що пам'ятаєте?

Ш.К. – Що засуха була, не вродило, от що, нічо не платили, входили в колхоз, писали трудовні, мало що платили, пошти, можна сказати, нічо не платили. Хотя і дадуть, до нового году елі-елі хвате, після нового году вже хто як. Хто в город їздили, міняли, до моря їздили, по тільку. Оце 46-й год. [...]

№ 65. – 2009 р., січень 28. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дудком Олексієм Герасимовичем, 1928 року народження, мешканцем с. Партизани Запорізької області, проведене Бойко Юлією Федорівною (БДПУ).

Бойко Ю.Ф. (далі – Б.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я і по батькові.

Дудко О.Г. (далі – Д.О.) – Дудко Олексій Герасимович.

Б.Ю. – Дата народження?

Д.О. – 5 февраля 1928-го года.

Б.Ю. – Місце народження?

Д.О. – Село Партизани, колхоз Кірова.

Б.Ю. – Яка Ваша освіта?

Д.О. – 6 класов. [...]

Б.Ю. – Якої вони [Ваші батьки] були національності?

Д.О. – Українці. [...]

Б.Ю. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Д.О. – Ну, у батька була одна коняка, спрягалися із сусідами, так працювали, обробляли землю.

Б.Ю. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

Д.О. – НЕП був, після НЕПу тоді колхози пішли, і так і батько (на Отечівській погиб) робив бригадіром, там був разні роботи виконював.

Б.Ю. – А люди не хотіли добровільно іти в колгосп?

Д.О. – Ну, а як, наша родина зразу пішла.

Б.Ю. – А що було з тими, хто не хотів?

Д.О. – Ну, хто не хотів – добровільно пригласшали, хто не хотів, значіть, одправляли на стройки в Сібір, поза Сібір. [...]

Б.Ю. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Д.О. – Ну, куркуль... отож і началась коліктівізація через куркулів.

Б.Ю. – А кого розуміли під цими словами?

Д.О. – У кого дві, три коняки.

Б.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го року?

Д.О. – Голодомор – того, що два годи була засуха, сильна засуха була. Потом (як правильно сказать?)... но верхи знали правду, верхи нами руководили... Ілі іскуственний Голодомор... Города не так страдали, ну, страдало крест'янин, той, що робе на землі як товаропродувітель. Той сільно пострадав. Із фондами ходили, хліб... І я лічно копав. Два, три, чотири відра зерна заковували, а вони приходили з фондами, що «прібірай кровать!» Там зерно всьо забрали, хліб. Ну, старші люди за мене були, казали, що був договор заковонний забрать зерно, вот зерно перевести на спирт, а спирт вести за границу. Росія. Голод одразився у ті годa на Росію, дуже голодали, дуже, там Поволжя в Росії, там умірали люди хуже, як в Україні.

Б.Ю. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

Д.О. – Під час голоду у Кубань їздили за готовим хлібом, це ж у Кубань. Коли удавалось превести через неділю, який би не був, ну, привезуть сухарі якісь.

Б.Ю. – Що люди сіяли у себе в горoді?

Д.О. – Старалися садовить... на свій город менше внімання обращали, старалися до колектіва, і ті од колектіва ми получали, і моркву і буряк, і як став, шо придбали, те і начали получать. [...]

Б.Ю. – А як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії?

Д.О. – «Ми забираєм в колектив». Колектив строїв соціалізм, колхозом построи соціалізм, почалась дружба з усіми государствами, усі республіки. Та то так шо республіки то одно, а помагали другим государствам. [...]

Б.Ю. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Д.О. – Ну, туди одправляли. Як приступленіє і наказаніє. Раз вони просять – ти не подчіняєшся. Іди там, де будеш подчіняється. Туди одвезли, туди, там підчіняється і слухать будеш.

Б.Ю. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

Д.О. – Не знаю. [...]

Б.Ю. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

Д.О. – Я сам лічно ходив у Борисовку ноччю, а там оці були буряки. Так туди позалазили старші, а нам шо викинуть чорний – ото бери, а то кажуть: «І те назад пусти». І тому раді були.

Б.Ю. – Що сталося з цими людьми?

Д.О. – Та шо? Помірали з голоду. На шо ж Голодомор, на шо ж голуба сірень над Україною. [...]

Б.Ю. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Д.О. – Це животне пішло у Красну книгу – суслики, суслики, йорші в Азово-Чорноморськом басейні, хлопкова макуха.

Б.Ю. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

Д.О. – Ходили просить; до края Борисовки до ходив.

Б.Ю. – Як ставились до Вас?

Д.О. – Давали в кого шо було. [...]

Б.Ю. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

Д.О. – У містах лутше було.

Б.Ю. – Чому?

Д.О. – Їм платили, вони ж жили на грошах, а ми на трудовнях. [...]

Б.Ю. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, в селі?

Д.О. – От з моєї родини, як оце Голодомор був, одного дядька послали на Біломорканал, а другого у другий край послали. Я знаю, моїх родина. Казали, що іскусвенно, і засуха два годи була. [...]

№ 66. – 2009 р., січень 19. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Мушкарьовою Тетяною Костянтинівною, 1929 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Бойко Юлією Федорівною (БДПУ).

Бойко Ю.Ф. (далі – Б.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Мушкарьова Т.К. (далі – М.Т.) – Мушкарьова Татяна Костянтинівна.

Б.Ю. – Ваше дівоче прізвище?

М.Т. – Василенко.

Б.Ю. – А національність?

М.Т. – Українка.

Б.Ю. – Дата народження?

М.Т. – 1929-й рік, 3 июля, липня.

Б.Ю. – А місце народження?

М.Т. – Село Борисовка Приморського району Запорізької області.

Б.Ю. – Яка Ваша освіта?

М.Т. – 4 года.

Б.Ю. – Професія?

М.Т. – Разноробоча. [...]

Б.Ю. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

М.Т. – Отут, в Партизанах, та еслі січас брать, то от уже з 63-го году; ну, ше ж і до цього жила, та щітай, можна сказать, що пошти увесь час. Отош уїжала. [...]

Б.Ю. – А зараз я запитаю про голод 1932-1933-го років. Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства? Ну, ось земля?

М.Т. – Та нічого, можна сказати, не було. Я знаю, голодовкою ми жили, папка ж умер, а мати на морі рибалила, кухарила. Я знаю, що козенятко бігало маленьке, варили такий баланду з крупинками, кусочки бурячка були. Шю помниця, ну, а не так, як нада...

Б.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

М.Т. – Ну, пам'ятаю, пам'ятаю я його, конечно. Ну, це у малом розрості. А вже в 47-му – лутше.

Б.Ю. – Що говорили про його причини?

М.Т. – Ну, ми ш тоді не дослухалися. Кажуть, шо, мол, спеціально зроблено. Бог його зна, як воно там було. [...]

Б.Ю. – А як відбувалася посівна, де брали зерно під час голоду?

М.Т. – То ж, казали, у резерв ходили забираць у багатіїв, та і у таких, і в бідних потрошку було – і те забирали. [...]

Б.Ю. – А як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії?

М.Т. – А хто тоді мог шо сказать? Забрали та і пішли. [...]

Б.Ю. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

М.Т. – Ну, хорошого нічого не було.

Б.Ю. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

М.Т. – Цого я не знаю. [...]

Б.Ю. – А чули Ви що таке «Закон про п'ять колосків»?

М.Т. – Та це я знаю про п'ять колосків, еслі б можна було, то це б розказала, як воно було. Етот, послала мама мене... Там дядько у Лозановці, каже мамі: «Прийдеш хоть ти, хоть дівчина, я тобі дам рибки». Це про 47-й. Ну, нас там назбїралося багато, а рибки немає, вивезли шо тіки на казан. А вже на полі почались колосочки, і ми вже почали ті колоски бїгать рвать, а у мене була ота матроска флюцька, і туди я уже, наверно, відро колосків намолола, натеребила. Не тільки я. І там люди жили, і така копиця велика була, наверно, як моя хата того сіна. І ми туди. А там таке, може, хто доніс тому об'їждчику. Приїхала міліція. То, спасіба, ніхто не видав, хто бачив, шо ми ховали, позабїрали, а нам обїйшлося благополучно. А так би, якби узнали, хто доказав, ото пішли б, наверно, з 15 год по тюрмах.

Б.Ю. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

М.Т. – Харчувались... Всього, дєтка, було. Я лічно і понад берегом закачану рибу збирала і не вмерла. Було ідеш по дорогї – кукурузина втоптана в землю. Нагнешся, видовбаш, обїпреш і в рот. Отаке було у 47-му.

Б.Ю. – А у 33-32-му?

М.Т. – Ну, а 33-й скїки мені тоді було? Знаю, шо давали мені крупинки із миски та кусочки буряка.

Б.Ю. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

М.Т. – А чого ш не знаю? Я і сама ходила просить, тут нема нічого страшного.

Б.Ю. – А як ставилися до цих жебраків?

М.Т. – Ну, у кого шо було – дасть, а хто той, так скаже: «Бог дасть». Не дуже давали.

Б.Ю. – Чи можна було покинути цю місцевість та піти на пошуки роботи та їжі?

М.Т. – Ну, бачиш, тоді як колхози були – не випускали, паспортів не було, не давали паспорта, а уже коли паспорта почали видавать, тоді вже почали люди йти. [...]

Б.Ю. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

М.Т. – Напевно, кругом «хорошо» жилося: шо у городі, шо у місті. Бог його зна, де було лутше... однаково всім жилося. [...]

Б.Ю. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

М.Т. – Ну, як вони самі... голод винуватий, шо неурожай. [...]

Б.Ю. – Що пам'ятаєте про голод 1946-го року?

М.Т. – Цей пам'ятаю. Потому шо той, у кого батьки були, ті лутше жили. Шо батько наш погіб, мені було 4 годіка. Папка це Борисовський, а цей нерідний погіб у войну. І тут, конешно, ми... но все, равно, нас риба, море спасло. Якби не риба, то хто зна, шо було. Но ми то нічого, а ті сьола, шо дальше... по 50, по 60 кілометрів... було баркас тянуть і прямо хватають і сирой їдять. А нас багато море виручіло. [...]

№ 67. – 2009 р., січень 29. – с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Тінковою Вірою Тимофіївною, 1920 року народження, мешканкою с. Новопетрівка Запорізької області, проведене Калашніковим Олексієм Анатолійовичем (БДПУ).

Калашніков О.А. (далі – К.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Тінкова В.Т. (далі – Т.В.) – Вера Тимофіївна Тінкова.

К.О. – Національність.

Т.В. – Як це? Українка.

К.О. – Дата народження.

Т.В. – 1920-го року, 25 іюня.

К.О. – Місце народження.

Т.В. – Село Новопетрівка, Бердянського району, Запорізької області.

К.О. – Яка Ваша освіта і професія?

Т.В. – Овощевод – професія моя була. [...]

К.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Т.В. – До 30-го року батько кував, був ковалем, а в 30-32-му стали організовувати колхози. В школу пішла в 10 год. До 30-го года у нас була земля. А в колхозі на кожного мужика давали по 2 гектара землі, а на жінок нічого не давали. А в нас було 4 мужика: Альошка, Петро, Свирия, Сеня. Землю далидесь в степу. А тоді батько пішов в колхоз.

К.О. – Чи хотіли добровільно іти в колхоз?

Т.В. – Батько зразу пішов в колхоз, бо сім'я була велика. У нас у сім'ї було 11 чоловік. Я в 33-му году пішла в совхоз, якийсь болгарин держав совхоз, і ми пішли: я пішла, Іван пішов, і Борис туди пішов. Год проробили там і пішли в колхоз. Робили в колхозі, поки він не розпався. Все в колхозі робили.

К.О. – Коли розпочалося розкуркулення в Вашому селі?

Т.В. – В 30-му году почалося. [...]

К.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Т.В. – Та вже й не помню. Як людей почали розкуркулювати. Які там були куркулі?! Як один хтось держе одного робочого, так уже і счітали куркуль, або як одна конячка в дворі.

К.О. – Голодомор 1932-1933-го років пам'ятаєте?

Т.В. – Та чого ж не помню? Мені уже було 13 год. Ми пішли в колхоз, бо дома нічого не було. А батько, коли прийняв ще 2-х сирот, то колхоз помагав ростити сирот, давав по 15 кілограм муки на двох сирот. Батько робив в колхозі, кузню взяв в аренду, за цю аренду батько получав продукти. Оце так і жили.

К.О. – Як проходила посівна, де брали зерно?

Т.В. – У людей забирали і сіяли, розкулачували ж, у кого зерно забирали, в кого месницю, олійниця була. [...]

К.О. – Хто забирав зерно і все добро під час голоду?

Т.В. – Та активісти. Я помню тільки Малуєва. А ще приїжджали уповномочені не наші, не петровські, а Малуєв водив їх по селу. Забирали все, даже як борщ був зварений, то і борщ забирали.

К.О. – Як ці люди пояснювали свої дії?

Т.В. – Нічого не казали, мовчки приходили і забирали.

К.О. – Куди це все звозили?

Т.В. – Звозили в кладову чи щось де.

К.О. – Що було з тими, що не хотіли віддавати?

Т.В. – Хто там на це дивився?! Вплоть руки пов'яжуть і забирали.

К.О. – Чи забирали зерно і продукти в тих, хто добровільно пішов в колхоз?

Т.В. – Та вони зразу ж все позабирали, а потім колхози зробили.

К.О. – Чи були випадки приховування їжі під час голоду?

Т.В. – Копали ями і ховали хліб туди. Кривий ходив з проволкою і, де б не заховали, скрізь находив.

К.О. – Що ставалось з цими людьми?

Т.В. – Висилали таких на Сибір.

К.О. – Чи ви чули про «Закон про п'ять колосків»?

Т.В. – Ходили люди збирати колоски, і коли тебе впіймають з карманом пшениці, судили і давали 2 год.

К.О. – Як люди виживали, що їли?

Т.В. – Як пішли в колхоз, то там кормили. Так виживали.

К.О. – Чи пам'ятаєте випадки жебрацтва в цей час?

Т.В. – Да, багато людей приходили, йшли, бо в нас море було, тільки спасала. Були такі голодні, що тільки їли і мерли прямо на березі. Тоді організували людей з тільки жмих робить і роздавали голодним. Як принесем додому – робили з жмих котлети. А багато людей помирили на березі.

К.О. – Чи можна було покинути своє село в пошуках їжі?

Т.В. – Даже не було розговорів. Хто хотів – ішов.

К.О. – Були в селі ті, хто не голодував?

Т.В. – Та мало таких було. У кого було щось, то їх повисилали. Було в нас на вулиці два брати – в них була месниця, так їх розкулачили і вислали. І ще в одного, жив там, де общежитіє, у нього була месниця – його теж вислали.

К.О. – Чи були під час голоду базари, де можна було щось купити чи обміняти?

Т.В. – Я вже погано пам'ю. Знаю, що десь в 34-35-му годах ходили в город на базар, а в нас базарю не було. [...]

К.О. – Не знаєте, скільки людей померло у Вашому селі?

Т.В. – А Бог його знає. Нас море спасало, так наші люди і не мерли. У нас рибаки, як просили, так давали рибу.

К.О. – Чи ділились продуктами люди в Вашому селі?

Т.В. – Да, ділились хто чим міг. Отак виживали тихенько.

К.О. – В цей час святкували якісь свята?

Т.В. – Ні, тоді не празнували. [...]

К.О. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1947-го року?

Т.В. – Я б не сказала, що то був голод. Може, багато не було чогось, но голодні не були. Я вже на грядині робила, шось заробляли. [...]

№ 68. – 2009 р., січень 23. – с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Калашніковим Григорієм Лазаровичем, 1926 року народження, мешканцем с. Новопетрівка Запорізької області, проведене Калашніковим Олексієм Анатолійовичем (БДПУ).

Калашніков О.А. (далі – К.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Калашніков Г.Л. (далі – К.Г.) – Калашніков Григорій Лазарович.

К.О. – Дата народження?

К.Г. – 30 декабря 1926-го года.

К.О. – Місце народження?

К.Г. – Большой Токмак Запорожской области.

К.О. – Яка Ваша освіта і професія?

К.Г. – Я кончив 6 класів, професія – директор дома культуры. [...]

К.О. – Яка їх національність [батьків]?

К.Г. – Українці.

К.О. – Звідки родом Ваші батьки?

К.Г. – Из города Большой Токмак. [...]

К.О. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

К.Г. – В Новопетровці? Живу з 1936-го года.

К.О. – Хто перший з Вашої родини сюди переїхав?

К.Г. – Я із детдома. Батько і мати вмерли, і нас отправила сестра в детский дом. І так як отправила в 1933-м і до 1936-го году жили. [...]

К.О. – Яким було господарство в часи Вашого дитинства у Вас вдома?

К.Г. – Городу було 15 соток, ну, один кінь був, корова була. [...]

К.О. – Чи хотіли люди йти в колгосп?

К.Г. – Не хотіли, були добровольці, правда, здавали скотину в колхоз, а некторі боялись: пропаде все, і скотина, і плуги. Тоді ж були багаті і бідні. Та й зараз є, так що ...

К.О. – Коли розпочалося розкуркулення в Вашому населеному пункті?

К.Г. – Це 1932-й год, 1933-й год. Я не помню їх. Знаю, що в нас забрали і коня, і корову, і все повимітали, де яка пшениця була, і та, яка захована була, понаходили і позабирали.

К.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

К.Г. – Куркуль? Та тоді ж, в 1933-м году. В нас усе ж позабирали, де пшеничка було чи що. Тоді ж були турксіни. Ті турксіни перемелювали і як вальки і ту муку продавали і міняли на золото. Чоловік голодний, а в нього були серьги, цепочки або медальйони, приїдуть до нього, дадуть совок муки і вилітай...

К.О. – Ви пам'ятаєте голод 1932-1933-го років?

К.Г. – Ну, як же не помню? Помню, мені було уже 6 год.

К.О. – Що говорили про причини цього голоду?

К.Г. – Причини... чорт його знає... Ну, казали, що неурожай, поняв? Неправда... Люди могли б вижити. Так усе ж забрали, розкуркулювали. Усе вимітали, де зерно, де що було... Поняв? І нічим було людям харчуватись, і їли лободу, грицики і дохлих... Я сам їв кобилу дохлу. Вона лежала, підлізу до неї, бо у мене вже ноги пухлі були, нагризусь там іззаду де м'яке, і всьо...

К.О. – А як проходила посівна у голод, де брали зерно?

К.Г. – Не помню, уже був у детском домі.

К.О. – Хто забирав зерно, худобу, добро під час голоду?

К.Г. – Та отакі й забирали, як оце зараз, поняв? Заберуть у тебе, перемелять і продають чи міняють на золото.

К.О. – Як вони пояснювали все це?

К.Г. – Нічого не пояснювали. Забрали все і пішли. Будеш гавкати – уб'ють.

К.О. – А куди все це звозили?

К.Г. – В турксіни – ларьки ці, там у них месниця була, мололи й міняли. [...]

К.О. – Були випадки приховування їжі?

К.Г. – Да, да.

К.О. – Що було з тими, хто приховував зерно?

К.Г. – Та нічого, заберуть усе і йдуть, а ти оставайся, як хочеш. Їли і грицики, і лободу, і шиповник, і даже люди людей їли, було, і дітей своїх їли, потому що нада було якось спастись. Рядом хата була, сусід – у нього діти померли, вони стіну хати звалили на їх, поняв? Таке поховання було.

К.О. – Ви чули щось про «Закон про п'ять колосків»?

К.Г. – Не чув.

К.О. – Ви знаєте, були випадки жебрацтва?

К.Г. – Тоді старець на старцеві сиділи.

К.О. – Тоді можна було покидати свою місцевість?

К.Г. – Можна, тоді люди голодні бродили по країні, щоб спастись од голоду. Батько мій пішов на заробітки, там робив, а ми осталися в Токмаку, а нас п'ятеро було. Робив і вже баче, що слабне, що помре скоро, і рішив іти в свою хату помирати. І йшли вони дорогою, і так в степу вже колосилося зерно. Ідемо ми з братом, матір'ю, дівчатка – сестри. А я з батьком. Він посилає мене: «Біжи до мами». А я не хочу бросать його. А тоді побіг все-таки по маму, прибігли назад – батька немає. Шукали, шукали – а він у сторону дороги упав і вмер там в озимці.

К.О. – А були в цей час, що не голодували?

К.Г. – Та були й такі.

К.О. – Хто це такі були і як вони жили?

К.Г. – Харашо жили, та й не голодували. Вони грабили других і забирали все собі. [...]

К.О. – А де, по-вашому, легше було жити: в селі чи в городі?

К.Г. – Тоді, конешно, в селі. В селі було щось посадиш, а в городі ж нічого не посадиш. [...]

К.О. – Чи допомагали люди один одному під час голоду?

К.Г. – Та нічим було помагать. Самі голодні. Ну, може, родичі, безумовно, дітям помагали чим було.

К.О. – Чи святкували в цей час свята?

К.Г. – Та які ж там свята – голод?! [...]

К.О. – До церкви в цей час ходили?

К.Г. – Ні, не ходили, тоді, мабуть, і піп голодував.

К.О. – Чи знаєте Ви якісь вірші чи пісні про голод?

К.Г. – Ні, не знаю, не до пісень було.

К.О. – Голод 1946-го року пам'ятаєте?

К.Г. – Ні, не помню. Я служив в армії. [...]

К.О. – Хто виховував дітей?

К.Г. – Як я виховувався? Був з 33-го году до 35-го в детдомі, а з 1935-го при колхозі жив, колхоз нас кормив, і вчилися у школі, поки війна не почалась. [...]

К.О. – Як Ви думаєте, в 30-і роки церква була потрібна людям?

К.Г. – Ні, не потрібна. Як людина голодна, то хай молиться, поки лоб розіб'є, а їсти їй ніхто не дасть. [...]

№ 69. – 2009 р., січень 25. – с.Новопетрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Калашніковою

Марією Яківною, 1927 року народження, мешканкою с. Новопетрівка Запорізької області, проведене Калашніковим Олексієм Анатолійовичем (БДПУ).

Калашніков О.А. (далі – К.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Калашнікова М.Я. (далі – К.М.) – Калашникова Марія Яківна.

К.О. – Дівоче?

К.М. – Бурбело Марія Яківна.

К.О. – Національність?

К.М. – Українка.

К.О. – Дата народження?

К.М. – 1927-го года, 14 марта.

К.О. – Місце народження?

К.М. – Село Новопетрівка, Бердянського району, Запорізької області.

К.О. – Яка Ваша освіта і професія?

К.М. – Освіта у мене така: 6 класів кончила, і почалася війна. А професія – все время в колхозі робила. [...]

К.О. – Звідки родом Ваші предки?

К.М. – Месні. [...]

К.О. – Яке було господарство в часи Вашого дитинства?

К.М. – Город був, корова була, а такого нічого не було.

К.О. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

К.М. – Мій батько пішов в колхоз добровільно. [...]

К.О. – Кого розуміли під словом «куркуль»?

К.М. – Куркулі – це зажиточні люди, а на нашій улиці таких не було, одні бідняки жили.

К.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

К.М. – Я знаю про голод. Я сама голод не переживала. У батька був брат. Він робив кузнецом у рибаків. Він всігдa приносив рибу, тoлькy. А сoсiди у нас були, так у них дiтей було багато, п'ятеро, вони прийдуть до нас, я наберу в чашку тoльки i без хлiба, i я з ними їла, i вони так їли, а маленькi дiти у них умирали. Вони ховали їх у сарай, стeнку звaлять на них – так i ховали. А чоловiка свого, він був без руки, в кладовкi закрили – i він там умер з голоду.

К.О. – Як відбувалася посівна під час голоду? Де брали зерно?

К.М. – Я цього не знаю. В степу тоді не бувала. [...]

К.О. – Хто забирав у людей зерно, ху добу та інше добро?

К.М. – У нас тоді в 33-му году живності не було, так у нас нічого і не забрали. [...]

К.О. – А куди все звозили?

К.М. – Та звозили в колхоз. Куди дівали, не знаю.

К.О. – А тих, хто не хотів віддавати усе це?

К.М. – А хто не хотів, всьо равно приходили, шукали і забирали.

К.О. – А ті, хто пішов у колгоспи добровільно, у них забирали зерно?

К.М. – Да, якщо було.

К.О. – Були випадки приховування їжі під час голоду?

К.М. – Да, ховали люди.

К.О. – Чи чули ви про «Закон про п'ять колосків»?

К.М. – Да, чула. Як украв хто хоть 5 колосків – судили. Мене саму чуть не судили. Ми з бабой Сенькой сіяли озиму і вкрали по п'ять качанів, і нас охранник перестрів, одвів в сельсовет, та був у мене там знакомий председатель – так він забрав качани і визволив, а то б засудили.

К.О. – Як люди виживали під час голоду?

К.М. – Я не знаю, батьки були в колхозі, їм готовили їсти, так ми з братом туди бігали, щоб щось з'їсти.

К.О. – Під час голоду були жебраки?

К.М. – Каждый день було їх повно.

К.О. – Як до них ставилися?

К.М. – Ну, як є шо – даси, а як нема – значить все.

К.О. – Можна було тоді покидати свою місцевість?

К.М. – Да, ходили кучами. [...]

К.О. – Існували тоді базари, де можна щось купити чи обміняти?

К.М. – Да, були. Пішки ходили в город, щоб щось продать. І тут в селі був базар.

К.О. – Як у селі в цей час виживали люди?

К.М. – Сюди як ішло людей! До моря йшли по рибу, їли люди і не жарину, а сиру. І вмирали там і все...

К.О. – Де, по-вашому, тоді було легше жити: в селі чи в городі?

К.М. – Я думаю, шо в селі легше.

К.О. – Чому?

К.М. – Та в селі хоть щось посадовиш, та й своє є щось.

К.О. – Скільки людей померло у вас у селі?

К.М. – Бог його зна. Померло дуже багато.

К.О. – Що робили з померлими?

К.М. – Були люди, що дома заривали, а було заривали там, де находили.

К.О. – А коли після смерті батьків залишалися діти, що з ними було?

К.М. – В інтернати здавали, а то самі блудили. [...]

К.О. – Чи змінилось Ваше життя після голоду?

К.М. – Да, змінилось, почали чаще ходити в церкву, і я ходила. [...]

К.О. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1947-го року?

К.М. – Це помню. Їздили зимою саночками міняти їжу на товар. Їздили із города в село вимінювати товари: одєжу і кроваті, усе возили. Ми вимінювали на продукти. [...]

№ 70. – 2009 р., січень 4. – с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Солом'яник Ксенією Іванівною, 1928 року народження, мешканкою с. Новопетрівка Запорізької області, проведене Калашніковим Олексієм Анатолійовичем (БДПУ).

Калашніков О.А. (далі – К.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Солом'яник К.І. (далі – С.К.) – Солом'яник Ксенія Іванівна.

К.О. – Дівоче прізвище.

С.К. – Кіяшко Ксенія Іванівна.

К.О. – Національність.

С.К. – Українка.

К.О. – Дата Вашого народження.

С.К. – 1928-го году, 4 февраля.

К.О. – Місце народження?

С.К. – Село Новопетровка, Запорожська область, Бердянський район.

К.О. – Яка Ваша освіта і професія?

С.К. – Освіта? Ну, як тобі сказати, 7 класів ми пройшли, а коли німці заступили, ми трохи при німцях ходили, так розігнали, сказали, уже більше не будуть... Ми вже не вчилися. Ходили ще після війни трохи. [...]

К.О. – А батьків своїх батьків знаєте?

С.К. – Я їх не знала. Дедушку убили, пана Кулика убили, це був дядько мого дедушки. Убили їх і ограбили, найшли були тіх, раньше всьо равно находили, хто вбив. Мами бабушка, маминої

мами, була сердечниця. Перед тим, як умерла, сказала своїй мамі, де золото лежить, щоб знали. Як умерла бабушка, мама розказала бабі Оксані – невістці, де золото. Вони поділилися ним ще з трьома маминими братами: Андрієм, Лаврентієм і Остахом. Баба Оксана скупилася в городі, набрала всього повно. Як приїхала – матерія в бричці штуками лежала. Коли маму заміж отдавали, ну, дуже багата свайба була. А Арсент'євна [...] була в мамі дружкою і бачила, як мамі дарили і корови, і коней, і ящикок золота. І коли почалась радянська влада, ця Арсент'євна привела розкуркулювати, золото забирають. [...]

К.О. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті? Хто перший переїхав з Вашої родини?

С.К. – Ми корінні жителі. Батьки корінні, і бабушка, і дедусь. І ми тут понароджувались. [...]

К.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

С.К. – Городи були. Ми робили тоді в колхозі, були курі і свині. І корови були. Це після війни було так, та й до війни було хазяйство. Як нас розкулачували, а батько забрав золото і втік. У нас забрали і коней, і брички, і плуги – усе чисто. Потім перемирились, і батько купив трактор там за золото, і приїхав додому на ньому. У їх була кузня, і вони городи людям орали.

К.О. – А чи хотіли люди добровільно йти до колгоспів?

С.К. – Не хотіли, ніхто не хотів у колхоз йти, розкулачували і забирали усе чисто. У моїх батьків забрали сівалки, корову, брички і усе чисто в колхоз.

К.О. – Ну, а що було з тими, хто не хотів йти до колгоспів?

С.К. – Не хотіли, а їх ограбили, і вони поступово пішли в колхоз.

К.О. – Коли розпочалось розкуркулення в Вашому селі?

С.К. – Мені, мабуть, було вже 4 років, прийшли розкулачувати, а мати заховалася на горищі і нас трьох дітей забрала. А вони прийшли, одперли хату і по сліду зі снігу полізли на горище. У матері потребували золото, а мати каже: «Нема». Вони тоді покидали нас трьох з горища в сніг, діти кричать, сусіди позбігалися дивитися. Ото так розкулачували.

К.О. – А чи були в Вашому селі комітети незаможних селян, агітатори?

С.К. – Були. Оце, як порозкуркулювали людей, стали колхозники, стали в колхоз йти, і були оце такі ходили. [...]

К.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

С.К. – Оце ж на нас казали: «куркулі, багатії». Вони позабирали у нас усе, даже одежу, а потім ходили в ній і на роботу, і в школу діти їхні.

К.О. – Ви пам'ятаєте Голодомор 1932-1933-го років?

С.К. – Пам'ятаю. Жила тьотя Дуня, у Маріуполі жила. Ми виїхали до неї в голод. Вона робила у директора заводу і приносила нам шкурки з картошки. Ми ото мололи їх і робили катлети. Ото так їли.

К.О. – Що казали про причини Голодомору?

С.К. – Того що забирали все і не було чого їсти. Забирали, колхози строяли. Забрали і пшеницю, і кукурузу – усе сіять у колхоз. От тоді і почався голод [...]

К.О. – А хто забирив зерно і худобу?

С.К. – Були такі. Називали їх активістами, оце такі, як Арсентьевна. Наші месні були.

К.О. – Як пояснювали свої дії такі люди?

С.К. – Уже ж дітя нікуди – і пішли усі в колхоз. В колхозі мало платили і судили за те, що возьме хто кіло зерна. Оце й почали так жить. Коров понаживали тоді. Ними сіяли, і молотили, і косили, і все чисто. [...]

К.О. – А що було з тими, хто не хотів отдавать?

С.К. – Забирали. Били і забирали. Викопували, де було закопане.

К.О. – А що було з тими, хто пішов добровільно в колхоз? Чи забирали в них зерно?

С.К. – Вони самі отдавали і йшли в колхоз, і ходили людей розкуркулювать.

К.О. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду? І що стало з цими людьми?

С.К. – Тоді люди, де хто хотів – тікали, нанімалися робить, щоб було чим прожить. Позабирали ж усе.

К.О. – А чи чули Ви про «Закон про п'ять колосків»?

С.К. – Чула. Судили людей. Оце ж як посіяли були, і ходили люди збирать колоски. А активісти судили цих людей.

К.О. – Як виживали під час голоду? Чим харчувались?

С.К. – Діти ходили, збирали колоски, приносили додому, молотили, віяли, варили пшеницю і їли. А як більшенько було, так були такі рушки, на крупу драли і варили крупу.

К.О. – Чи знаєте Ви випадки жебратства в цей час? Як ставилися до цих жебраків?

С.К. – Ходили тоже такі. І пухли, умирали люди. Було таке.

К.О. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки роботи?

С.К. – Та оце ж ми поїхали в Маріуполь до тьотки. Можна було.

К.О. – Чи були в селі ті, хто не голодував, і як вони жили?

С.К. – Жили раньше всі харашо. А як розкулачили, тоді все позабирали, і став голод. Люди і мерли, пухли і мерли. Нічим було жити. Оце таке було.

К.О. – Існували в цей час базари, де можна було щось купити або обміняти?

С.К. – Ніяких базарів тоді не було, і нічого було купити, бо не було в людей грошей. На базарях нічим було торгувати.

К.О. – Де, по-вашому, було легше жити: в селі чи в місті?

С.К. – Голод був страшний. З города люди ходили в село, щось вимінати, а в селах все вже позабирали. Після війни тоже ходили люди до нас в село. Ділилися з ними чим було.

К.О. – А скільки людей померло в Вашому населеному пункті?

С.К. – А хто знає? Багато вимерло, єсть і повтікали люди. Деся було ізвещеніє: люди померли на паракоді, як їхали на заробітки. І в нас з села ходили люди.

К.О. – Яку офіційну причину вказували в документах?

С.К. – Од голода мерли. Тоді врачів не було, усі повтікали, нікому було лічити. Люди пухли і вмирали.

К.О. – А що робили з померлими під час голоду?

С.К. – Ховали. Дома тоже ховали. Нічим було вести на гробки, у дворах ховали. Гроби не робили, вмотували і ховали.

К.О. – Якщо після смерті батьків залишалися діти, що робили з ними?

С.К. – Діти йшли в колхоз, а в колхозі варили тоді баланду і кормили їх. Оце, де в нас контора, там були яслі, і варили їсти. Діти приходили, і їх годували.

К.О. – Чи допомагали люди один одному під час голоду? Чи ділилися продуктами?

С.К. – Не було чим, усе ж позабирали.

К.О. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

С.К. – Це все начальство розказувало. Ми потом привикли до советської власті, вони стали варить, годувать. Люди стали ходять робить в колхоз.

К.О. – Чи знаєте Ви вірші чи пісні про голод?

С.К. – Хто там співав? Ні слуху, ні духу, ніде нічого немає. Тишина і покойство. Боже сохрани!

К.О. – А чи пам'ятаєте Ви голод 1947-го року?

С.К. – Це після війни? Це вже не був голод. Після війни, як приїхали додому – у кожного пооставалось хоть що, но було. Ну, погоріла пшениця, зібрали під сподом, хоч і горіла, ми мололи її і пекли, і все чисто варили. Позоставалось з городу чи квасоля, чи буряк – не погоріло. Ми мололи і з буряком хліб пекли, і кукурудзу варили, їли. Після війни не було такого голоду. Насіння було – ходили в олійницю бить. Олійниці од кулаків пооставались. Після війни був просто недостаток. [...]

№ 71. – 2009 р., січень 19. – с. Старопетрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Галіциним Данилом Кириловичем, 1917 року народження, мешканцем с. Старопетрівка Запорізької області, проведене Калашніковим Олексієм Анатолійовичем (БДПУ).

Калашніков О.А. (далі – К.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Галіцин Д.К. (далі – Г.Д.) – Галіцин Данило Кирилович. Родився 14 ноября 1917-го году.

К.О. – Місце народження?

Г.Д. – Народився я в селі Старопетрівка, по Шевченковій улиці, Бердянський район Запорізької області.

К.О. – Ваша освіта і професія?

Г.Д. – Освіта моя: зразу 7 класів і 3 курси в Бердянському інституті. Закончив школу авіаспеціалістів. Після закінчення авіашколи попав в Монголію, на Ханхінголу. Воював з японцями. Тяжолі кліматическіє условія, жили в юртах. На Ханхінголі послали на курси політработніка в Іркутск. Закончив курси, послали політработніком в звод конной разведки на границі з японцями. Охраняли границу, вобщім, став пограничником. Послали на курси перепідготовки в Іркутськ – на командира стрілкової роти. Після курсів направляють на фронт. [...]

К.О. – Їх національність [Вашого батька та матері]?

Г.Д. – Українці всі. [...]

К.О. – Звідки вони були родом?

Г.Д. – Запорізькі козаки. [...]

К.О. – Ви пам'ятаєте, яке було господарство Вашої сім'ї в часи Вашого дитинства?

Г.Д. – Було возле дома 25 соток землі, була корова. Батько ходив по наймах в поміщиків, він був чоловік дуже трудящий, за це його поважали. Поміщик Баляба дав йому конячку і плужок і тележку маленьку. Свиню держали, курочок. Оце таке хазяйство було. Без цього труженикам сільського господарства не можна було.

К.О. – Як з'явилися перші колгоспи у вас у селі?

Г.Д. – Тоді було 4 колхозы: «День урожая», «Щорса», «Красний борець», і четвертий забув уже. Батько поступив в колхоз в 1927-м году. Здав конячку туди, в колхоз «Красний борець» під селом Новопетровкою. А рядом був колхоз «Шевченко». Його председатель уговарював батька перейти до нього, бо батько був трудолюбивим.

К.О. – Чи хотіли люди добровільно йти у колгоспи?

Г.Д. – Папа і мама пішли в колхоз добровільно і були дуже хороші робітники, їх поважали в колхозі. Тоді всі йшли.

К.О. – Що було з тими, хто не хотів йти до колгоспів?

Г.Д. – У нас не було таких. Люди були бідні і йшли всі добровільно в колхоз.

К.О. – Коли було розкуркулення в селі?

Г.Д. – Після створення колхозів почалось розкуркулювання.

К.О. – У вас в селі були комітети незаможних селян, агітатори?

Г.Д. – Були, ходили.

К.О. – Коли ви вперше почули про них?

Г.Д. – Коли я був у сьомому класі, до мене підійшов председатель колхоза, а потім і сельсовета і кажуть: «Даня, приходь до нас, пожалуста, і коли люди працюють на степу – а їх тоді працювало там багато, не так як зараз полять – і проводь бесіди, почитай газети». Проводив політичну роботу. Це була робота агітатора серед колхозників. За це мене люди поважали.

К.О. – Голод 1932-1933-го років пам'ятаєте? Його причини?

Г.Д. – Я помню. Якраз в це время батька мого послали сторожувать в село Куликове. Там кукурудза росла, він її охраняв, а дома у нас їсти нема нічого. Колхоз був бідний, нічого не давав. І нас з сестрою посилає мати, щоб ішли до батька на Куликове, це десь кілометрів 15 туди й назад, і там батько нам налуза кукурудзи в торбочку і дає нам додому. Півдня батько сторожує, а пів йде на море з хваточкою, принесе

нам рибки, кукурудзи дасть. Отак ми спасались, а по-другому ми не вижили б. [...]

К.О. – Що садили дома на городі?

Г.Д. – Картошечку садили, таке сяке. Був садок, деревин десять: сливи, вишні, яблуні. Бурячок, морковочка, картошечка були обов'язательно, без них нельзя ніяк. Все, як зараз. [...]

К.О. – Куди зерно звозили [під час голоду]?

Г.Д. – Збирали зерно в амбари, а потім по команді начальства вивозили в город.

К.О. – А хто сам пішов до колхозу, в них забирали зерно?

Г.Д. – Ні, в них не забирали.

К.О. – Чи чули ви про «Закон про п'ять колосків»?

Г.Д. – Та люди розказували: то того впіймали з карманами пшениці, то другого за те, що збирали колоски. Малий я був.

К.О. – Чи були жебраки в цей час?

Г.Д. – Ходили люди, просили. А ми ж і самі жили дуже бідно, як було що дасть, то виносили людям, то води попросять, то що було печене, вони й тому були раді. Були, конешно, такі люди. Нам тоже люди помогали.

К.О. – Можна було покинути своє село і піти шукати роботу під час голоду?

Г.Д. – Ні, не можна було, просто тоді ніде було найти роботу. Потому всі в колхозі робили.

К.О. – Чи були в селі такі люди, які під час голоду не голодували?

Г.Д. – Ні, таких не було.

К.О. – Існували в цей час базари, де можна було щось купити чи обміняти?

Г.Д. – Та були. Хазяйка яка-небудь то курочку винесе, то молочка. В кого що було по мелочам.

К.О. – Як люди виживали в цей час?

Г.Д. – В основном 32-33-й годи в основном спасались рибою. Голод був конкретний. Так то ходили до моря і батько, і мій брат Ілько.

К.О. – Де було, по-вашому, легше прожити: в селі чи в городі?

Г.Д. – В селі, конешно, в селі легше було. Як у город ходили, то на дорозі в посадках, а особливо на базарі дуже багато померших, як ідеш, було.

К.О. – Чи були випадки приховування їжі під час голоду?

Г.Д. – Люди старались для себе приховати, закопати трохи зерна, щоб вижити. Але з города приїжджали команди і ходили по дворах і все перевертали, находили. Потому і голод був страшний.

К.О. – Ви не знаєте, скільки людей померло в Вашому населеному пункті під час голоду?

Г.Д. – Багатенько. Дуже багато померло людей. Та, слава Богу, у нас в сім'ї всі вижили. Хоча й бідні страшенно були. [...]

К.О. – А коли батьки померли, що було з дітьми?

Г.Д. – Та були люди, які приймали до себе дітей.

К.О. – Під час голоду люди ділилися продуктами один з одним?

Г.Д. – Регулярно ділитись було нічим, а як що було – ділились.

К.О. – Як місцеве керівництво пояснювало голод?

Г.Д. – Я даже не в курсі дела. Ніхто нічо не пояснював.

К.О. – Пам'ятаєте ви голод 1921-го і 1947-го років?

Г.Д. – Помню, мені в 21-му році 4 роки було, мама оберігала мене. Бувало, як подоїть коровку – виводить мене і напуває молочком. А в 47-му році то був не голод, тоді сильного голоду не було. [...]

№ 72. – 2009 р., лютий 7. – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Сероштан Надією Петрівною, 1923 року народження, мешканкою с. Дмитрівки Запорізької області, проведене Павлюк Аліною Сергіївною (БДПУ).

Павлюк А.С. (далі – П.А.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові (дівоче прізвище). Національність.

Сероштан Н.П. (далі – С.Н.) – Сероштан Надежда Петровна. Девичья фамилия – Адамова. Болгарка.

П.А. – Дата народження?

С.Н. – 20 июня 1923-го года.

П.А. – Місце народження (яке саме село, район, область)?

С.Н. – Село Трояны, Запорожская область, Бердянский район.

П.А. – Яка Ваша освіта і професія?

С.Н. – Среднеспециальная, я бухгалтер. [...]

П.А. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

С.Н. – В Дмитровке живу с 1946-го года. Я вышла замуж в это село и переехала. [...]

П.А. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства (земля, город, худоба, птиця тощо)?

С.Н. – Земля была до 1930-го года. Огороды были, сельским хозяйством занимались. А в 1930-м году пошли в колхоз работать. Корова была, птицы были, куры, утки были. Качаны были, садок, виноградник.

П.А. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі? Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

С.Н. – Как и все, образовали колхозы, все собрали вместе колхозное хозяйство. Не все шли добровольно, а потом все пошли. Потом пошли.

П.А. – Коли почалось розкуркулення у Вашому селі?

С.Н. – Розкулачивание началось в 1930-м году. Моего деда раскулачивали, маминого отца. Они жили немного богаче, чем другие, работников не было, у них была большая семья, обрабатывали свою землю. И считались они зажиточными. А потом как! Пришли, раздели, разули, посадили в подводы и увезли. Дедушку, бабушку, всю их семью, маминых братьев, сестер. У нее было четыре брата и две сестры. Повезли их, а куда повезли, мы так и не знаем.

П.А. – Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян, агітатори?

С.Н. – Агитаторы и комитеты конечно же были, а как же! Сельские люди молодые и постарше немного. Как и везде были, так и у нас.

П.А. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? Кого розуміли під цим словом?

С.Н. – Кулак... ну, кулак сказали в 1930-м году или чуть позже. Селяне, которые владели своим хозяйством.

П.А. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

С.Н. – Помню, что осенью в 1932-м году вроде у нас все было, и хлеб... А потом, в конце осени, начали тогда контрактации выполнять, бумажки приносили, приходили. Все, у кого обсмотрели, что есть, чего нету, и контрактировали все продукты. Забирали, позабирали все. Ничего в доме не осталось. Ну, раз ничего нету в доме, то уже голод.

П.А. – Що говорили про його причини?

С.Н. – Откуда мы знаем его причины?! К нам пришли, забрали все, сказали, что это контрактация, кормить город надо.

П.А. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

С.Н. – Как боролись? Правда, коров не забрали, выжили те, у которых была корова. Но все равно уже после Нового года (1933-й) ездили на Кубань, и мой отец тоже ездил поменять что-то. Денег не было, насобирали на дорогу. Повез, что было хорошее: платья, какие более новые. Оттуда привозили крупу какую-то, перловую крупу, пшена там немного привезут. И коровка отелилась, и мы ото по ложечке крупы сыпали себе в молоко. У нас была старшая сестра, я вторая. Ей было 12 лет, мне было 10, брату было 6 лет. Отец наш не пил, не курил. Весной он уже опухший был, но корова спасла. Он был плотником в колхозе, а я уже в школу ходила, в третьем классе была. Вот так мы и выжили. В нашей семье все выжили, но очень трудно было, голодные были. Весной уже совсем ничего не было. Все люди, у которых были мужчины, у кого корова была, то, может, еще одежонки были, может, кольцо какое, они ездили продавать, ездили менять. А в основном ездили на Кубань. Там было все, там харчи были. Оттуда привозили. Ну, сколько можна привезти? 3-4 килограмма, где-то так. А весна пришла, тогда на море за бычком, за телькой. И я сама с мамой ходили через Луначарск и на море. И там молоко возьмут, с коровы что-то, творог, что соберем. А там рыбаки выходили и меняли молочное на рыбу. И принесем ту рыбку, и рыбой той жили. Тогда было очень много бычка. Пекли, ловили. Бычок спас людей, тех, кто остались. А так много умерло в селе людей. Недалеко от нас вся семья умерла. Помню хорошо голод, помню, как ждали, и висит сумочка, в которой пшено, и ждем утром и вечером, когда мама возьмет оттуда жменьку и сварила нам что-нибудь. Вот такое было дело.

П.А. – Як відбувалася посівна, де брали зерно під час голоду? Що люди сіяли у себе в городі у цей час?

С.Н. – Во время голода я не знаю, где брали зерно, но посевную посеяли. Это потому, что в колосе было зерно, колоски были уже. Помню, что мы ходили, собирали в 1933-й год осенью, то было весной, а это уже посеяли, и уже урожай был хороший в 1933-м. Колхоз начал собирать урожай, и где колоски оставались, нам запрещали их трогать. Но мы все равно ходили, детвора, с сумочкой, уже после того, как они убрали хлеб, мы тогда ходили колоски собирали. Эти колоски принесешь, смолотишь на муку. Гоняли нас на тачанке нас из сельского совета, но мы все равно. Ну, что у себя на огородах сеяли? Я

помню, что больше всего у того, кто спрятал семена. Отец мой качаны попрятал, семечки гарбузовые. Больше всего посадили, у нас весь огород был кукурузой засажен. И гарбузы, и кукуруза. И уже на осень делали мамалыгу, мамолай делали. Потом лучше пошло, 1934-й год уже хороший был.

П.А. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалося під час голоду?

С.Н. – Кто забирал? Из сельского совета, кого там пришлют. Они говорят нам: «Пришла бумажка». И были еще уполномоченные люди, они ходили. Наверное, был какой-то комитет там в сельском совете, откуда мы знаем? Они говорили, что «нам приказали, мы должны сдать».

П.А. – Куди звозили все це і що з ним робили потім?

С.Н. – Откуда мы знаем, куда все это свозили? Увозили его и все. Если они найдут зерно, то заберут, а если нету, значит нету, что они будут брать? Кто не хотел отдавать зерно – силой забирали, от власти якобы уполномоченный, он вооружен. И перед тем как забирать, подгонят транспорт, он пройдет, покажет оружие, построже поговорит: «Что вы здесь, мол, начинаете свои права качать?! На это есть власть, и я представитель этой власти».

П.А. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів? Чи вилучали у них зерно?

С.Н. – Ну что, пошли и все! Те, кто бедняки были, пол села таких было, у которых лошадей не было, они сразу пошли, что же им оставалось? Умирать с голоду?! Работать же надо, землю обрабатывать. Шли в колхоз. А те, кто сдал лошадей (а что же делать?), тоже они пошли.

П.А. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

С.Н. – Я не знаю, мы же не ходили по дворам. Отец прятал немножко зерна, чтоб только на семена. Сколько сможет, ведра два. [...]

П.А. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

С.Н. – Что есть, если его нету? Может, у кого гарбуз какой остался, бурак, картошку, у кого там что было. Они давали просто столько, сколько вывезти. У кого, может, были на низу огороды, у того больше было. У нас, например, гарбузов было много, качаны были. К весне этого уже ничего не было, поели все. А потом люди кто куда!

П.А. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Як ставились до цих жебраків, звідки вони були?

С.Н. – У нас же в селі, сусіди. У кого ж просить, если ничего не было?! Дети ходили, у которых семьи такие. Практически не у кого было, все были одинаковые. У кого было, тот, может, прятал.

П.А. – Чи можна було покинути свою місцевість (село, місто) і піти на пошуки їжі та роботи?

С.Н. – Нет, с нашего села никто не ушел, не помню, не знаю.

П.А. – Чи були в селі ті, хто не голодував? Хто вони були і як вони жили?

С.Н. – Начальство, конечно, не голодовало. Те, кто ходили забирали, и они не голодовали.

П.А. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

С.Н. – Здесь не было.

П.А. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

С.Н. – Конечно, в городе. Наверное, получали пайки. Не знаю я, получали они что. Не общались, городские тогда не общались с сельскими. [...]

П.А. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

С.Н. – В связи с тем, что голодали тогда. Что такое было тяжелое время, не только для нас, а для всех крестьян.

П.А. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

С.Н. – Ну, в 1946-м году уже был не такой голод, не такой. Больше общения тогда уже. Началась поездка торговать, в основном рыбой торговали. По-моему, у нас в селі никто не умер. Тяжело было, конечно. Работали, то пайки получали. Я училась в 1946-м в городе на бухгалтера. Я училась, мы пайки получали. Это можно считать, по сравнению с 1933-м годом, земля и небо. Все же никто с голода не умер, уже движение было. На работу выезжали, молодежь стала в город выезжать. Стали уже работать, уже такого сильного голода не было. Колхоз работал, с колхоза все это... Отец мой работал, мама работала, а уже к весне начало немножко туго. Но не то было, легче было. Мой муж работал, ходили только покупали в городе, возили в Донецк. Торговали, а оттуда что-то привезем.

На море мы тоже ходили в 1946-м, море опять всех спасло: бычки, тюлька. Ходили свободно, в 46-м уже свободней было. Проще что-то где-то достать. Общение было с городом. У кого что есть продать, то возили. Но уже не тот пережили. У нас в 1946-м, я тут жила, был огород, картошку посадили, лук, а хлеба не было. И мы... три недели у нас, кроме лука и рыбы, ничего не было. А потом я уже получила паяк, я работала бухгалтером в Троянах. Кассиром работала, и мне паяк дали 16 килограммов муки. [...]

№ 73. – 2009 р., січень 24. – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Первоченко Вірою Степанівною, 1923 року народження, мешканкою с. Дмитрівка Запорізької області, проведене Сотник Наталією Вікторівною (БДПУ).

Сотник Н.В. (далі – С.Н.) – Назовите Вашу фамилию, имя, отчество.

Первоченко В.С. (далі – П.В.) – Первоченко Вера Степановна.

С.Н. – Какой Вы национальности?

П.В. – Украинка.

С.Н. – Назовите дату Вашего рождения?

П.В. – 5 декабря 1923-го года.

С.Н. – Место рождения (какое именно село, район, область)?

П.В. – Село Дмитровка Бердянского района Запорожской области.

С.Н. – Какое Ваше образование и профессия?

П.В. – Профессия – бухгалтер, образование – среднее, училась в школе в Дмитровке, окончила два курса техникума машиностроительного в городе Бердянске и курсы бухгалтера. [...]

С.Н. – Каким было хозяйство Вашей семьи во времена Вашего детства?

П.В. – Огород был, корова была, поросенок, птицы были.

С.Н. – Как появились первые колхозы в Вашем селе?

П.В. – Сразу появились колхозы.

С.Н. – Хотели ли люди идти в колхоз добровольно?

П.В. – Люди бедные шли добровольно, а кто не хотел, забирали. Это у богатых.

С.Н. – А что было с теми, кто не хотел идти в колхоз?

П.В. – Забирали или шли уговаривать их. Одни прятали хлеб, другие палили.

С.Н. – Когда началось раскулачивание в Вашем селе?

П.В. – Не знаю, наверное, сразу с 1933-34-го годов. [...]

С.Н. – А когда Вы слышали слово «кулак»? Кого понимали под этим словом?

П.В. – Не знаю, кулак – это те, кто не хотел отдавать зерно государству, кто не хотел идти в колхоз, те, кто были зажиточными.

С.Н. – А помните Голодомор 30-х годов?

П.В. – Не помню.

С.Н. – А что говорили о его причинах?

П.В. – Я не помню, потому что наша семья не голодовала, потому что она в колхозе работала, где-то прятали.

С.Н. – Известны Вам случаи борьбы с голодом?

П.В. – За рыбой ходили, зерно, колоски собирали.

С.Н. – Где брали зерно во время голода?

П.В. – Я не знаю, мне было тогда 8 лет. [...]

С.Н. – Кто забирал зерно, скот и товар, как происходило это во время голода?

П.В. – Ходили, забирали. [...]

С.Н. – Скажите, а что было с теми, кто не хотел отдавать зерно?

П.В. – Если работали в колхозе, не забирали. [...]

С.Н. – Можно было покинуть свою местность и пойти на поиски работы?

П.В. – Отец уехал, мы уехали, потому что его заставили, было гонение и на бедных, и на кулаков. Потом, когда утихло, мы вернулись. Отец проработал на конском заводе до пенсии. [...]

С.Н. – Существовали тогда рынки, места, чтобы можно было что-то купить или выменять?

П.В. – Базар существовал. Мама рассказывала, что ездили с подругой менять ложки серебряные на хлеб.

С.Н. – Как в это время люди выживали в селе? Где, по-вашему мнению, людям жилось легче: в селе или в городе?

П.В. – Как выживали? Весною легче: огород помогал. [...]

С.Н. – Помогали ли друг другу люди во время голода, делились продуктами?

П.В. – Нет, не делились. [...]

С.Н. – Помните Голодомор 1946-го года?

П.В. – 1946-й год – это после разрухи. Все равно по карточке давали хлеб, это уже было плюсом. В Германии, тогда, когда я там работала и голодовала, то это не сравнимо с этим голодом. Когда я приехала сюда, мне казалось, что я в раю. [...]

№ 74. – 2009 р., січень 17. – с.Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Фелоненко Ганною Дмитрівною, 1924 року народження, мешканкою с.Дмитрівка Запорізької області, проведене Сотник Наталією Вікторівною (БДПУ).

Сотник Н.В. (далі – С.Н.) – Назовите Вашу фамилию, имя, отчество.

Фелоненко Г.Д. (далі – Ф.Г.) – Фелоненко Анна Дмитриевна.

С.Н. – Какой Вы национальности?

Ф.Г. – Украинка.

С.Н. – Назовите дату Вашего рождения.

Ф.Г. – Ну, 24-го.

С.Н. – Месяц?

Ф.Г. – Второго ноября, 24-го.

С.Н. – Место Вашего рождения (село, район, область)?

Ф.Г. – Ну, село Дмитровка, Запорожская область, Бердянский район.

С.Н. – А образование, где Вы учились?

Ф.Г. – Ну, тут у школу ходила. Четыре класса всего кончила.

С.Н. – А потом не учились нигде?

Ф.Г. – Ні, ні! У колхозі работала!

С.Н. – А кем Вы работали?

Ф.Г. – Там, куда пошлют! Дояркой, телятницей, да. У поли работала, и за трахтарами бегала, и за сошками. [...]

С.Н. – Каким было хозяйство Вашей семьи во времена Вашего детства (огород, скот)?

Ф.Г. – Огород был, коровка была, гуси, куры, свиньи были.

С.Н. – Большое было хозяйство?

Ф.Г. – Ну, имели по две коровы, и свиней по двое имели, и курей много было. [...]

С.Н. – Хотели ли люди добровольно идти в колхозы?

Ф.Г. – Нет. Добровольно не вступали, силой заставляли. Жили мы индивидуально, а потом сгоняли нас в колхоз. Но много не шло в колхозы. И брычки в людей забирали, лошадей в колхоз,

и мы чтоб шли в колхоз. А мы долго не хотели, а потом пошли, бо деваться некуда.

С.Н. – Что было с теми, кто не хотел вступать в колхозы?

Ф.Г. – Ну что? Заставляли! Добровольно не шли, силой заставляли. Хозяйство забирали. Лошадей забирали в колхоз и коров забирали в колхоз. Чтоб только шли в колхоз. Люди не хотели, и приходилось идти потому, что все забирали. Жить нечем – надо идти в колхоз. Пошли в колхоз – работали. [...]

С.Н. – Были в Вашем селе комитеты малоимущих крестьян?

Ф.Г. – Нет. Комитетов не было. Но вообще тогда, в то время, когда все забирали в колхоз, кто был – индивидуально жил, усе жили хорошо, а когда в колхоз уже пошли, есть бедные были, есть и богатые были. Кто раньше пошел у колхоз, тому лучше было, а кто вже позже – пока вытянулись! [...] Раскулачивали, высылали. У нас тут один жил – раскулачивали их, высылали на север. А потом, уже когда власть началась, колхозы начали жить хорошо, было такое, что можно идти в свой дом и жить. Приезжали и жили. [...]

С.Н. – Помните ли Вы Голодомор 1932-1933-го годов?

Ф.Г. – Да, немножко помню.

С.Н. – Что говорили о его причинах?

Ф.Г. – Ну, причина була, что неурожаи были, и не давали ничего и не получали. От и было Голодомор. Давать ничего не давали в колхозе. И все работали, работали. Пойдем получать – должен, должен, должен, все должен. Не за шо было и хлеба купить.

С.Н. – А какие были случаи борьбы с голодом?

Ф.Г. – А вот боролись – у нас море недалеко, ото коровку держали; подоиш – молочко, сметанки сделаеш и на море и выменяеш – рыбки, ото ирши. И вже рыбы не було. Морем выжили, только морем выжили! И ото идут на море, выменяют, сколько донесут, и в посадке лягут. Выспимся, а потом идешь домой.

С.Н. – Пешком ходили?

Ф.Г. – Пешком, пешком. И тянеш тот мешок с рыбой! Хоть бы рыба была хорошая, а то тьолька та ирши. И делали с тьольки котлеты, жарили – ото такое! И вот этим и выжили.

С.Н. – Как происходила посевная? Где брали зерно во время голода?

Ф.Г. – Закупляли. Колхоз закуплял и сеяли. И когда в людей... ездили по людям, у кого были, кто зажиточно жил, брали в людей и сеяли.

С.Н. – А как это происходило? Людей нанимали или заставляли?

Ф.Г. – Заставляли, конечно.

С.Н. – Просто так, бесплатно?

Ф.Г. – Да, да.

С.Н. – Что люди сеяли у себя в огороде в это время?

Ф.Г. – Ну, в это время мы сеяли кукурузку, сажали картошку, цибульку, все такое, хто мог сеять. У кого зерно было – зерно сеяли.

С.Н. – Кто забирал зерно, скот, товар? Как это происходило во время голода?

Ф.Г. – Ну, забирали у колхоз. От корову имеешь – отелится корова, теленка в колхоз отдавай. Вот такое было! [...]

С.Н. – А зерно тоже забирали?

Ф.Г. – Зерно? Хто сумел заховать – ховали, а не сумел – забирали.

С.Н. – Как аргументировали люди, которые изымали собственность, свои действия?

Ф.Г. – Ну, говорят, что урожай будет. «Значит, если мы не посеем – будет голод опять. А если мы посеем, дадите зернышко, мы посеем и отдадим вам. Отдадим вам за то, что забрали, отдадим вам». Ну, и с каждым годом стали лучше и лучше жить, так и стали получать. [...]

С.Н. – Что вы знаете о «черных досках»?

Ф.Г. – А что это «черная доска»? [...]

С.Н. – Известны ли Вам случаи укрывательства еды и товара во время голода?

Ф.Г. – Прятали, а все равно находили и забирали. Все равно перероют, все перероют, даже в грубах зерно было. И мешками ставили, разбирали грубу и ставили – ховали и замазывали, и все находили все равно.

С.Н. – Где еще ховали, кроме груб?

Ф.Г. – Ну, так и закапывали у землю, закапывали. Находили и забирали.

С.Н. – Что произошло с этими людьми?

Ф.Г. – Укрывали товары, их высылали, чтобы и в колхозе не было их.

С.Н. – Не расстреливали?

Ф.Г. – Нет, такого не було.

С.Н. – С родственниками этого человека что делали?

Ф.Г. – Ничего.

С.Н. – Слышали ли Вы, что такое «Закон о пяти колосках»?

Ф.Г. – А что это? Да, да. Такое было, чтобы украсть и в карман нельзя было взять, если возьмешь – так три года. У нас сидели люди по три года: взяли в карман зернышко, а вытрусил в них и посадили.

С.Н. – На поле ходили?

Ф.Г. – На поле были тока, и на токах зерно было – веяли машинами. И они как смену отработали, ну, и в карман зернышко взяли, а дорогой ехали председатель або бригадир, встретил и в тюрьму посажал. У нас здесь двое сидели, по три года дали за то, что зерно взяли в карман. Так строго было, ничего нельзя было взять.

С.Н. – Как выживали и чем питались во время голода?

Ф.Г. – Выживали морем, только морем и выживали. То коровку держали, молочное, и молочко, и сыр, и кислячек, и то коровку держишь. Налаживали налоги, значит, сколько-то молока много нужно было вынести, курей держишь – яйца сдай хоть двести штук, а остальные – себе. И молочко также принимали. Подоишь корову – и неси сдавай, а себе что осталось, им масло – а себе перегон. Вот так держали коров!

С.Н. – А с огорода чем питались?

Ф.Г. – Огороды сажали. Картошка, цибуля была. Налоги были на города большие. От стоит деревина и под деревиною посажали что-то: картошка, или горох, или квасоля, и за деревину плати, и за то, что посажено, плати.

С.Н. – Больше морем выживали?

Ф.Г. – Да, больше выживали морем.

С.Н. – Знаете ли Вы случаи нищенства в это время?

Ф.Г. – Были, и много, очень много было!

С.Н. – Как относились к этим попрошайкам?

Ф.Г. – Ну, тоже относились. Прийдуть у двор, зайдуть и просят хоть кусочек хлеба детям. Если есть хоть квасолина, цибулина або картошина – дашь, а нет – значит, что ж, для себя.

С.Н. – Откуда они были?

Ф.Г. – Ну, кто зна с откуда! Ездили по селах.

С.Н. – Не только из нашего села?

Ф.Г. – Нет, даже не с нашего села. И с города, и с разных городов. Тогда голод вообще был кругом, люди еле выживали. И ходили, и побиралися по дворах. [...]

С.Н. – Можно было покинуть свою местность и пойти на поиски еды и работы?

Ф.Г. – Нет, не разрешали, даже документов не давали.

С.Н. – Были ли в селе те, кто не голодал?

Ф.Г. – Может, и были, но очень мало, очень мало. Может, только председатель или бригадир – начальники. [...]

С.Н. – Существовали в это время рынки или места, где можно что-то купить или обменять?

Ф.Г. – Можно было поехать в город, если у тебя есть что продать. Картошина или цибулина лишняя – повезешь в город, продашь, а возьмешь что тебе одеться или обуться купишь. Рынки были. У городе и тут у селе были. От кури несутся, выполнил (контрохация называлась), есть лишние яйца – понесешь, тут базарчик был, продашь, а себе купишь другое.

С.Н. – Вы так делали?

Ф.Г. – Делала.

С.Н. – Где, по-вашему жилось легче: в селе или в городе?

Ф.Г. – В городе легче было, а в селе трудно было. В городе заводы были, работали люди, денежки получали, и в них никто не заберет, потому что она работала и получила. А мы в колхозе работаем, пойдешь получать и должен, и должен. Ничего не получали, пока... года три, пока это все уродило, и голод проходил. А потом уже начали давать зернышко. [...]

С.Н. – Что делали с умершими во время голода?

Ф.Г. – Закапывали. Так не хоронили, нечем было отвозить, тачками возили на кладбище. Сейчас обеды делают и в гроб, а раньше в мешок или в простынь, выкопали, тачкой отвезли, зарыли и все, и обедов не было.

С.Н. – Если после смерти родителей оставались дети, что делали с ними?

Ф.Г. – Если сироты – в детдом сдавали. Уже колхоз беспокоился и сдавали в город. Если родственники хотят взять – брали.

С.Н. – Помогали люди друг другу во время голода? Делились продуктами?

Ф.Г. – У меня нет. Нечем делиться было. Страшный голод.

С.Н. – Продолжали праздновать праздники во время голода?

Ф.Г. – Праздновали. Воскресенье, Пасха, Рождество. Праздновали, но и то, пойдеш в праздник работать – вдвойне писали и получали. Голод был, и продуктов не было. Нигде не получали. Надо в голод работать, а силы не хватает, а если я не пошла, то вызовут меня и оштрафуют.

С.Н. – Как праздновали?

Ф.Г. – Праздновали без еды и без ничего.

С.Н. – Как местное руководство объясняло то, что происходит?

Ф.Г. – Успокаивали людей, что, мол, «работайте, посеём, уродит, будем давать, не будете голодовать». А не помогали. Говорили, что голод случился из-за того, что урожая не было и дождей не было. Засуха была и голод.

С.Н. – Как сами люди объясняли эти события?

Ф.Г. – Разговаривали: «Да когда этот голод кончится! Когда мы будем жить?» Соберемся в праздники, разговаривали только за кушанья. [...]

С.Н. – Помните ли вы голод 1946-го года? Что помните? Расскажите поподробнее.

Ф.Г. – У колхозе молотят зерно, а мы веём. И ночью месяц светит, а мы сидим под копною и зернышки в бутылку, и пишем записочку, чтобы молочко передавали не в белых бутылках, а в черных. Чтоб не видно было. А то если заметят, то посадят меня. [...]

С.Н. – Как определяли время, когда нужно было пахать, сеять, сажать? Какие обряды выполнялись перед этим?

Ф.Г. – Перекрестились и кажем: «Дай, Бог, чтоб уродило нам, что посеяли, и дай, Бог, дождика, чтоб был урожай, чтоб не было голода». Это отец и мать перекрестили и кажут: «Роди нам, чтоб не было голода». [...]

№ 75. – 2009 р., лютий 9 – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Левченко Євгенією Трохимівною, 1924 року народження, мешканкою с. Дмитрівка Запорізької області, проведене Павлюк Аліною Сергіївною (БДПУ).

Павлюк А.С. (далі – П.А.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові (дівоче прізвище). Національність.

Левченко Є.Т. (далі – Л.Є.) – Левченко Евгения Трофимовна. Девичья – Поданева. Считаемся русскими, мы сюда с Курской

области переселились. В 1860-м году это было переселение, это Екатерина II сюда заселяла. Приазовье. Переселенцы с Курской области.

П.А. – Дата народження?

Л.Є. – 29 декабря 1924-го года.

П.А. – Місце народження (яке саме село, район, область)?

Л.Є. – Село Дмитровка, Бердянський район, Запорозька область.

П.А. – Яка Ваша освіта і професія?

Л.Є. – Счетные работники, я в колхозе работала. Я в самую войну заканчивала 10-й класс. Общее образование не получилось у меня, хоть я и училась. Но война не дала мне еще в придачу. [...]

П.А. – Розкажіть докладніше про населений пункт, де народились Ваші батьки (яким він був – опишіть).

Л.Є. – Родились в селе Дмитровка. Отец механиком в колхозе работал, но тогда, я знаю, по тем временам считалось 4 класса, что человек грамотным был. В меру грамотности. Имели хозяйство, имели землю, это до революции, а потом в колхоз, он в колхозе работал, и мать в колхозе работала. В 1929-м году он вступил в колхоз, отвез имущество отцовское туда, лошадей, инвентарь какой был. [...] Очень много работали, было 55 десятин земли, при доме сад, огород. Имели лошадей своих, коров. Пока еще мой дед был живой. Это до революции они прижили. Дед мой тоже в этот период жил, имели частную собственность. Занимались тем, что мололи муку. Не ветряк, а мотором. Он механиком пришел в колхоз. Сеяли, убирали зерно. Обработывали его, продавали. Были лошади, свиней держали, птицу, и сад хороший был, с которого хороший доход, фрукты продавали.

П.А. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

Л.Є. – В 1929-м году в нашей местности появился первый колхоз. Отец туда вступил. Не знаю, отец у него рано умер от сибирской язвы. У него было хозяйство, и оставалось еще два брата, мать. Лошадей туда отвез, коров, все со двора вывозил. Как по рассказу отца, его, конечно, никто не гнал. Ну, наверное же, какая-то пропаганда велась, имели представление о нем, раз в 1929-м году туда вступил и все свое хозяйство отвел. Я думаю, это же болезненное явление, что имел столько, имел, а потом все сдал, и уже ничего не имеешь, сам работаешь.

П.А. – Коли почалось розкуркулення у Вашому селі?

Л.Є. – В 1933-м году, тогда еще и голодали, я в первый класс пошла. Знаю, есть у нас ничего не было, у отца нас четверо детей. Была я самая старшая, а то меньше меня были две сестры и брат. [...]

П.А. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? Кого розуміли під цим словом?

Л.Є. – Это варварское определение, особенно касается трудолюбивого человека, селянина, умельца какого-нибудь. У него есть, у меня нету, значит, он куркуль.

П.А. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Л.Є. – Я помню, что я больше в школу не пошла, потому что не было что поесть. У нас все, что было, забрали, мы же считались куркули. Хотя как отец рассказывает, они работали по 15 часов. Мать говорит, что отец еще был живой, надо было привезти колоски с поля. И в четыре и пол четвертого отец вставал и меня выносил на горба. Это были сделаны две дробины, чтоб можна было накладывать. Отец меня выносил, я тоже с ним ехала, грабли тягала. Уже было поле скошено, и эти колоски лежали, копицы назывались, такой маленький, ну, вот сено, когда налаживают, маленькие такие. Это зерно лежит, надо же его привезти, рано утром, пока оно влажное, погрузишь на эту горбу, чтоб оно не высыпалось. Дед мой ложил не эту горбу копицы, а отец подгребал. Везли во двор, складывали, я помню. Оно, видно, с начала поливалось. Накладывалось. Если снопиком взять этот колосок скошенный, то этот колосок с зерном вверху, а тут солома. Этим колосочком ложили на этот круг так. Я знаю, сантиметров на 25. Потом катки такие были, наверное, покупали, они из камня были. Оно тоже на конном ходу, ребристое, каменное, и потом поэтому лошадь тащила, была по этим колоскам и зерно высыпалось. Лошадей еще гоняли, потом еще терка была. Для чего была эта терка, я уже точно не помню. После того, как колоски молотились, еще теркой этой проезжали. Все это оставалось вместе с зерном, а солома эта – ее сносили. И были такие, что их надо было вручную вращать. Тогда же вручную это делалось. Один крутил, ручка такая была, это было наподобие нашей примитивной маслобойки. Не помню, как она называлась... зерно она сеяла. Это зерно, оно же уже не чистое, уже обмолоченное, набирали и высыпали туда. Там надо было: один крутил, а один сюда.

Засыпалось это зерно, а потом эта вся мелочь отвевалась, и зерно уже чистое было. Потом это зерно относилось и высыпалось на чердак. Одно определенное время тут были дворы, что заключались договора с селянами, с каждым двором, кто сколько сдаст, и туда его завозили. А потом уже этот скупщик-посредник. Свозили зерно, оплачивали, продавали. И то весь доход селян. А потом этот скупщик... А деньги, никуда же с ними не денешься. Тоже, видно, был такой, что продавали, не знаю, каким образом. Знаю, что это все были деньги, которые имел селянин, собственник. [...]

П.А. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалося під час голоду?

Л.Є. – Зерно, по суті, забирали активисти. Вони займалися вот этим раскулачиванием, то есть как? Себе забирали. Это разбой своего рода. Я не спрашивала у них. Знаю, там поросенка забрали, там еще что-то. У нас и гарбузы позабирали, и все, что можна. И даже у меня гарбуза не было, чтоб я могла утром поесть и в школу пойти. Я еще теперь удивляюсь, что я не осталась на второй год. Какое-то время прошло, и я опять пришла в школу. И меня спросили плюс, минус... но это начальные классы. Что-то прочитала, чтоб меня во второй класс перевили. Скотина, где коровы, колхоз уже общее имел для всех. Я помню, после голодовки ничего в колхозе не было, и организовывали ферму для скота. И отец мой был механик, и его забрали в колхоз. И ферма организовывалась, там 4 или 5 коров было. И женщин туда работать. Ну, кормили. Молоко же было, сдавалось куда-то в государство. Тогда же налоги платили, на каждый двор был наложен. 45 яиц, 40 литров молока – это каждое хозяйство должно было сдать, и сколько-то килограммов мяса, или 49, или 20, или 30. Я должна была деньгами за стоимость этого мяса выплатить. Средние огороды зерном засыпались, там возвышенность, она растет. Потому что на возвышенности. Еще был такой налог: например, ты молодая, у тебя нету детей, значит, ты должна платить за бездетность. Были болезни, что целая деревня вымирала. Дед мой умер от сибирской язвы по халатности. Что-то там у него случилось, и он не обратился никуда. [...]

П.А. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду? Що сталося з цими людьми?

Л.Є. – Кто мог, тот прятал. Прятали одежду, а потом она залеживалась, и поэтому меняли, как могли. Картошка – это в лучшем случае, а то бурак.

П.А. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Л.Є. – Я не помню, когда он набрал свою силу, сразу, по-моему, после войны. 47-й год, это тоже недоедание, голодовка и что ты хочешь. Куда-то отвозили на работу, что не можешь ни уехать ни домой, никуда, надо какой-то срок отработать. В основном ДнепроГЭС строился, Запорожье отстраивалось, туда направляли тех, кто считался виноватым по статье по суду.

П.А. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Л.Є. – Бог его знает, чем питались! Я знаю, что у нас тоже был большой сад и его тоже забрали. Зеленью какой-то, бурьяном. Гарбузами, овощами всякими. Что было на своем приусадебном участке, особенно картошку все выращивали. У нас не считается урожайным, и сорта такие, что хозяйство специально картофелем не занимается. Для себя какую-то часть садили.

П.А. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Як ставились до цих жебраків?

Л.Є. – Были, не все. Может, зерна какого дадут.

П.А. – Чи можна було покинути свою місцевість (село, місто) і піти на пошуки їжі та роботи?

Л.Є. – Не знаю, ты был здесь, как в рабство, заключен. Справку тебе не дадут, паспорта нет, ты не сможешь получить справку. На работу когда отправляли, давали каждому хозяйству задание после войны на восстановление городов.

П.А. – Чи були в селі ті, хто не голодував? Хто вони були і як вони жили?

Л.Є. – Чтоб зажиточно жили – нет. Даже те, кто в раскулачке участвовали, тоже я бы не сказала, что они не голодовали. [...]

П.А. – Як в цей час виживали люди в селі? Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

Л.Є. – В городе, наверное, жилось лучше. Им какой-то пайок давали, деньги какие-то платили. Что-то могли они купить.

П.А. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду? Якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

Л.Є. – От голода сколько умерло? Ты знаешь, у нас такого сплошного Голодомора не было. Выживали все за счет моря. Я помню, бабушка ходила, что-то меняла, наверное, же одежду.

Тюльку приносила. А что-то я сейчас их не вижу... Тюльку и ерши. Знаешь, такая маленькая, светленькая рыбка, но колючая. Сейчас покупаем и я никогда не видала. За счет чего-то он там жил, или за счет водорослей, или маленьких других рыбок. Вот это приносили и этим выживали. И еще во время посевных, уборочных колхоз кормил своих рабочих. И детские ясли были, по кусочку хлеба давали, суп, борщ варили и для поддержания детей. Одно время в колхозе было, вообще, направляли. Думаю, тоже, наверное, бывших сирот, детей. Я помню, двое или трое было, каждый себе брал ребенка, и колхоз продукции выписывал, и кормили этих детей. [...]

П.А. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

Л.Є. – Вспоминают. Неприятные воспоминания.

П.А. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

Л.Є. – Помню, что нечего было есть совсем. Но была у нас картошка, а тогда ничего. Кто работал, какое-то зерно давали, и была мука. Это уже голод, который связан с войной, связан с немцами. Потому что, что могли, угнали, забрали, увезли.

П.А. – Розкажіть про Вашу родину в роки Вашого дитинства.

Л.Є. – Мать тоже голодала, была опухшая, ходила на работу каждый день. Но в школу мы обязательно ходили, хоть нас четверо и злыдни постоянно. [...]

№ 76. – 2009 р., січень 20. – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Бойком Леонідом Леонтійовичем, 1925 року народження, мешканцем с. Дмитрівка Запорізької області, проведене Сотник Наталією Вікторівною (БДПУ).

Сотник Н.В. (далі – С.Н.) – Назовите, пожалуйста, свою фамилию, имя, отчество.

Бойко Л.Л. (далі – Б.Л.) – Бойко Леонид Леонтьевич.

С.Н. – Какой Вы национальности?

Б.Л. – Украинец.

С.Н. – Назовите дату своего рождения: месяц, год, число.

Б.Л. – 10 августа 1925-го года.

С.Н. – Назовите место своего рождения.

Б.Л. – Село Дмитровка. Да, я родился тут.

С.Н. – Какое Ваше образование и профессия? Где Вы учились?

Б.Л. – Тут в школе. 7 классов кончил. [...] Работал в колхозе. [...]

С.Н. – Каким было хозяйство Вашей семьи во времена Вашего детства: земля, огород, скот?

Б.Л. – Огород был.

С.Н. – А скотина, птица?

Б.Л. – Скотина, птица была батькина. Корова была и кури. Больше ничего.

С.Н. – Как появились первые колхозы в Вашем селе?

Б.Л. – В 27-м или 29-м году. Отак колхозы появились.

С.Н. – Как они начали образовываться? С чего?

Б.Л. – Ну, с чего?! У колхоз приглашали, щоб люди шли в колхоз. Ишли. Есть в тебя, шо помогти – значить, даешь то, шо у тебя есть. Или корова у тебя есть – даешь. И так колхозы и существовали.

С.Н. – Хотели ли люди добровольно идти в колхоз, сами вступали?

Б.Л. – Есть, сами вступали, а есть, не вступали, пока их не забирали. Знаю, шо корову забирали у них, скот.

С.Н. – Что было с теми, кто не хотел вступать?

Б.Л. – Есть, сажали. [...]

С.Н. – Когда началось раскулачивание в Вашем селе?

Б.Л. – Как бы тебе сказать?. Тут это ж они в 30-е года. Это ж была голодовка, и они раскулачивали, и тогда ходили по дворах, забирали все. Шо глянул на тебя – обутый. «Снимай!» Забирали. [...]

С.Н. – Когда Вы впервые услышали слово «кулак»?

Б.Л. – Ще пацаном был.

С.Н. – Кого Вы понимали под этим словом? «Кулак» – что это значит?

Б.Л. – Ну, кулак – это богатый человек. Он держал коней, корову больше всех. А у бедняка ничего не было.

С.Н. – Много было кулаков в Вашем селе?

Б.Л. – Не. Та не много, но были кулаки. От это кулакам замуж женщин отдавали – комеранги.

С.Н. – Помните ли Вы Голодомор 32-33-го годов?

Б.Л. – Ну, чего не помню? Помню.

С.Н. – Что говорили о его причинах?

Б.Л. – Ну, о причинах – неурожай был и все. А в колхозе неурожай, а они ходили по дворах и забирали. У кого есть

лишнее зерно – дайте на посев. А они пришли и все забирали, от эти комеранги. Забирали себе домой. Он Катя рассказывала, как качаны вытаскивали. От это была голодовка! Они забирали все.

С.Н. – Известны ли Вам случаи борьбы с голодом, как люди боролись?

Б.Л. – Ну, как боролись... Ну, от ходили на море, меняли. Я сам ходил. Мать даст нам молока або сметаны. Идешь на море. Оце нас море выручало. А хто приехал сюды, так привозили и ковры дорогие. Стоят ото: «Дай мне буханку хлеба, а оце на тоби».

С.Н. – А Вы долго добирались до моря?

Б.Л. – А шо тут добираться – 4 км, за день. Ну, раненько идем. Здал, они тебе насыпали черпаком рыбы, тольки насыпали, забрал и все, иди домой.

С.Н. – Как происходила посевная, где брали зерно во время голода?

Б.Л. – Ну, от колхозы где брали – ото то ходили по дворах забирали: «Давайте, шото посеєм». И все.

С.Н. – Что люди сеяли у себя в огороде?

Б.Л. – Ну, шо: картошку, буряк, цибульку. Шо мог, шо купыв. Для себя, ну, шо, фасолька.

С.Н. – Кто забирал зерно, скот и товар?

Б.Л. – А эти – комеранги.

С.Н. – И куда они девали?

Б.Л. – А хто зна, куда они девали?! По домам забирали. Шо в колхоз дадут, там 20 кг, а шо себе забирают. [...]

С.Н. – Что говорили, когда изымали собственность?

Б.Л. – Ничего они не говорили. [...]

С.Н. – А что было с теми, кто не хотел отдавать зерно?

Б.Л. – Ну, не хотел, пришли, где находили – забирали. А кто противоречил – того сажали.

С.Н. – Насильно забирали?

Б.Л. – Ну да, насильно забирали! Сказали тебе – зерна отдать скоко вот, а они кажут: «У меня осталось 2 пуда зерна». Забирали все, ничего не оставляли. Понятно? Кто знал, забирали все чисто.

С.Н. – А Вы что-то знаете о «черных досках»?

Б.Л. – Не, не знаю. [...]

С.Н. – Известны ли Вам случаи укрывательства еды или товара во время голода? Люди прятали еду?

Б.Л. – Прятали. Яму выкапывали, зерно туда кинули, заровняли, щоб не было видно.

С.Н. – Никто не находил?

Б.Л. – Не. Нашли б – забрали. А кто дуже ховал – сажали.

С.Н. – Слышали ли Вы, что такое «Закон о пяти колосках»?

Б.Л. – Раньше ж мы ходили, работали. Есть збирали колоски, есть сажали. С бабушкой мы ходили со своей, собирали колоски. Намололи и в бутылку. [...]

С.Н. – А куда Вы еще прятали зерно, чтоб его не нашли?

Б.Л. – Тока в земле засыпали. [...] Ховали кто куда: у карманы насыпали. Взял килограм, принес домой. Ото так ховали.

С.Н. – Как выживали и чем питались во время голода?

Б.Л. – Ну, чем... на море, нас море выручало. Ходили, меняли на рыбу.

С.Н. – А кроме рыбы чем-то питались?

Б.Л. – Ну, шо на огороде было: картошка, а хлеба не было. По кусочку хлеба дадут, за это родители отвечали. [...]

С.Н. – Можно ли было покинуть свою местность и пойти на поиски еды и работы?

Б.Л. – Можно. Я ездил в 47-м году на Кубань.

С.Н. – А в 1933-м году?

Б.Л. – Не, а шо я, мне было 8 лет. Дома был, куды я поеду?! [...]

С.Н. – Были в селе те, кто не голодовал? [...]

Б.Л. – Та че они будут бедновать? Когда они придут, позабирают пшеницу последнюю и одежду. Сидит вот так вот бабушка у валенках хороших, а они: «Сидай на ноги». Она сидела: «Зачем вы забираете валенки?» Похабничали. Забирали последнее зерно у людей! И ломали, все забирали.

С.Н. – Существовали ли в это время рынки или места, где можно было что-то купить или выменять?

Б.Л. – Не было. Только в Бердянске.

С.Н. – Как в это время выживали люди в селе?

Б.Л. – Где кто шо доставал, так и выживали. Кто не доставал – умирали. [...]

С.Н. – Где, по-вашему, легче жилось людям: в селе или в городе?

Б.Л. – В селе легшее было.

С.Н. – А почему в селе?

Б.Л. – А то шо у себя на огороде и картошечку, и то посеешь, соберешь. Яблоки были, каунчик посеешь. А в городе шо?!

Один хлеб купишь в магазине, буряк продавали. А тут все. И сейчас легшее в селе жить, чем в городе. [...]

С.Н. – Помогали ли люди друг другу во время голода?

Б.Л. – Делились. Дети есть, жалко детей – понесут, дадут. Мы пацанами бегали, давали и нам. [...]

С.Н. – Как местное руководство объясняло то, что происходило? Колхоз объяснял отнятие зерна?

Б.Л. – Неврожай был, надо посеять, надо. Тем, у кого нету, давали. Они говорили: «Тем, у кого нету, мы даем». У кого много зерна, а у тебя нет ни килограмма – с колхоза отдавали. [...]

С.Н. – А как потом вспоминали Голодомор в Вашей семье и селе?

Б.Л. – Ну, вспоминали, как жили, как голод был, как забирали, как пшеницу забирали, как все из дому забирали, с огорода.

С.Н. – А Вы помните голод 1946-го года?

Б.Л. – Я пришел с армии, война кончилась. В 46-м году голода такого и не было. Это просто неврожай был, а голода шоб – такого не было. Все кушали, у всех все было. Я ездил на Кубань, пшеницу привозил и кукурузу. У каждого хоть потрошку, но все было. Неврожай был тогда. И люди так и выживали, меняли, выживали.

С.Н. – Какой голод страшнее: 1933-32-го года или 1946-го года?

Б.Л. – 1933-32-го года. А в этом все было! В магазинах было все. Люди жили ничего. После войны было лучше. Война окончилась – было снижение товару. У магазине хоч на 2 копейки подешевше, то спички, то то было. Раньше конфеты были 100 грам 44 копейки. [...]

№ 77. – 2009 р., січень 21. – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Копистко Марією Іванівною, 1929 року народження, мешканкою с. Дмитрівка Запорізької області, проведене Павлюк Аліною Сергіївною (БДПУ).

Павлюк А.С. (далі – П.А.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові (дівоче прізвище). Національність.

Копистко М.І. (далі – К.М.) – Копистко Марія Іванівна. Дівоче прізвище – Савченко. Українка.

П.А. – Дата народження?

К.М. – 1929-го року народження.

П.А. – Місце народження (яке саме село, район, область)?

К.М. – Село Кримка Бердянського району Запорізької області.

П.А. – Яка Ваша освіта і професія?

К.М. – Вища освіта, спеціальність математика. [...]

П.А. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

К.М. – В селі Дмитровка проживаю з 1954-го року. [...]

П.А. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства (земля, город, худоба, птиця тощо)?

К.М. – Був невеликий город 25 соток, на якому вирощували овочі. Була корова, порося і домашня птиця: кури, гуси. Особливо гуси.

П.А. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

К.М. – В 1933-му році почали організовувати колгоспи. Люди дуже не хотіли відвозити, дуже жалували свою худобу, були такі випадки непоодинокі, коли все те, що забрали у людей, і тварин, то ходили обіймали, годували, цілували, так дуже було жалко своє вирощене. Ревли корови, коні ржали додому, а всі були при домі, і приходили хазяйва кожен своє кормити. Цілує, обіймає. Ось таке було. Добровільно люди не хотіли йти до колгоспів. Были такие случаи, что уезжали на Донбасс в шахты работать, только бы не в колхозы, и были очень довольны тем, что туда уехали. Они там приобретали специальности шахтерские, получили квартиры. Когда они возвращались на побывку к себе домой, то очень были довольны тем, что они ушли отсюда наконец-то. Злостно считалось, упирались, не хотели идти в колхоз; тех на ссылки засылали. Судьба их на ссылке постигала разная: одни умирали, одни болели, если заболел сильно-сильно – возвращался домой, и тут уже родственники досматривали его до смерти.

П.А. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

К.М. – 1932-й началось раскулачивание. Ой, раскулачка – это страшные дела! Раскулачивали те люди, которые в жизни никогда ничего не приобретали трудом своим, это пьяницы, это воры, они никогда не занимались ничем, кроме разбоем. И был уполномоченный вооруженный, который ходил с ними, они забирали все. Были случаи, что женщины остаются ни при чем, прятали в печках в чулках квасольку – и в пепел, закрывали пеплом, и вытягивали и эту квасольку и забирали, оставляли на голодную смерть. Вот такая была раскулачка. А что касается

скота, если был какой скот, то забирали и все. Те, кто раскулачивал, они и организовались определенные организации, там они вырабатывали свои планы, что делать на завтра, на месяц.

П.А. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? Кого розуміли під цим словом?

К.М. – Куркулем считали того человека, который имел хоть что-нибудь из скотины и приусадебный участок. Это бедный человек. Считали, что он такой-сякой член общества неудовлетворительных. Это были самые трудолюбивые люди, жили своим трудом, не за счет кого то. Его считали куркулем, его же и раскулачивали, забирали все последнее.

П.А. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років? Що говорили про його причини? Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

К.М. – Отож, я народження 1929-го року и мне было 3-4 годика, я вот что помню... И я все-таки помню: мне все время хлебушка хотелось, и если продадут чи гуся и купят кукурузки стаканчик и хлебушка скибочку, и этот хлебушек мама замыкала. Была у нас такая скрыня и на ней большой замок амбарный, и мы все время, дети, следили, где она положит. Как она не пряталась, ведь идти на работу, где же она там будет с ключом? И мы выслеживаем, и она положит, уйдет на работу, а мы откроем и немножечко оставим, а остальное все съедим. Так я... Я тебе честно скажу, что я до сих пор помню ту корочку и запах! Вроде теперь и нету, а теперь как брикет какой-то, а тогда такой воздушный на дрожжах пекли на хмельных. Хмель заваривали, потом остывало, высевками замешивали, а тогда кусочками разлаживали, оно сохло, и тогда хлеб поднимается крепко, хороший. Так я если когда-нибудь вспоминаю свою жизнь, детство, особенно снится это, и я просыпаюсь и думаю все время, и снится самое такое острое. Оно же закладывается. Чтобы я лично видела мертвые лежали, то сейчас не помню, но знаю, что мама придет и говорит: «У тих же в хаті всі лежать, всі померли, у тих ще дихають». Думаю: ну как это так, когда сильно были люди голодные и ели своих детей, то человек становился не человек. Голод – это страшное, страшное, страшное несчастье! Были случаи, что где-то или убивали, и свежих ели людей (это я слышала). И слышала, что когда словят человека, у которого еще мясо есть, то убивали и мясо

продавали на рынке. То неправда, что урожая не было. Был урожай очень богатый по сравнению с десятками лет прошедших, но хлеб этот грузили на подводы, отвозили на станции ближние. И хлеб этот якобы вывозили в города, в Петербург, то есть в большие промышленные города, где люди не то что как в селе картошечку вырастит, лободы пойдет, нарвет, а рвали лободу и ели. Например, у нас в Голодомор людей не очень много умерло, потому что у нас море рядом, спасались рыбой. Бычки, любая рыба – парили, жарили. Все-таки село. Суп варили; рыба и лобода. Бурячок какой-то вырос, картошечка. А в городах на этажах голод क्रомешный. Люди умирали, как мухи. Никто ни откуда ничего не привозил, не спасали, не привозили, не давали, и никто об этом не заботился. Вымрут – меньше... больше будет для других. Значит, так надо. Это был спланированный геноцид для украинской нации.

П.А. – Як відбувалася посівна, де брали зерно під час голоду? Що люди сіяли у себе в городі у цей час?

К.М. – Селяне – это люди, которые при любом положении будут выходить из ситуации. Любой, но посевной материал хоть чуть-чуть посеют, иначе все, гибель, не посеешь – нечего ожидать. Я помню, у нас пряталось... это объяснялось детям и всем, что ни в коем случае нельзя, кто имел огороды, то на огородах высевали, следили, чтоб ничего не случилось, чтобы там ничего не случилось, спасали, если дождь что-нибудь повалит, спасали, чтоб оно поднялось. И вот это вот собиралось, объяснялось и детям и всем, что ни в коем случае нельзя срывать. А дети рвут колоски, трут и сушат пшеничку, а потом кушают зернышки. Объясняли, что если зеленое скушаешь и оно недоспевшее, то тебе мало совершенно будет пользы, потому что там нету злаков. Лучше бурьян, травку какую-нибудь покушай. Я сама кушала вот что еще: вот раньше были такие длительные дожди, и по ручейкам по оврагам вода стребала землю, и такие бурулечки вымывало. Это растет такое и красненьким цветет как львиный зев, розовенькое, а там в корешке образовывается такая вкусная сладкая. И мы, дети, по тем оврагам как найдет кто-нибудь первый, по кусочку делим, чтоб всем хватило. И вот целыми днями мы там мучаемся, ищем бурулечки. Вот этот вот сколько там засевали, если у кого-нибудь было, первый год немножечко, на второй год соберут зрелые семена больше, и года за три у людей собирается посевной материал на чуть

большую площадь. Так вот был такой случай, это из моей семьей, что мы далеко заходили в степь, а бурьяны... никто же не пахал, волки прятались в этих бурьянах, если человек на лошади, то чуть голову видно лошади и верхового. И мы вырубывали тяпками, сколько силенки хватило, выковыривали эти корни и делали такие как огороды. Так вот, считали, что там никто не знает, что там будет посеяно, садили поздно вечером, когда людей нету и вроде бы никто не видит, кукурузу или у кого что было. И вот так постепенно выходили из положения. А так, чтоб кто-нибудь привез, государство, кто там царь или Бог, чтоб кто-нибудь побеспокоился, чтоб был посевочный материал и чтобы посеяли – такого не было.

П.А. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалося під час голоду? Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

К.М. – Голод забрал все! Это же такая беда, что ни откуда ничего. Так люди – одеваться-то надо, зима приходит, холодно... Были у людей предыдущих годов барашки, не именно в голод, а может, лет 5 назад, стригли барашек, а постриженные барашки имеют в шерсти серу (такая желтая), и шерсть эта не пропадала долго, и моль не возьмет, потому что она пахнет вот этой серой и все отгоняет. И вот из этих запасов шерсти стирали. Никакого мыла, ни денег, ничего не было. Спаливали подсолнух, еще есть такие бурьяны, но особенно в подсолнухе та зола, она как бы отбеливает; в той жидкости намачивали. Как спалят, закипит вода, тот пепел высыпали в горячую воду, и вода становилась лужной, и стирали эту шерсть, и прялки были, прядали шерсть. И все-все люди ходили во всем вязаном. У меня долго валялся, оно было такое дорогое, как какая-то реликвия дорогая, чулки, кофточки, шапки, ну все, шарфики. Потом несколько лет спустя посевной материал накапливался, засеять стали. И откуда-то с других стран в нашу страну по очень дорогой цене привозили крам. Крам – это материя, но мы так привыкли: если слово мануфактура, то это материя. И тогда, я помню, были у людей большие огороды, и в этом селе, где Крымка, где я возрастала, ходили в село Долинское. И там эту материю, стояли такие очереди, стояли и по трое суток держали очередь семьями, потому что, как уйдешь, то пересчитают, а тебя там нет, все, не встрянешь в очередь. Покупали, сколько давали, больше всего по 5 метров, а меньше всего по 2 метра, у кого сколько денег, но больше 5 не давали. Тогда вот шили и начали

немножечко одеваться в материю. Раньше, когда невесту готовили на выданье, так очень много готовили одежды. Если родители, мама, не приобретет столько, чтоб когда подходишь к этой скрыне, в чем сохранялась одежда, и коленкой надавишь, если давливается, то это еще неполный, значит. Кофты... тогда назывались парочки, кофта и юбка. Моя бабушка моей маме натолкала столько, что уже коленкой не вдавливалось, одежда выскакивала. Так вот, когда был страшный голод, и чтобы не помереть с голоду, а семья была большая, и вот эту одежду продавали, а чаще меняли на еду и спасались. И мама говорит, что уже мало в том сундуке осталось, и решают вот что: говорят, что в Полтавской области и других областях можно устроиться на работу, и будешь работать за еду, денег не дадут, а поесть дадут. Так моя мама отдавала эту одежду, чтобы доехать добраться до того места, и так вся одежда мамина ушла на спасение родственников. И я помню, оставила она одну полушалку шерстяного такого мышиного цвета. Такая тонкая шерсть, и долго-долго я берегла. Вот эти, что забирали это все, это те пьяницы, те дыбаширы, которые отнимали у трудолюбивых, называли их тогда кулаком, как будто бы кулак это тот, которому дали. А вот эти растяпы, пьяницы, воры в жизни не работали, ничего не приобретали, они забирали, продавали и пропивали на свои нужды, на пропой. Кто не хотел отдавать зерно — силой забирали. От власти якобы уполномоченный, он вооружен, и перед тем, как забирать, подгонят транспорт, он пройдет, покажет оружие, построже поговорит: «Что вы здесь, мол, начинаете свои права качать? На это есть власть, и я представитель этой власти». И махает оружием, и все это забиралось, и увозили, распределялось, распродалось среди таких, какие они. А их было не пять человек, это повсеместно были такие люди. Черные доски прибывались до тех хат, где люди болели. Был тиф, была холера, была чума, ну, когда голод, когда нищета, когда никто ничем..., люди голодные босые и т.д. И на этих хатах прибывались «черные доски». Это черная доска символизировала, что сюда не заходите, иначе помрете. И те хаты стояли пустые, не отапливались; шли дожди, и они так валились.

П.А. — Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів? Чи вилучали у них зерно?

К.М. – В колхозы когда начали сгонять – все забирали! И сельскохозяйственный инвентарь, если есть у кого, плужок, плуг, бороно и другое. За эту неделю у одного сделают работу, за вторую неделю у другого, а потом это все забрано, нахально, силой в колхоз.

П.А. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

К.М. – Это было, и повсеместно. Чтоб не забрали у нас, чтоб не остались, мы пригоршни зерна, и чтоб ничего не покушать, особенно посадить, мы выкопали сзади своей хатенки яму, глубокую яму. Хворост туда, мешковина, подсолнухи, древо, вырубывались такие коряги и ложились, чтоб не проросло, не отсырело, и не спрело, и не сгнило потом. Ну, этого добивались, спасли, и когда бум прошел, а тогда сразу это вынимали. И накрывали землей и хворосту, особенно у нас за хатой были гилки (с орехов ветки и другие), и мы сверху ветки и земля особенно, чтоб не было видно свежую землю, то мы собирали сухую траву, чтоб, когда засыпать, не было видно земли.

П.А. – Що сталося з тими людьми, у кого знайшли приховану їжу та крам?

К.М. – Эти люди оставались жить, жили, но они больные, голодные и очень часто, что они умирали. Просто было слышно, что у тех мама, у тех кто-то умирал. Очень частые смерти.

П.А. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

К.М. – Ой, я его помню. Вот это когда техника пройдет, соберут урожай, а идет комбайн и косит. Так сразу после того, как убрали урожай, остаются колосочки. Я эти колосочки, ой, какие они, я их и сейчас помню, как я радовалась. Ой, а вот какой, а вот, а вот... Сколько лежит! И я эти колосочечки хватаю двумя руками, в руках полно, а тогда в одну ручку, откручу солому, откину, а тогда эти колосочки в сумочку. Надо же эти колоски куда-нибудь, держать вместе нельзя, потому что объездчик на лошади если увидит, кто-то есть, и там человек ходит собирает, и там женщина, и там детки ходят, то он бежит лошадей, гонит их. Так я вот что делала: если насобираю колосочков, например, столько (допустим, килограмм), то я бегом бегу в посадку. И старалась собирать там, где посадка близко. Забегала в посадку и примечала, где там телеграфный столб, и в разных местах в землю, и прикрывала землей, и рвала листву в посадках, и прикрывала. А потом, уже ночь, и я бывало, что не все найду, а

тогда рано-рано утром поднимаюсь и иду снова искать те вот колосочки. И я помню, Степан Г[...], он на меня наезжал лошадью, и у него кнут был, и он меня как оперещил раз кнутом, и еще до конца кнута гайку прикрутит, и он раскручивал – и по ногам, и кровь шла. Вот так он гнал, говорил, мол, «больше не придешь». Если он злой и у него настроение посадить, значит, берет за шиворот и с колосками и ведет в контору к председателю, и тогда родителям назначают сколько отдать зерна в многократном размере. Если по их расчетам это много, то делали наказание и отсылали в тюрьму. Если 5 колосков, значит, попадаешь под наказание.

П.А. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

К.М. – Наш край спасало то, что рядом было море. И рыбу жарили, варили, готовили различные супы. Также какая-то крупа, бурячок, кукурузка. Ели траву, лободу, грызык, паслен. Ели красные сладкие кабанцы.

П.А. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Як ставились до цих жебраків, звідки вони були?

К.М. – Ой, сколько, особенно старух и детей побиралось! Стоят вот так! [Плаче]. Моя мама побиралась...

П.А. – Чи можна було покинути свою місцевість (село, місто) і піти на пошуки їжі та роботи?

К.М. – Кто ж тебя будет держать? Никто не будет держать, никто не запрещал. Люди шли, если было куда идти. Идти... Когда человек нездоровый, голодный, сколько же он километров может пройти? Мало. Кто будет везти? Никто никого не возил. Бывало, что женщины в поисках работы, в поисках заработать хоть покушать шли. Пройдет день, а потом в то селе побираются, и где найдет на огороде бурячок какой, вырвет, вот этим и питается. Это в одном селе. Потом отдохнет, дальше пойдут в поисках того, чтоб не помереть.

П.А. – Чи були в селі ті, хто не голодував? Хто вони були і як вони жили?

К.М. – Были, и этих людей было очень мало. А все же они были. Те люди, у которых коленкой натолканы вещи в сундуке. У них были запасы многолетние одежды, шерсти. Шерсть, состриженная с барашки, не пропадает и 10 лет. У барашки есть сера, которая смазывает эту шерсть (она такого коричневого цвета). И это были те люди, которые смогли сберечь, чтобы их не заподозрили и не забрали.

П.А. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти? Чи Ви так робили?

К.М. – Можна, меняли одяжку на зерно, у кого було зерно – на одяжку. Велся такой обмен. Базари були. Продавали. Вырастил на своем огорожке, огурцы выросли, морква выросла, и люди торговали. Вот продаст он овощей, купит что-то другое. Наша семья именно так и делала.

П.А. – Як в цей час виживали люди в селі? Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

К.М. – В селе. Земля кормила людей, труд. Земля и труд на земле. И люди очень относились аккуратно к земляным работам, знали, как надо работать, чтоб оно выросло, чтобы что-нибудь вырастить и не помереть.

П.А. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

К.М. – Я не буду говорить за всю Украину, я скажу за свое село, в котором я жила, село Дмитровка. У нас сплошной Голодомор не мог быть, нас спасало Бердянское море. Я за точное число не знаю, я еще и маленькая была. Это такое жуткое состояние людей было, что никто не собирался, не считал, и я не могу сказать, сколько. Никакая власть, никакая медицина не работали, и не знаю, насколько в те времена была медицина деездатная, чтобы она могла вот такую беду угасить и поставить людей на ноги. Это все делалось очень медленно и грустно, и люди мерли, и мерли, и мерли. Если это была зима, то слаживали людей на санки, кто как мог, во что отправит своих навсегда, окутывали, и заранее рыли могилы. Если это была зима, это было очень тяжело, и хоронили мелко, потому что не было таких крепких людей, чтоб могли вырыть глубокую яму. И насобирали земли, кучу насыпали, и весной, если это была зима, эта могилка присовалась и опускалась земля, и тогда сверху еще нагребали, кто оставался со своих родственников, а не было родственников – никто могилку не окучивал. Может, кто крест с бревен собьет, поставит и окучит могилу. Не было кому заниматься – так и оставалось. [...]

П.А. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами? Чи продовжували святкувати свята (які саме і як)?

К.М. – Вот, например, было это и со мной. Говорят, что рыбаки, когда выходят из моря и видят голодных детей, то дают что-то.

Что мы делали, когда нам дают рыбину? Надо же ее сварить или сжарить. Были люди, что там они и жили, около моря, особенно летом. Где-то в бурьянах шалаши делали. И варили эту еду. Или ведро или котелок на костре, была такая железная ножка, вешался котелок и варили рыбу. И со мной было такое. Еще я помню, дед говорил нам, детям, чтоб мы не ели много рыбы: «Поешьте немножко юшечки, похлебайте, не надо много наедаться». Но когда хочется, кусок рыбы вытягиваешь, она же сваренная, белая, вкусная, и давали немножко соли. И я много съела, и плохо мне стало. Еще ловили бычков, ершей, и прямо на море жарили котлеты, травы добавляли в них. И когда мне плохо стало, я уже идти не могла. И был такой поселок Шевченко, и там на это поселке Шевченко жила моя тетя Соломия, мамина родная сестра, и она послала своих дочек на тачке к нам. Приехали, посадили меня, и отвезли не домой, в Крымку, а к себе на поселок. И я была очень больная, во рту сушит, пить хочется. И что сделали? Была какая-то там старушка старая-старая, привели ее, она там и шептала все, и сказала, что если бы достали хоть 100-граммовый стакан сливок свежих из молока, только свежих. Подоили корову и через сепаратор перегнали, и те свежие сливки сразу дать. «И не давайте ей пить ничего, хотя бы час до и после». Когда у меня получается обезвоживание организма, мне дают по чайной ложечке свежих сливок, смазывается свежим кишечник, покрывается, как бы происходит смазка розрушенной ткани кишечника... кишки кровоточат, оно обезвоживанное, воды нету, и смазывается жиром. Как мне долго не давали, как я прошу, воды мне не дают, дадут еще ложечку сливок, еще ложечку. И где-то жила мамина подруга и услышала, что умирает дочка ее подруги. И она приносит поллитра свежих сливок – где-то там богатые люди. Как меня упрашивали, как мне не говорили: «Не пей воду. Хочешь умереть – пей воду». И когда выпила эти сливки... Пью, а мне все легче и легче, и угасили мне дизентерию. Первый раз за целую неделю мне дали хлебушка, сухарика, чтоб мне не поразъедало. И говорят: «Держи во рту пока не растает, понемножечку, не надо, чтоб сухарик дряпал». Когда я уже в селе у тетки отошла, и ее дочки отвезли меня домой. Родственники помогали, а чтоб чужая семья приносила, такого не было. О праздниках вспоминали, говорили, что сегодня, например, Пасха. Вспоминали

разговорами, как было раньше, и какие паски пекли. Рассказывали, были формы такие длинные, делали сдобное тесто с изюмом, туда налаживали до половины, и когда сажали в печи, натопленные дровами, или кирпич из отходов от коров делался с соломой, высушивался. Налаживали половину формочки, а то все при температуре печется и подходит. Делились воспоминаниями и очень часто задавали себе вопросы: будет ли когда-нибудь такое время еще для нас? Доживем ли мы до той поры, пока мы станем такими, каким раньше были люди счастливыми, и что у них все было? Сесть и накушаться. Праздники были словесные: вспоминали и об этом говорили.

П.А. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось? І як самі люди пояснювали ці події?

К.М. – «Это пришло такое время, и его надо пережить, и пройдет год-два – и все наладится». А чтобы принять меры... Никто этим не занимался, и не собирался. Люди объясняли, ведь урожай-то был, а его весь вывезли, что этого следовало ожидать. Вырастили же урожай, вырастили, а что его погрузили и повезли... Люди та не могли сказать: «Не везите». Кто их будет слушать?!

П.А. – Чи змінилось Ваше повсякденне життя під час голоду (дозвілля, свята, відправлення церковних обрядів тощо)?

К.М. – Праздники проводились воспоминаниями: как было раньше, и доживем ли мы... А религиозные сопровождения... но тогда же церкви были отменены. Церковных работников, кто упирался – прямо расстреливали. А не то высылали, говорили, на Соловки отправили попов, священнослужителей. [...]

П.А. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

К.М. – 1945-й год – это же военные годы. Вот во время войны на нас нападали немцы. Немцы как прутся, то не прутся сначала в Россию, а сначала на Украину, потому что Украина – это жемчужина планеты. Именно в чем: потому что у нас же чернозем, это редчайшая земля, которая на всей планете может дать большой урожай при правильной эксплуатации этой земли. Чтобы взять из земли, то земле надо дать. А чтобы дать, надо иметь желание, а при желании будет и результат. Так вот немцы первым делом, они с первого дня нагружали экскаваторами в товарные вагоны украинскую землю и везли себе туда, на свои

песчаные земли, и насыпали украинской землей свои земли. Это день, ночь ехала украинская земля за границу. Все знаю это, и немцы настоящие и украинцы, кто интересовался, интересуется историей своей страны. Голод этот вызван войной, потому что в годы войны все обрывается: работы, то есть недостаток работы на земле дал результат продуктов – недостаток. Но все равно голода такого, как в 1933-м году, не было. Была голодуха, но не та. Нас всегда спасало море, в других местах – Днепр. Река Днепр – это полноводная пресная вода. Село выращивало. У каждого был и сейчас есть приусадебный участок. Его никто не забрал, оставили нам по 25 соток, 50 соток. На таком участке можно много вырастить. И с этих огородов потом это продавалось, реализовывалось, и за эти деньги можно было что-то купить. [...]

№ 78. – 2009 р., лютый 10. – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Калініченко Марією Федорівною, 1930 року народження, мешканкою с. Дмитрівка Запорізької області, проведене Сотник Наталією Вікторівною (БДПУ).

Сотник Н.В. (далі – С.Н.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество.

Калініченко М.Ф. (далі – К.М.) – Калиниченко Мария Федоровна.

С.Н. – Какой вы национальности?

К.М. – Украинка.

С.Н. – Дата рождения?

К.М. – 25 февраля 1930-го года.

С.Н. – Место рождения (какое именно село, район, область)?

К.М. – Село Дмитровка Бердянского района Запорожской области.

С.Н. – Какое Ваше образование и профессия?

К.М. – Учитель украинского языка и литературы, высшее образование. Училась в Херсонском педагогическом институте имени Крупской. В школу ходила в селе Дмитровка, 8 классов окончила, тогда не было 10-летней школы, я закончила 9-й класс в селе Андровке и в городе закончила курсы стенографисток-машинисток. Работала в городской радиоредакции, ходила в вечернюю школу. [...]

С.Н. – Каким было хозяйство Вашей семьи во времена Вашего детства?

К.М. – У нас была корова, поросенок, теленок, куры. Полтора-два десятка курей, больше не держали. Огород 50 соток.

С.Н. – Как появились первые колхозы в Вашем селе?

К.М. – Из рассказов родителей помню, что они сразу пошли в колхоз работать, потому что особого хозяйства не было.

С.Н. – Хотели ли люди идти в колхоз добровольно?

К.М. – Добровольно шли в колхоз те, у которых не было никакого хозяйства.

С.Н. – А что было с теми, кто не хотел идти в колхоз?

К.М. – Их агитировали сразу сдать свое хозяйство, их считали кулаками, их расселяли.

С.Н. – Когда началось раскулачивание в Вашем селе?

К.М. – Где-то в начале 30-х годов, я не помню.

С.Н. – Были ли в Вашем селе комитеты малоимущих крестьян?

К.М. – Были, они заседали, намечали, кого нужно раскулачивать, кого нужно уговаривать.

С.Н. – А когда Вы слышали слово «кулак»?

К.М. – Тогда, когда я уже что-то понимать... Кто-то разговаривал и так далее. Мне было лет 5-6.

С.Н. – Кого понимали под этим словом?

К.М. – Понимали людей, которые жили зажиточно, они выжимали с работников все, у них работали бедные люди...

С.Н. – А помните Голодомор 30-х годов?

К.М. – Чуть-чуть помню. Когда моя мама собирались ночью, шли в колхоз резать колоски, чтобы объездчик их не видел. Потом приходили, до утра их мяли в ладошках и мололи, лепешки делали, нас кормили.

С.Н. – А что говорили о его причинах?

К.М. – Тогда был неурожай, местные власти обвиняли, что они много у людей отбирали – много было несправедливости.

С.Н. – Известны Вам случаи борьбы с голодом?

К.М. – Тогда нужно было выживать, припрятывать.

С.Н. – Еще как выживали?

К.М. – Мы, дети, особенно травой жили, когда начиналась весна – акация, кабанцы, корешочки... Море помогало выжить – меняли продукты, например, яйца на тюльку – рыбаки давали, сколько донесешь. Тоже помогали.

С.Н. – Где брали зерно во время голода?

К.М. – Сеяли тогда без техники, лошадьми. Излишки зерна забирали у крестьян, еще на колхоз выделяли определенное количество. [...]

С.Н. – Кто забирал зерно, скот и товар, как происходило это во время голода?

К.М. – Делегация незаможных людей; бедные припрятавали, чтобы не забрали.

С.Н. – А что они при этом говорили?

К.М. – Они говорили, что излишки нужно отдавать для армии, для города – шахтерам, рабочим.

С.Н. – Куда свозили все это?

К.М. – В сельский совет.

С.Н. – Скажите, а что было с теми, кто не хотел отдавать зерно?

К.М. – Особого наказания такого не было, просто забирали и все.

С.Н. – Известны вам черные доски?

К.М. – Помню, было такое, чтобы не попасть в черные списки – это те, кто не хотел вступать в колхоз. [...]

С.Н. – Известны ли Вам случаи укрывательства еды и товара во время голода?

К.М. – Люди прятали – шубы, платки. Те, кто ходили, забирали – несправедливости тоже много было, тогда много несознательности было. [...]

С.Н. – А слышали ли Вы, что такое «Закон о пяти колосках»?

К.М. – Я слышала, как мама, да и все (они ходили на работу), что если в сумке... поймают и найдут пять колосков, то будут судить и выселять из села.

С.Н. – Как выживали и чем питались во время голода?

К.М. – Так же и выживали – то травой, то колоски резали, то на море ходили, только меняли – кто как мог.

С.Н. – Знаете ли Вы случаи нищенствования в это время?

К.М. – Из своего села я не слышала, а с других сел приходили.

С.Н. – Как относились к этим попрошайкам?

К.М. – Как всегда относятся – один что-то давали, а другие выгоняли.

С.Н. – Можно было покинуть свою местность и пойти на поиски работы?

К.М. – Это можно, тогда не было строго. И в Бердянск... [...]

С.Н. – Существовали тогда рынки, места, чтобы можно было что-то купить или выменять?

К.М. – Тогда были базары. [...]

С.Н. – Как люди выживали в селе?

К.М. – Так и выживали – там что-то возьмет, там продаст, огороды были и так далее. Косили, во дворе были ток, возили тачкой, молотили, били, переворачивали. Вручную все было. [...]

С.Н. – Где, по-вашему мнению, людям жилось легче: в селе или в городе?

К.М. – Кто его знает, где легче. В городе жилось легче, так как у людей была зарплата, комнаты давали. А в селе, в колхозе тяжело, не вовремя выдавали, а давали продуктами. Были свои огороды, свое хозяйство, но было очень сложно. Тяжело было и рабочим, и колхозникам. [...]

С.Н. – Помогали ли друг другу люди во время голода, делились продуктами?

К.М. – Если было чем – делились. В основном это родственники. Тогда люди дружно жили. [...]

С.Н. – Как местное руководство объясняло все то, что происходило?

К.М. – Все объясняли, что были временные трудности – страна была разорена, нужно было работать.

С.Н. – Как сами люди объясняли эти события?

К.М. – Люди многие и обижались, многим не нравилось, что отбирали хозяйство. [...]

С.Н. – Знаете ли Вы какие-то поговорки, стихотворения, песни, которые описывали события Голодомора?

К.М. – Между людьми была такая частушка: «Ой, спасибо Ильичу – не ченяю, не печу». Нечего было печь.

С.Н. – Помните ли голод 1946-го года?

К.М. – [...] 1946-й – хорошо помню, мне было 16 лет, ходили собирать колоски – на поле оставались колоски. Причин особых не было. Многие припрятавали. Говорили, что для рабочего класса. В 1946-м году не так было жестоко. [...]

№ 79. – 2009 р., січень 25. – с. Нововасилівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Русановою Софією Олександрівною, 1904 року народження, мешканкою с. Нововасилівка Запорізької області, проведене Соколовою Веронікою Петрівною (БДПУ).

Соколова В.П. (далі – С.В.) – Назовите, пожалуйста, свое имя, фамилию? Как Вас зовут и отчество?

Русанова С.О. (далі – Р.С.) – Софья Александровна Русанова.

С.В. – А девичья фамилия?

Р.С. – Софья Александровна Асеева.

С.В. – А какой Вы национальности?

Р.С. – Украинка.

С.В. – А скажите, пожалуйста, Вашу дату рождения, когда Вы родились? [...]

Р.С. – От уже и забыла, четвертого. [...]

С.В. – Скажите, а где Вы родились? В этом селе?

Р.С. – Да, в этом селе. [...]

С.В. – А какая Ваша профессия, кем Вы работали?

Р.С. – Тяпка в руках. [...]

С.В. – Хорошо, теперь давайте поговорим о Голодоморе 1932-1933-го годов. Какое было хозяйство Вашей семьи? Какой был скот у Вас?

Р.С. – Ну, какой у нас скот будет, он только из работников вышел, какой у нас скот будет? Мы 1925-го мы женились, сколько там я жила с ним? [...]

С.В. – Скажите, у Вас был огород, земля, на которой Вы работали?

Р.С. – Ну, отут вот был огород, я не знаю, баштаны, мне кажется, тогда сеяли чи землю давали, я не знаю. Вот даже не знаю, какие нам давали, что мы барштаны сеяли, наверно, земля была на это.

С.В. – Хорошо, скажите, как появились первые колхозы в Вашем селе?

Р.С. – А как же, с 1929-го... да, с 1929-го гнали нас у колхоз. Вот как гнали: собрание, всю зиму за собранием, у колхозы гнали. А люди ж не хотели идти. А потом, как начали они забирать зерно до зерна, тогда уже колхозы, это в 1930-м году в колхоз уже люди пошли. Уже начали они хлеб забирать да зернышко, тогда уже люди в колхоз пошли, а то не хотели в колхоз идти.

С.В. – Хорошо, а скажите, пожалуйста, что было с теми людьми, что с ними делали, кто не хотел идти в колхоз?

Р.С. – Они не хотели, и многие не хотели, а потом, как начали хлеб забирать, все схотели, до зернышка выбирали зерно. Тогда все схотели. Много в город ушло.

С.В. – Скажите, пожалуйста, когда началось раскулачивание в Вашем селе, если было? Когда начали забирать зерно?

Р.С. – Когда начали забирать зерно? В 30-м году.

С.В. – Скажите, когда Вы услышали впервые слово «кулак»?

Р.С. – Это уже давно, я забыла. «Кулак» – это богатый человек. У нас один был «кулак». А как раньше кулак, кулак считается, хозяйство у одного было. И хозяйство у него забрали, и он умер с голоду. [...]

С.В. – Где брали зерно во время голода?

Р.С. – Ездили поездами, привозили оклунками. Мой хозяин как поехал, как привез два клунка. Так черный стал. Ездили по хлеб где-то далеко.

С.В. – Скажите, пожалуйста, что люди сеяли у себя в огороде?

Р.С. – Что сеяли? И картошку, и бурак, и морковь, и огурцы, вот такое вот. [...] Начали гонять так с трудности с такой, что когда они зерно... начали зерно закапывать. Они ж начали откапывать. Прятали. У спальни и доси, наверное, ямка буде живая.

С.В. – Скажите, так были люди, которые прятали еду и товар во время голода?

Р.С. – Прятали. Прятали, что хотели спасти. Они как начали шукать, все покверкаренили, перекидали.

С.В. – А что произошло с этими людьми, которые прятали?

Р.С. – Ничего. Согнали у тот, у колхоз. Пошли люди, и ничего не стало. Они гнали, хлеб забирали, людей гнали в колхоз, а люди не хотели в колхоз. [...]

С.В. – Скажите, а чем питались во время голода? Что ели?

Р.С. – Всего доставалось. Что попадем, то и едим. Очень трудный голод, очень. [...]

С.В. – Скажите, а были ли в селе те, у кого все было, кто не голодал? Были у Вас в селе такие люди?

Р.С. – Ну, как это – не голодал?!

С.В. – Может, богатые люди которые были...

Р.С. – Один двор был богатый, и там мой хозяин жил, один двор был богатый, Индрик его звали, по уличному дразнили, вот это он считался богатым. А какой это богатый? Он богатый скотиной одной, а скотину у него забрала всю власть эта, и ему делать нечего, и он умер от голода. Ну, запасу никакого не было. А забрали вот это вот, тогда и денег тех, Господи, тоже жили по-бедняцки, денег не было. Богатый человек считался, а с голоду умер. Чего ты с голоду умер? У тебя должны деньги в

запасе быть. У него забрали эту всю, и лошадей, и корову, вот тебе и богач кончился!

С.В. – Скажите, а был ли во времена голода рынок? Существовал у Вас?

Р.С. – Был рынок, продавали ж хлеб, на фунтики покупали, бедный человек сам, может, не евши оставался. А кусочек этот паек свой несет, продает.

С.В. – А Вы покупали, продавали что-то на этих рынках, делали так?

Р.С. – Хлеб, печеный хлеб продавали фунтиками, получить свежий и вынесет продаст, а на чем он остается – я не знаю.

С.В. – Скажите, как Вы думаете, где легче жилось: в селе или в городе?

Р.С. – Не знаю за это, где лучше жилось: где хлеба нема, то нигде не живет. [...]

С.В. – Помагали, делились продуктами, родственникам или знакомым давали продукты во время голода?

Р.С. – Кто там давал, Господи?! Каждый на своей точке стоял. Кто там помагал?! Помагают, когда есть с чего помогать, а когда у тебя одно, и у меня другое, и у третьего – одно, то не будешь помогать тогда, как своя куча целая семьи. Я жила – девять душ семейства, а сейчас четыре человека; три человека – и то не уживаются ни с отцом, ни с матерью, бегут скорей с двора. А мы не бегали, нам некуда было бегать. [...]

С.В. – Скажите, Вы помните голод 1921-го или 1946-го года?

Р.С. – Ну, помню, мама ж умерла в 1921-м году, чего ж я не буду помнить?

С.В. – А что Вы помните, расскажите, пожалуйста.

Р.С. – А что я помню? Помню, как дите, по матери погоревало и все, что я еще небольшая такая была.

С.В. – А в 1946-й год какой был голод? Как Вы питались во время голода 1946-го года, легче было жить?

Р.С. – Легче было жить в 1946-м году тем, что только помагали нам. В колхоз привезут короб только и раздают людям. Вот это нам легче было. [...]

№ 80. – 2009 р., січень 18. – с. Нововасилівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Півень Оленою Федорівною, 1928 року народження, мешканкою

**с. Нововасилівка Запорізької області, проведене Соколовою
Веронікою Петрівною (БДПУ).**

Соколова В.П. (далі – С.В.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество.

Пивень О.Ф. (далі – П.О.) – Пивень Елена Федоровна.

С.В. – Ваша девичья фамилия?

П.О. – Картамышева.

С.В. – Ваша национальность?

П.О. – Национальность моя по такому пишется – русская, а мать у меня украинка, а отец русский был.

С.В. – Когда Вы родились?

П.О. – 1928-го, 15 января.

С.В. – Место рождения?

П.О. – Нововасильевка.

С.В. – Ваше образование и профессия?

П.О. – Образование у меня 6 классов, и все.

С.В. – А профессия?

П.О. – А профессия какая – доярка, свиноводка. [...]

С.В. – Откуда родом Ваши родители, Ваши предки?

П.О. – Отец с Курска, а мама вот село Николаевка называется.

[...] Мама вот в этой Николаевке, хутор держали они там какой-то, скотиной занимались, и в работниках мама все время работала. Учительницей была, детей учила. [...]

С.В. – Каким было хозяйство Вашей семьи во времена Вашего детства?

П.О. – Была у нас корова, как сейчас я помню, Катя было ее звать. Красная такая, лобик беленький. Сестра у меня старшая была 1926-го года. Голодомор был, отец мой работал тут на ферме, а есть нечего, хлеба не было, мама брала эту сестру мою... мне было пять лет у 1933-м году, а ей было уже семь лет. И пеши мама в город ходила, ее за руку вела. И там моя мать кресная жила в городе, и они, значит, у три часа там вставали, ночевали, очередь по хлеб. Потому что рабочим хлеб давали, а у колхозников нету ничего, голодные. Ждали мы эту коровку, ждешь, пока она отелится, что отец сказал, что теленочка поймает у речки, тогда будет молоко. Это теперь детей не обдуришь, а тогда мы ж думали – может, правда. Мама пойдет, а отец собрался идти на дежурство. Я не помню или он конюховал, но на ферме он работал. Собрался идти на

дежурство, а мы остались. Не пришла мама, не принесла хлеба. Закипятила воды, топили бурьяном, соломой. Он скипятил воды, сел, а соль раньше была кусочками, пузунка называлась, и брал он кусочек соли и кипятком запивал. Так, надо ж поесть, и нас посадил. Мы – я и брат меньший, на полтора года меня младше был. Мы... это вечера называлась. И он говорит: «Ложитесь, закрывайтесь, ложитесь спать, а я приду, наведаюсь. Может, мать придет». Голодные, считай, что не ели. А уже дверь на крючки закрывалась, я не достану. Я забыла, что я подставляла, закрылась на крючки, когда лягли ж мы, лежим голодные, оно ж не спится голодным. Когда стучит кто-то в окно. Отозвались мы, а тут же Ивановы недалеко от нас жили, шел он з города, тоже достал хлеб, и мама передала ему буханку хлеба нам. Но совсем же голодные. И он занес эту буханку хлеба. Говорит: «Откройте, мать вам хлеба передала». Я крючок этот открыла. Он подал эту буханку хлеба, и так шкафочка была, и мы в шкаф положили, запахло, на всю хату понесся запах. Лежим же и не трогаем, когда отец пришел, открыли мы, отцу радые, сказали, что хлеба передала мама буханку. Тогда он взял, себе отрезал кусочек и нам отрезал по кусочку, и сказал: «Вот это ешьте, а больше чтоб не трогали. Завтра приедет мать, и завтра будем есть. А так не трогать». Ну, мы поели этот по кусочку хлеба, и всю ночь на эту буханку глядели. Как она нам не давала эта буханка спать: весь день голодные. Пять лет мне было, а все равно мы не трогали, а брат – три с половиной года. Ну, и до утра дождали, а потом отец пришел, не знаю, опять поставил кипятить эту воду, когда и мама приехала с Нюрой, принесли еще две буханки хлеба, и моя мать кресная передала какой-то крупы, крупа мелкая такая, как кофе, такая она темная. И вот мама заколотила и по кусочку хлеба делила. А потом отелилась корова у нас. Мама затопила печку, поставила молозиво, спекла, и понесли... уже были пухлые от голода люди... отец говорил: «Понесите и тем, хай хоть они съедят». Тем мы понесли по кусочку молозива. А то пока корова не телилась, у нас резали теленка, и кожа была сухая, нечего совсем было есть. Полезет отец на горище, другой раз воробьев наловит. Ну, что с того воробьека? У воду кинут, сварят, поедим как бульон. А тогда эту кожу... нечего совсем... возьмут посмалят бурьяном, обшкребали, мыли и ее варили и ели. Корова отелилась, уже нам легче было. А так – Боже сохрани,

такой был страшный год, голодовали. У нас с родни никто не умер с голоду. Была земля подсобная, Дормаш строился, и тут картошку же выкопали, и вот много людей спасла эта картошка. Пойдет отец с моей сестрой Нюрой, нароют. Я не ходила. Накроют, принесут, у вагона насыпят, потом воды нальют, помогут, рубали, у кого мясорубка, на мясорубку. Но у нас не было мясорубки, у соседей брали, а другой раз мама мелко порубит, склеевала и оладки пекла, и люди спасались этим. За 33-й год хорошо помню его. Он мне запомнился.

С.В. – Когда появились первые колхозы в Вашем селе?

П.О. – Я помню, дед не давал отцу моему идти в колхоз, противился. И мама не хотела, корова у нас была. Я не помню, в каком году, тогда в начале пришли и если в колхоз не пойдешь – то заберем корову. Я помню, мама занесла соломы на печку топить, упала на эту солому, начала плакать и просить отца, что «иди, не слушай деда. Иди в колхоз, дети поумирают. Корову заберут, что мы будем делать?» Отец тогда согласился, пошел в колхоз. Кто шел, а кто не шел. Один мужчина – тот не пошел сразу в колхоз, у него была своя лошадь, и он возил людей, у кого молоко на базар готовили, и он возил в город на базар, и за это ему платили. А потом тоже не выгодно стало, стали колхозы потрошки давать, и он бросил. И тоже пошел в колхоз. А отец до самой войны в колхозе работал, уже перед войной все давали в колхозе, привозили. Правда, работы было много. Привозили бавовну, хлопок все сеяли. Как привезут его – всю зиму сидим, долбаем, эти коробочки лузали. А потом сдавали. Потом не стал колхоз сеять, наверно, не выгодно стало, климат, наверно, ей не подходил. А моя мама ходила, собирала бавовну эту на работе. Мама тоже до самой войны была в колхозе.

С.В. – Хотели ли люди добровольно идти в колхозы?

П.О. – Сразу насильно, отец мой не хотел, ходили – только впишись в колхоз и все. А потом – кто не записался, потом поглядели, что колхозы стали платить, и стали люди идти в колхоз добровольно. Сразу не хотели люди, боялись.

С.В. – Что было с теми, кто не хотел добровольно идти в колхоз?

П.О. – Угрожали, хотели корову добровольно у нас забрать. Никого все равно не посадили. [...]

С.В. – Были ли в Вашем селе комитеты малоимущих крестьян?

П.О. – Какие там комитеты?! Собрание проводили у нас в хате, вешали портрет чи Ленина, чи Сталина, проводили, какая жизнь будет хорошая, как будет хорошо при Советской власти. Сходились люди, другие пошли в колхоз, а другие в город пошли работать в заводы. Уже никто тут не стал жить одиночно, а все перешли в колхоз и в заводы.

С.В. – Когда вы слышали впервые слово «кулак»?

П.О. – У школе слышала.

С.В. – Кого вы понимали под этим словом?

П.О. – Таких людей богатых, и какие будут издеваться над людьми. А оказалось эти кулаки – они... [сміється].

С.В. – Что говорили о причинах Голодомора?

П.О. – Кто говорил – это искусственный голод, кто что говорил. Кто говорил, что неурожай. Я начну с мамой говорить, а она уже старая была, говорит, мол, это был урожай, а другой говорил: какой там урожай, что она там уродила? Кто что говорил. [...]

С.В. – Как происходила посевная, где брали зерно во время голода?

П.О. – Зерно брали: они ходили по дворам, забирали у крестьян зерно, должны ж посеять были. Колхозы ж образовались.

С.В. – Что люди сеяли у себя в огородах?

П.О. – Сеяли пшеницу, картошку, буряк, лук. Пшеницу косили, в 33-м году ждали, когда созреет пшеница, пришел отец, говорит: «Уже цветет пшеница», потом пришел: «Созревает молочко». Мы ждали, когда созреет. Молодая была уже, резали колоски, подсушивали, пекли оладки. [...]

С.В. – Куда все свозили и что с этим делали?

П.О. – Работали в бригадах. Были тут дома, и в одном доме раскулаченные были, свинарник был, и там отец работал. Или бригадиром, или старшим.

С.В. – Известно Вам о черных досках?

П.О. – Нет. [...]

С.В. – Известны ли случаи укрывательства еды и товара?

П.О. – Все равно находили, как не укрывали.

С.В. – Что произошло с этими людьми?

П.О. – Тягали, соседи скрывали, а дочка выдала, забрали зерно та и все.

С.В. – Слышали о «Законе о пяти колосках»?

П.О. – Нет.

С.В. – Как выживали и чем питались?

П.О. – Я сказала. Кто чем, сусликов ловили. Ракушки в речке тягали.

С.В. – Знаете случаи нищенства в это время?

П.О. – О Боже! Конечно. Ходили один за одним с сумками.

С.В. – Как относились к этим попрошайкам?

П.О. – Наши сельские это были. Есть что у человека, а если нет, что Бог подаст. Их никто не оскорблял, так как люди голодные были.

С.В. – Можно было покинуть свою местность? И пойти на поиск еды и работы?

П.О. – Не знаю. Только в город ходили. И после войны не давали паспорта, не могли пойти. Все время чтоб в селе были.

С.В. – Были ли в селе те, кто не голодал?

П.О. – Нет. Все голодали. Может, только начальники.

С.В. – Существовали ли в это время рынки и места, где можно было что-то купить?

П.О. – Да. Существовали в городе рынки. Туда ездили, молоко продавала мама и покупала нам хлеб. В городе рабочим лучше жилось, им платили, а крестьяне ничего не получали. [...]

С.В. – Как местное руководство объясняло то, что происходило?

П.О. – Неурожай.

С.В. – Как сами люди объясняли это событие?

П.О. – Вредительство и все.

С.В. – Изменилась ли Ваша повседневная жизнь?

П.О. – Конечно. Стали люди родней, друг друга понимать лучше. [...]

С.В. – Как потом вспоминали и в связи с чем?

П.О. – Все время отец мой говорил, что и Сталина винил, налоги, займы. Денег нет.

С.В. – Помните голод 1946-го года?

П.О. – 1946-го – да. Хорошо помню. Если бы не только, люди половина поумирали. Ехали з Донецка на повозках сюда и только везли. По дороге умирали. Пухлые. Маруська такая пухлая была. Умирали. Тут у одних девочка умерла от голода в 1946-м, а Маруська не умерла. [...]

№ 81. – 2009 р., січень 17. – с. Нововасилівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Півень Єфросинією Микитівною, 1929 року народження, мешканкою

с. Нововасилівка Запорізької області, проведене Соколовою Веронікою Петрівною (БДПУ).

Соколова В.П. (далі – С.В.) – Скажите, пожалуйста, свою фамилию, имя, отчество.

Півень Є.М. (далі – П.Є.) – Пивень Ефросиния Никитична.

С.В. – А девичья фамилия?

П.Є. – Это девичья.

С.В. – Дата рождения Ваша?

П.Є. – 1929-го года.

С.В. – А месяц, день?

П.Є. – Месяца, дня... 21 мая.

С.В. – Скажите, пожалуйста, какая Ваша национальность?

П.Є. – Украинка я.

С.В. – Место рождения, какое именно село?

П.Є. – Место рождения – Урал, больше я не знаю, как там адрес. [...]

С.В. – Какое Ваше образование и профессия?

П.Є. – Образование: 3 класса до войны кончила, а профессия – в колхозе всю жизнь проработала, на разных работах работала: и прицепщиком была, и трактористом. И на коровах ездила, и на лошадях [посміхається], где только не была. [...]

С.В. – Откуда родом Ваши родители, Ваши предки?

П.Є. – Мои родители из Белоцерковки, Куйбышевский район, село Белоцерковка.

С.В. – С какого времени Вы живете в этом населенном пункте, в Нововасиливке?

П.Є. – В 1929-м году я приехала с Урала, мне было шесть месяцев, вот и по сегодняшний день тут живу.

С.В. – Кто первый из Вашей семьи переехал в этот населенный пункт, в котором вы сейчас живете?

П.Є. – Это длинная история, такая трагедия: мои предки были очень богатыми людьми, ну, и потом, значит, когда революция случилась, ну, их раскулачили, разбросали кого попало, ну, а потом продолжали жить в Белоцерковке. Потом у... 1926-м или 1925-м году они уехали на Урал. Ленин разрешил: земли берите сколько хотите, сейте. И, значит, отец продал... Уже дедушки и бабушки не было, отец остался... продал последнее имущество это и уехали на Урал. И на Урале там ото жили, работали, земли брали сколько попало. Ну, и тогда еще ото грабежа такого не

было. Уже у них было и скотина была, и уже зажили хорошо. Ну, и там, значит, на Урале еще, значит, родился брат мой 1927-го года и я 1929-го года родилась, вот и жили там, значит, там до 1929-го года, а в 1929-м году вот эта коллективизация началась, начали грабить это, выгребать усе, а у нас семья была: семь душ детей, и мать, и отец. Ну, и, значит, когда там зимы были суровые и на зиму отец наготовил, муки намолот много, там это то и пришли, все выгребли до пылинки. Я была маленькая, один мешок мама, там отец где-то у печурку поставил, а раньше женщины носили длинные юбки, и она села на этот мешок со мной на руках (мне было шесть месяцев). И не нашли этот мешок. Один мешок вот это муки остался. Все выгребли. Идет зима, идет зима, куча детей, а есть нечего. Ну, и тогда отец решил ехать на Украину, чтоб спасти детей. Ну, и, значит, там что там было, там еще эта, где он денег взял – я не знаю, но повез сюда на Украину. Приехали на станцию Трояны, тогда это, вербовщики ездили. Мы считались как переселенцы и остановились на станции Троянах. Отец с двоюродным братом и тот и с семьей, вдвоем с Урала приехали и тех у них было трое детей маленьких. Всех отцовых братьев посадили на санки и поувозили в Сибирь, а нас пожалели, что детей много и маленькие дети – оставили, но оставили на погибель: есть нечего, выгребли все. Ну, эта, приехали на станцию Трояны, сошли, а эти мужики с Нововасиливки их завербовали, говорят: «Поехали в Нововасиливку, там, говорит, море близко, не помрете с голоду». Ну, и как приехали сюда, так и остались, и по сегодняшний день. Но такая трагедия была тут тоже: сюда приехали, там грабили, и сюда приехали – и тут тоже, не было ни хаты, ничего. На углу там это люди побросали, там вода заливала, побросали хаты, ну, и они зашли в ту хату и там остановились жить. И это я уже помню, мне года два было, а я помню: кругом хаты вода кругом весною, тот когда снег тает. У нас брат был 1921-го года, и были привезли с Урала деревянные лаганы [сміється]. Железных не було – деревянные. Сяде ото так на лодки и поехал, поплыл, нянька моя [...]. Тут жили все время, и в 1933-м году отец погиб и мать осталась одна. Значит, нас семь душ и она. Но жили очень бедно. Как мы выжили, я не знаю, менший у меня братик умер с голоду бедный, но а мы выжили. Нам помогали, мама была баптистка, и ей эти люди памагали и привозили кто буряк, кто квасолу, кто гарбуза ото

на зиму, привозили, я помню, бричкою привозили нам, и вот это мы выжили. А так бы не выжили и бедовали, пока ото сами на ноги не поднялись. [...]

С.В. – Как появились первые колхозы в Вашем селе?

П.Є. – А мы приехали, тут уже были колхозы.

С.В. – Хотели ли люди добровольно вступать в колхозы?

П.Є. – Ну, все, кто у селе жил, другой работы не было, кроме колхоза.

С.В. – Когда началось раскулачивание в Вашем селе?

П.Є. – У 1929-м году.

С.В. – Были ли в Вашем селе комитеты неимущих крестьян, агитаторы?

П.Є. – Не, не было, были только вот это, шо грабили, Хрениха там была, а таких, чтоб защищать людей – никого не было.

С.В. – Когда Вы впервые слышали слово «кулак»?

П.Є. – Та как начала соображать, так и начали нас дразнить: «кулаки, кулаки». Мы с голоду умирали! Конечно, предки наши были кулаками, а мы хлебанули хорошо!

С.В. – Помните ли Вы Голодомор 1932-1933-го годов? Что говорили о его причинах?

П.Є. – Ну, говорили о его причинах: просто не было хлеба и все.

С.В. – Известны ли Вам случаи борьбы с голодом?

П.Є. – Не, борьбы никакой не было. Все люди были голодные и подчинялись власти полностью. Каждый старался выжить только.

С.В. – А как пытались выжить?

П.Є. – Кто огороды эта, тем было легко жить. Кто тут жил, у них были ведь и огороды. А мы приехали, хаты были, если б у нас была крыша над головою – совсем другое дело, а то у нас крыши над головою не было, скитались мы по чужим квартирам с такою кучою детей.

С.В. – Как происходила посевная, где брали зерно во время голода?

П.Є. – А кто где. Где они брали? Ну, ото, шо повыгребают у людей, ото и сеяли.

С.В. – А что люди сеяли у себя в огороде во время голода?

П.Є. – Картошка, буряк в основном, морковка там. Вот это основное питание было.

С.В. – Во время голода кто забирал зерно, скот, товар? Как это происходило во время голода?

П.Є. – Как происходило? Ну, начальство даст приказ, была такая шайка их, и ходили по хатам, выгребали все до пылинки. [...]

С.В. – А что было с теми, кто не хотел добровольно отдавать зерно?

П.Є. – Они шукали, находили. А тут и не было ни в кого, потому что тут бедняки все были. Раскулачивали. Кто был богаче – выгоняли с хат, забирали дома, эта.

С.В. – Что было с теми, кто сразу не пошел в колхозы?

П.Є. – Ну, кто тут жил, те все были у колхозе, вот и все работали даром, писали трудодни, а на них ничего не давали.

С.В. – Известны ли Вам случаи укрывательства еды и товара во время голода?

П.Є. – Не, не известны. Откуда? Я была маленькая, ниче не знаю, а мама не рассказывала. Мама была, бедная, забитая горем.

С.В. – Слышали ли Вы, что такое «Закон о пяти колосках»?

П.Є. – Ну, я слышала, что вот это, когда колхозы пошли, значит, кто в бутылку насыпет зерна – пять лет давали. Да, такая строгость была.

С.В. – Знаете ли Вы случаи нищенства в это время?

П.Є. – Ну, мы нищее были, уже дале некуда было.

С.В. – Как относились к попрошайкам и откуда они были?

П.Є. – Да из своего села [сміється]. Но мы умирали с голоду, но не просили, не ходили побираться.

С.В. – Можно ли было покинуть свою местность, свое село и пойти на поиски еды и работы?

П.Є. – Ну, можно, сначала можно было, а когда у колхоз поступили, тогда уже с колхоза не пускали, да, никуда.

С.В. – Были ли в селе те, кто не голодал?

П.Є. – Были те, кто не голодал. Я ж говорю: кто тут жил, свои дома имел, имел скотину. А как мы приезжие были – нам труднее всего было.

С.В. – Существовали ли в это время рынки или места, где можно было что-то купить или обменять?

П.Є. – Существовали.

С.В. – А Вы делали так? Покупали на этих рынках, меняли, можно было?

П.Є. – А нам нечего было ни менять, не за что было покупать, и не ходили. Слышала уже была сестра 1919-го года, и вот этот брат был 1921-го года, пошли у город, а купить нечего было, и

они, значит, дрожжи там где-то продавались, купили кусочек дрожжей и взяли поели, и так они, бедные, еле домой добежали [смійться].

С.В. – Как в это время выживали люди в селе?

П.Є. – Ну, вот так и выживали, кто как мог. Кто буряк грыз, кто гарбуз.

С.В. – А где, по-вашему, легче жилось людям: в селе или в городе?

П.Є. – Трудно было везде: и в селе трудно было, и в городе трудно было.

С.В. – Сколько людей умерло в Вашем населенном пункте во время голода?

П.Є. – А я не знаю, я маленькая была и не помню. Ну, во время голода, например, мой отец погиб.

С.В. – Если после смерти родителей оставались дети, если родители умерли во время голода, что делали потом с детьми?

П.Є. – Бывали разные родители. Это я уже после слышала: тут на улице Ленина жили, у них было трое детей, и муж, и жена, и они замкнут детей своих, а сами уйдут у город, побираться чи шо. А дети голодные, и так они, бедные, поумирали с голоду. Это уже после я девченкою слыхала разговор такой. Были всякие, и были такие – своих детей резали и ели.

С.В. – А когда умерли родители, что руководство делало с детьми, которые оставались без родителей?

П.Є. – Ну, в 1933-м году погиб отец и мы остались с мамой одни, ну, и так и бедовали, я ж говорю, покамест аш на ноги встали. Хорошо, речка была близко и я это маленькая бегала, от пацанов не отставала, брат этот [смійться] 1927-го года и тот брат 1921-го года, пойдем на речку, наловят раков, раков наловят, напекем. Ото тем и выживали. То травы разные, кашки, кабанцы разные капали, есть такие, ты знаешь, что это такое?

С.В. – Нет.

П.Є. – Отакие длинненькие, сладкие-сладкие в земле растут. И мы капали ото и ели, да. А потом по ту сторону речки был сад. Ото перелезет через речку, побегит, накраде фрукты и у пазуху, и питались тем.

С.В. – Помогали ли люди друг другу во время голода, делились продуктами?

П.Є. – Нет, все были голодные, никто никому не помагал.

С.В. – Продолжали ли люди праздновать праздники во время голода?

П.Є. – Та какие там праздники были, Господи?! [Сміється] Праздники были... Только что помнили, что праздники, а на столах – ничего, гарбуз та буряк был. [...]

С.В. – Знаете ли Вы какие-то поговорки, стихотворения, песни, которые описывают события Голодомора?

П.Є. – Ну, я знаю, мама пела всегда эти Божьи песни, вот, чтоб Бог ей помог. И Бог помог, мы все выжили, только маленький ребенок после меня умер с голоду, мальчик. [...]

С.В. – Как потом вспоминали и в связи с чем события Голодомора в Вашей семье?

П.Є. – Да вспоминали, всегда экономили и за этим кусочком хлеба трусились всегда, дорожили каждым зерном. Хай он не приходит, этот Голодомор, больше никогда! Мама уйдет было на работу, а мы ж там на лугу в этой хате жили, и было отакое большое окно, и она со двору забьет его соломой, чтоб зимой теплее было. Я помню: залезу на него и отак [показує] сижу с утра до вечера, жду маму с работы, когда мама придет... давали на маленьких детей по 200 грамм хлеба... и хлебушка принесет кусочек, да. Сейчас, Боже, сохрани.

С.В. – Помните ли Вы голод 1946-го года?

П.Є. – В 1947-м был голод.

С.В. – Если помните, расскажите подробнее.

П.Є. – Помню, это я ж уже работала, на коровах ездила, ну. Люди тоже умирали с голоду, тоже очень трудно было. А чего он, я не знаю, чего он получился, голод? Урожай был хороший, на трудодни ничего не дали, вот, и все – хлеба нету и опять. Помню, тут это по Ленина мужик умер с голоду, вот, а так трудно, очень трудно было. Но тогда, тогда было легче, чем в 1933-м году, у нас уже была своя хата, вот, и была карова, вот, и мы подоим корову и с сестрой 1925-го года, сестра была, молочка у город понесем, продадим и купим. На стакан продавали там муку, крупу на стакан. Купим там, придем, мама молочной заделает там этой мамалыги разной. И отак выживали. Трудно было, люди пухлые ходили, но мы тогда не знали голоду, трудно было, но не голодавали, не сильно голодавали, голодные не сидели. Был свой огород, то квасоля, то наварит что-то мама, и мы уже не голодные, вот. [...]

№ 82. – 2009 р., січень 17. – с. Осипенко Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Савон Олександрою Калістратівною, 1916 року народження, мешканкою с. Осипенко Запорізької області, проведене Солонським Олександром Юрійовичем (БДПУ).

Солонський О.Ю. (далі – С.О.) – Назвіть своє прізвище (і дівоче прізвище), ім'я, по батькові. Національність.

Савон О.К. (далі – С.О.К.) – Я Мехеда Олександра Калістратівна, по національності українка.

С.О. – Дата народження?

С.О.К. – 20 квітня 1916-го року.

С.О. – Місце народження (яке саме село, район області)?

С.О.К. – Село Новоспасівка Бердянського району.

С.О. – Яка Ваша освіта і професія?

С.О.К. – Бухгалтер, закінчила курси для отримання професії. [...] В цьому селі живу з народження і мої батьки живуть тут з народження. [...]

С.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства (земля, город, худоба, птиця тощо)?

С.О.К. – Була в нас коняка. [...]

С.О. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

С.О.К. – Рідко хто хотів йти в колгоспи, бо не хотіли здавати своє хазяйство.

С.О. – Що було з тими, хто не хотів?

С.О.К. – Хто не хотів йти, в тих забирали майно, худобу, птицю.

С.О. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

С.О.К. – Почали перед 28-м роком.

С.О. – Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян, агітатори?

С.О.К. – Були молоді, ходили, шукали, де що закопали.

С.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

С.О.К. – В часи колективізації.

С.О. – Кого розуміли під цим словом?

С.О.К. – Під цим словом розуміли багатих людей.

С.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

С.О.К. – Так. [...]

С.О. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

С.О.К. – Та ні. Ото самі ходили по людям, та ото нам давали іноді кусочок хліба.

С.О. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

С.О.К. – Позичали зерно в насіннь-союзах. [...]

С.О. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

С.О.К. – Ні, не чула. [...]

С.О. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

С.О.К. – Ховали.

С.О. – Що сталося з цими людьми?

С.О.К. – Забирали все, а могли побити.

С.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

С.О.К. – Ні, не чула.

С.О. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

С.О.К. – Страшно й думати. Ходили до німців на роботу, й ті один раз їсти давали, а так їли й калачики й все, що було.

С.О. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

С.О.К. – А як же! Жебраки були, але небагато. [...]

С.О. – Чи можна було покинути свою місцевість (село, місто) і піти на пошуки їжі та роботи?

С.О.К. – Не знаю. Але чула, що людей, які уходили, повертали назад в село.

С.О. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

С.О.К. – Були. Мало людей, які не голодували.

С.О. – Хто вони були і як вони жили?

С.О.К. – Це кулаки, була в них вітряна мельниця.

С.О. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

С.О.К. – Були маленькі базари.

С.О. – Чи Ви так робили?

С.О.К. – А що ж міняти, як нічого не було?!

С.О. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

С.О.К. – Багато. Скільки, не знаю. Сім'ями вимирали. [...]

С.О. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

С.О.К. – Допомогали і сусіди нам, і ми їм. [...]

С.О. – Чи знаєте Ви якісь приказки, вірші, пісні, які описують події Голодомору?

С.О.К. – «Товстий голодному не віре». А так більше не пам'ятаю.

С.О. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

С.О.К. – Казали, що мало в країні організованості, можна було менше вивозити зерна з села.

С.О. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1921-го, 1946-го років? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

С.О.К. – Пам'ятаю, голод був не такий страшний. [...]

№ 83. – 2009 р., січень 20. – с. Осипенко Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Біловол Олександром Григорівною, 1925 року народження, мешканкою с. Осипенко Запорізької області, проведене Солонським Олександром Юрійовичем (БДПУ).

Солонський О.Ю. (далі – С.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові. Національність.

Біловол О.Г. (далі – Б.О.) – Я Біловол Олександра Григорівна, по національності українка.

С.О. – Дата народження?

Б.О. – 7 січня 1925-го року.

С.О. – Місце народження (яке саме село, район області)?

Б.О. – Село Новоспасівка Бердянського району.

С.О. – Яка Ваша освіта і професія?

Б.О. – Вища освіта, закінчила Дніпропетровський державний університет, учитель української та російської мови. [...]

С.О. – Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

Б.О. – Всі мої предки з Новоспасівки. Народилися мої батьки в Новоспасівці. Пам'ятаю з дитинства село, велике село було, хороше впорядковане село. До революції село було таке саме хороше. [...]

С.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства (земля, город, худоба, птиця тощо)?

Б.О. – Город був, садочок, корова, вівці. [...]

С.О. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Б.О. – Рідко хто хотів йти в колгоспи, бо не хотіли здавати своє хазяйство. Ішли охоче тільки ті, хто нічого не мав.

С.О. – Що було з тими, хто не хотів?

Б.О. – Не знаю, мала була. Виганяли з хат, державі продавали, забирали все.

С.О. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

Б.О. – В 29-му році.

С.О. – Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян, агітатори?

Б.О. – Були, а хто туди входив і що робили, не знаю.

С.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Б.О. – Почула, як розкуркулення почалося, так і почула.

С.О. – Кого розуміли під цим словом?

Б.О. – Під цим словом розуміли багатих людей.

С.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Б.О. – Так. І вважаю, що це помилки уряду нашого.

С.О. – Що говорили про його причини?

Б.О. – Помилки уряду. [...]

С.О. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

Б.О. – Забирали у людей і сіяли.

С.О. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

Б.О. – Ми сіяли багато чого, у нас було майже все в городі.

Картошка вродила, земля не гуляла.

С.О. – Хто забирив зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Б.О. – Ходили активісти, комісія була, ходили, шукали, забирали. [...]

С.О. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Б.О. – Прийшли й забрали.

С.О. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

Б.О. – Ні, невідомо. [...]

С.О. – Відомі Вам випадки приховування їжі та крामу під час голоду?

Б.О. – Ховали зерно, все ховали, але знаходили й забирали.

С.О. – Що сталося з цими людьми?

Б.О. – Нічого, забрали зерно та і все.

С.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Б.О. – Не знаю я такий закон.

С.О. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Б.О. – В городі у нас урожай був хороший: гарбузи, буряки, картопля.

С.О. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

Б.О. – Ходили, просили їсти.

С.О. – Як ставились до цих жебраків? Звідки вони були?

Б.О. – Добре відносилися до них, як прийдуть, то, що було на столі, те й давали.

С.О. – Чи можна було покинути свою місцевість (село, місто) і піти на пошуки їжі та роботи?

Б.О. – Можна було; я знаю, на Донбас їздили по роботі.

С.О. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

Б.О. – Ми не голодували сильно, тільки хліба не було. [...]

С.О. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

Б.О. – Були маленькі базари.

С.О. – Чи Ви так робили?

Б.О. – Так, мати їздила на Кубань з сусідом міняти речі.

С.О. – Як в цей час виживали люди у селі?

Б.О. – В селі легше, бо в місті городів не було.

С.О. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Б.О. – Я б не сказала, що багато померло; повальної смертності не було.

С.О. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

Б.О. – Забирали дітей в притулки, інтернати.

С.О. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

Б.О. – Допомогали. Глядячи які люди: добрі чи злі. [...]

С.О. – Як місцеве керівництво пояснювало ці події?

Б.О. – Та ніяк не пояснювали, бо самі не знали, що робили. [...]

С.О. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

Б.О. – Згадували іноді.

С.О. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1921-го, 1946-го років? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

Б.О. – Страшний голод був в 1921-му році, бо неврожай був. А 1946-й рік пам'ятаю, але в нас, в сім'ї, голоду не було. [...]

№ 84. – 2009 р., серпень 24. – с. Спаське Мелітопольського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Воловичем Олександром Федотовичем, 1924 року народження, мешканцем с. Спаське Запорізької області, проведене Коротун Яною Федорівною (БДПУ).

Коротун Я.Ф. (далі – К.Я.) – Назовите Вашу фамилию, имя, отчество?

Волович О.Ф. (далі – В.О.) – Волович Александр Федотович.

К.Я. – Национальность?

В.О. – Я и сам не знаю, украинец чи русский. Були русские, тепер українцы.

К.Я. – Дата рождения.

В.О. – 1924-й год рождения.

К.Я. – Место рождения?

В.О. – Спаское, здесь. [...]

К.Я. – Какое Ваше образование?

В.О. – Семь классов, того времени заканчивали школу. [...]

К.Я. – Каким было хозяйство в селе во время Вашего детства?

В.О. – По корове. Корова была та десять курей. Отаке було хазяйство.

К.Я. – Как появились первые колхозы в Вашем селе? Хотели ли люди добровольно идти в колхозы?

В.О. – Какие люди? Ну, например, мы тогда все пошли.

К.Я. – А хотели идти?

В.О. – Сказали, заставили та й пошли.

К.Я. – Были ли в Вашем селе комитеты малоимущих крестьян, агитаторы?

В.О. – Агитаторы с села были, местные. Не приезжие, местные. [...]

К.Я. – Как Вы понимали, кто такие «кулаки»?

В.О. – Это когда, ну, имели, допустим, десять лошадей там, десять коров, земли больше. Кулаки... Много. И у них уже работали люди чужие на них, понимаешь? Вот это назывались кулаки.

К.Я. – Помните ли Вы Голодомор 1932-1933-го годов? Что говорили о его причинах?

В.О. – Кто знает, какие причины? Был голод, был, большой голод был.

К.Я. – А что говорили о причинах?

В.О. – Ну, не уродил урожай, нима урожая, хлеб не вродил. Был неврожай. В городах был голод, рабочим надо было дать. Шоб работали заводы, у нас забирали лишнее, считали – лишнее. Ну, оно лишним уже не было. Ну, брали для города. Засуха, от и голод.

К.Я. – Кто забирал зерно, скот и товар?

В.О. – Наши ходили. Выделялись такие люди, и они ходили по дворам, шукали, и если нашли у тебя хлеб, то забирали и отправляли. Люди наши, местные, не приезжие.

К.Я. – Извесно ли Вам о «черных досках»?

В.О. – А что это такое? А хто зна, мы такого не знаем.

К.Я. – Что было с теми, кто сразу не пошел в колхозы?

В.О. – Та все й пошли, сразу пошли.

К.Я. – Слышали ли Вы о «Законе о пяти колосках»?

В.О. – Ну, закон... Кто колосков набрал, тех судили, да.

К.Я. – Как выживали, чем питались во время голода?

В.О. – Выживали. Кто шо. И ели, и меняли ездили. А то лободу ели, дожидались, пока колоски, да й ели. Был голод, большой голод.

К.Я. – Знаете ли Вы случаи нищенства в это время? Как относились к попрошайкам?

В.О. – Были, ходили по дворах, просили: «Е лепешка? Дай лепешку!» Конечно, жалко було. Кто чуть-чуть даст. А много их повмирало.

К.Я. – Можно ли было покинуть село в поисках еды, работы?

В.О. – А куда? Никуда мы не ходили, все были по местах.

К.Я. – Были ли в селе те, кто не голодовал?

В.О. – Таких не было. Все подряд. Все поголовно голодовали, все подряд.

К.Я. – Существовали ли в это время рынки или места, где можно было что-то купить, выменять?

В.О. – Это ездили аж на Лозовую. А тута в Мелитополе ничо не было, ни выменять. Тут тоже такой голод был, шо...

К.Я. – Где, по-вашему, легче жилось людям: в селе или в городе?

В.О. – Кругом «добре» было. И там был голод, и тут был голод – везде.

К.Я. – Сколько людей умерло в Вашем населенном пункте во время голода?

В.О. – Много.

К.Я. – Какую официальную причину смерти указывали в документах?

В.О. – Какие там документы?! На брыченку, жинки ямы копали, мужиков не было. Присыпали та й и все. Кака там причина? Голод был, некому було хоронить. [...]

К.Я. – Помогали ли люди друг другу во время голода? Делились ли продуктами?

В.О. – Делилися. Кто у кого шо там – дасть.

К.Я. – Продолжали ли Вы праздновать праздники?

В.О. – Когда мы их праздновали?! Мы не видали солнца, работали. [...]

К.Я. – Помните ли Вы голод 1946-го года?

В.О. – Ну, помним.

К.Я. – Что помните, расскажите?

В.О. – Тоже ж не уродило. Все зависит от урожая. Не уродило, и було трудновато. Это ни одного дождя не было за лето. Ничо не вродило. Все посохло. [...]

№ 85. – 2009 р., квітень 14. – с. Андріївка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Улинченко Ларисою Семенівною, 1929 року народження, мешканкою с. Андріївка Запорізької області, проведене Бондаренко Яною Олександрівною (БДПУ).

Бондаренко Я.О. (далі – Б.Я.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Улинченко Л.С. (далі – У.Л.) – Улинченко Лариса Семенівна.

Б.Я. – Національність?

У.Л. – Українка, яка ж іще національність є у нас?!

Б.Я. – Дата народження?

У.Л. – Та народилась я ото 1929-му році, ото тоді, знаєш, як соняхи цвіли, мати казала. Ну, я не знаю ні місяця якого, нічого. «Ото як соняшник цвів, – каже мати, – якраз на роботі були». [...] 1929-го року, а ні місяця, ні числа не знаю.

Б.Я. – Місце народження (яке саме село, район, область)?

У.Л. – Андріївка, андріївські ми всі. Запорозької губернії, ну, тоді губернії були, Бердянського району. [...]

Б.Я. – Яка Ваша освіта і професія?

У.Л. – Ой, Боже мій, яка там освіта?! 7 класів та карідорів ото кончила, правда, спасибі, була вчителька, по сусідству жила, навчила мене. Трохи букви знала, та трохи ото писать навчила, вмію читать, вмію трохи ото той по складам і розписаться вмію. Спасіба ото вчителька, я ж кажу, вчила. [...]

Б.Я. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства (земля, город, ху多巴, птиця)?

У.Л. – [...] Ну що, був город у нас 10 сотих, там картоплю вирощували, буряки, цибулю, ну, як уся городина росла. Кабанчик був, жили непогано, крупорушка в нас була. Ото так і було.

Б.Я. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі? Чи люди хотіли йти добровільно до колгоспів?

У.Л. – Та ото було ходили, як можна сказати, добровільно-принудительно, ходили, робили.

Б.Я. – А що було з тими, хто не хотів йти?

У.Л. – Та як – що було? Щоб наказували – не наказували, ну, та що, як сказати, та нічого не було, та я не знаю, як сказати.

Б.Я. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

У.Л. – Та у нас були люди, які жили багато, були ото і сапожки красиві, блистять, як нові, а ми... В нас ото лапті були на виход. Царство небесне бабі Гаші, повив'язувала, попідшивала латками, так ото таке й було.

Б.Я. – Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян?

У.Л. – Були. Ото Панько Р[...] агітував. Як ото почне возмущатися, зразу тобі за решотку. Так його тоді приструнили, пригрозили, так ото він і заткнувся. А так не було в нас.

Б.Я. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? Кого розуміли під цим словом?

У.Л. – Куркуль... ну, по-нашому, по-простому – ото багаті та і все. Я ж тобі кажу: жили там через річку, у них усе було: і корова, і бички, і свині. Усе було. І свиноматка була, поросятко продавали, ото в них і птиці було повен двір, оце в них... Ну, а ми, як сказати, і не бідні, ну, середні, не бедствували, середньо жили.

Б.Я. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1932-1933-го років? Що говорили про його причини?

У.Л. – Було, було, тоді ж було лободу посіють та ото таке і їли. Картопля. Оце, як щас повню, мати наваре в кожухах та їмо. Та були ж такі люди, що скільки з голоду помирали. Ми ще якимось нічого бувало, ото так і жили. [...]

Б.Я. – Що сіяли в себе в городі в цей час?

У.Л. – У кого що було: то буряк, картоплю, як ото голод був.

Б.Я. – Хто забирав худобу, зерно, крім і як це відбувалося під час голоду?

У.Л. – Ну, я знаю, був у нас міліціян Гришка, ото я повню, ну, це було, я ж кажу, так коли я в школу ще не ходила, знаю, в нього бричка була, добровільно, ну...

Б.Я. – Як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії?

У.Л. – А як? Репетували, не соглашались. Хто їх питав? Ніхто нікого не питав. Брали, забирали та і все. Щось не так – та ще й батоном як дадуть посеред спини! Ото так.

Б.Я. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

У.Л. – А щось такого не знаю. [...]

Б.Я. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду? Що сталося з цими людьми?

У.Л. – Та що ж, були такі люди, оце ж я казала: були такі, вони ховали. Я знаю, були в них сметани, сири. Ми, було, не знаємо, що їсти, мати не знає, що нам наколотить, а вони і сметани, і сири їли, усе, що хочеш, ото їли.

Б.Я. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

У.Л. – Та чула. Якщо время тяжоле було, що не дай Бог хто возьме та зірве колосок (а воно ж дуже старанно убирали, не так, як зараз), тому зразу тюрма. Були люди. Я знаю одну сім'ю – сиділи за те, що мати своїм дітям украла жменьку зерна. Да, було діло, чула таке.

Б.Я. – Як виживали, чим харчувалися під час голоду?

У.Л. – Ну, як, в кого що було, ото варили, їли лободу. Я так запам'янала: мати візьме лободу, посіче, посіче, мукичкою притрусе, та ми їмо, аж за ушима лопотить! Ото так і жили так. А була в нас тьотка у Малинові за селом, так у неї корова була, вони не голодували, так ото батько піде туди, а вона нам нет-нет, та й передасть масличка та сметани. А ми старалися хоч ложку... А батько: «Не їжте, бо животи пообдуває!» А нам же, було, хочеться.

Б.Я. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Як ставились до цих жебраків, звідки вони були?

У.Л. – Були жебраки, просили. Той кусок хліба просе, той ще щось там, все ж їх гонили ото так. Погано ставились. Як ставились? Гонили зо дворів, казали: «вас тут багато таких ходе». А були ж такі, що годували; як є – хіба жалко? Ту тарілку борщу чи супу давали, ото таке, якщо є. А зараз он скіки жебраків ходе, ото таке.

Б.Я. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

У.Л. – Ой, а куди ти підеш, де тебе ждуть?

Б.Я. – Чи були в селі ті, хто голодував? Хто вони були і як вони жили?

У.Л. – Ой багато було, і дітки умирали з голоду, з животами здутими ходили, було таке. Уже й фамілії не помню, ну, були, багато знаю, було, отут на нашім краю багато було. Були такі.

Б.Я. – Чи існували в цей час базари, де можна було щось купити, вимінити? Чи Ви так робили?

У.Л. – Мене було баба Гаша візьме з братом за ручку та й веде. Особенно помню неділя. В неділю щитають виходний, і йдеш. Ото, помню, там щось собі купе, ото й поведе мене бабуся на базар, щоб сапожки купить, і вибирали, вибирали. Мені ото було купе баба півники на палочці, воно ото, може, й шас продається, і палочка вистругана з вишняка, різні були, різні. Були ще, помню, шалі різні з квітками: чорні, сині, різнокольорові. А помню ото таке.

Б.Я. – Як в цей час виживали люди в селі? Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

У.Л. – Та де? Мабудь, у городі. Всігда, мабуть, у городі легше. У городі ж там риба була: хамса, кілька, сілявка. Наловлять. А шо в селі? Як ото вроде... А як не вроде? Ото так і жили, ото так.

Б.Я. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

У.Л. – А Бог його знає, я ж не знаю, ну, багато, знаю, вмерло, багато. Знаю, ото померла людина, а воно було ні з чого й труну зробити, зробили ото якийсь ящик, аби не в землі поховати.

Б.Я. – Яку офіційну причину смері вказували у документах?

У.Л. – А хто знав? Шо хотіли, те й писали власті. Хто нам шо казав?!

Б.Я. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділились продуктами?

У.Л. – Да допомагали, були сусіди ото дружні, допомагали. [...]

Б.Я. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалося?

У.Л. – Хто шо пояснював?! Всі мовчали, ніхто нічого нам не розказував.

Б.Я. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

У.Л. – Ото по телевізору чую: Голодомор, Президент ото Ющенко про Голодомор, а так ніхто нічого не згадує.

Б.Я. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

У.Л. – Пам'ятаю, це я вже більша була, все помню, ви знаєте, був голод, голодували. І саме головне, помню те, що ми у мами їсти просимо, а їй нема що нам дати їсти, вони: «Та потерпіть, та потерпіть». Мати наваре... Слава Богу, виручала лобода, грицики, та ще ото якусь траву, я вже й не пам'ятаю, така блистяща стелиться, мати насіче, таке було добре. [...]

№ 86. – 2009 р., травень 3. – с. Стародубівка Першотравневого району Донецької області. – Інтерв'ю з Квочкою Раїсою Артемівною, 1924 року народження, мешканкою с. Стародубівка Донецької області, проведене Холод Анастасією Анатоліївною (БДПУ).

Холод А.А. (далі – Х.А.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові.

Квочка Р.А. (далі – К.Р.) – Квочка Раїса Артемівна. 1924-го году.

Х.А. – Ваше дівоче прізвище?

К.Р. – [Замислилась]. Перерва.

Х.А. – Ваша національність?

К.Р. – Українка.

Х.А. – Де Ви народились? В якому селі?

К.Р. – В Донецькій області [хвилюється], село Стародубське.

Ой, Стародубівка. Господи, вже забула, давно було.

Х.А. – Яка Ваша професія?

К.Р. – Освіта? Я кончила десять класів, [...] потім технікум автомобільний. [...]

Х.А. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? Кого розуміли під цим словом?

К.Р. – Ну, як вам сказати, куркулі... Зажиточні люди, вони іміли коров там, ето, свиней іміли, хата у них не така, як у нас була, а нова. Ну, не така нова... Добре вкрита, не така, як у нас була. І кури у нас були, і корова, та такого хазяйства великого, як у них, не було.

Х.А. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

К.Р. – Так чуть-чуть пам'ятаю, я мала була, от, ну, як вам сказати, не мала, ну, вже годів сім-вісім було. Ну, ми ето, як-то голодували, ну, не таким образом, не дуже, покушати було. Ну, як батьки... от пшениця була, зерно було, було, ну, от рослинне,

ето самое, буряки, ну, ето, і з цим ми і вижили. А весною оставили зерно, пшоно, от так і вижили. А як кажуть, що забирали все – такого не було, не було такого. І ето зерно, як ето стала... Трава, садили і цибулю, і ето, всяку ту як... і цим тоже пітались. І цибулю, і овочі, й фрукти, і яблука були, все якось ми виживали. [...]

Х.А. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

К.Р. – Боротьба з голодом? Значить, як вам сказати, як тобі сказати... Ми, коли була... було голод коли... батьки розказували та і я трошки пам'ятаю, як ходили, їздили на поле, та у полі проводили раз на день, раз в день давали похльобку, от, ну, як тобі затіряки, затір... затірки робили [сміється], от, картошка там плавала... Мама казала коли, де, от, ну, давали. І люди працювали в полі.

Х.А. – Ви чули, що таке «Закон про п'ять колосків»?

К.Р. – Да, чули, чула я, що за п'ять колосків чи три колоски садили в тюрму. Ну, у нас такого не було, такого у нашій сім'ї, ето самое, не було такого і в селі. Не чула я цього, щоб там, ето, за колосок. Ну, а там чули, люди розказували, і боялись люди, щоб не колосків не брать ніде, щоб не засудили, щоб не отправили в, етот самий, в Сибір.

Х.А. – Як Ви виживали під час голоду?

К.Р. – Отож так і виживали. У кого шо було і свого чуть-чуть, от, і родичі були, от, були трошки зажиточні, помагали нам, от. І так і вижили ми. І живі осталися.

Х.А. – Чи були відомі Вам випадки, коли до міст переселялись мешканці сіл?

К.Р. – Були, були випадки. Там на Донбасі були шахтними, рудники і називались шахти, і люди такі молоді, молодьож така, уїжали чуть-чуть уже, під ето, і виїжали, і працювали там.

Х.А. – Як вони знаходили роботу в місті?

К.Р. – Тоді було краще роботу шукать. Якось краще, ніж в теперішнє время. Приїжали і вербували, і всяко там було там, і уже як в, ето, в тридцять якому-то, казали, щоб тим робить в шахті. Робота була.

Х.А. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в час 1932-1933-го року?

К.Р. – Уїжали, коли які уїжали, і з колхозів, і з етіх, як їх, смол, уїжали в город, от, і там устраївались на роботу і працювали, і

виживали з цього. Може, які, конешно, і вмирали, особо я так... кое-які таким образом...

Х.А. – Чи засте Ви про випадки жебрацтва?

К.Р. – Жебрацтва? Я, наприклад, не пам'ятаю в нашому селі. Проходили неїмущі, там, цигані, а так наші не жебракували.

Х.А. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

К.Р. – Були випадки.

Х.А. – А куди, як правило, уходили?

К.Р. – У город, у город здебільшого. [...]

Х.А. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити?

К.Р. – Ну, місця, де базари, ну, місце, де, етот самий, тільки вроді в город їздили, в етот самий Донецьк, кілька кілометрів от села, їздили коньми, одвозили щось там, якісь продукти чи свиней, етот самий, у город, і купляли там, етот самий, одіться, продавали продукти, а одівачку купляли. [...]

Х.А. – А Ви так робили?

К.Р. – Батьки так робили. Ми після голоду працювали. Були і кури, і гуси, і свині, і цих... Допустім, вигодовував свиню і комусь продавав, купим одержу, одержу.

Х.А. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

К.Р. – Конешно, в селі легше було.

Х.А. – А чому?

К.Р. – Чому? А тому що в селі був і хліб, і до хліба шо. Корова була, і молоко, і все. А в селі шо... ой, у городі шо? Там було, конешно, трудніше. [...]

Х.А. – Якщо після смерті батьків залишалися діти, що робили з ними?

К.Р. – А діти ці беднінькі, якщо ото родичі були – то забирали, а якщо нема, то потім здавали у дома – детдоми, детдоми були і здавали. А пока їх піддержували, кормили і сусіди, і які взрослі були уже діти, доглядали менших, а потім вже вони самі вже ці, дітворі, ці дітки, і добували свого.

Х.А. – Чи допомагали люди один одному під час голоду?

К.Р. – Обов'язково, обов'язково допомагали.

Х.А. – Чи ділились продуктами?

К.Р. – Обов'язково ділились, і всяким було, я помню, шо і їли, їли усе на світі, і оці козильки ходили діти, собирали на пагорбки, оці козельки. І приносили і всі їх гуртом їли. [...]

Х.А. – Як самі люди пояснювали події, що відбувалися?

К.Р. – Як пояснювали? Це була природа сама. Була цьому причина... природа, тому що Голодомор – це був не як тобі, не той, що його робили, а природа. Тоді було... не було дощів, не було етіх, ну, короче говоря, засуха була, і все це, що там його об'ясняли, не те, що кажуть Голодомор – це те, що правітельство зробило, не т. Це була засуха. Пам'ятаю, як еті такі були поля, репані такі, прямо репані, значить, засуха була. Не було вологи, не було, ето. А зімою не було вологи, і літо, ето самое, сухе. От і пішло, так сказати, на природу. [...]

Х.А. – Як потім згадували події Голодомору?

К.Р. – Згадували як? Дуже тяжко було згадувати про ті події було. Якби його і не було ніколи того Голодомору, щоб ми його не знали і наші діти, і внуки, і правнуки, щоб не знали цього Голодомору, як ми це в той час, у ті роки, тоді.

Х.А. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

К.Р. – В 46-му був голод, та не такий, а, етот самий, трошки зовсім не такий. Ми, наприклад, голодували. Ну, як голодували – раз в день їли, вот, а от такого голоду не було, ми не пам'ятаєм. [...]

Х.А. – Яка роль у сім'ї відводилась кожному членові? Може, Ви пам'ятаєте, за що відповідала мати?

К.Р. – Ну, мати, як обично, відповідала за хазяйство. Батько за роботу, а ми всі і трудились, і часто ми після голоду, ми поїняли, що це так і обробляли землю, і самі ходили землю оброблять, оброблять, і самих, і всі ходили, заставляли. П'ятеро нас було і дітей самих, і ми ходили в поле, і поливали там біля двору, і було, був у нас огорог, і поливали ми з річки, і були в нас копанки, і поливали, щоб на будущій рік було що їсти. [...]

№ 87. – 2009 р., лютий 3. – с. Котлярівка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Макаренко Лідією Митрофанівною, 1927 року народження, мешканкою с. Котлярівка Запорізької області, проведене Ришко Інною Віталіївною (БДПУ).

Ришко І.В. (далі – Р.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Макаренко Л.М. (далі – М.Л.) – Макаренко Лідія Митрофанівна.

Р.І. – Національність?

М.Л. – Українка.

Р.І. – Дата народження?

М.Л. – 16 серпня 1927-го року.

Р.І. – Місце народження?

М.Л. – Село Котляревка.

Р.І. – Яка Ваша освіта і професія?

М.Л. – 7 класів і колгоспі працювала все життя. [...]

Р.І. – Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

М.Л. – Із Чернігівки. [...] Татко народився у Чернігівці, а мама у Ворошилівці на хуторі. [...]

Р.І. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

М.Л. – Господарювали. Пам'ятаю, дома була тьорка, віялка, самі хазяйнували, а потім же колгоспи почалися або у 1930-му, або у 1929-му році, добре я не знаю. [...]

Р.І. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

М.Л. – Ні, не хотіли.

Р.І. – Що було з тими, хто не хотів?

М.Л. – Напевне, забирали, судили їх, я це так трішки пам'ятаю, мамка розповідала. [...]

Р.І. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

М.Л. – Та це коли почали розкуркулювати нас, казала мамка: «О, розкуркулюють, відсилають десь тих, що розкуркулюють». [...]

Р.І. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

М.Л. – Звичайно, пам'ятаю.

Р.І. – Що говорили про його причини?

М.Л. – Та що говорили, що не вродило, та і все. Пям'ятаю, було ходять, міняють, де яке лахміття забирають, усе ідуть у села, за просо міняли. [...]

Р.І. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

М.Л. – Десь закупляли, напевно, бо я пам'ятаю, ми садили кукурудзу на степу, так ото дадуть нам в мішечку отак. Були не сівалки, а як же їх, такий прилад, туди засипали трохи кукурудзи і ото так в землю встромляли. Потягнули – зернятко і випало.

Р.І. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

М.Л. – Що у кого було. Хто картоплю трохи, може, десь достав, хто сіяв пшеницю. Що в кого було.

Р.І. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалося під час голоду?

М.Л. – Ну, ходили, а хто вони такі були, я не знаю. Забирали. Було, мамка казала, сховає у горшечку зерно, і те знайшли, забрали. [...]

Р.І. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

М.Л. – [Посміхається]. Нічого не знаю про таке. [...]

Р.І. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

М.Л. – Та звичайно.

Р.І. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

М.Л. – Так, ми самі було підемо, назбираємо, а як перестрінуть комуністи – та й заберуть.

Р.І. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

М.Л. – Ой, чим харчувались... Зацвіла свиріпа, так ми наїмося, та за сапи і давай працювати далі. [...]

Р.І. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

М.Л. – Та можна було. А куди йти, коли кругом таке було?!

Р.І. – Чи були в селі ті, хто не голодував? Хто вони були і як вони жили?

М.Л. – Та, мабуть, усі у нас у селі голодували. Не було таких, що не голодували.

Р.І. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

М.Л. – Та було, але це ж нада було грошей багато. У людей не було за що було купувати. [...]

Р.І. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

М.Л. – А грець його знає. Звичайно, у місті краще було.

Р.І. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

М.Л. – Я не знаю, але казала мама, що дуже багато. [...]

Р.І. – Що робили з померлими під час голоду?

М.Л. – Говорила мама: поскидають на бричку та десь відвезли, повкидають у яму та і все. [...]

Р.І. – Чи допомагали люди один одному під час голоду? Чи ділилися продуктами?

М.Л. – Ой, а чим ділитися, як нічого ні в кого не було?!

Р.І. – Чи продовжували святкувати свята?

М.Л. – Продовжували, але які то вже свята були, коли не було чого їсти?! [...]

Р.І. – А як самі люди пояснювали ці події?

М.Л. – А як люди пояснювали?! Мовчали та і все. [...]

Р.І. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

М.Л. – Ой, та чого ж не пам'ятаю 1946-1947-й роки?! Ми в колгоспі робили, дадуть нам відро чи два, та ідуть садовіть, щоб оце скільки посадили і кукурудзи, та глядіть: не крадіть додому, а із мішка трохи та й в карман усипимо, хоч жменьку принесеш додому. [...]

№ 88. – 2009 р., серпень 14. – м. Маріуполь Донецької області. – Інтерв'ю з Бород Акією Акимівною, 1925 року народження, мешканкою м. Маріуполя Донецької області, проведене Магомедовою Саніят Селімханівною (БДПУ).

Магомедова С.С. (далі – М.С.) – Назовите свою девичью фамилию, имя, отчество.

Бород А.А. (далі – Б.А.) – Бород Акия Акимовна.

М.С. – Какой Вы национальности?

Б.А. – Гречанка [сміється].

М.С. – В каком году Вы родились?

Б.А. – В 25-м году.

М.С. – Где Вы родились?

Б.А. – Тут, в Мариуполе.

М.С. – Какое Ваше образование и профессия?

Б.А. – Я все время работала. Я всю жизнь работала. Сначала пошла работать у колхоз. У колхозе я кем была? Все коров доили и молоко мне сливали. Я была учетчиком молока. Потом это молоко я отмечала и отвозила у город. [...]

М.С. – А Вы можете рассказать о том месте, где родились Ваши родители?

Б.А. – Мама родилась в Мариуполе. И папа тоже отсюда. Все мы с Мариуполя. Бабушку с дедушкой сюда царица Екатерина сюда на неосвоенные земли пригнала. [...]

М.С. – Что Вам известно о коллективизации?

Б.А. – Ну, не знаю. Конечно, помню. У нас ниче не забирали, мы бедные были. Мы работали. Забирали, видать, у богатых. Им и не интересно было, у кого брать. Забирали все у богатых.

М.С. – Когда Вы впервые услышали слово «кулак»?

Б.А. – [...] Кулаки у нас в городе были. Багатая была женщина одна, а потом ее раскулачили. Их раскулачивали. У кого что было, их раскулачивали. У кого дом был с красного кирпича, все прямо завидовали. Окон много на улице. У них все забрали, отдали бедным. Я точно не знаю. Что такое помню. Потом все забрали, кто бедный, кто богатый был. Потом колхозы образовались.

М.С. – Помните Вы Голодомор 1932-1933-го годов?

Б.А. – Мне тогда 8 лет было. Папа у меня работал в колхозе конюхом. Ему давали зерно, денег не давали. Никому денег не давали, я помню. Деньги тогда были только мелочь. А шо мы тогда покупали? Только квасоли, картошку. Молоко у нас свое было, хоть и корова беденькая была. Тюльки не было. То, может, где-то ходили сетками, а у нас рыбы не было. То мы что, в речке покупаемся, постираем. Рыбы не было.

М.С. – Что говорили о причинах голода?

Б.А. – Было такое, шо за зерно садили в тюрьму. Было очень строго, очень строго. Шоб никого не видели с зерном. Ни в кармане, нигде. Папа мой, так у него всегда карманы чистые. А наказывали людей, если находили у них зерно. За одно зернышко, которое ты украл, и тебя впоймали, то тебя посадят.

М.С. – А что еще Вы знаете о «Законе о пяти колосках»?

Б.А. – Садил в тюрьму за колоски. За один колосок несколько лет давали. Строго было. И кто б соображал, и того садили.

М.С. – Чем люди питались во время голода?

Б.А. – Ничего не ели. Наш папа работал около лошадей. Корова у нас была. Мы наших коров держали. Много умирало людей.

М.С. – Были такие случаи, что люди переселялись из села в город?

Б.А. – Я не знаю. Видать, у сели купить ничего было, они у нас меняли. Если им дадут там посное масло, они очень рады были. Вот так вот жили.

М.С. – Люди попрошайничали во время голода?

Б.А. – Просили, просили.

М.С. – Как к ним относились?

Б.А. – Бедные. Ихние отцы не работали. Такие он, как моя мама, всегда давали. Она и варила, и супчик. Она тесто замесит, раскатает его тоненько, сделает дырочки. А потом берет,

помню, сварит крупу. Сварилася. Мама возьмет, просеет, чтоб мука туда не попадала. Мать давала беднякам.

М.С. – Можно было покинуть свою работу и пойти на поиски другой?

Б.А. – Нет. И папа не соглашался. Об этом и разговора у нас не было. И мама не соглашалась. Уже у нас было две сестры. Работали на фабрике, делали макароны, крупы. Хлеба не было, но супы были.

М.С. – Были люди, которые не голодовали?

Б.А. – Мы по хатам не ходили. У моей мамы были сестры, так они говорили: «Хотишь жить, иди работай. Пойдешь там до соседа, покопаешь огород – они дадут. Чи фасоли дадут, чи шо заработали». И им давали кушать. Им дадут какую то жикеточку, рубашечку. Тогда материи не было. А щас глянь, какие одетые! [...]

М.С. – А были рынки в 30-х годах?

Б.А. – Были. Я от пошла работать у колхоз. Там и меняли люди. Например, взял материю и поменял на обувь. Я он смотрю, была еще маленькая, и помню, говорю: «Пап, я хочу то, то, и вон то». А папа говорит: «Нельзя». Там меняли люди. Наши жители поедут у село и меняют там на зерно, фасоль и другую еду. Возьмут материю и там уже меняют на зерно. Тут же дорого.

М.С. – Как выживали и чем питались люди в городе?

Б.А. – Плохо. Ну, кто уже пошел работать, там они работали. Если есть не ленивые, вот возле нас речка шла. Полазь по речке, возьми сетку и покушать рыбки насобирай. Но отец у меня таким не занимался, в речку не залазил. А туда залазили такие щенята маленькие [сміється]. Я правду говорю. Шоб я в другой раз... [замислилась].

М.С. – Как Вы думаете, где легче жилось: в селе или в городе?

Б.А. – А потому шо в селе ты поработай, а где даром деньги дают? В городе за что тебе деньги дадут? Твоя сестричка пошла работать, шо они делали? Вермишель или тесто делали. Они тебе никто не даст просто так. Если бы ты работал, то в селе легче было. [...]

М.С. – Что делали с умершими людьми?

Б.А. – Возле нас была лично тетя, мамина сестра. Они, видать, у гробы клали, описывали их. На машины или на подвозы брали и отвозили. Я не видела, чтоб на улице умершие лежали. А такого,

шоб люди ели друг друга, у нас не было. Где-то, может, у селе друг друга ели. А у нас в городе не было.

М.С. – Если умирали родители, что делали с их детьми?

Б.А. – Их тоже тогда много было. Забирали. У некоторых детей было мало, и ото они детей забирали, кормили и одочерили. Много у нас в городе детей одочерили.

М.С. – Помогали люди друг другу, делились продуктами?

Б.А. – Ага. У них, например, детей не было, так они делились харчами. [...] А детей у них не было. Они бездетные. [...]

М.С. – Как люди объясняли причину голода?

Б.А. – Нет, никто не говорил. А со временем уже умнее стали. [...]

М.С. – А как потом у Вас в семье вспоминали голод?

Б.А. – А я не помню. Рассказывала своим детям, как голо довали. Все голо довали. Кушать нечего было. Все вспоминали. У нас было две сестры, Галя и Валя. Так они рано пошли работать. Они ходили в наймы. И им давали конфеты, печенья или еще что-то. Не сладко было. Другой раз смотрю на детей, а они и одеты. А я говорю им: «Смотрите, вы одеты, обуты. А мы ничего не кушали. И конфет не пробовали».

М.С. – А Вы голод 1947-го года помните?

Б.А. – После войны голод был. Я работала и кушала. У колхозе нам давали. А тут голова от подсолнуха. Соберем, высушим на солнце, отпустим. Ой. Потом эти мешки отправляли туда, где делают масло – маслозаводы. От так. После войны разруха была. Папа у меня был хороший. И мама была. У нее корова была. От хороших людей, да, и рядом родители, а люди приходят и просят: «Дайте нам масличка». Еще и с рюмочкой приходят. Ну шо, мама возьмет рюмочку да и нальет. Я уже работала в маслозаводе, ой, в молокозаводе. Я жила по вот этой, как ее... по речке Кальмиуской, и там папин дом был. А если идти на работу, сразу на другой улице тоже были люди. Если у тебя есть труд и охота работать, всегда заработаешь. Я все время работала. У колхоз пошла работать. Хоч я и все время работала, папа коней кормил у конюшне. А шо там? А мама другой раз смотрит: нужно работать, и идет в наймы. Сын был, две дочки было, Галя и Валя. Много у них детей было. Так они работали, жили вместе. Семья у нас до 10 человек, а то и больше было. У нас шо было? Картошку садили в огороде. А если б картошку не садили, давно б все поумирали. Все мы были учениками. Я тоже

ученицей была. Нищие были. Ну шо, папа у нас батинки латал людям. А за труд батинки иногда давали. Папа с работы приходит, а денег все нету, все нету. Раз в год дадут. Ой, с утра до вечера работали. Больше мы ничего не знали. Папа работал у колхозе. Нет, нет, килограмм муки приносит, и то записывали. И это мама тесто раскатает, корж, помню, пышечек сделает. Туда, помню, положит или картошку, сварит туда, или павидло. [...]

№ 89. – 2009 р., серпень 13. – м. Маріуполь Донецької області. – Інтерв'ю з Бакуровою Валентиною Василівною, 1928 року народження, мешканкою м. Маріуполя Донецької області, проведене Магомедовою Саніят Селімханівною (БДПУ).

Магомедова С.С. (далі – М.С.) – Какая у Вас фамилия, имя и отчество?

Бакурова В.В. (далі – Б.В.) – Ну, это, Бакурова Валентина Васильевна

М.С. – А где Вы родились и когда?

Б.В. – А родилась я... мать студентка была в Ростове-на-Дону. От, в общежитии. Там тетя за мной ухаживала [...]

М.С. – В каком году Вы родились?

Б.В. – В 28-м.

М.С. – Сколько классов Вы закончили?

Б.В. – Я, высшее. Ну, институт закончила. Высшее образование.

М.С. – Какая у Вас профессия?

Б.В. – Профессия? Учительница. Была. А щас никто... Литература. Русский язык и литература.

М.С. – Помните, как маму с папой звали?

Б.В. – Папу рано забрали, при Сталине. Это в 30-е годы. Я не помню его. Вот. Бакуров Василий Сергеевич. А мама, Бакурова Полина Александровна. [...]

М.С. – Откуда родом Ваши родители?

Б.В. – Из Орловской области. Орловская, Курская, там село Студенное, под Ливнами. Ливны. От. Немножко помню Россию, немножко, когда летом у бабушки жила. А потом, когда бабушка переехала в Макеевку, дед перевелся, его посылали как двадцатипятидесятника. Вы знаете о двадцатипятидесятниках? 25 тысяч выделил Сталин из большевиков, которые помогали восстанавливать страну, вот. И они были в совхоз посланы в

«Гигант». Мама в Ростов поехала учиться. Там и меня родила она. [...] Жили, конечно плохо, Господи. Я помню, мне сколько? Два-три года было, я ждала хлеб. Ждала, когда дед принесет хлеб, полкилограмма. А он такой! Принесет. И вот кусочек мне бабушка отрежет, и нет-нет, а она всегда даст кусочек маргаринчика. Вот так вот питались. А потом лучше, лучше. Уже не плохо было перед войной, а тут война началась. [...]

М.С. – А кто из вас первый переехал в Мариуполь?

Б.В. – В Мариуполь... Вот отчима, его перевели сюда работать на межобластной партийный пост. Он был на приеме у Сталина. Ну, он тут, знаете, где техникум, кадетский корпус бывший. Кадетский корпус был там. А потом там стали, значит, партийцам там дом выделили, и они подучивались. Потому что многие пришли в партию безграмотные и, вернее, не безграмотные, а малограмотные. И чтобы поднять идейный уровень, чтобы поднять знания, вот эти курсы были. Ну, мама там преподавателем была. А отчим он тоже преподавателем был и заучем был. Ну, а тут война началась. [...]

М.С. – А что Вы знаете о коллективизации?

Б.В. – А что я знаю о коллективизации? Только по Шолохову «Тихий Дон». Нет, не «Тихий Дон», а его вторая книга. Это он про гражданскую войну написал. Очень хорошо написал. А это... Ну, он бабушка отвела свою корову, свою лошадку. Ну, он, и они работали. Бабушка приносила черный-черный хлеб. Мне он нравился, вкусный был очень. Вот все, что я помню об этой коллективизации. Совхоз миллионером был. Уже на Северном Кавказе, недалеко от Ростова, работал дедушка, почему и мама пошла учиться в Ростов. Дед рядом был. Нет-нет, шото подбросит. Картошечки там.

М.С. – Когда Вы впервые слышали слово «кулак»?

Б.В. – Я не помню. Я только по Шолохову «Поднятая целина». Хорошо написана.

М.С. – Вы понимали слово «кулак»?

Б.В. – Я только помню, что по селу разнесли, что яму отрыли, в которой была картошка. А картошка вся сгнила. И эту всю картошку потащили. Гнилую, грязную картошку. А сосед не помыл, протер, да не помыл, и лепешек напек. И ото ползет к нам: «Федоровна, Ефросиния Федоровна». Так бабушку звали. «Федоровна, помоги, умираю!» А у него уже заворот кишечника. А я у бабушки на руках. А бабушка картошку,

скільки ей там принесли немножко, картошку помыла. Гниль. Гнил картофель, но крахмал еще был. Это случай голода. Ну, соседа нашего мне так жалко было. Я уцепилась бабушке на шею и говорю: «Помоги!» А у меня тогда второй, третий год был, летом... нет весной.

М.С. – А что Вы помните о Голодоморе 1932-1933-го годов?

Б.В. – Я ничего не помню. А вот соседка киевская, она помнит. Говорит, и умирали, и детей своих варили. И все.

М.С. – А что говорили о причинах голода?

Б.В. – Я не помню, что говорили. А потом со временем шо говорили: «Нужно было технику купить, нужно было машин купить, нужно заводы строить, специалистов нанимать, им деньги платить. А откуда? Пшеницу забирали у всех: у украинцев, у русских». Пусть они не говорят, что только в Украине голод был. Украина больше всего страдала. Ну, вот, что я помню. До сих пор помню того мужчину, у которого заворот кишок был из-за того, что съел на пустой желудок гнилую картошку жаренную. Эту картошку гнилую.

М.С. – А Вы слышали о «Законе о пяти колосках»?

Б.В. – Да. Это говорили, у совхоза ничего нельзя брать. Так бы весь колхоз растащили. «Закон о пяти колосках» – шо нельзя есть, брать. Сажали за колоски. Я точно не знаю, я маленькая была.

М.С. – Как выживали люди во время голода?

Б.В. – Ну, траву, лебеду ели. Листочки, фасоль, все рубили и варили в кастрюли. Все листочки, которые есть на свете. Огромные кастрюли были. Бывало, напьешься этой воды, а потом живот болит. Живот большой, а есть хотеться. Это уже при немцах. А нам что приносили? Ничего.

М.С. – Было такое, что люди из села в город переселялись?

Б.В. – Были. Говорят, на Кавказ уезжали. Там они нанимались. Вот. Там наших украинцев было много, женщины козачки были.

М.С. – Были случаи попрошайничества?

Б.В. – Ой, ну, сколько их несчастных было!

М.С. – Как к ним относились?

Б.В. – Ну, как к ним относились? С жалостью. Жалко было, а ничего дать не могли.

М.С. – Можно было покинуть свое село и отправиться на поиски другой работы?

Б.В. – Я маленькая была, я не знаю. Ну, наверное. Та Феня, которая с Киева, она в Баку была, работала. Ну, как-то она туда поехала. Она там подсобную, ну, самую тяжелую работу делала.

М.С. – Были ли люди, которые не голодовали?

Б.В. – Ну, те, кто на месте сидел, наверное. Как-то они. Мы ж не ходили, не знаю. [...]

М.С. – У Вас были раньше рынки или места, где можно было что то купить или выменять?

Б.В. – Ой, дорого все было. Кусочек хлеба 100 рублей. Это в войну было. От войну я помню. 100 рублей кусочек хлеба. А до войны хлеб нам приносили в разрядку. Я ждала вот это. Вобщем, каждому рабочему по кусочку. И мне бабушка кусочек маргаринчика положит, и мне казалось так вкусно, так вкусно!

М.С. – Как Вы думаете, где легче жилось людям: в селе или в городе?

Б.В. – Ну, в селе трудно было и в городе трудно было. Ну, у нас хоть в городе возле завода маленький огорожок. И бабушка там садила. И бурячок у нее там, и она это срывала. Листочки рвали мы и все варили.

М.С. – Много людей умерло во время голода?

Б.В. – Ой, я не знаю. Я не видела. Соседа только того, который умирал, до сих пор помню.

М.С. – Что делали с умершими?

Б.В. – Говорят, матери ели детей. Говорили: «Мы будем живы, у нас еще дети будут». Феня с Киева, она говорит. Пальчики были, когда людоедство проверяли. Но не знаю, правда или нет. А так они ели, чтоб никто не знал. [...]

М.С. – А люди помогали друг другу, делились продуктами?

Б.В. – Какой там помогали?! Если я сама истощенная, кому я помогу?

М.С. – А как руководство объясняло то, что происходило? Что говорили о причине голода?

Б.В. – А я не знаю. Что говорили? Партия говорит «нужно», значит, нужно. Нужно индустриализацию подымать, заводы нужно строить. Ну вот, заводы построил Сталин, и войну мы выдержали. И победили благодаря этому строительству. А строительство, конечно, на костях людей было.

М.С. – А люди говорили между собой о причинах голода?

Б.В. – Я не слышала, я ребенком была. Я не слышала. А может, не понимала.

М.С. – Ваша жизнь изменилась во время голода?

Б.В. – Так же оно как бедно было, как я родилась в 28-м году, так мама два года кормила, а так все время голодно, голодно, голодно. [...]

М.С. – Как потом в Вашей семье вспоминали голод?

Б.В. – У нас никак не вспоминали. Вообще нужно было поменьше говорить и поменьше болтать.

М.С. – Что Вы знаете о голоде 1947-го года?

Б.В. – Тоже было. Хлеба нам давали по 150 грамм. В школу тогда ходили. Мама там три кукурузки спрятала, чтоб посадить, а я нет-нет – одну кукурузку достала и пожарила. А потом, значит... А хлеба давали такого черствого, нет, черного, а он застрывал на зубах. Говорят, из проса. Просоватый. Но понемножку давали тем, кто работал. Уже в Мариуполе давали нам. Я уже училась. Есть хотелось тогда. Идешь, я и не помню, чтоб кто-то ел. Мы все голодали. В 47-м, знаете, только так много пришло. Так мы ее подсолим, подсолим, скрутим. Ее перекручивали на мясорубке и делали котлеты. Ну, какие там котлеты?! Ели, щоб желудок не болел. Это еще от сырости от одной начинает заболеть желудок. Ну вот, люди валялись, говорили, на улице. Говорили, что падали в обморок. Помню от это у нас одно желание: есть, есть [засмутилась]. Пусто в желудке. [...]

№ 90. – 2009 р., лютий 2. – с.Чернігово-Токмачанськ Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Оверченко Софією Яківною, 1925 року народження, мешканкою с. Чернігово-Токмачанськ Запорізької області, проведене Гулою Яною Миколаївною (БДПУ).

Гула Я.М. (далі – Г.Я.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові?

Оверченко С.Я. (далі – О.С.) – Оверченко Софія Яковна.

Г.Я. – Дівоче Ваше прізвище?

О.С. – Оце моє дівоче.

Г.Я. – Національність Ваша?

О.С. – Українка.

Г.Я. – Дата народження?

О.С. – 1925-го року.

Г.Я. – Місце народження?

О.С. – Черніговка.

Г.Я. – Яка Ваша освіта і професія?

О.С. – Я сім класів кончила, [...] а потім війна почалася.

Г.Я. – А професія?

О.С. – Рядова колхозниця. [...]

Г.Я. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

О.С. – Із 26-го. [...]

Г.Я. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства? Це була худоба, можливо, птиця?

О.С. – Була коровка, курча якесь було, ну, поросятко. Оце таке було господарство. Землю давали тільки на хлопців.

Г.Я. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

О.С. – Тоді почали організовувать, хто йде в колхоз, хто не йде. Тоді були куркулі... ну, не такі вже й куркулі; ну от, наприклад, я бідніша, ти багатша, так ти вже куркуль, така вже неповноцінна людина.

Г.Я. – А чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

О.С. – Ішли, бо нада було йти. Ото ш ті, хто багаті, куркулі, вони не хотіли йти, а ті, що були слабенькі – ті зразу пішли.

Г.Я. – А що було з тими, хто не хотів йти до колгоспів?

О.С. – Та було всього: і зсилали, на Соловки ссилали, на Сибір.

Г.Я. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

О.С. – Оце ж тоді воно і почалося. Як оце ж вони не пішли в колхоз і їх почали розкулачувати, їх почали висилать, а ми вже так тут і осталися. Як пройшла репресія, цих людей репресіровали, і вже аш тепер вони оказались невинні. [...]

Г.Я. – Чи пам'ятаєте Голодомор 32-33-го років? Що говорили про його причини?

О.С. – А грець його зна, що говорили, а памятають – я пам'ятаю добре. [...]

Г.Я. – Що люди сіяли в себе у городах під час Голодомору? Які культури були?

О.С. – Тоді сіяли кукурузку. Це тепер вже почали сіять ячмінь, [...] а кукурузка – це той самий хліб у нас був. Ми годували і скотину, курицю, поросятко, а самі тоже їли кукурузку, мололи, і хліб пекли, і кашу варили. [...]

Г.Я. – Що люди казали, коли забирали Вашу власність?

О.С. – Я знаю, як пішли ми з мамою туди (ми вже тут жили), до дедушки туди, а в дедушки були на квартирі оце ж вроді куркулі – старенька баба і старенький дід, і дочка глухоніма,

вона була портна – шила. І як ми прийшли до дедушки, а хата була на 2 половини, і вони почали брать у їх. Наприклад, я принесла пошити шось, ти принесла пошити шось, і ото ж та тьотя шила. В кого було чим заплатити зразу – той платив зразу, ну, чи миску квасолі принесли, чи чого там. І вони як зайшли, двоє їх було, це я точно пам'ятаю, двоє було, і як вони почали брать, а у них стояла миска жита, хтось приніс, а вони нічого з ним не зробили, а вони прийшли, і вони забирають зерно, і вони забирають матерію. А в мене мама була невеличка така, ну, шустра, а ті ж бідні тужать, а ті ж бідні цілують ботинки їм: «Синочки, голубчики, не беріть, бо це ж тільки принесли, що ж ми будем робить, як ми будем розплачуватися?» А один із них держе матерію, а то принесла моя тьотка, а той каже: «Шо ти робиш, вони сякі такі!» А вона каже: «Вони не сякі!» Так вона забрала те жито і забрала ту матерію. Мати каже моя: «Іди ти, сукин сину, бо он качалка лежить, як ухвату, як дам тобі, так мало не покажеться, безсовісний ти, безстрамний». І вони не змогли забрать. Оце вони таке робили. Ідуть із хати в хату, особливо до бідних людей. Вони ж їх обібрали совсім!

Г.Я. – А що робили з тим, що вони забирали?

О.С. – А хто зна, де вони його дівали? Десь несли, брали і самі собі його розходували. Отам вони його і дівали.

Г.Я. – А що було з тими, хто не хотів віддавати?

О.С. – Та вони нічого. Штурнув і всьо, і всьо равно забирали. Шо йому, як він такий велетень зайде, шо на його страшно дивитися?!

Г.Я. – Що відомо Вам про «чорні дошки»?

О.С. – А я не знаю.

Г.Я. – Що було з тими, хто відразу пішов до колгоспів?

О.С. – Нічого, вони ж були во главі, в авторитеті.

Г.Я. – А у них вилучали зерно?

О.С. – Ні, у них нема, вони добровільно все поздавали. [...]

Г.Я. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

О.С. – За п'ять колосків давали п'ять год тюрми.

Г.Я. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

О.С. – Ну, хто чим: в кого картошина, садили город. Оце, шо на городі вродило, а тоді Америка трохи помагала. Хто ходив на роботу – варили їсти, давали всякої баланди півлітри, а хто не ходив на роботу, тому не давали.

Г.Я. – Чи знаєте випадки жебрацтва в цей час?

О.С. – Просили.

Г.Я. – А як ставились до цих людей, от які просили?

О.С. – У кого було, що дати – дає, а в кого нема, каже: «Радий би, но нема».

Г.Я. – Чи можна було покинути свою місцевість, аби піти на пошуки роботи?

О.С. – Можна було, ну, так це нада було паспорт, а паспортів немає, і не було куди іти.

Г.Я. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

О.С. – В кого була коровка – ті не голодували, а так всплошну всі голодували.

Г.Я. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити або обміняти?

О.С. – Можна було, а де яка була гарненька одежка – усю ж продали, поміняли. Ходили, міняли. Отут у нас були німецькі села, а німці жили багато. Сюда ходили.

Г.Я. – Як в цей час виживали люди у селі? Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? І чому?

О.С. – Мені кажеться, що було у городі легше жити, чим у селі.

Г.Я. – А чому?

О.С. – У їх була робота, у їх були гроші, хоч які гроші, ну, були гроші, а в нас тут не було.

Г.Я. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

О.С. – Ой багато! По троє зразу з хати. [...]

Г.Я. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що з ними робили, куди ішли ті діти?

О.С. – По білому світі просять. [...]

Г.Я. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувається?

О.С. – Шю вони пояснювали?!

Г.Я. – А самі люди що про це думали?

О.С. – Думали, що голод... є у мене картоплина чи квасолина, ото і могла я вискочить. Шю я думала? Ждала смерті. Бо виходу не було. [...]

Г.Я. – Чи пам'ятаєте голод 46-го року? Що Ви про нього пам'ятаєте? Розкажіть, що можете.

О.С. – Та що вроді так, щоб трудно було протів того Голодомору – легше трохи, можна було і достати, і купити, і продати. Ранше щось таке держав – продав, купив. Вже тоді ми вроді стали жити багатше. [...]

Г.Я. – Чи відвідували Ви або Ваші родичі в часи Вашого дитинства та юнацтва міста?

О.С. – Я була у Голодомор у Донецьку, у мене була там тьотка, і вона приїхала і взяла мене туди. Вона держала 2 корови, і їй нада був пастух.

Г.Я. – Як часто і як довго Ви були в місті?

О.С. – Ні, я довго не була, я коров ото попасла, і мене забрали додому. [...]

№ 91. – 2009 р., січень 29. – с. Чернігово-Токмачанськ Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Нестеренко Валентиною Терентіївною, 1926 року народження, мешканкою с. Чернігово-Токмачанськ Запорізької області, проведене Ришко Інною Віталіївною (БДПУ).

Ришко І.В. (далі – Р.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Нестеренко В.Т. (далі – Н.В.) – Нестеренко Валентина Терентіївна.

Р.І. – Національність?

Н.В. – Українка.

Р.І. – Дата народження?

Н.В. – 18 серпня 1926-го року.

Р.І. – Місце народження?

Н.В. – Село Чернігово-Токмачанськ, Черніговський район Запорізької області.

Р.І. – Яка Ваша освіта і професія?

Н.В. – П'ять класів. [...]

Р.І. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

Н.В. – Живу із самого роду. У Чернігівці я народилася, у Чернігівці і жили, жили до 28-го году, а з 28-го году нам нарізали землю. Хутір назвали Прохладний, де місток. Ми там строїлися, мені було тоді три годи, а братові год було, Васі. Помню, як зараз, як викапували яму, місили глину і робили цеглу, і строїли хату. [...]

Р.І. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства.

Н.В. – Жили, нарізали землі кожному. Коли ми сюди переїхали, уже колхози були. Як ми з Низян переїхали, то тут уже колхоз

був, а як на Низянах жили, то татко служив в армії у морфлоті 25 году Сімферополі.

Р.І. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

Н.В. – З'явилися так... Тоді, як населяли село, нарізали так: як у вас у сім'ї три мужики – значить, три гектари давали землі, а як два – то два, а як дівчата і немає більш синів – значить, тільки на одну дівчину давали землю – гектар, та на батька. А потім оті тоді вже, коли скупчувались, у колгосп організовували, щоб здали у колгосп весь інвентар. Мій свекор здав бричку і здав коняку, і віялку (руками тоді віялки робили, руками тоді крутили). В дворі стояв тік, який накачували конякою, ціпами молотили. З кожного двору збирали по два мішка зерна. Свекір два мішка здав, а один залишив собі, щоб прогодувати чотирьох дітей. За цей мішок батька посадили в тюрму. Його вкинули в підвал, там він і помер.

Р.І. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Н.В. – Заставляли, хто хотів, хто не хотів. Хто не хотів – повиїжджали в Донецьк, свої хати побросали, їх поваляли і заставляли нас там строїти.

Р.І. – Що було з тими, хто не хотів?

Н.В. – Арештовували, забирали, відправляли хто зна-куди.

Р.І. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

Н.В. – У 30-х роках.

Р.І. – Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян, агітатори?

Н.В. – Незаможні були і заможні були. Заможні повиїжджали, а незаможні залишилися. Вони вже померли, ніхто не залишився.

Р.І. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Н.В. – Ще з дитинства.

Р.І. – Кого розуміли під цим словом?

Н.В. – Коли я була мала, я думала, що це багатий дядько, у якого все є, а в бідного нема нічого.

Р.І. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Н.В. – Звісно.

Р.І. – Що говорили про його причини?

Н.В. – Здавали все і робили в колгоспі, весь хліб вивозили, а нам давали ожатки їсти і олію свиріпляну. Потім накладали податки, треба було здати двісті кілограм картоплі, двісті яєчок, двісті літрів молока і двісті кілограм м'яса.

Р.І. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

Н.В. – Бать робив у колгоспі, потім він його покинув, поїхав у німецьке село і працював там ремісником. Робив людям кришу, вікна, двері. Заробив три п'ятирики муки – це були здорові мішки. І нам один привезли. А мама пішла у німецькі села міняти свій одяг на прілу кукурудзу, щоб нас прогодувати. А ми збирали траву, кочеришки з качанів, розторопшу, лободу. Все це ми терли, потім черес ситечко сіяли, робили коржики і їли.

Р.І. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

Н.В. – В колгоспі залишали насіння, решта вивозилася.

Р.І. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

Н.В. – Вони не сіяли, вони садили картоплю, помідори, огірки, перець, синопки, цибулю та кукурудзу. [...]

Р.І. – Як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії?

Н.В. – Прийшов приказ здати все, якщо не здав – забрали й посадили, їх заводили в двері, в яких була глибока яма, їх током ударили і кидали туди.

Р.І. – Куди звозили все забране і що з ним робили потім?

Н.В. – Зерно вивозили на станцію на поїзда і відправляли в Москву.

Р.І. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Н.В. – Забирали та садили в тюрму.

Р.І. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

Н.В. – Ні, я не знаю, що це таке.

Р.І. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів?

Н.В. – З ними нічого не робили, не тримали їх, бо вони все поздавали. [...]

Р.І. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

Н.В. – Ні, ніхто не ховав.

Р.І. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Н.В. – За п'ять колосків посадили мого дядька, він сидів. Діти Зубка пасли коров і збирали колоски, правда, їм нічого не було. Сказали: «Виїдь із села, щоб тебе не судили». І він виїхав у Ростовську область. [...]

Р.І. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

Н.В. – Ні, ми не жебракували, самі собі. [...]

Р.І. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

Н.В. – Бували такі.

Р.І. – Хто вони були і як вони жили?

Н.В. – Вони були такі самі робочі, як і всі. Вони в колгосп пекли хліб і розкішно жили, а ми в ясла ходили, вони нам по крихті хліба давали.

Р.І. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти? Чи Ви так робили?

Н.В. – Були і базарі, і очірідя за одягом, бо не було де брати одяг, в інших країнах засівали поля льоном, коноплею та ткали, а у нас ніхто не ткав, бо все віддавали в колгосп. Ходила я з мамою та татом, стояла в очірідях.

Р.І. – Як в цей час виживали люди у селі?

Н.В. – Як могли, так і виживали до самої війни. Перед війною трохи стало краще жити.

Р.І. – Де, по-Вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

Н.В. – У місті жилося трішки краще, бо там отримали пайок і жили, а тут ніхто ніякого пайка не отримував.

Р.І. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Н.В. – Я знаю, що дуже багато померло. [...]

Р.І. – Що робили з померлими під час голоду?

Н.В. – Викопували ями і ховали, щоб вони на землі не валялися, щоб гави не клювали. [...]

Р.І. – Чи допомагали люди один одному під час голоду? Чи ділилися продуктами?

Н.В. – Хто там ділився, якщо у тебе в сім'ї два чоловіка, а в мене одинадцять, і поспробуй поділитися?! Хто з тобою поділиться?! Навпаки, кожен старався для себе. [...]

Р.І. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

Н.В. – Вони не пояснювали. Сказали вивезти, вони вивезли і все.

Р.І. – І як самі люди пояснювали ці події?

Н.В. – Як правительство скаже, так і було. [...]

Р.І. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

Н.В. – [...] У 1946-му році я ходила суслики вимивала. Принесу додому, подеру, помию, потім піджарю і їли. Потім кістки сушила, здавала, і давали цукор, хліб, матерію якусь давали. [...]

Р.І. – Як одягалися люди у Вашому населеному пункті в роки Вашого дитинства? Опишіть зимовий та літній одяг, взуття.

Н.В. – У часи Голодомору люди ходили дуже бідно. Обмотували тряпками ноги, хто в чому міг, в тому і ходили. [...]

№ 92. – 2009 р., січень 5. – с. Обіточне Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кулик Олександром Григорівною, 1918 року народження, мешканкою с. Обіточне Запорізької області, проведене Дерман Іриною Петрівною (БДПУ).

Дерман І.П. (далі – Д.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові.

Кулик О.Г. (далі – К.О.) – Кулик Александра Григоровна. [...]

Лантух Г.О. (далі – Л.Г.), невістка Кулик О.Г. – Так із тисяча дев'ятсот якого Ви года народження? Кажіть.

К.О. – Та 18-й год.

Л.Г. – Ну, в листопаді 1918-го. [...]

Д.І. – Місце Вашого народження.

К.О. – Тут, тут. Тут я родилася.

Д.І. – А яка Ваша освіта і професія? [...]

К.О. – В мене професія колгосниця.

Л.Г. – Ну чого? Свиначкою робила.

К.О. – Свиначка.

Л.Г. – Це ж тоже професія. А скільки класів Ви закончили?

К.О. – А, три класи. [...]

Д.І. – А якої Ви національності?

К.О. – Українка. [...]

Д.І. – А Ваші батьки розповідали, яким було село до революції? [...]

К.О. – Не знаю. Тоді голода були страшні. Оце я помню голод, кажуть, був у 21-му, но я з 18-го. Я ж його не помню. А ось 33-й – це я харашо помню цей голод, у 33-й. Це ж я вже була здорова.

Д.І. – А розкажіть докладніше про голод 33-го.

К.О. – Ну, як голодували, не було ... Тоді ж неврожай, 33-го. От. І крали. За двором була кукуруза. Качани крали. Матір забирали тоді. Оце ж таке пустили її, не держали...

Л.Г. – Ну, шо Ви їли тоді?

К.О. – Кукурузою жили, бо пшениці не було. Жили кукурузою. Бурячки їли. Гарбузи їли. Оце таке. Паслін, цибульку. Оце таке ми їли під голод. У кого була коровка – той видержав. У нас була коровка, ми видержали. [...]

Після тії колективізації пішла... Началась колективізація вже ж, позвозили. І зводили і коні. Корови не зводили, коні зводили.

Оце було сьогодні поведуть, зведуть уроді так, як на колектів, а завтра пішли, порозбирали коні. Но батько мій не брав. Ото як одвів, і так і осталось. І тоді ото получилась колектівізація. Тоді було вже легше нам. Стала колектівізація, нам було легше. Ну, тоже робили коровами. Робили волами, кіньми, бо машин тоді не було. От. А молотили. [...] А тоді вже колектівізація вже як стала, уже я стала чималенька, начала на роботу ходить, начали скирдувать скирди соломи. От. Ми коні водили, такі підлітки були. Так я... Водили коні, возили ту солому, скирдували. [...]

Д.І. – А як ставилися до віри Ваші батьки? В Бога вірили?

К.О. – В Бога вірували. І нас учили. [...] Тоді ж церква у нас була. Яка церква! І вони ж її розвалили, ротрощили. Отам була, де в вас школа построєна. Отам. Це я помню, бо її.. недавно її розбили, ту церкву. Там уже при Советському Союзі, там... Ні, іще до війни, вже считався Советский Союз до війни, тоді ще там зерно туди завозили. Но такого поганого там не було нічого, кроме зерна. [...]

Д.І. – А скажіть, яким було господарство Вашої сім'ї в роки Вашого дитинства? У Вас велике було господарство?

К.О. – Ну, коровка і все...

Д.І. – А як в селі з'явилися перші колгоспи?

К.О. – Ну, організовували. Були ж такі люди, які організовували. Були. Це ще нам в школі приказували, що в сім'ї хорошо буде жить. А воно, бачиш... [...]

Д.І. – А люди добровільно йшли до колгоспу?

К.О. – Всякі були, а як поняли вже, що лучше в колхозі, пішли всі. А тоді були багаті. От сьогодні веде конячку, а завтра пішов, забрав. А біднячки будуть работать, працювать. [...]

Д.І. – А коли почалось розкуркулення в Вашому селі? Розкуркулювали людей?

К.О. – Да-а-а... Було. Но я це не скажу, бо не запомнила. Були, розкуркулювали. Гнали їх на Соловки, де... Це я чула, но не знаю. [...]

Д.І. – А Ви пам'ятаєте Голодомор 32-33-го років? Що говорили про причини?

К.О. – Ну, конешно, помню, бо сама пережила. А я розказую, що бурячок, капусточка, гарбузик. Оце було. Кукурузочка, ячменний хлебчик був.

Д.І. – А як люди з голодом боролися?

К.О. – Ну, як боролися? У кого була коровка, той вижив. А в кого не було коровок, той пропав. [...]

Д.І. – А забирали зерно та худобу? Вилучали?

К.О. – Було таке, було. У голод навіть квасолі в горшочках ховали люди. І то забирали. [...]

Д.І. – Так люди приховували їжу? Ховали їжу від тих, хто намагався її забрати?

К.О. – Ховали, конешно, ховали.

Д.І. – А чи чули Ви про «Закон про п'ять колосків»?

К.О. – Я не помню вже.

Д.І. – Ну, коли забороняли збирати на полях.

К.О. – А-а-а... Чула. Збирали. Збирали люди тоді. Ганяли, ганяли. Це правда.

Д.І. – А забирали до тюрми цих людей, які збирали?

К.О. – Да, да. Це було дуже давно.

Д.І. – А знаєте Ви випадки жебрацтва в ці часи?

К.О. – Були.

Д.І. – А як ставилися до них? Допомогали?

К.О. – Хто подасть, а хто ні.

Д.І. – А чи можна було покинути село? Поїхати кудись, щоб вижити?

К.О. – А куди ти поїдеш?! А де ж ти там будеш жити? [...]

Д.І. – А чи існували в ті часи базари чи місця, де можна було купити продукти або поміняти?

К.О. – Були, були. Продукти. На що їх купиш?!

Д.І. – А Ви не ходили їх міняти?

К.О. – Не було на що їх мінять.

Д.І. – Де, по-вашому, людям легше жилося під час голоду? В селі чи в місті?

К.О. – Не знаю я, як же було тоді в місті. В селі, конешно, у кого коровка була, у кого город був. Може, було і легше. Не знаю.

Д.І. – А не знаєте, скільки людей померло під час голоду в селі?

К.О. – Гадки не маю. Скільки, я не скажу, але багато.

Д.І. – А Ви не знаєте, яку офіційну причину смерті в документах писали? Писали, що від голоду чи щось інше?

К.О. – Та які тоді документи були? Заховав, закріп і все. Який документ?! [...]

Д.І. – А чи допомагали люди один одному під час голоду? Ділилися продуктами?

К.О. – А чим же я поділюся, як у мене немає нічого? Я б рада поділитися, так у мене немає нічого. [...]

Д.І. – А потім в Вашій родині згадували про голод?

К.О. – Да. Часто згадували.

Д.І. – А чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го? Після війни голод пам'ятаєте?

К.О. – А чого ж? У мене дітки народилися в голод. Не 46-й, а 48-й. Оце був голод. Тоже.

Д.І. – А про голод 21-го року?

К.О. – Ну, це мені було... Я ж 18-го. Не помню. Кажуть, що в 21-му був голод, а я не пам'ятаю. [...]

№ 93. – 2009 р., січень 9. – с. Обіточне Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дузенком Василем Сафроновичем, 1926 року народження, мешканцем с. Обіточне Запорізької області, проведене Дерман Іриною Петрівною (БДПУ).

Дерман І.П. (далі – Д.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові.

Дузенко В.С. (далі – Д.В.) – Дузенко Василь Сафронович. 26-го года рожденія.

Д.І. – А якого числа?

Д.В. – 27 сентября.

Д.І. – Якої Ви національності?

Д.В. – Українець.

Д.І. – А де Ви народилися?

Д.В. – В Обитошній. Тут в селі ж.

Д.І. – Яка Ваша професія і освіта?

Д.В. – Камєнщик.

Д.І. – А освіта?

Д.В. – А освіта – сім. Ранше ж не було такої освіти, як щас.

Д.І. – Як звали Ваших батьків?

Д.В. – Дузенко Сафрон Нестерович і Дузенко Софія Івановна.

Д.І. – А діда й бабу?

Д.В. – А діда я не помню і бабу. Я знаю, шо він у голодовку, привезли його, замерз десь там у степу. А як їх було хфамілія, я не знаю.

Д.І. – Якої вони були національності?

Д.В. – України.

Д.І. – А звідки родом Ваші предки?

Д.В. – Та вони отсюда. Вони тут родилися. [...]

Д.І. – А яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Д.В. – Ну, як? Корова там, телиця чи бик, чи що там. Город. Так, як і шас, оце сіяли там. Не багаті були. У батька була кузня своя. Він виробляв тачанки і возив кудись в Крим аж продават. У його харашо брали. Він хороший мастер був. [...]

Д.І. – А коли почалось розкуркулення в Вашому селі?

Д.В. – Ну, це в 30-х годах отам. У нас розкуркулили дядька Петра ж. Забрали в його корову там, коней, у його були. А так нічого в нього не було. А тоді по-сусідски там у нас розкуркулили. Вони бєдно жили, но то надо було так робить. Приїхали ноччю, повкидали дітей у сані, подушками понакривали і вивезли отуди на могилу. Там село воно ж тянулось далеко туди. Там десь вигружали їх. Я не знаю. Ото таке розкулачення. Розкулачення – воно було ото просто грабьож, а не розкулачення. Шо то за кулаки тоді були, як він робив, шо прогнивала у його рубашка. Заробляв... Одна коняка чи дві було. Хіба то куркуль? Оце шас куркулі, по шість машин держе. [...]

Д.І. – Чи пам'ятаєте Ви голод 32-33-го років?

Д.В. – Та трохи так то... Ну, в нас він не дуже був, щоб голод. Так, як шас називають. Хай там... Люди приїзжали із того, з Донбаса, міняли у нас, ну, там костюми, там отрези разні там, на шо вимінювали. Був голод. Він кругом тоді був. В Росії був, у Україні був, Білорусії. Він кругом був.

Д.І. – А що говорили...

Д.В. – Но я не помню, так, як шас розказують, шо там лежали трупи, складали, той, в штабеля. Цього не було, й не чув я такого. Це вже повидумували тут.

Д.І. – А що говорили про його причини?

Д.В. – Ну, то, шо неврожай був. І в Росії не було тоді врожаю, і в нас не було. Тоді кругом було... А як у 47-м году був голод? Тоже ж Росія голодувала і ми голодували. У Росії двісті... Я у Хабаровску був, двісті рублів хлібина була. Десять рублів такий кусочок [показує на пальцях який саме – відстань між великим і вказівним пальцями]. Кругом голод був тоді. Ну, тоді якось не той, люди не мерли так, як тоді в 33-м. Це того, шо уже

набралися опита, начали закупать там, мо, за границею. Тоді люди вижили. А тоді, бач, багато людей погинуло.

Д.І. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

Д.В. – А чорті. Я не... Не помню я цього. [...]

Д.І. – А як відбувалася посівна під час голоду? Де брали зерно?

Д.В. – Ну, де? Государство давало. І сіяли. У людей, у кого було поховано. Тоді ж отбирали, той. Поховано було, викопували там і сіяли вручну, того що раніше не було там тракторів, як щас. Коровами сіяли.

Д.І. – А що люди сіяли в себе на городі?

Д.В. – Нічого дома не сіяли. Картошку садили, гарбуз там то, цибулю.

Д.І. – А хто забирав зерно і худобу? Як це відбувалося?

Д.В. – У той... Та як приходять, забрали корову і повели. Як у дядька Петра прийшов той, як його хфамілія, забувся, забрав корову, каже: «Вас розкуркулили». Довів осюди до моста, вона розтелилася, зимою в отаке время. Шо то за розкулачуння, як у його нічого не було?! Хіба то кулаки?!

Д.І. – А як вони аргументували свої дії? Ті, хто забирали.

Д.В. – Та вони «Харашо, – кажуть, – це».

Д.І. – А куди звозили все це?

Д.В. – Собі забирали. Нікуди його не звозили. Хто розкуркулював, той і забрав.

Д.І. – А що було з тими, хто не хотів віддавати?

Д.В. – Висилали його десь туди, як воно називалося, та осюди, де Стівбова тут ото. Там був дом і отуди, там Маслаченко. Знаєш, де Маслаченко? Во. Оце там був дом у його, сарай там. І вони туди звозили їх. А куди їх відправляли, ніхто й досі не знає. Їх немає вже живих. І тоді ніхто не знав, де вони подівались. Мо, порозстрілювали.

Д.І. – А чи відомо Вам про «чорні дошки»? Куди записували...

Д.В. – Ні. [...]

Д.І. – А чи відомі Вам випадки приховування їжі під час голоду?

Д.В. – Не знаю. Це ж якби їздив десь та бачив. У нас було батько вийде з ружьом, а в нас було свіріпи багато на тому, зимою на городі і тих, горобців, повно. Він як вистреле, штук сто вб'є, і ми сидим, скубемо. Поскубли, мати тут то поварила. Як галушки їмо. Цибулю жарили чи то варили, буряк пекли і так і їли. Виживали. Лободу. Ми крали яйця гавичі. Той лазили по

тому, яйця їли. Всього було. І лободу, все на світі. Так люди і виживали потроху.

Д.І. – Це майже всі, да, так харчувалися?

Д.В. – Ну, а як же! Ну, може, хто й був так тихенько. Тоді ж не показували. Строго було на счѣот цього.

Д.І. – Чи чули ви про «Закон про п'ять колосків»?

Д.В. – Шо судили?

Д.І. – Ну, не дозволяли збирати зерно.

Д.В. – Ну да, було. Було уловлять на тому і судили. По десять год давали. Тоді строго було на цей счѣот.

Д.І. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Попрошайки. Хто просив милостиню ходив?

Д.В. – Були, конешно. Багато людей. Ну, от, як у селах, допустім, у нас... Ми трошки лутше жили. Прийдуть, там мати або батько дасть, який кусочок єсть. Нема – значить, нема. Чи картошину там. Багато було таких.

Д.І. – А як до цих жебраків відносилися?

Д.В. – Та так же, як і до людей. Шо з його возьмеш, з того жебрака, як у його нема нічого? На шо їх...

Д.І. – Звідки були ці люди?

Д.В. – Та й з Донецька, і з Харькова. З Токмака, з Верхньо... З того, з Большого Токмака. Багато з городів там їздили. Тоді з городів їздили більшість в села, то шо вони знали, шо в селах єсть там трошки хоть шо... Може, картошину яку там випросе.

Д.І. – А чи можна було покинути село і піти на пошуки їжі і роботи?

Д.В. – Ну, я не знаю цього. Чи можна було, чи не можна. Це ж у їх там закони були, чорті-які там закони...

Д.І. – А чи були в селі ті, хто не голодував? Як вони жили?

Д.В. – Та всі голодували, навро. Не було таких, щоб то, то шо я не знаю таких. Я, скільки я тут жив, отож у голод, стільки і голодували всі. То шо воно голод захватив усіх. Так, як щас оця економіка усіх захватила. Так і тоді голод.

Д.І. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

Д.В. – У нас тут ні. У тому, у Попівці був базар, туди люди ходили, там продавали. У городах були базарі. [...]

Д.І. – А як в цей час виживали люди в селі? Де легше жилося людям: в селі чи в місті під час голоду?

Д.В. – Конешно, в селі. В городі там шо він заробе, піде – нема за шо й купить. А в городі... У селі там то картошина, качан, то те, то те, так і переживали люди.

Д.І. – А не знаєте, скільки людей померло в селі під час голоду?

Д.В. – Не знаю цього.

Д.І. – А яку офіційну причину смерті вказували в документах?

Д.В. – Та греці. Це ж доктора там указували.

Д.І. – А що робили з померлими під час голоду?

Д.В. – Ховали. На кладбищі ховали ото.

Д.І. – А якщо після смерті батьків залишалися діти, що з ними робили?

Д.В. – Та смотря які діти. Як малі діти – забирали у детдомики, тоді ж були то... А як здорові, вони вже або в город виїжали, або тут жили. [...]

Д.І. – А як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалося в селі?

Д.В. – Ну, шо, так вони й пояснювали, шо голод, ми тут ни причом. Так і так. Як неврожай, шо вони можуть пояснить? Неврожай та і все. І то неврожай був, та елі-елі набирали на посєв.

Д.І. – А як самі люди пояснювали ці події?

Д.В. – Ну, так же само. Засуха.

Д.І. – А чи змінилося Ваше повсякденне життя під час голоду (дозвілля, свята)?

Д.В. – Та ні, тоді не дуже святкували. Тоді придержувалися якось. Ну, воно ж голод. Їсти хоче, а там на танці йти чи шо? [...]

Д.І. – Чи з Вами не жили дід і баба?

Д.В. – А ні, баба не жила. Вони померли ранше. Я їх... Оце діда знаю, шо він у голодовку помер. Його привезли на санчатах, він десь ото коло Трьох могилок захолов. А бабу я не знаю, де вона ділась. Про бабу... Вона так померла, її заховали. А діда... В голодовку він помер. [...]

№ 94. – 2009 р., січень 21. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Шевченко Неонілою Стефанівною, 1913 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Хайло Оксаною Анатоліївною (БДПУ).

Хайло О.А. (далі – Х.О.) – Ваше прізвище, ім'я та по батькові?

Шевченко Н.С. (далі – Ш.Н.) – Неоніла Стефанівна Шевченко.

Х.О. – Якої Ви національності?

Ш.Н. – Українка.

Х.О. – Дата народження. Коли Ви народилися?

Ш.Н. – Двадцять... двадцять восьмого... двадцять...
тринадцятого октябрю 1913-го року.

Х.О. – А де Ви народилися?

Ш.Н. – В Берестовій.

Х.О. – Яка Ваша освіта та професія?

Ш.Н. – Яка в мене професія?! Шо попало, те й роблю.

Х.О. – А освіта?

Ш.Н. – Ніякої немає. Я в школу не ходила. Нас же в школу не
отдавали тоді. [...]

Х.О. – Яким було господарство Вашої родини, коли Ви були
малі?

Ш.Н. – Було мені 12 год, я вже на степ їздила... із батьком. Були
в нас воли, коні були, усе хазяйство було в нас. І косіла була, і
дреля була, що сіять, і букарі були, і віялки були, й ті, що віяли,
молотили зерно та віяли зерно. Тепер же на тік, а тоді віялки
крутили, віялки були. Віялки були, і коні були, і воли були, і
брички були, і гарби були ті, що возили, косили та возили оті
снопи снопів, тоді, як возили та молотили дома кінями.

Х.О. – Як з'явилися перші колгоспи у селі?

Ш.Н. – Як з'явилися – тоді вже батька не було, батько вмер у 27-
му року, а ми вступили в колгосп в 30-му року, записали нас.
Забрали в нас все чисто. Прийшли й забрали. Уже батька не
було, а вже в нас одна конячка осталася, корова осталася, свиня
поросна осталася. Це все позабирали в колгосп. У колгосп нема
в нікого; в сусідів забрали все і в нас все забрали.

Х.О. – А хотіли люди йти добровільно до колгоспів?

Ш.О. – Добровільно ми пішли, що нас осталося... Батько вмер у
27-му року, а нас осталося п'ятеро... дітей у матері. Ну, що ж?
Ми самі не косили, а люди нам косили, давали. Ото у нас брали
дрелю, брали там то що..., брали та косили, і собі й нам косили.
Ото так ми робили, а тоді вже, як батько вмер, записалися ми в
колгосп в 30-м року. Вони приїхали й забрали все: й конячку ту
взяли, й свиню взяли поросну. Корову тільки оставили нам та і
все. А те все забрали в мучту, що було там, все, і косілки, ну, все
забрали, чим ми робили.

Х.О. – А що було з тими людьми, які не хотіли йти до колгоспу?

Ш.Н. – Вивозили їх у степ. Забирали їх, усе з хат вигонили і вигонили їх у степ. А вони тоді десь у городах ходили, десь поступали там шось, шось там хатки собі десь у землі виривали і жили. Ходили там уже робили, я ж не знаю... [...]

Х.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? Кого розуміли під цим словом?

Ш.Н. – Нас... ми не куркулі були. Батько як вмер, так в нас позабирали все, а тільки багато було в дворі постройки, а мати осталася вдова одна, і вони приходили і забирали. «Ото, – кажуть, – куркульське». Так яке ж воно «куркульське», коли у нас позбирали усе чисто?! Уже ми осталися без нічого. Одна коровка осталася. А прийшов нам один чоловік і сказав: «Наталко, вибирайся хоч ти й ноччю вибирайся: тебе прийдуть вивозить». Так мама ту коровку продали та забрали, і виїхали в Донецьк до братів.

Х.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Ш.Н. – Конешно, що пам'ятаю! Це вже я у жидів служила. У жидів служила я за 6 рублів в місяць.

Х.О. – А що говорили про причини Голодомору? Чому він виник?

Ш.Н. – Осталися мама з дітьми меншими. Троє дітей осталось, вони ходили скрізь. Ходили десь, шось проміня, якусь бараклину промінять, щоб дітей прогодувать.

Х.О. – Ну, а чому, з якої причини виник взагалі Голодомор? Не знаєте?

Ш.Н. – Робили ми уже в колгоспі, ми робили, нам нічого, нам хліба дали. Ми робили, скільки нам було? 17 год чи 18 год мені, чи скіки було... Ми робили в колгоспі. Ми ноччю робимо, а старі наші матері додому їдуть, дома роблять ото із дітьми дома, а ми ноччю оставались і робили, й віяли, то молотили, то віяли. Опять тоді вони приїжджають, а ми отдыхаємо там. А додому нас не пускають. Нам там спечуть коржики якісь дома, привезуть, і там нам варили їсти.

Х.О. – А де брали зерно для посіву під час голоду?

Ш.Н. – Зерно брали де? Це вже в цьому году, а в тому году, у первом году, у 30-му году нам мало хліба дали, зерна мало дали. Робила мати тут у селі з дітьми у колгоспі вже, а ми на степу робили і у трьох робили. Я робила, менша сестра робила, і тьотка моя робила. Ото ми ноччу то віяли, то ото таке робили. І нам дали мало хліба. Сказали, що неврожай, і нам мало хліба

дали. Ми тоді... що нам робить? Пробували ще десь на роботу поступать. Вербував завод Ілліча, і ми завербувалися. А приходилось скрізь лазили й по горіщах, де хто, де які глечики, де що, й вибирали той хліб, зерно брали і сіяли городи. Уже колгоспів як не стало, позабирали в нас вже землю, і ті городи сіяли тоді. А де вони ще брали, ті старші колгоспники, не знаю. А в людей це так було. [...]

Х.О. – Під час голоду хто забирав зерно, худобу у Вас?

Ш.Н. – Забирали. У колгосп вони позабирали все. А зерна вони не брали, яке ж у нас зерно було вже? В нас ніякого зерна не було.

Х.О. – А куди вони це все звозили і що вони з ним робили, не знаєте?

Ш.Н. – Куди звозили... І сіяли, і скільки ж вони наберуть того зерна, як його же не було? А де вони його дівали, де вони його, не знаю я. За це я не скажу. [...]

Х.О. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

Ш.Н. – [Замислилась]. Що це таке? Не знаю я цього. [...]

Х.О. – Відомі випадки переховування їжі? Люди ховали їжу?

Ш.Н. – А як же?! Ховали. [...]

Х.О. – «Закон про п'ять колосків». Ви про нього чули?

Ш.Н. – Чули, ну, що... Судили їх.

Х.О. – Як виживали люди під час голоду. Що вони їли?

Ш.Н. – Усе їли. І лободу їли, і просо мололи та їли. В ступі набивали та кашу їли. А ми сіяли і за дрелями ходили. Ще при колгоспі вже були такі дрелі, як і зараз, бігали. А прийдеш додому, а нема нічого і з'їсти, так ми що робили: біжимо за дрелю по 12 душ, за дрелю. Було вже тоді, це вже при колгоспі, я ж кажу, служила. А що ми там їли? В хазяйки було хорошо. Хазяйка... і хліб був, і все було в хазяйки. Підеш на базар, хазяйка принесе, ізготовиш... і в хазяйки служили. Вона платила первий місяць платила 8 рублів, на другий місяць 9, а на третій місяць 10. Я й стірала, я й прибирала, я й нянчила дітей, усе чисто робила. Я 10 рублів получала за місяць.

Х.О. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва під час Голодомору? Були жебраки?

Ш.Н. – Були. Багато людей таких, що просили ходили. І пухли. І хто на роботу не ходив та оставався в колгоспі, й цього було їм.

Х.О. – А як ставились до цих людей, які просили?

Ш.Н. – Хто дасть, а хто не дасть.

Х.О. – А звідки ці люди були?

Ш.Н. – Берестянські. Ну, ось немає й воно не робило. Чи там, мо, не годне робить було, тоді були, ходе, просе, даси шо-небудь: чи хліба кусочок, чи шо.

Х.О. – Чи можна було покинути село і перейти піти до другого міста у пошуках та роботи та їжі?

Ш.Н. – Ну, ми ж бросили колгосп, хату бросили, все бросили і прийшли ж уже, поїхали ми в город, а мати поїхала в Донецьк з дітьми, а я в город поїхала і служила опять в городі.

Х.О. – Були такі люди, які не голодували?

Ш.Н. – А хто їх знає такі?! Та де там вони були?! В селі не було таких.

Х.О. – У цей час були базарі, місця, де можна було щось купити, вимінити?

Ш.Н. – Були базарі, так я не знаю. Я вже 30-м году була вже в городі, на... уже служила, на строїтелів служила. От хазяйки пішла і служила на строїтельстві. Це в 30-м году голод був дуже великий. Було багато пухлих привозили, там якихось людей убирать. Нас було у бригаді по 60 душ.

Х.О. – Як у цей час виживали люди у селі? Де, по-вашому, легше жилося: в городі чи селі?

Ш.Н. – Ну, в селі тоді ж не давали хліба, а в городі годами служила, як приїхала в город в 30-м году, так приїхала, в яком, в 40-му году приїхали жити. Ми ж поїхали в Донецьк тоді.

Х.О. – Скільки людей померло в населеному пункті?

Ш.Н. – Багато людей вмерло [засмутилася]. Ото як привезуть... У бригаді ми ж були, по 60 душ було. Байрак здоровий був, а з боку був виритий. Привозили мертвих, і больних привозили, і скидали їх у кучу, тих людей, а де вони їх дівали, не знаю. [...]

Х.О. – У Вашій родині згадували Голодомор після того, як він закінчився?

Ш.Н. – Ну, а як, конешно, мати згадувала. З дітьми з трьома ходила, поступала на роботу. Сократили, ніде жить було. Вони переїхали в Донецьк. Тут із села тьотка пише: «Наталко, їдь уже додому, уже тут лучше стало». А хату... приїхали, а хату розгрибли, і двері познімали, і вікна повитягали, і в хаті там уже жили, і перевернули все, стоїть хата розкрита наша. Ми жили в тьотки, в сестри жили, поки трохи переночували. [...]

Х.О. – Що Ви пам'ятаєте про голод 46-го року, розкажіть докладніше.

Ш.Н. – Ну, як, їздили ми на степ, по 20 душ на бричку. Дві брички нас вивозять. [Замислилась]. Трактора тоді вже були, вже були тракторці маленькі, на тракторах уже робили. Зерно вивозили, а нас дванадцять душ було чи скільки за дрелями ходить. Одна дреля, друга, третя, а ззаді борони. А додому прийдеш – нема чого з'їсти, мало хліба було, коржика спечу чи шо... Давали мало. Так ми шо, оце дванадцять душ, а ті дванадцять душ віддыхають. А ми кругом оббіжимо кругом, у край та з краю, а ті здорові були, от дороги до дороги були. Ну, за дрелю, за своєю дрелю біжу і дивлюсь, откриваю дрелю, розгортаю, щоб воно сіяло, бігло. А мені треба у карман узять шо-небудь, а у карман я не возьму. Так ми чулки скинемо, так це було я і всі, чулку скинеш та біжиш за дрелею і гребеш. Трошки розгребти, щоб там бігло і сіяло, і собі треба. Трошки приб'єш те, шо викидає зерно, щоб менше зерно бігло, трошки собі, щоб зерно бігло собі, щоб не було огріхів, і нагребу собі у чулку, ну, отак скільки собі в чулку нагребу. Де ж її діть? Біжиш. Тут дреля, а тут борона ззаді. Як же мені? За мною борона уже. Як же мені вискочить? Ну, як-небудь вискочу, змотаю, змотаю оту, щоб і тракторист же не бачив. Та усі ці за дрелею біжать. І так оце вискочить, вигребеш, ямку пригорнув, устромиш там якусь лозинку чи шо-небудь і опять біжиш. Як же мені вскочить туди, через борону перескочить і туди далі доскочить? І там же сіє чи не сіє. Було ж, і таке було: прибіжиш, розгортаєш. А тоді ноччю треба ж цю чулку взять. Як ноччю я ж не возьму, бо мене ж будуть трусить. І додому їдеш – трусять. Будуть трусить же ж, будуть трусить, будуть судить мене. Як же мені ту чулку взять? Збираємося, додому їдем. Так їдем – нічого не берем, додому приїзжаєм – уже смеркає. Давай же іти, де ж ту чулку загорнув. Нам Бог показував, де наші чулки були. Оту-то я сіла, ось бігла я. Уже вечіром темно, ось тут бігла я, отут сіла, ага, оце ж вроді моя. Одгорнула чулку, додому принесла. А мама з утра ізкруте мукички, і шо-небудь спече мені на степ. Отак ми робили, отак ми сіяли. [...]

№ 95. – 2009 р., лютий 9. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Писанець Марією Василівною, 1914 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Хайло Оксаною Анатоліївною (БДПУ).

Хайло О.А. (далі – Х.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові. Прізвище дівоче.

Писанець М.В. (далі – П.М.) – Дівоче Писанець Марія Василівна.

Х.О. – А якої Ви національності?

П.М. – Українка.

Х.О. – Коли Ви народилися?

П.М. – В 14-м году, от тільки число – це вже я не знаю... 20 дікабря 1914-го.

Х.О. – А де Ви народилися?

П.М. – Де народилась? Село Успеновка. Де оце, як воно називається, де колхоз чи як він, «Перемога», ото там родилася.

Х.О. – А Ви десь навчалися? В школу ходили?

П.М. – А як? В детдомі я була.

Х.О. – Скільки класів Ви закінчили?

П.М. – Я закончила чотирі.

Х.О. – І якусь професію здобували?

П.М. – Ніякої в мене професії не було. Робила по наряду так з людьми. [...] Мені ж п'ять год було, як я сиротою осталася.

Х.О. – А з якого часу Ви в Берестовій живете?

П.М. – В Берестовій з якого часу? З 48-го і по цей день. [...]

Х.О. – Яким було господарство Вашої родини, коли Ви були малі? У вас там земля, город, худоба?

П.М. – Та ні, детка. Як ми були малі, городу в нас було. Ми бідно. Тато мій робив у шахті, а нас було п'ятерко. Ми дома жили, з городу там. На городі ніколи не оралось там, нічого, як дерево оце було. Оце я помню. Це у «Перемозі», в «Перемозі».

Х.О. – А люди хотіли йти в колгосп чи не хотіли? [...]

П.М. – Хотіли, люди йшли в колхоз.

Х.О. – А що було з тими, хто не хотів йти?

П.М. – Нічого. Не заставляли, но вони йшли, як оце об'явили колхоз, усе поздавали. Селом легше було, чим їм самотнім жити, а легше було, як вони у колхозі стали. Пішов, наряд получив і роби.

Х.О. – Коли розпочалося розкуркулення у селі?

П.М. – Розкуркулювання? В яким же це году було, га? І папаня мій був, розкуркулювали, знаю. А в яким году оце... [...]

Х.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

П.М. – Пам'ятаю.

Х.О. – Що говорили про його причини? Чому він виник?

П.М. – А я знаю? Ми були в комуні, а по якій же причині, я тобі й не скажу. Уже я доросленька, уже я работала, у комуні, в столові, в Смірнові. Так я знаю, що до нас голодні приходили і вмирали коло шаплика, де ми зливалися, такий сильний голод був. Но у нас, у комуні, не було голоду. По двісті грам давали за кожним разом, столовка була там.

Х.О. – Як відбувалась посівна, коли був голод? Де брали зерно, щоб сіять?

П.М. – А, привозили. Зерно привозили, щоб було чим посіять. Зерно привозили. Чи государство, чи як, уже я тобі не скажу. А не було, а привозили зерно. Я помню.

Х.О. – А що люди сіяли у себе на городі?

П.М. – На городі – у кого що є. Хто що доставав, а що хто. Сіяли, картоплю садовили, ото таке. У кого не було сіять, не сіяло. То картоплю, ну, що в кого є, те й садовили. [...]

Х.О. – А зерно забирали у Вас?

П.М. – А зерно... та зерно у кого було, може, й давали. За зерно я не помню. Яке в нас тоді було зерно? Ми ж столові їли, зерна ми тоді не получали. [...]

Х.О. – Чи відомо вам про «чорні дошки»?

П.М. – А що це таке? [...]

Х.О. – Чи відомі Вам випадки переховування їжі під час голоду?

П.М. – Ну, я ж, детка, кажу, у нас голод як був, так ми ж... столова була в комуні, так ми всі в столові харчувались. Так що там? Давали нам тричі на день по двісті грам хліба, от, усім. Люди у нас в комуні не мерли з голоду. Хоч потроху, а столовка була.

Х.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

П.М. – Не знаю я цього. Не чула, що воно. За п'ять колосків, ну, це не за п'ять, ну, це було. Було. Бутилку нашли. Ми їхали із степу і бутилку найшли пшениці. Захована. І за бутилку три годи дали. Пшениці бутилочку взяли там. А нас перестрів один ще й каже: «Будуть трусить. Ховайте, в кого що є». Ну, ми на гарбі сиділи, ну, ховали так. Ну, вони найшли в бутилках – і по три годи. Ну, тоді по три годи не було, отпустили їх. І Дунька тоді була, Безуглова, оце за бутилку пшениці.

Х.О. – Як виживали, чим харчувались під час голоду? Шо їли, коли голод був?

П.М. – Ну як, що? Я ж кажу: ми в столові були. Різали скотину вони, м'ясце потроху було. А картоплю тоже копали, там, де

була трохи картопля своя. Оце вже я помню, що ми ходили копати картоплю. Оце вже помню. Свої було.

Х.О. – А жебраки були? Люди, які просили їжу, були такі?

П.М. – Канешно, були. А як! Я ж тобі... приходили до шаплика, коло шаплика вмирали. [...]

Х.О. – А коли був голод, можна було покинути своє село і піти до сусіднього на пошуки їжі та роботи або піти в місто?

П.М. – Не знаю, може, як воно тоді скрізь таке було, отаке голодування. Так що, може, хто куди і йшов. За це не знаю, ми тоді були всі в комуні.

Х.О. – Чи були в селі такі люди, які не голодували?

П.М. – Може, й були. У кого багато було, видно. Ну, шукали. По городах ходили, штампелями, і били, шукали, мо, хто закопав. Оце я помню. По городах ходили, і це такі ті, жилізні, й вони ото шукали тим.

Х.О. – Чи існували в цей час базарі?

П.М. – А грець його знає. Ми ж жили там... Аби в городі, в городі, може, й були, а в селі не було. [...]

Х.О. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

П.М. – Оце в комуні я й не помню, щоб хто з голоду мер. Ми ж у столові їли, так я... все равно давали, хоч 600 грам на день хліба давали. Так що в комуні ніхто не вмирав з голоду в 33-м году. Понятно? [...]

Х.О. – Ви після цього, як голод закінчився, Ви його згадували, що він був, чи не згадували?

П.М. – Ну, да. Ну, конешно. Як же не згадували?! Боже сохрани!

Х.О. – У зв'язку з чим? Ну, чому Ви згадували?

П.М. – Ну що ми в комуні були. Що в комуні ніхто з голоду не умер. Оце був тоді авторитет. Понімаєш? Хоч потроху, ну, нам, нам давали їсти, приварок і хліба по 200 грам, по 600 грам на день. Оце ми були оцим довольні, що ніхто, ніхто не вмер із голоду. [...]

Х.О. – Згадуючи минуле, скажіть, чи необхідна була церква людям у 30-40-і роки? Коли був голод, війна, потрібна була церква?

П.М. – Да. Всьо равно люди холили.

Х.О. – А навіщо вона нада була?

П.М. – Ходили, молились. Оце як дощу довго як не було, так ходили на степ, до криниці із батюшкою. І там правив батюшка, щоб дощ був. [...]

№ 96. – 2009 р., серпень 6. – с.Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Линник Марією Іванівною, 1921 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Хайло Оксаною Анатоліївною (БДПУ).

Хайло О.А. (далі – Х.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові. Прізвище дівоче.

Линник М.І. (далі – Л.М.) – Дівоче? Ну, Линник Марія Івановна.

Х.О. – Якої Ви національності?

Л.М. – Українка.

Х.О. – А коли Ви родилися?

Л.М. – Коли народилася? 3 январа 21-го году. 1921-й год.

Х.О. – А де Ви родилися?

Л.М. – Тут, у Берестовій. [...]

Х.О. – Яка Ваша освіта та професія?

Л.М. – Професія – колхозниця. [...]

Х.О. – А скіки класів закінчили?

Л.М. – Чотири. [...]

Х.О. – Тепер запитання про голод 32-33-го року. Яким було господарство Вашої родини, коли Ви були маленькі?

Л.М. – Ну, 33-й, 32-й – це скіки мені було? Десять год? Даже більше. Ну, хай в 33-му чи 32-му, дома в нас була коняка. Одна, знаю, коняка була. Корова була. А тоді, як началися колхози, забрали коня в колхоз, о, а нас було четверо уже тоді, в те время. [...] Ні, нас... ну да, четверо було, даже п'ятеро, п'яте вмерло маленьке. А тоді сидимо ми ж в хаті на лаві, в вікно всі заглядаємо (ото ж я й жила в тій хаті, де Линники), сидимо ми на лаві, заглядаєм у вікно, а приходять, вже я не знаю, хто з мужиків, зайшли в конюшню, забрали корову і повели, а ми сидимо та плачемо. [...]

Х.О. – А як з'явилися перші колгоспи у селі?

Л.М. – Ну, ото ж так і з'явилися. Начали в людей коні забирать, начали людей в колхоз зводить. І оце вони уже хазяйнують, у них свої коні є. Брички забирали в людей, о, ну, а потом й корови забирали. Були корови... Ну, а тоді я вже не помню: чи

корову отдали чи ні. Знаю тіки, як оце бачу, ми сидимо, у вікно дивимось, я сама старша, плачу, ой, забрали корову й повели і все.

Х.О. – А чи хотіли люди добровільно йти до колгоспу?

Л.М. – Були такі, що хотіли. Були.

Х.О. – А що було з тими, хто не хотів?

Л.М. – Ну, заставляли. Шо ж було? А що тобі сказати, що було? Ну, за шию не брали й не вели, а вобще-то заставляли. А хто не йшов у колхоз, а 33-й год, ті померли. Хто не пішов у колхоз, ті померли.

Х.О. – Коли розпочалося розкуркулення у селі?

Л.М. – Ну, я тоді ще мала була, ну, а помню. Оце ж розкуркулення було 33-й, 32-й чи 4-й, оце оці года, може, й 30-й, мо, й 29-й, це вже дуже не помню. Ну, знаю, що розкуркулювали, і знаю оце, що дівчата тоді які були, вони служили, заробляли гроші, у них була одежа, у них забирали одежу, і торги були, й продавали. Бо я помню, що ми були як голі й босі, а батьки наші, мої, на торгах купляли то спідницю якоїсь отієї багатої, то шо, а тоді нам із того платячка шили. Ото таке. Ну, ото воно де-то в 30-й, 2-й, 3-й, 4-й год. Оце ті года. [...]

Х.О. – А коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Л.М. – Та тоді, як начали розкуркулювать, тоді і почула, а коли – точно не знаю, скіки мені тоді було? Це аби я була годів 20...

Х.О. – А кого розуміли під цим словом? Хто такий «куркуль»?

Л.М. – Ну, розуміли те, що куркуль багатий. У нього й хліб білий, і всього повно, а в нас немає нічого. У нього молотарка. Оце, де Линник живе, прицидатель, а я родилася у тім дворі, де живе Сергій Линників, ото в отім дворі я родилася, і в тім дворі я прожила до семи год, а оце, де Григорович построїв, тут жив багатий, Ди..., як його фамілія, забула. Багатий, в нього й молотарка була. Я в те время і молотарку бачила. Бо близько ж ми ж жили, підемо, а молотарка, я не знаю яка, коняка була чи одна, чи скіки, і коняку запрягали, коняка кругом ходила, а молотарка тоді робила, і не було видно те, шо воно мотором робилось. Ну, общим, це я не помню, ну, знаю молотарку дуже.

Х.О. – Чи пам'ятаєте Ви голод 32-33-го року?

Л.М. – А чого я не пам'ятаю?

Х.О. – Що говорили про його причини? Чому він відбувся?

Л.М. – Того що позабирали хліб увесь у колхозі, чи куди його позабирали, ото тобі і голод, ото тобі й причина. А ми шо? Малі були дома, лободу різали, рубали, сікли, у козан натоптували, чи ми їй мили чи, може, й не мили. Скіки це мені год було, а ті ще менші, батьки на роботі в колхозі були. А ту лободу ставили на плиту, наливали води, варили, а мати ввечері приходили, обдавлювали руками. Це вони як ходили на роботу, їм за п'ять днів кілограм, я не знаю скіки, не багато, ну, отак скіки [показує] муки давали у колхозі, і ото тією мукою пересипували ту лободу і робили коржикки, пекли. Ото таке ми їли, жили. А тоді листя, кашку, як дождали окацію, кашку, з кашки коржикки пекли. Напекли, а вони такі добрі, ну а солоденькі! І ми їх понаїдались та й рвали, затошніло: лобода солонна, а те солодке, і воно нам затошніло, шо ми ще й рвали. Оце я помню дуже, конешно. [...]

Х.О. – А шо люди сіяли у себе на городі?

Л.М. – Шо на городі в себе сіяли? Картоплю садили, буряк садили, капусту, ну, общим, шо нада для дому. Картопля, капуста, буряк, огірок, оце таке. Не було такого нічого вроді.

Х.О. – А хто забирив зерно, худобу під час голоду?

Л.М. – Хто? Такі самі люди, як і ми. Наші. Наші забирали.

Х.О. – А як це відбувалося? Як вони забирали?

Л.М. – Та прийшли, зайшли в конюшню, одв'язали й повели. І все.

Х.О. – Як вони забирали, що вони говорили? Навіщо вони це роблять?

Л.М. – Я цього не знаю. Не скажу. Ну, як, заставляли їх. Комусь же нада забирать, хтось же пішов добровільно в колхоз, хто за совєтську власть, той ходив і забирив, а хто не хотів – не дуже й давали, а однаково забирали; а хазяїн ноччю піде та вкраде, а вони на другий день придуть та опять заберуть. Ото таке було. [...]

Х.О. – А зерно забирали?

Л.М. – Та де, забрали все вони до грами.

Х.О. – І куди вони його дівали?

Л.М. – А відкіль я знаю? [...]

Х.О. – А що було з тими, хто не хотів отдавать зерно, худобу?

Що було з тими людьми?

Л.М. – Забирали і все. Було таке, шо закопували. Викопували ноччю яму, щоб ніхто не бачив, і закопували, оце зерно

висипали, о, а вони ходили з штирями такими і ширяли. Де намацають яму, одрили і те забрали, і все. [...]

Х.О. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

Л.М. – Як це? Не знаю.

Х.О. – Що було з тими людьми, які відразу пішли до колгоспу?

Л.М. – Робили в колхозі.

Х.О. – А у них забирали зерно?

Л.М. – А як? Позабирали вони всіх же зерно, а тоді, я ж тобі кажу, за п'ять днів як робиш у колхозі, за п'ять днів чи по п'ять кілограм, чи по скіки муки давали. І ото давали і ліпили лободу та муку, та й коржикі були. Тоді вже з 33-го на 34-й чи... мабуть, з 33-го на 34-й, як уродив хліб, як уродила пшениця, намолотили і дали нам, почали ми хліб пекти, їсти, поправились усі, а то були такі, елі ходили, ну, пухлі не були. Ходили аж у Соловки по гриби, і я ходила, що там мені там було, десять год. По гриби весною ходили, збирали десь, не знаю сама, де воно там.

Х.О. – Відомі Вам випадки переховування їжі?

Л.М. – Ну, що я тобі скажу? В нас нічого було переховувать. Шо ото заробили батьки, оте п'ять кілограм привезли, їли, потроху тягли, щоб на кожний день хватило, о, щоб зіпилась лобода хоч би. І все. А так переховувать, ну, не було в нас нічого. Ні лахміття не було переховувать, а корову, коняку не заховасш. Прийшли, забрали в конюшню та і все.

Х.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Л.М. – Ну, оце було, а що ж наша баба Марина, оце, де Линник живе, там, де я жила, баба була, ти знаєш, я тобі не знаю, видно ж, зерно була десь узяла чи що вона узяла, що її судили. Вона сиділа, не знаю, скіки... Забула, який год. Казанський город, далеко сиділа. Киралашева Фроська сиділа за бутилу пшениці, сиділа. [...] Сиділа вона. А Д[...] був комуніст старий чи чорті хто він був такий. Оце ж він заявляв і заявив на неї, і вона сиділа. Отут напротів Василя Полісвцевого жили Твердохліби, Ольгушка, що казали на неї: у неї дві дівчат малолітки, що вони тоже шось же брали, чи зерно на степу були та брали, чи шо, і оті дівчата малолітки і ті сиділи.

Х.О. – А чим харчувалися під час голоду? Що їли?

Л.М. – Ну, я ж тобі кажу: лободу їли. І було таке, ну, квасоля там, скіки вродила, жменя, потовчуть у ступці ту квасолю, ото суп зварять квасоляний, як начнеш шукать ту квасолю, хоч би

крупинка попала [засмутилася]. Ганяєш, ганяєш по мисці ложкою, а воно вода і все. Ото так і жили, тіки пухлі не були. [...]

Х.О. – Люди ходили по дворах, просили їсти?

Л.М. – Ходили. Ходили. Ходили, просили. Тіки як у кого що було, мо, й давали, а як не було, так що ти даси? Як мені попав на день коржик, так я ж не отдам, я ж сама голодна [засмутилася]. [...]

Х.О. – А звідки ці люди були?

Л.М. – Наші.

Х.О. – Чи можна було покинуть своє село чи місто і піти до іншого у пошуках їжі та роботи?

Л.М. – Ходили. Батько мій плотник був, ось у Ланцях строїли ферму у колхозі у 33-му, о, а він плотник був, і там ото ходив, був на роботі у тому колхозі, приносив додому то сиру, то шо. З ферми давали, щоб не повмирали ми з голоду. Було таке. Іди, де хоч, заробляй.

Х.О. – А були такі люди, які не голодували?

Л.М. – Були.

Х.О. – Хто це був? Як вони жили?

Л.М. – Комуністи оті. А я знаю, як вони жили? Хто комуністи – ті й не голодували, і ті, хто ближче до кладови жив, хто ближче до зерна був – ті й не голодували. То на кладові, то близько до кладови – ті не голодували, а такі, як оце ми, степ і дом, так що ж, землю гризти не будеш. [...]

Х.О. – Де, по-вашому, легше жилося: в городі чи селі?

Л.М. – [Замислилась]. Не знаю. Ну, конешно, під войну з города тікали сюди, а в 33-м не тікали, видно ж, лучше там було. А під войну, які наші люди були там, ішли у село, тоді, як кончилась война, опять тікають на город.

Х.О. – Скільки людей померло у селі під час голоду?

Л.М. – Не знаю. Багато. [...]

Х.О. – Що робили з померлими під час голоду?

Л.М. – Хоронили [засмутилась]. Хоронили, і було таке, оце отут, де поштаљйонша живе, та ззаду неї хата була, оця Танька наша, Балина, і ззаду хата була? і умерла дівчина. Одне вмерло, а друге таке, минути... через минуту-через дві і те вмере, і вони поклали його живе, а воно й засміялось, в труну, і так і похоронили [засмутилась]. А тоді, ось, де Горбуля живе, оце тут Полієвці жили, нашого свекра брат жив там. Він був, ну як, у

церкві дуже молився, не йшов у колхоз і сидів у допрі, і однаково не підчинявся, не йшов в колхоз, а тоді вже із допри як пустили його, так він в Маріуполі сидів, елі додому дійшов. Як йшов, я не знаю, і не знаю, скіки він прожив дома. Каже: «Як оце трохи полегша – буду йти в колхоз». Це ж наш батько, свекор мій, брат його, і наказував, що «йди в колхоз, що ж ти хочеш умерти, кому що ти докажеш?» А він каже: «Я трохи підчинюся і піду в колхоз». І ото він лежав дома не годний, і не годний син отого чоловіка, такий, як я, на год, мати, старший за мене був в те время, о... А наш свекор, вони ближче робили до начальства, не совсім, щоб дуже голодував... Ну, як, лободи не їли. І носили цьому дядькові Лукі їсти чи раз у день, чи два, що зварять, те й понесуть. І однаково, приходе дочка до нас і каже: «Тьотко, йдіть, батько вмерли». І вони ж пішли, дядька вділи того, як нада, а цей же син лежить і каже: «А ви тепер будете мені батьків пайок давати, той, що батькові носили їсти?» А вони (ця ж мати, моя свекруха) каже: «Будемо». І ото прийшла вона додому, мабуть, чи через час, чи, я не знаю, приходе й каже: «Ідіть, і Фанасій вмер». І померли ото обидва. Заразом сина й батька поховали [засмутилась]. Оце я тобі так, що знала, розказала.

Х.О. – А якщо після смерті батьків оставались діти, що було з ними?

Л.М. – Шо? Плуталися. Шо було з ними? Які умирали, а які виживали, якщо зуміли вижити. Тоді ж ото до весни як дійшло, тоді і грицики їли, і оту цвіріпу їли, і геркиркис їли. Посідаємо і сидимо, пасемося до самого вечора. А тоді і кашка почалася, почали їсти, а тоді почались жердельки, отакі маленькі [показує], почали їсти. Уже колхози... Розкуркулені двори були пусті, а в них садки були, ото там уже такі яблучка рвали. Почали їсти, більші стали, ті яблучка варили та їли. Понятно? Ото так і виживали.

Х.О. – Чи допомагали люди один одному харчами?

Л.М. – Ні. Та хто там помагав? Та Боже упаси! [...]

Х.О. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

Л.М. – Нічого. Хто там пояснював? Гребли кажен в свій карман та і все, аби йому прожити, а ти йому нада? [...]

Х.О. – Як потім і у зв'язку з чим згадували події голоду у Вашій родині? Згадували те, що було у 33-му році?

Л.М. – Та не дуже й згадували [засмутилася], бо його не хотілось і згадувать. Таке хороше можна згадать, а таке згадувать... Не знаю, чи згадували.

Х.О. – Чи пам'ятаєте ви голод 46-го року?

Л.М. – А чо я не пам'ятаю?

Х.О. – Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

Л.М. – Ну, шо? В 47-му не такий, канешно, був голод. Ми не голодували. Кусочок хліба всігда був. Не наїдені, но і не голодні були дуже.

Х.О. – А яка причина була цього голоду, в 46-му?

Л.М. – Тоже забирали хліб, а забирали хліб оце ж після війни. А забирали хліб. Я не знаю, я замужем була, чи вони забирали, та не було чого сіять у колхозі та сіяли, оце я вже не скажу. Не знаю. Ото така причина була. Шо дали колхози, а тоді забирали. [...]

№ 97. – 2009 р., квітень 15. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кретою Марією Єгорівною, 1922 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Бобро Оксаною Миколаївною (БДПУ).

Бобро О.М. (далі – Б.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Кретова М.Є. (далі – К.М.) – Кретова Марія Єгорівна, Кретова Марія Єгорівна.

Б.О. – А Ваша національність?

К.М. – Українка.

Б.О. – Дата Вашого народження?

К.М. – Яке народження? 1922-й.

Б.О. – Число та місяць?

К.М. – Август, август місяць.

Б.О. – Місце Вашого народження?

К.М. – Село Берестове, село Берестове.

Б.О. – Яка Ваша освіта і професія?

К.М. – Освіта: 7 класів я кончила. Слухай, шо буду казать я. 7 класів кончила я, потом я пішла, у Запорож'є поїхала. У Запорожжі провчилася три місяці в медичинському, а почалась війна, чи тобі... почалась війна. В 42-м році... Я була вже в армії, мене забрали, на фронт забрали, в армії була я вже,

забрали мене. 42-й, 43-й, 44-й, 45-й я була в армії. Тоді там вийшла заміж, приїхала додому, тут і родила дитину, ото така моя...Ну, що тобі казати...Був голод, голодали, трудно було жить в колхозі. Осталися ми без батьків, без батька, батько помер, мати було... четверо дітей нас було. Тоді я ото народилась в такім годі. [...]

Б.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства? Земля, город? Це в часи голода 32-33-го року.

К.М. – Ну, город був, так воно неврожай був. Город, земля, город, хата, оце подвір'я було наше, і город оце був. Ну, воно не вродило нічого.

Б.О. – А худоба, птиця була якась?

К.М. – Була, була. Значить, я тобі щас розкажу. Було, як ото ще после того года, после. Я вже забула, як воно, була корова в нас, поросся було, держали ми, вже после того як, батько вмер, осталися ми з матір'ю.

Б.О. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

К.М. – Ну, колхоз «Шевченко», перший раз був «Червоний орач», а другий оце «Шевченко», уже... а тоді колхоз «Шевченко», а тоді оце те. Підожди, от я уже забула, який колхоз.

Б.О. – Чи хотіли люди добровільно йти до колгоспів? Чи заставляли їх?

К.М. – Не, ніхто нас не заставляв.

Б.О. – Самі йшли?

К.М. – Самі пішли, батьки і ми всі в колхозі, і в колхозі робили всі чисто. Тільки батько... Мати робили, бо батько наш работав у Маріуполі, поїхав і там він і вмер, а мати осталася з нами, з чотирма дітьми, і работали ми всі в колхозі. Вона оце так бідували все время, все время бідували, потому що четверо дітей, ото таке. А потом, як появились колхозы, оцего, тоді пішли в колхозы, стали работати у колхозі мати, а ми, оцего, ми ще малі були, а підросали – начинали работати і ми. [...]

Б.О. – А були ті, хто не хотіли йти до колгоспів?

К.М. – Ну, люди, може, й були, хто не хотіли, ну, а ми пішли в колхоз, бо ми ж, мати з нами, дітьми, пішли в колхоз, бо ми бідні були, бідні були, поетому пішли в колхоз. [...]

Б.О. – А коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

К.М. – Ой, я не знаю, дєточка, от і не знаю я. [...] Нас не розкуркулювали, бо в нас нічого не було, а були такі зажиточні

люди, котрих розкуркулювали, ну, в нас нічого, ми бідно жили, не було нічого в нас. То коровка була... [...]

Б.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 32-33-го років?

К.М. – Пам'ятаю, канєшно, пам'ятаю.

Б.О. – А що говорили про його причини?

К.М. – Ну, що був неврожай, шо неврожай був, а тоді колхози... ще, мать, колхозів не було, от я уже не помню, дє точка [...].

Б.О. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

К.М. – Ні, нічого я... я знаю, шо як я голод був, і ми голодували. [...]

Б.О. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

К.М. – Ні, ми сіяли ото таке: картошка, ото такі, харчові, вобщім, а зерно не сіяли.

Б.О. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

К.М. – Забирали... ну, забирали, такі були, шо, як вони називалися, я не знаю, шо вони забирали під час голоду. Де прийдуть, де є там грама того, там у хаті найдуть пшенички чи там насіння, чи шо, і забирали, забирали. Такі були, як їх називали, я не знаю, забулася я. [...]

Б.О. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

К.М. – Вони самі забирають, вони самі попрогонять, ми і плакали, і все, а вони забрали. І стояло піввідеричка насіннячка, заховали в піч – і то забрали, полізли й забрали. Шо ми плакали і все, шо забрали і все, і пішли.

Б.О. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

К.М. – Не, не знаю я. [...]

Б.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

К.М. – Ні... як п'ять колосків візьме, так судить, чи шо воно... Було як время того голоду, як тільки шо возьмиш, так на степу чи колосків возьмиш, чи шо, так шо судили. Ну, ми не брали, а є такі, шо були, шо судили, значить, за як колоски брали там, крали в колхозі там, ідуть і нарвуть додому, щоб їсти шо було. За це судили.

Б.О. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

К.М. – Ой, Боже Господи! Де достанеш там капельку кукурузочки чи шо там трошки було, намелиш на машинці та коржиків напечеш. Лободу їли, лободу, грицики. Отак виживали. Виживали, потому шо нічого було їсти. Лобода та

коржики з лободи напечемо та їмо. Отак і виживали. В мене і сестричка умерла от голоду одна. [...]

Б.О. – Чи можна було покинути свою місцевість, село і піти на пошуки їжі та роботи?

К.М. – Ні, куди я піду? Я тут учілася поки тут, а в 39-м годі я виїхала у Запорож'є.

Б.О. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

К.М. – Не знаю я, ми малі були, нікуди не ходили. Не знаю я. Може, й були люди, канешно, которі зажиточно жили. Жили вони, ну, з батьками, так ті не голодували, як ми без батька голодували.

Б.О. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

К.М. – Та за що куплять?! Ні за що було куплять. Ото що є дома там – напечем коржиків із лободою. Ото цим виживали. [...]

Б.О. – Знаєте, скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

К.М. – Не знаю я. Я знаю, у мене сестричка вмерла під час голоду. [...]

Б.О. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

К.М. – Та хто там ділився?! Ні. Ніхто. Багаті не давали нічого, а як бідні були – хто нам дасть? Шо єсть у себе, ото, значить, тим і виживали. [...]

Б.О. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

К.М. – Та ніхто їм не пояснював. Шо неврожай і ото таке, оброблять добре нічим було. Повимирало, поздохала скотина, і оце вони тобі так об'ясняють. [...]

Б.О. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го?

К.М. – 46-й, 47-й. Ну, ми тоді вже нічого жили. Вже в 47-м годі голод був, ну, ми жили, працювали, нам давали в колхозі по трохи, і ми жили. Так шо виживали 47-й. Трудно було, ну, ми працювали, варили на степу їсти, давали їсти, і ми виживали. Уже ми почали держать то скотину, коровку купили. І почали жити. [...]

№ 98. – 2009 р., липень 4. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Омельченком Яковом Стефановичем, 1929 року народження, мешканцем с. Берестове Запорізької області, проведене Хайло Оксаною Анатоліївною (БДПУ).

Хайло О.А. (далі – Х.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові.

Омельченко Я.С. (далі – О.Я.) – Омельченко Яков Стефанович.

Х.О. – А якої Ви національності?

О.Я. – Українець.

Х.О. – Коли Ви народилися?

О.Я. – 1929-го года.

Х.О. – А в якому селі, області?

О.Я. – У селі Берестовому Андріївський район був тоді ще, Запорозька область. Ото таке.

Х.О. – А скільки класів Ви закінчили? Де навчалися?

О.Я. – Сім, у Берестівській середній школі.

Х.О. – А ким працювали?

О.Я. – Працював механізатором почти всю жизнь. [...]

Х.О. – Що Ви держали, колі були маленькі? Земля яка у Вас була? Що Ви вирощували?

О.Я. – Тоді була і птиця, і худоба була, о, і свині були. [...]

Х.О. – А не знаєте, люди добровільно йшли до колгоспів чи не хотіли?

О.Я. – Був тут такий агітатор, і ходив, агітіровав, шо: «Пашлі, люди добрі, в колхоз!» Воно каже: «Мені не хочеться». Ну, де дінешся? І його як забрали – і понині [сміється]. [...]

Х.О. – Чи пам'ятаєте Ви голод 32-33-го років?

О.Я. – Не пам'ятаємо.

Х.О. – А чи не знаєте, що говорили про його причини? Чому він був?

О.Я. – Ну, шо, ходили тоді такі, було таке названіє «активісти». Були це комуністи, а то активісти. Тоді комуністи, а то активісти ходили тоді. Ходили по той, і лазили по горіщах, і ходили на городах, шурухом шукали у кого, може, зерно закопане, як ото той [засмутився]. І ото називалися. І ото таке тоді таке було.

Х.О. – А як боролися з голодом люди?

О.Я. – Як боролися? Хто, як зміг, так і боролися. Хто ходив десь, як дід мій ходив на заробітки, десь там працював у якогось багача, мо, а тоді те, шо заробляв, приносив через тиждень там чи через скіки, приносив додому. І ото тим жили. А ми їли ті, лободяники, із лободи насіче баба та із просяної муки перемішає та напече тих, коржів. І їли ото таке. [...]

Х.О. – А хто забирав у Вас зерно, худобу під час голоду?

О.Я. – Активісти. Я ж тобі кажу: такі активісти були. Комуністи,

а то активісти. От знаєш, ото чоловік, та ти й не знаєш, ото по-сусідські у вас, де Бамба построївся, та ти й не знаєш, Г[...] жили, і ото батько їх був активістом; і все ото, отут бригада була, де оце той, де Линник построївся, і звозили на горіще качани, і він там сидів, важив, і простудився, і здох к чортовій матері [сміється]. [...]

Х.О. – От люди, які забирали у Вас зерно? що вони казали? Навіщо вони у Вас забирали зерно? Куди вони його дівали?

О.Я. – Їх посилали. Їх посилали, і вони брали і везли тому, а той, тому багачеві, а той, мо, продавав де або коней годував.

Х.О. – А що було з тими людьми, які не хотіли отдавать зерно?

О.Я. – Таких людей не було, потому що заставляли, кричали. Заставляли все, як є, щоб отдавали, а не той... Я ж кажу: скрізь вибирали. І ховали люди і у печі, скрізь ховали, і все одно находили й забирали. Забирали до цурки, не оставляли їсти нам нічого, не нужно їсти. [...]

Х.О. – А що було з тими людьми, які ховали їжу?

О.Я. – А що там з ними було? Нікуди їх не брали, а просто виселяли. Тоді таке воно, як тюрми, шось, я помню, тюрми не було, а просто виселяють у другу область, на Север, в основном, виселяли.

Х.О. – А чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

О.Я. – «Закон про п'ять колосків» було п'ять год. Тоді, в те время, п'ять год. А воно тоді, той, як це колоски збирали, а то, як тіки вона начала пшениця наливатися, так, той, лізли туди, і багато людей подошло тоді. Багато то понажиралось, а потом води понапивалось і полопалось.

Х.О. – А що їли, коли голод був?

О.Я. – Та все їли. Лободяники їли [сміється].

Х.О. – А ще що? Не пам'ятаєте?

О.Я. – Я ж тобі розказував: шото принесе дід з заробітків, того та пшениці намелим та лободи насічуть, помішаєм та ото наліпимо такі коржі. Або, той, або галушок наварим, або затірки. Знаєш, що таке галушки? [сміється]. Затірку терли, терли та варили затірку. Ото така їжа була тоді.

Х.О. – А чи знаєте Ви випадки жебрацтва? От люди, які просили їжу по дворах, були такі?

О.Я. – Та тоді їх море було!

Х.О. – А як до них ставилися? Ділилися з ними чи ні?

О.Я. – Ділилися. По можності ділилися.

Х.О. – А звідки ці люди були? Хто це були?

О.Я. – Ті люди були такі самі, тіки в них не було кому підзаробить і щоб вони існували. Понятно? Слабі вже були.

Х.О. – А можна було покинути своє село, місто і піти до другого в пошуках роботи або їжі?

О.Я. – Ото ж і ходили, які здорові. Які здорові, ходили. Заробляли в тих, у багачів. Як воно тоді називалося? Ходили. [...]

Х.О. – А скільки людей померло у селі, коли голод був?

О.Я. – Багато.

Х.О. – А що робили з померлими? Куди їх дівали?

О.Я. – Везли тачками. Вкидали або в одіяло замотували, у ту, у бричку кидали, підводу, така, що коні тягнуть. Отуди накидають, яму вириють, приїхали, вивернули, загорнули і все. Там нема ні фамілії, ніхто не знає, хто там. Усіх. Підбирали, скіки їх валялося. Розказують: валялося то попід заборами, то серед улиці, то там десь. Собирали. Їздили, собирали, одвозили, закопували, бо такий сморід був, що не можна було й ходити по улиці. Розказують. [...]

Х.О. – А пам'ятаєте Ви голод 46-го року? 46-47-й рік.

О.Я. – Не особливо я його і пам'ятаю. Я ж кажу: я в ФЗО був. [...]

Х.О. – Чи були випадки крадіжки худоби чи городини в населення?

О.Я. – Були. Були. Худобу крали тіки так [сміється].

Х.О. – А з якої причини?

О.Я. – Зараз трохи прекратилося. Усе воно одна причина – голод. Усе воно одна причина – горе, їсти хотіли й крали.

Х.О. – А в колгоспі крали?

О.Я. – Та в колгоспі якось і не дуже крали, бо там же воно трохи охоранялося. А в людей, у людей брали і скотину.

Х.О. – Хто крав?

О.Я. – Усі. Крали всі, і все зводилося до голоду, до голоду. Все кралось і тут же поїдалось, тому що голодні були люди. Не голодні не крали б. [...]

№ 99. – 2009 р., січень 23. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Кочубей Мариною Титівною, 1916 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької

області, проведене Михайліченком Володимиром Володимировичем (БДПУ).

Михайліченко В.В. (далі – М.В.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Кочубей М.Т. (далі – К.М.) – Я Кочубей Марина Тітовна. [...]

М.В. – Національність?

К.М. – Яка? Українка.

М.В. – Дата народження?

К.М. – 16-го, 1916-го року.

М.В. – Місце народження?

К.М. – Оце тут воно все у мене.

М.В. – Яка Ваша освіта і професія?

К.М. – Професія – колхозниця, просто рядова колхозниця, робила все на світі, однією свинаркою не була, бо не було близько свиней, а то робила – не можу Вам розказати. І чабаном робила, і доярок підміняла, на птицефермі робила, у польовій бригаді і на тракторі. Ой, що тіки не було, що тіки в колхозі роботи не було, я всю переробила. Нема того ступня землі, щоб мої ноги не ходили, а руки не гребли. Я висаповувала по гектару, по гектару висаповувала, нема покойних, щоб вони мене піддержали. [...]

М.В. – Розкажіть докладніше про населений пункт, де народилися Ваші батьки.

К.М. – Да вони тута родилися. [...] Я в Чернігові всю жизнь живу. [...]

М.В. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства? [...]

К.М. – У нас пара коней, десятеро овець, дві корови, ну, і там ото птиця – кури, гуси, свині були. Не було такого: по четверо, по п'ятеро; одно різали – на Різдво і на Пасху, це був як закон. Оце таке було господарство.

М.В. – А город який був?

К.М. – Город, я знаю, до берега був, а тоді ми перешли до берега, батько гукав у дедушкіну хату.

М.В. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

К.М. – Колхози... зразу ж почалась розкулачка, там у 29-ті, а потім і у 30-ті. Зразу розкулачували буржуїв, багатіїв. Мій батько був хрещений дуже великий куркуль: була молотарка, четверо коней, трактор. [...]

М.В. – Чи люди хотіли добровільно іти до колгоспів?

К.М. – Ні, ні, не хотіли, Боже сохрани! Я перва, батька розкулачили... чи це не треба казати? Забрали, посадили, а потім випустили, сказали: «тікай, бо будем вивозить». Вобщем, куркулів оцих і середняків зажиточних розкулачували і вивозили. А куди вивозили, хто зна.

М.Н. – А що було з тими, хто не хотів вступати в колгоспи, що було з тими? Їх забирали усіх?

К.М. – Да, да, да, забирали все.

М.В. – Так, а тепер питання коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

К.М. – Оце ж я кажу: у 29-м, у 30-м оце почалась зразу розкулачка. Зразу ж, я Вам кажу, розкулачували багатів, а тоді зажиточних середняків, а тоді мій батько попав у маломісний срідняк і нас розкулачували. Оце папу забрали, посадили, а нас... Старші порозбігались і понаймались до бідняків. А самий старший брат, Андрій, каліка, що рачки лазив з п'ятого году, я ото осталася з ним, і ще зі мною двоє менших, а папі сказали: «тікай, бо вивезем тебе». Хорошо, тата випустили на другий день, там був знакомий якийсь, приятель, оце. Словом, загарбники. Так вони прийшли, з нами попрощались за руку й тікати. А на другу ніч приїжджає в двір ноччу [плаче], каже: «собірайтесь». Так брат ото виліз на колінах, каже: «Куди ж ви мене заберете в ноч?» А ми ж у хаті кричимо, нас троє: я старша, а двоє інших менші. Каже: «Їдте раньше, бо це, бачите, без ніг, але голови вам позносю». Ото брат. Так оні скоренько з двору і пішли, і ми ото остались.

М.В. – Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян?

К.М. – Да, оце ж ми заможні були, і нас розкулачували, називались маломісний срідняк, це ми були, зажиточні зразу брали. Я ж кажу: зразу брали куркулів, а тоді маломісний срідняк, як оце наша сім'я попала в маломісні срідняки.

М.В. – А агітатори були у Вас?

К.М. – А, ходили, забирали, даже драні валянки і ті позабирали.

М.В. – Коли вперше почули слово «куркуль»?

К.М. – Та оце ж в 29-му, 30-му годі. [...]

М.В. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-33-го років? [...]

К.М. – Та чо ж не, як я куховарила на степу жебракам?! [...]

М.В. – Ну, а що саме говорили про причини його?

К.М. – Ну, причини... Бог їх знає, які причини. Не давали хліба і все, голодовка була. Уже ж колхоз був у 32-33-му, вже був колхоз, я варила на степу їсти робочим, люди їхали з дому просто, щоб дати їсти. Варила я чавун здоровий – відер на десять, а я ж стараюся роздати, щоб усім було, а я хоч чавун вишкребу. Так оце роздала, немає вже нічого давати, підходе Сьомик Андрій, як ти його помниш, на тій стороні жив, підлазе на колінах до мене: «Маринко! Кажу: «Шо?»» «Дай я хоч чавун вишкребу, бо я не наївся!» Боже! Я кажу: «Шкреби, Андрюша, шкреби». Ото такий голод був [плаче], ото таке горе було. Так ми було як стрінемось десь з ним после, каже: «Ой, Мариночко, я так тебе вспоминаю часто, як я підлазив до тебе і дала чавун вишкребти!» Так уже і сміх і сльози.

М.В. – Як відбувалась посівна? Де брали зерно?

К.М. – Із станції возили, а як вони брали, виписували, я не знаю. Кобами їздили на станцію. Я лічно їздила.

М.В. – А що люди сіяли у себе в городі в цей час?

К.М. – Та сіяли, сіяли тож. Доставали, чи колхоз давав, чи шо, но сіяли, десь брали.

М.В. – А хто забирав зерно, худобу, і як це відбувалось під час голоду? [...]

К.М. – Ну, як же, забирали, усе забирали, чи корови. Да, все забирали. У нас десятеро овець, так я сама отгонила, доставила, я сама гнала їх.

М.В. – А що казали люди, які вилучали власність, про свої дії? Як вони пояснювали це?

К.М. – А шо вони, гребли та й усе.

М.В. – Нічого не пояснювали?

К.М. – Нічого. Забирали, а де вони його дівали? Вони і собі брали, а брат, ото, шо вже самий старший, він був сапожником, так оці самі ж куркулів, шо розкулачували, то квасольки принесуть, то іше шось, а він їм підчиняє, а вони йому то квасольки принесуть, то того, то того. Ото так ми і виживали.

М.В. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

К.М. – Та шо, забірали нахалом. [...]

М.В. – Відомі Вам випадки приховування їжі під час голоду? [...]

К.М. – Ховали, ховали. Находили, їжу находили і забирали. Люди і в землю закопували, ховали.

М.К. – А що сталося з тими людьми, коли знаходили їжу?

К.М. – Шо? Забірали, сажали. [...]

М.В. – Чим харчувалися під час голоду?

К.М. – Вже весною кабаки їли, свиріпу їли, петрів батіг їли, окація, як зацвіла, їли, з окації пекли лепьошечки. Я, як захворяла, конечно, пухла не була, а пухла була.

М.В. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва? В цей час, коли був голод, жебраки були?

К.М. – А, просящі? Та ходили.

М.В. – Як ставились до них?

К.М. – Ну, нема чого дати, а люди ідуть. Крали, нахально забирали, як бачать, що сім'ї немає, то нахалом брали.

М.В. – Чи можна було покинути своє село, місцевість і піти на пошуки їжі, роботи?

К.М. – А виїжджали, люди виїжджали в Донецьк. І багато тікало, багато повиїжджало. У кого там були родственники, ті виїжджали. Мій батько мій виїхав до кума, кум каже: «виїжджай, бо буде горе». А якже він віїде, як у нього семеро дітей?

М.В. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

К.М. – Тіки не імів голоду ті, що позабирали у нас. У тих не було голоду. А у тих більшість голод був. [...]

М.В. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити?

К.М. – Та разве що купити? Не було нічого. Да не було грошей, за що купити. [...]

М.В. – Де легше жилося: у селі чи у місті?

К.М. – А у городі, конечно, легше було.

М.В. – А чому?

К.М. – Того що там люди працювали, їм платили, а в колхозі ми задаром робили, трудовень запишуть і все, нічого не давали.

М.В. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

К.М. – Я не можу вам соцітати, дуже багато. [...]

М.В. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що з ними робили?

К.М. – Ну, що з ними робили? Забірали їх, був такий дом, і їх ото забирали, багато вивозили звідсіля, а чим їх тут годували, Бог його зна.

М.В. – А чи допомагали люди один одному під час голоду? Чи ділилися їжею?

К.М. – Так а чим ділиться, як ні в неї нема, ні в мене?! [...]

М.В. – Чи знаєте Ви якісь приказки, пісні, які описують події Голодомору? [...]

К.М. – «Когда Сталін умірал...» ілі «когда Ленін умирав Сталіну приказував: хліба й волі не давай, сала не показував» [сміється].

М.В. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині? Як потім згадували Голодомор у Вашій родині?

К.М. – Та в нашій родині, я ж Вам кажу, осталося я і ще двоє. Він ото заробляв, приносив у хату, а мама і папа отам прописали нас і пайок получали на нас, і привозили нам сухарі, кажень тиждень возили сумки.

М.В. – Чи пам'ятаєте ви голод 1946-го року?

К.М. – 47-го.

М.В. – Ну, 47-го?

К.М. – Та чо ж я не пам'ятаю? Діти ж у мене вже були, ходили мінять.

М.В. – Розкажіть. Сильний голод був?

К.М. – Ну, у кого сильний, но я не голодувала, бо робила у кладовій часто, і в мене була кукурузка, картошка, квасоля. І це все ж в оцій хаті було, в оцій хаті, тут ящик стояв із кукурузкою, там у сараї картошка була, тут і квасолька була, тут усе було. А я ж була на роботі, а дівчата ж ідуть, а діди кажуть: «Маринко, іди, там тобі дочки наміняли». А я: «Боже мій, шо ж вони там наміняли?» Біжу додому, думаю: тут уже забрали усе. Приходю, коли мені каже сусідка, каже: «Ми бачили, як чоловік прийшов». «Так чо ж ви не прийшли?! Ви ж бачите: мене немає». Я приходю, а вони мені зразу (он десь ота кофточка є): «Мамо!» Я кажу: «Шо?» «А ми тобі кофточку виміняли!» «За шо?» «Та дві баночки кукурузки і картошки трохи взяв і іше шось. Так вони там і сорочку якусь. Так я хотіла взяти там ще красна була, та в неї гудзички поганію, а у цієї гудзички красиві». Так я їх била. [...]

№ 100. – 2009 р., серпень 2. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Сінчою Анною Степанівною, 1918 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Ришко Інною Віталіївною (БДПУ).

Ришко І.В. (далі – Р.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Сінча А.С. (далі – С.А.) – Сінча Анна Степанівна.

Р.І. – Національність?

С.А. – Українка.

Р.І. – Дата народження?

С.А. – 1918-й рік.

Р.І. – Місце народження?

С.А. – Село Новомихайлівка Чернігівського району.

Р.І. – Яка Ваша освіта і професія?

С.А. – Освіта середня, а професія – медсестра. [...]

Р.І. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

С.А. – Із 1943-го року. [...]

Р.І. – Яким було господарство Вашої родини в роки Вашого дитинства?

С.А. – Ну, яке? Корова була, кролі були, кури, а так нічого не було.

Р.І. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

С.А. – Перший не колгосп був, а був пітомнік, там дерево висаджували, а потім продавали. Спочатку брати працювали у цьому пітомніку. Потім, як почав організовуватись колгосп, перейшли в колгосп, у колгоспі працювали.

Р.І. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

С.А. – Добровільно йшли і в пітомник, і в колгоспи. [...]

Р.І. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

С.А. – Ну, це ж у дитинстві, але я не пам'ятаю, в який час. Я в дитинстві чула, що були такі куркулі, а ми були середняками. [...]

Р.І. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років? Що говорили про його причини?

С.А. – Голодомор 1933-го року я пам'ятаю через те, що були дожили уже до весни, не було чого їсти, ото лобода, такі коржики робили з лободи, все позакінчувалось. А брат прийшов із Токмака, а в нас нема чого їсти, а він працював у совхозі. У нас була тьолка, так я водила цю тьолку в Токмак, пішком ходила, у батька уже ноги були пухлі, а нікому було більше йти, а мені було чотирнадцять років, п'ятнадцятий рік. Так не я її тягла – вона мене. Вона жирна була така. Брат говорить: «Є корова така дуже худя та дає по півлітри молока». Говорить: «Якщо по вазі пройде, тоді поміняємо та буде молоко». Так я... вона жирна, здорова... вела її пішком босяком із дідом одним, допомагав, і поміняли ми на ту корову, і ото вона нас врятувала.

А так не було чого їсти. У батька почали ноги пухнути. А ми втрьох жили: батько, мати і я. І ото вона нас виручила. Привели, а відтіль, як ту корову тягла, то тьолка мене тягла туди в Токмак, а то корова, вона худа, нема сили, хоче пастися, а у чоловіка того тьолка не пройшла по вазі, так та іде швидко, а я цю тягну, ця хоче залишитись. Так ще, я пам'ятаю, її привели, так ще лобода вродила на вулиці. Мати говорить: «Іди відпочинь, а попасу корову». Коли підходить до мене: «Вставай, я надоїла копійчаний глечичок молока». А це копійчаний – літровий. Так я пам'ятаю цей рік. Коржики були такі з лободи, восени не було уже нічого, під весну закінчилось. Так я пам'ятаю добре, як я ото тягалась з тьолкою та з коровою.

Р.І. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

С.А. – Ну, у нас своя була земля, точніше, у колгоспі, тоді уже був 1933-й рік, тоді уже у колгоспі працювали. У 1928-му році колгоспи почалися, а в 1933-му отримували у колгоспі на трудодні.

Р.І. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

С.А. – В основному картоплю в городі, тому що, наприклад, у нас та в багатьох тоді питомник був, де ми все садили, так у огороді садок був, дерева там, в цілому яблука, сливи, а між рядками садили картоплю, цибулю, там таке, морковку.

Р.І. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

С.А. – Ну, я не знаю, хто забирав, ходили активісти по дворах, забирали. В кого що є, так забирали. [...]

Р.І. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

С.А. – Я цього не знаю. [...]

Р.І. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

С.А. – Не знаю цього. [...]

Р.І. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

С.А. – Ми в основному в селі так і жили, а я на 33-34-й пішла вчитися, сім класів закінчила, пішла вчитися. Спочатку в Обіточне пішла через те, що коли ходили в сьомий клас, так приїжджали з Обіточного, там був агрозоотехнік чотирьохрічний, і вербували туди вчитися нас. Там спільний гуртожиток, столова. І ми... ото ж після голоду важко було, так ми погодились туди, весь клас майже пішов вчитися туди. Я на зоовідділ. І я два роки провчилася там. В гуртожитку холодно,

сорок чоловік, дають таку похльобочку в тарілочку, кукурудзяний хліб був чотириста грам, а він мокрий був, важкий. Сто грам вранці, в обід двісті грам, ввечері сто грам. І ото не вистачало, і складалися по дві копійки, сахар купували, так ото розколоти та й п'єм. Після голоду з дому нічого взяти було, а там погано годували і холодно було. Ото я там два роки провчилася, а потім у Токмак в школу медсестер влаштувалася та пішла вчитися у школу медсестер. Там брат жив, я у брата жила, так що я за село уже нічого не знаю.

Р.І. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

С.А. – Та були, звичайно, були різні, були і багатші нас, і бідніші. Ну, ми, в цілому, врятувала нас корова. [...]

Р.І. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

С.А. – Хто знає? Я, наприклад, не знаю. У селі свій город був, у людей своє все, а у місті все купувалося. [...]

Р.І. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

С.А. – Ну, я знаю, у мене уже ця мати не рідна була, а рідна мати під час голоду просяним давала, в самої ноги були пухлі, а просяним давала, бо говорили: «Ти ж сама голодна!» Сама голодна, але дає. Було тоді ходили, просили. [...]

Р.І. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

С.А. – Усі розійшлися, тільки батьки були, приїдуть у гості та і все, згадували, що голодували, а що особливо – такого нічого не згадували.

Р.І. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1921-го, 1946-го років? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

С.А. – Я 21-й рік мала була, мені три роки тоді було, брати, було, кажуть: «І ти, Галя, конину їла!» Тоді ж голод був, коні теж додихали, так їх дорізували і ото їли і конину. І ховрахи, лободу їли, все, що попало, їли у голод. Так що я не пам'ятаю, а брати, було, кажуть: «Ти теж конину їла». А 47-й рік – це теж голод був, я тут у Чернігівці уже працювала у лікарні, так теж хворим давали перлову кашу та риб'ячий жир для підтримки. Харчування було слабе, тут я уже у лікарні працювала, а жила на квартирі, так борщ, було, зварять, усього накидають: то квасолу, то буряка, то капусти. Бо голод був – так економили, що попало, те і їли. [...]

№ 101. – 2009 р., січень 24. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Момот Ніною Степанівною, 1922 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Михайліченком Володимиром Володимировичем (БДПУ).

Михайліченко В.В. (далі – М.В.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Момот Н.С. (далі – М.Н.) – Це дівоче, да? Ага, Момот Ніна Степанівна, родилася тисяча двадцять другого року 27 березня.

М.В. – Національність?

М.Н. – Українка, у цьому селі, у Чернігівці, і дуже добре ще пам'ятаю своє подвір'я. [...]

М.В. – Яка Ваша освіта і професія?

М.Н. – Так, освіта у мене педагогічна, учитель молодших класів, працювала у школах. [...]

М.В. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

М.Н. – Господарство у нашій родині: в основному була земля і худоба, сім'я була велика, отже, ухажувати за цією землею було кому, землі було не багато, і тому сім'я побільше працювала во время уборки у німецьких колоніях. Понімаєш, у нас тут були німецькі колонії, отже, під час косовиці, молотьбі батько з сином Іваном їхали убирати, відтіля вони привозили кормити свою сім'ю. Бо землі було мало, а дітей було шестеро, і їх двоє – восьмеро, і всіх надо було годувати. Землю давали тільки на чоловіків, отже, отже, у нас було вісім... не гектар а...

М.В. – Соток?

М.Н. – Десятин, восьм десятин. Десятина трохи більша за гектар. Отже, оцією землею не прогодуєш, отже, батько з сином заробляли і привозили.

М.В. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

М.Н. – Так, колгоспи у нас почали організовуватися десь з 35-го року, ми щітались середньою сім'єю. Там були бідні, багаті і середні, ми відносились до середніх, і в першу, так сказати, розкулачення ми не попали у 29-му році.

М.В. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

М.Н. – Ні, люди ще раніше чули, що буде, і те, що могли, продавали, вони старались його сплавити. Так зробив мій батько.

М.В. – Кого сплавить?

М.Н. – Наприклад, коня, корову, отакі живі предмети, даже землю можна було перепродати комусь. Тоді це було. Потім у батька були хороші коні, і от він, щоб не попала вона в колхоз (це до 29-го року), він її одвів у Морозовську Ростовської області. Був там конний завод, він там ще до тих пір не розформіровався, і батько поїхав і продав ото конному заводу свого жеребця, за що він і пострадав, за цього жеребця.

М.В. – Що було з тими, хто не хотів вступати в колгоспи?

М.Н. – Ага, з тими, хто не хотів вступати в колгоспи, до того приїзжали ноччу, тіки ноччу, це побільше до тих, хто був багатий, зажиточні, і от до них приїзжали ноччу, і міліція там були, і члени, вобщем, КНС, і от вони уривалися у цю хату і оббирали все, а особливо хліб. Зносили його, помінаєш ти, і одержу. А тим людям, що дуже сопротивлялись, вплоть до того, що битися, на кого-нібудь нападав, бо там всі були знайомі, так що їх брали і запаковували у тюрму, просто у тюрму, помінаєш? Ми як не попали в перший раз, але в 30-му році ми попали як раз, до нас приїхали.

М.В. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

М.Н. – Це ось з 29-го року, але ми попали в 30-му році, в 30-му році після Різдва у январі місяці, ось зима, холодно, сніги. І ось ноччу. Діло от в чом: у нас у сім'ї були як друзя і були зависники, і ось один із друзів (а він був членом правління НКС), і він предупредив, що «ноччу до вас приїдуть люди». І от я дитиною, от восьми років, що я помітила (це я тепер соображаю): а сім'я то велика, і всі ходять якісь роздражонні, такі розсержені, нікого не можна зачипать, і в такому положенні з самого вечора. Що вони робили я, правда, не бачила, але діло в тому, що, як прийшов вечір, засвітили ту лампу, лампу-керосинку, то всіх позвали вечерять сім'ю, а потім мигот сказали спать, положили спать. Це було рано, помінаєш? Тепер я соображаю, ну, чого ти... І ще що я помітила: ми, діти, спали на печі, і спали ми якось... Піч з трьох сторін обгорожена, а четверта сторона – вона на хату. Так от нам тоді послали у задній куток, у ту глуху стіну. Я ще якось полюбопитствовала, чого я буду от туди, а мені строго настрого приказали лягати. В мене там ще була меньша сестра, і от ми туди полягали. Нам там наклали якоїсь одержі, а зверху поклали подушками. Но я тоді не соображала, без соображення була. І от ноччу постукали,

зайшли, батько отквив, уся сім'я була наряджена, ніхто не лягав спати, бо всі встали, і почалася робота у їх. Всі отквивали двері, зайшли, де що лежало і почали його брать, почали виносити на двір. Там стояли санки. І грузили туди. А я на пічі – що я могла побачити? І ось у мене дитяча потреба. «Мам, я хочу в туалет». Туалет у нас був тут же, при хаті, там, де стояли коні і корови, отам був дитячий туалет. Ось же вона мене взяла і повела. І що я бачу: заходю я в цей сарай, тут горить лампа, сидить батько в отакому положенні під стіною, люди ходять, а лестніца на чердак у нас була така дебела, така не приймалась, кріпко устроєна, і от люди ходять із мішками із горіща на двір, оце з горіща беруть хліб, один лізе на горіще, другий знімає і туди. Батько стоїть в отакому положенні, тіки дивиться, більш нічого не може сказати. Вигрузили. Як ми вже утрое кинулися на горіще, там уже не було нічого. Там був хліб, там була квасоля, там було насіння, там усі оці зернові продукти. Їх не було ніде нічого. Да, тепер кинулися утрое снідати – немає і хліба. А обикновено селяни пекли отакенний хліб здоровий у пічі, і багато, то єсть на тиждень, на один тиждень. Їх так надо було храниць поллучше, така була, і там хранився хліб. Кинулись туди, там нема ні хліба, нічого. Пішли... у нас була така пристройка, називалась будка, от на подобії он у нас стоїть така халупа, а то була так біля хати. І от кинулись туди, а зимою вона не теплялась. Там сохранилось м'ясо, сало, яйця у тій халабуді. Пішли туди – там нічого. Поскіки це було після Рождественських свят, а на Рождество нарізали м'яса, гусей було багато нарізано, понимаєш... Нічого! Ящики сала було вибрано. Вобщем, те все, що там було, було вибрано – і все. Ми кинулися, нам сусіди принесли хліб, ще що там, і от тоді сім'я сіла снідати.

М.В. – Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян?

М.Н. – Були, оце КНС.

М.В. – Вони і приходили?

М.Н. – Ага. [...]

М.В. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

М.Н. – Оце вперше я почула, коли почали розкуркулювать, понимаєш, і розкуркулювать так: хто спротивлявся, знач, забирали його подальше, геть вивозили, хто не спротивлявся, отдавав усе, оставляли до одного періоду. Вперше я почула, як розкуркулили Бережних, вони були у нас як багаті, але розумні

люди, мали свою молотарку, це такий реманент колхозу, так що їх геть вивезли із Чернігівки.

М.В. – Кого розуміли під цим словом?

М.Н. – Оту людину, яку ограбили, ну, розібрали в неї все, і називали «розкуркулили».

М.В. – Тобто тих, хто багатий?

М.Н. – Так.

М.В. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-33-го років?

М.Н. – Я це пам'ятаю.

М.В. – Що говорили про його причини?

М.Н. – За причини, собственно, дорослі між собою говорили, діти його не чули, так що я не могу сказать.

М.В. – А чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

М.Н. – Ну, у селі я не знаю, но от на рудніку ми жили, лічно нам (сім'я була велика) помагали. Я ходила в школу і там бідних, як я, по талонам давали обід. Раз у день обідали. [...]

М.В. – А куди звозили все це і що потім з цим робили? З вилученою худобою, з зерновими?

М.Н. – Так оті всі речі, які забрали, забрали в колхоз. Худобу поставили в сарай, і коней, і все це, а продукти, які забрали, забрали у такі кладовища. І от десь на третій день після отого розкуркулення батька викликали у контору і сказали, що він може піти забрать продукти, які у нього забрали. От тіки ми тоді вже жили на чужих продуктах, так він туди як пішов, так сказав, що нічого не було того, що забрали в нас. Нічого! Якщо сало, то тільки шкурки. Ніяких гусей, нічого. Кладова була пуста. Хто її розібрав, припустим, ніхто не знав. Так це вже як Сталін написав шото таке історичне, що то був перегиб, тобто дуже здорово перегнули ту палку, затронули таких же, припустім, таких середняків.

М.В. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів, чи вилучали зерно у них?

М.Н. – Вова, я не можу відповісти, поскіки, ну, я з колхозом ніякого зв'язку не мала. Ото ми побідували. Батько виїхав, забрав меншу сестру і матір, а ми тут у селі осталися, брат Іван, сестра Поля і я. При нас осталась ще корова. Но брат ходив на роботу. Братові було 18 год, сестрі було 16, а мені було 8. Так от ми жили в своїй хаті, хата у нас була така показна, сільська, но така показна, уражена, і от двір, подвір'я було, все було обгорожене, і не забором, а просто будований, то єсть

строєннями. Так от, тоді були такі податки, так от Івану запропонували такий податок, але грошей у нас не було.

М.В. – Іван – це брат?

М.Н. – Так. Але грошей у нас ніяких не було, і оце запропонували нам здати корову, і ми віддали корову, так що у нас тоді нічого не заливалось. Заливались, оце ми втрюх залились у своїй хаті. І курі. Через кілька днів до нас прийшли і запропонували вийти з хати, показали, у яку хату ми повинні переїхати. Поряд з нами жив сусід, ну, ми з сусідами жили в хороших відносинах, і він прийшов і запропонував: «знаєте що, переїжджайте до нас, у нас хата велика, ми вам половину віддамо, і ви будете там жити». Вони жили тільки жінка, чоловік і маленька дитина. Отже, ми перейшли до нього. У нас тоді все, що було в хаті, ніхто не забрав, отже, ми його все перенесли до сусіда і залились жити. Жили ми там до наступного року, до весни, а тут школу закінчила у Чернігівці, до весни ходила в другий клас.

М.В. – Відомі Вам випадки приховування краму та їжі під час голоду?

М.Н. – Голодували, але про випадки не можу тобі нічого сказати. [...]

М.В. – Як виживали і чим харчувались під час голоду? Може, пам'ятаєте?

М.Н. – Так, пам'ятаю. Я просто розкажу про себе. Ми жили на руднику, і пайок там давали ж робочому, так от батько отримав чотириста грам хліба, ну, і скільки грошей, я вже не пам'ятаю. Так от, і двісті грам на дітей. На матір пайка не було, бо вона вважалася непрацездатною, а їй було тоді 48 років, а вона не могла працювати, бо на ноги не ходила нікуди. Отже, пайка на неї не було. Отже, щоб оце нам прожити... От тут ми на руднику жили, а рудник називався Трудовське. Шахти, а то були поля, там були совхози організовані на тих полях, і ці совхози засівали так: наше подвір'я кончається, починається поле, засівають житами. Так ми жили там, і були там не просто дрімки, а побудований барак, такий довгий-довгий. Серед цього барака побудована плітка здоровенна, вона горіла день і ніч, ось вона обігрівала все приміщення. У нас була така канура відбита, така устроєна, ми усі (та скільки – шість чоловік) жили у тій канурі, розумієш, ось ми розміщались. Так совхоз покосив, і ось нанімали робочу силу, надало було іти в'язати. Комбайнів тоді не було, а надало було в'язати. Вони наймали робочих. Ходили мати,

брат і я. Ідемо в'язати у те поле. В'яжем куреві, вони в'яжуть, а я односю, бо нада скласти копу. Тоді приїзжає людина, счітає ці копи і плате нам. Грішми не платили нам, а давали хлібом, чотириста грам хлібом, добротного, хорошого, житнього хліба випеченого. І ось одного разу склали, в кінці дня приїзжає людина, розплачується зі всіма і дає мені тоже ці чотириста грам. Но ми сказать, що були голодні, но такі істощонні, і я той хліб... Мати каже: «Давай я положу». «Мам, нехай я». І я ото носю оті снопи, ну, і счипаю той хліб. Я таки його половина з'їла, а половину загубила по полю, ото ходила і загубила. Плачу, було, не знаю, де дітсья. Но пережили. Прийшли додому, а тоді ми ціле літо збирали отам колоски, но там був об'їзчик, що оце наблюдав. Но якшо вже копиці були звезені, а просто поле, там не ганяли: збирай, що назбираєш, те твоє. І ми з матір'ю за літо назбирали отакий пакуночок зерен, все, що попадало: пшениця, просо, ячмінь, жито – все туди, склали оте, помолотили. Оце у нас було зерно. Батько потім поїхав на млин, проміняв на таке, більш полєзне жито й пшениця, і привіз нам, і ми були довольні, бо була своя мука. Вона на карточки давалась мука, но це було по п'ятсот грам на місяць на робочого, так шо там не розженешся. А ми були довольні. Це була мука. Чорна, но мука. Отак, припустим, це ми вже себе рятували.

М.В. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

М.Н. – Жебрацтва було повно, повно-повнісінько. На базарі, на вулиці – скрізь. Ну, як нападять вони не нападали, просто стояли, даже не протягували руку, отак на вулиці стоїть зігнувшись. Моя сестра меншенька... я ходила в школу, мене там годували як істощонних один раз у день... а сестра була мала, вона була ще дома, так вона ось піде до магазина, він був недалеко, і простоїть, і ото хтось із жалістю подивиться і дасть отакий кусочок хліба. Так шо приходе отак. Так шо отакі тоді були жебраки. Були ще і більші жебраки, були біля базарів, біля магазинів, біля клубів – скрізь були. Де люди, там були і жебраки.

М.В. – Чи можна було покинути свою місцевість та піти на пошуки їжі та роботи, можна було?

М.Н. – Можна було покинути без справки. Там тебе не приймуть на роботу. Так виїхали мої сестра і брат, йому 18, а їй 16, а справок не було. І, мабуть, тіки шо це була політика, що на рудниках нада людей, і там оці діти працювали без справок, і

даже працювали під чужими іменами. Так робила моя сама старша сестра, вона приїхала із голоду 32-го року, пухла, і ото ми її урятували, що вона вижила. А на роботу на шахті приймали поденно, тобто сьогодні ти працюєш – сьогодні тобі і платять і все. Пайка як такого не давали, отже, надо було оформиться. І вона узнала, що можна купити справку. Там жінки посовітували сходить у село і там можна, як сказати, по блату одержати справку. Дали адрес. І от вона бере мене (я, мабуть, ходила тоді у четвертий клас чи в третій), ну, бере вона мене вже як грамотійку, і йдем ми у село, находим по адресу ту людину, вона нам продає ту справку, за скіки і шо, я не знаю. Потім ідем ми додому, а сестра уstraюється по цій справці на шахту работать. Прізвище її Слівкина Марфа. А вона була Марія, а прізвище Момот, а вона сказала, що це прізвище чоловіка, вона була замужем і це його справка. Ось так вона і робила на шахтах, ну, десь годів два, і це її так возмущало, що вона на чужому прізвищі, що вона даже лякалася, вона робила добросовісно і числилась у ударниках, всіда її преміювали то матерією, то іще якимось предметом, і от як її починають визивать, у неї, каже, заходить серце. Ось як назвуть фамілію, так, каже, «сидю – аж серце вискакує». Оце її так мучало. Вона так промучалась десь до 35-го року і сказала: «Я поїду в село, не можу». І вертається у Чернігівку, помінаєш?

М.В. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

М.Н. – Ну, я опять же на рудніку, там можна було купити. Як давали оцей пайок рабочим, ті, шо у шахті, вони получали більше хліба, вони получали восемсот грам хліба, кіло м'яса, кіло сахарю, літру масла, помінаєш, і чоловіки просто продавали його на ринку. У нас там був, так називався хитрий ринок, ринок був спеціально, а цей був недалеко, і отой, кому нада гроші... а тоді сахарь був не пісок, а грудками або отакими формами, отакими конусами одлитий, помінаєш? І от він виніс оцю грудку, і от можна було купити сахарю, муку. Все те, що він получав, він мог продать.

М.В. – Чи Ви так робили?

М.Н. – Ми купували. [...]

М.В. – Як виживали люди, знаєте?

М.Н. – Ну, у селі тіки по чутки.

М.В. – Розкажіть.

М.Н. – Ось там, де будинок Ячийв, там жила сім'я така багата, але багата і дітьми, там було шестеро дітей, всі такі трудоспособні, і ту сім'ю розкулачили, розібрали, розігнали, стали батька запровадили в Сибір, а остальні розбіглись. Так отакий розговор: остався такий підліток років дванадцять, і він ото ходив з хати в хату, що допомогти, зробить, щоб його нагудували, і так, кажуть, з голоду він і вмер. Ось, що я знаю. Тепер ось сусіди: розкулачили от і до, батька заправили у тюрму, бо він ото так: хто оказував сопротивленіє, того раз-раз – і у тюрму, а жінку його виселили, виселили – у степу там будинок, не знаю, для чого – виселили її, і вона з голоду і вмерла. Із цієї сім'ї осталися сама старша дочка і все. І вона, понімаєш, вона таке батька найшла в тюрмі, всякими путями вона його забрала, то єсть його випустили, він вернувся сюди... а ні, амністія їм була, він вернувся в Черніговку, тільки не в саму, а во Владовку недалеко. Там був МТС (машинно-тракторна станція), він устроївся і найшов другу сім'ю, найшов другу судьбу, вернувся сюда з цією жінкою, нажили вони трьох дітей: Ліда, Василь і Федір. Ось вони всі тут: Ліда у Запорожжі, Федір там за центром, а Вася отут.

М.В. – Як ви гадаєте, де легше жилося людям: у селі чи у місті?

М.Н. – Де лучше?

М.В. – Да, у голод.

М.Н. – У ті роки у місті, у городі жилось лучше. Ну, як у городі? Я ж як такого города не помню, а от руднік я помню, там жилось краще. Там, во-первых, что заробить можна було, нужно заробить, пайок давали. Маленький, але давали. Як ми переїхали із цього рудника на Петровку, там була больница – туберкульозна санаторія, так ми в неї переїхали, так тут можна було вполне жить. Там жінка лікарем була, так вона така була (це я тепер понимаю), така була жалісна, що вона з усих сил держала нас, щоб ми були на плаву, понимаю? І ще тому, що батько був такий приємний до цього хазяйства, а йому якраз попали коні, що він їх дуже любив, так все це для коней, сіно, фураж, сів і обробляв, він так робив, наче був хазяїн землі. Отак вона йому довіряла, і за те, що він був такий добрий, йому в оті роки важкі отпускала хліб, хлібину, а вона така до кілограма була, якогось жиру, крупи кілограм, сахарю кілограм. Це йому на піддержку, бо він получав тільки двесті рублів

грошей, тоді чотиреста грам хліба, півкіла муки і все таке. А роти то жили! [...]

М.В. – Чи допомагали люди один одному під час голоду? Чи ділилися продуктами?

М.Н. – Ділились, ділились. Вплоть до того, що коли не було продуктів, а коней батько годував зерном, так от йому можна було взяти кілограм кукурудзи з розрешення оцього інженера, бо на тому пайку, що ми жили, не проживеш. І ото ми кажен день варили ту кукурудзу, її можна було їсти варену, жарену, її можна було набрати у карман, на вулицю набрати і їсти вобщем.

М.В. – Продовжували святкувати свята під час голоду? [...]

М.Н. – Не продовжували. Оце 32-й, 33-й, 34-й, а ці празники – ні. А от 35-й, 36-й – тоді вже жили заможніше, тоді вже і святкували. [...]

М.В. – Чи змінилось Ваше повсякденне життя під час голоду?

М.Н. – А під час голоду... Ну, так жили ми на одному рудніку, Трудове називалось, там один рік. А тоді той інженер, який керував цим рудніком, а батько у нього був кучером, доглядав коней... І тіки того батько попав, що він любив коней, і тих, які попались, так виходив, так доглянув, такі вони були гарні, що через це, мабуть, батьку і добре жилося. А тоді він виїхав, а нам залишив таке письмо, сказав: «Ви переїдете на руднік в Петровку, там у мене хороші знайомі є, інженер, він тоже на шахті, а жінка його лікарем робе при туберкульозному санаторії, так от ви підете у той двір і пред'явите письмо». І батько одніс і залишився там работать. І ми там жили десять год. [...]

М.В. – А як потім і у зв'язку з чим згадували події Голодомору у Вашій родині? Як потім згадували Голодомор у Вашій родині?

М.Н. – Згадували тіки по тій сестрі, по тій сестрі, що ото прийшла до нас і мати її не взнала. [...]

М.В. – Чи пам'ятаєте ви голод 1946-го року?

М.Н. – Ні, не пам'ятаю. Він у нас ніяк... надголодь була, ну, як – не дуже розкішно, але не голодували, ми вже работали, замужом, ми з чоловіком работали, у нас була корова і мати, свекруха. [...]

№ 102. – 2009 р., січень 20. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Савон Марією Гаврилівною, 1923 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Ришко Інною Віталіївною (БДПУ).

Ришко І.В. (далі – Р.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Савон М.Г. (далі – С.М.) – Савон Марія Гаврилівна.

Р.І. – Національність.

С.М. – Українка.

Р.І. – Дата народження?

С.М. – 25 серпня 1923-го року.

Р.І. – Місце народження?

С.М. – смт. Чернігівка Запорізької області.

Р.І. – Яка Ваша освіта та професія?

С.М. – Шість класів. [...]

Р.І. – Розкажіть докладніше про населений пункт, де народилися Ваші батьки.

С.М. – Батьки теж народилися в Чернігівці. [...]

Р.І. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

С.М. – Були двоє коней чи четверо, плуг, бричка, земля була. Тоді, коли колективізація почалася, це уже, як колгоспи почалися, тоді все позабирали, в колгоспи коров поздавали, усе поздавали і самі пішли до колгоспів. Єдиничники жили тоді, бідняки, куркулі. Багаті наймали собі робить, а бідні наймалися.

Р.І. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

С.М. – Зібрали збори, звезли коней, коров, брички звезли, весь інвентар звезли, збори були вирішили, що одне було. Організували колгоспи, звезли усе, коров, усе позвозили, що можна, а потім поставили одного начальника, контору зробили, і тоді ми вже ходили на роботу, землю списали всю.

Р.І. – Чи люди хотіли йти добровільно йти до колгоспів?

С.М. – А Бог його знає. Та чи хотіли, чи не хотіли – заставляли. Хто не хотів – виїжджали далеко кудись.

Р.І. – Що було з тими, хто не хотів?

С.М. – Виселяли аж на Соловках. [...]

Р.І. – Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян, агітатори?

С.М. – А Бог його знає. Та, звичайно, були, ходили в колгоспи, здавали все. Тоді нас мама та тато позагнали на піч і все. Це я вже дізналася все від батьків та старших людей. А тоді що я розуміла? Мені було десять років.

Р.І. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

С.М. – Як почала бігати, уже мені, мабуть, годів десять чи більше було, і нас ображали, бідняків, «шантрапа», а вони ж понаряжені були діти. Ну, від дітей, діти дітям говорили.

Р.І. – Кого розуміли під словом «куркуль»?

С.М. – Це я вже і в школу ходила, і нам розповідали: у нас оце зараз куркулі, оці бауря. Тоді у куркуля було четверо коней, бричка. Отаке. [...]

Р.І. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

С.М. – А чого б і ні?!

Р.І. – Що говорили про його причини?

С.М. – Хто його зробив – Сталін, він просто схотів, щоб люди поумирали. І зробили Голодомор. [...]

Р.І. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

С.М. – А де купували люди, міняли. Було оце і батько, як Голодомор був, забрав у мами всю хорошу одягу і поїхав міняти не на те, щоб посіяти, а щоб діти не померли, щоб вижить як-небудь. Не було нічого, тілі приходи останню їжу, мама в горбочки понасипала й заховала, та понаходили все, поперевертали все, паразити.

Р.І. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

С.М. – Що було: квасоля, горох. Городи раніше не сіялись. Міняли, доставали одягу, зерно доставали, доставали картоплю, усе доставали, що тільки могли, як тільки могли, так і виживали.

Р.І. – Хто забирав зерно, худобу та крам та як це відбувалося під час голоду?

С.М. – Та назначали. Ото приходили та поперевертають усе, всю хату обійшли, записали корову, усе записали. На другий день чи на третій прийшли, позабирали усе: і бричку, забрали корову, забрали коней, і це все пішло у колгосп.

Р.І. – Як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії?

С.М. – Отак і прийшли. Нам казали, що «у вас оце є і оце, ми прийшли забирати». А то й не питали, прийшли, позабирали все, підмога приїхала та погрузили все.

Р.І. – Куди звозили все це і що з ним робили потім?

С.М. – У колгоспи, а коли Голодомор почався, забирали собі, щоб з голоду не померти.

Р.І. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

С.М. – Аж на Соловках були. Висилали, хто супротивився, або репресію накладали.

Р.І. – Чи відомо вам про «чорні дошки»?

С.М. – А що це за чорна дошка? Ні, я не знаю.

Р.І. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів?

С.М. – Забрали усе – хто хотів, хто не хотів. Це в начальників не забирали, хто ходив збирав, а тут усіх забирали. У колгоспі тоді мололи, варили. [...]

Р.І. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

С.М. – Мішки батько позакопував у сніг, сніг позамітав, а коли поуходили – подоставав, а кого забрали, вимели всі.

Р.І. – Що сталося з цими людьми?

С.М. – Їх збирали та відправляли.

Р.І. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

С.М. – Ні, цього я не чула.

Р.І. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

С.М. – У кого коровка була, ті виживали. Лободу рвали, акацію рвали, коли вже зацвіла. Лобода ота, що росте, що ми свиням рвали. Нарвеш, у казані варили, а тоді качани, що оце зараз кукурудзу обмолотили, і той кочерьожок поб'єм, порізали, ломом потовкли, випікали та їли.

Р.І. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

С.М. – Повно їх було, половина померла, їх селом їхали та збирали, по два, по три чоловіка виносять з хати та в яму одну. Вкопали та поскидали їх [плаче]. Ніхто нічого не йшли, і рідня не йшла. Оце через день, через два їде по селу бричка, їдуть чоловіки з лопатами і ото збирають, закопують. [...]

Р.І. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

С.М. – Багато таких було, що повиїжджали. А куди ж, сім'я то не їде! Поїхав мій батько, заробив, поробив скільки, а тоді ж пуд чи два принесе, щоб діти не померли. У кого батьки були – той і вижив, а у кого не було, той помер або десь посохнутий лежав. Всі так і загинули.

Р.І. – Чи були в селі ті, хто не голодував? Хто вони були і як вони жили?

С.М. – Було багато. У них усе було, вони ніщо не потребували, їли й пили. У тих прийде забере, у кого хороше, а погане здасть.

Р.І. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

С.М. – Були, і базар був, і ходили міняли люди, так, як оце тепер ходять цигани, і тоді люди просили, міняли. У кого є – дадуть.

Р.І. – Чи Ви так робили?

С.М. – Так як я тобі розповідала, бать позабирав хороші речі, попродає, а тоді купував харчі.

Р.І. – Як в цей час виживали люди у селі? Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

С.М. – У селі важче жилося, тепер важче живеться і тоді. У місті не так мерли люди, бо там звертали увагу та давали роботу, а у нас яка робота була, де люди зароблять?! Десь піде та щось вкраде, не було нічого. В місті заводи працювали, людям давали і хліб, і сіль, сухий пайок, а нам у селі нічого не давали.

Р.І. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

С.М. – Цього я, дитинко, не знаю, не буду тобі брехати. [...] Пам'ятаю, скаже мама піти подивитись, скільки людей померлих повезли на бричці. Пішла, подивилася: два чи три чоловіка повезли, а хто, як знаю, скажу, кого повезли...

Р.І. – Що робили з померлими під час голоду?

С.М. – Копали одну яму і всіх підряд вивезуть, повкидають, землею засипали, щоб собаки не порозтягували.

Р.І. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

С.М. – Валялися там, мерли [плаче]. Це вже коли почали колгоспи організовувати, тоді почали збирати та підбирають дітей, а той, у кого дітей не було, забирали. Мама насипе у мисочку кашки і каже: «Понеси дітям, нехай поїдять». Ніхто не цікавився людьми, чи в нього є їсти, чи нема.

Р.І. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

С.М. – Як оце тепер діляться, так оце і тоді. Ми жили, нас троє було дітей, у сусідів було семеро дітей. У кого буде більше їсти: у нас чи у них? У них як корова була, тоді легше було, а як не було, тоді як виживали? Що попало, те і їли.

Р.І. – Чи продовжували святкувати свята (які саме і як)?

С.М. – Свята які тоді були: Октябрська, Восьме березня. Наварять там баланди чи чого там, співали, голодовка така була, їдуть на бричці, ноги пухлі. Баби як заспівують.... Або пішки ідем, кажуть: «Хай слухають, все одно завтра умирать».

Р.І. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалося? І як самі люди пояснювали ці події?

С.М. – Говорили, що це Сталін усе зробив, було усе, і їсти було, а не доставляли. У нас і врожай був, вимели все під мітлу.

Р.І. – Чи змінилось Ваше повсякденне життя під час голоду?

С.М. – Це вже після колективізації куркулів порозкуркулювали, вони повиїжджали, колгоспи почали робити, почали трактора тоді уже робити. Хто робив – тому давали, а хто не робив – тому не давали, їм баланду тоді давали. Було, намелять баланду і дають.

Р.І. – Чи знаєте Ви якісь приказки, вірші, пісні, які описують події Голодомору?

С.М. – Закінчився Голодомор – ми його і не згадували. Батька тоді репресували, а брат пішов трактористом робити [плаче], йому шістнадцять чи вісімнадцять тоді було, дадуть йому півкіла хліба на день, так він принесе, захова мамі кусочок і каже: «Не давайте, мамо, дітям, самі їжте, щоб Ви щось робили, щоб ходили». А той й не ходила.

Р.І. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

С.М. – Як він закінчився, ніхто й не згадував, колгоспи почались, в усіх все є, ніхто його й не згадував. Тільки оце почали згадувати Голодомор, а то й його й забули, що був Голодомор. Людей повивозили на Сибір та на Соловки, на всіх репресію наклали.

Р.І. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Що пам'ятаєте? Розкажіть подокладніше.

С.М. – Це вже не дуже страшний... Уже в такому віці позабуваєш усе. [...]

Р.І. – А що зазвичай одягали на свята?

С.М. – Було все, і гірше не було, у мами скільки одежі було, а батько усе поміняв, коли Голодомор був. Тоді ж не одіял не було, ліжники тоді були, все було тоді колюче.

Р.І. – З якої тканини переважно шили одяг?

С.М. – Що було. Із ситця. Коли мама працювала у німців, тоді вони і давали. Голодовка тоді була, ніхто не дивився, як ходили, в чому ходили. І в школу ходили, і стидно було ходити, а ходили, і вчителі нічого не говорили. [...]

№ 103. – 2009 р., лютий 3. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Бабенко Вірою Василівною, 1924 року

народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Гулою Яною Миколаївною (БДПУ).

Гула Я.М. (далі – Г.Я.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові.

Бабенко В.В. (далі – Б.В.) – Вєра Василівна Бабенко.

Г.Я. – Дівоче?

Б.В. – Вєра Василівна Рибаківа.

Г.Я. – Національність Ваша?

Б.В. – Українка.

Г.Я. – Дата народження?

Б.В. – 1924-й.

Г.Я. – Місце народження?

Б.В. – Село Охлімівка, Акимівський район, Запорозька область.

Г.Я. – Яка Ваша освіта і професія?

Б.В. – Я бібліотекар, а в мене середня освіта. Я курси кончала, робила в бібліотеці, і в колхозі робила. [...]

Г.Я. – З якого часу Ви живете у цьому населеному пункті?

Б.В. – З 1976-го року, ми переїхали сюди. [...]

Г.Я. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства? Земля, худоба, птиця?

Б.В. – Птиця була, карівка була... Ото корівка тільки і спасала. Більше нічого не було.

Г.Я. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

Б.В. – Та як, сказали, що в колгосп. Забрали, в кого що було. Забрали. Ходили на роботу. Ото так вони і організувались.

Г.Я. – Чи люди хотіли добровільно іти до колгоспів?

Б.В. – Хто хотів, хто не хотів.

Г.Я. – А що було з тими, хто не хотів?

Б.В. – Нічого, все одно всі пішли і робили. А куди б вони ділись?!

Г.Я. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 32-33-го років?

Б.В. – Пам'ятаю, а чого ж не пам'ятаю? Батько робив за 15 кілометрів, рибу ловили, там був організований такий колхоз, «Синє море» називалось. В Кирилові це вони були, а мати через день ходила по пайок. Давали йому там трохи бичків, тоді мукички трохи. Вона (мати) наколоте нам, бувало, затірки, а ми тільки і бігасм, заглядаєм у той казан. Чи ми поїли чи не поїли, підем, над кручею сядем і виглядаєм, чи ідуть, чи не ідуть. А вони, бідні, ішли, а там мама моя шла і сестра Марія, а там

пасли верблюдів, і вони, видно, як їли, там крихти позоставались на землі, і вони сіли, позбирали ті крихти і пішли додому.

Г.Я. – Що говорили про причини голоду?

Б.В. – Тоді казали, що неврожай. Хто що хотів, той те і казав, а ми у селі не соображали. [...]

Г.Я. – Як відбувалась посівна і де брали зерно під час голоду?

Б.В. – Откуда ми знали, де вони його брали? Знаю, брат робив на тракторі, 14 год йому було, і це ж тоже давали йому пайочок, тоже ж несе додому. Мати заколоте у воді, і ми тоді хльобаємо. Так ото ми і вижили. Потроху давали, хто опредільонно робив. Ото батько мій аж за 15 кілометрів попав работать, рибу ловили, бички ловили, і ото ж так і жили. [...]

Г.Я. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Б.В. – Спеціально були такі бригади, які приходили і забирали. Люди і в ямах ховали зерно своє, так вони і копали, і рилися в землі, і шукали. [...]

Г.Я. – Куди звозили все це і що з ним робили потім?

Б.В. – Ми ж не бачили, куди вони його дівали, і не казали нам, де вони його дівали.

Г.Я. – Що було з тими, хто не хотів віддавати?

Б.В. – І судили ... Всього було.

Г.Я. – Що відомо вам про «чорні дошки»?

Б.В. – А що це за чорні дошки? Я й не знаю. [...]

Г.Я. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Б.В. – Та ходили, собирали колоски, м'яли їх. Хто як мог, так і виживали. Хто мог десь работать, тому давали хоч трошки пайочку, а хто не робив, ті і помирали. Пухлі ходили люди. [...]

Г.Я. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки роботи та їжі?

Б.В. – Хто зна? І не знаю даже... Ну, та чого ж не можна? Мій батько бросив своє місце роботи і пішов за 15 км работать. Він получав хоч трошки пайочку, матері отдавав, і тим і вижили. [...]

Г.Я. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

Б.В. – Ну, 46-й добре пам'ятаю [...]. В 46-му ми не дуже голодали, бо потроху давали нам в колхозі пшенички, так що ми могли... Бувало таке, що і крали на роботі, а я, наприклад, боялася, красти не вміла, а свекруха мені каже: «А чого ж ти не взяла нічого?» А люди, було, кармани собі отакі попришивають

в пальтах і то туди понасипають, а тоді, як їде бригадир, хто куди тікають, врозсипну тікають. Я колись тільки 2 качана принесла додому. [...]

№ 104. – 2009 р., лютий 5. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Остапенко Марією Омелянівною, 1925 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Кайрович Анастасією Олександрівною (БДПУ).

Кайрович А.О. (далі – К.А.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові (дівоче). Національність.

Остапенко М.О. (далі – О.М.) – Єрмоленко Марія Омелянівна, українка.

К.А. – Дата народження?

О.М. – 19 травня, 1925-й рік.

К.А. – Місце народження?

О.М. – Чернігівка.

К.А. – Яка Ваша освіта і професія?

О.М. – Середня освіта, бухгалтер. [...]

К.А. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

О.М. – [Зітхнула]. Ну що, тоді мені було 9 років. Яке дитинство? Тоді ж не було ні детсадів, ні ясель, нічого. Не було. А голод був страшний, в господарстві було корова і більше нічого.

К.А. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі? Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

О.М. – Розкуркулювали багатих, колгоспи робили. Що стосується до людей, чи хотіли йти до колгоспів, чи ні, цього я не знаю, ми не були колгоспниками, папа був робочим. Не знаю. [...]

К.А. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? Кого розуміли під цим словом?

О.М. – А хто знає? Ми не були куркулі. Під цим словом розуміли людей багатих, бо у них був хліб і до хліба.

К.А. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

О.М. – Пам'ятаю, ну що ж, мала ще була, 9 год було. Пекла мама шнетики із отрубів та трави лободи, кропиви.

К.А. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду? Що люди садили у себе в городі в цей час?

О.М. – Забирали у людей все до капельки, не оставляли нічого. Що сіяли? Більше сіяли горох, квасолу, ну, таке... картошки не було на посадку, лущпинки садили.

К.А. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалося під час голоду?

О.М. – Ну, забирали ті (якось їх називали у селі), ходили з хати в хату з бричками і виносили усе на світі, словом, давай і все! Без розговору! [...] Грозили тюрмою. [...]

К.А. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів? Чи вилучали зерно у них?

О.М. – Видавали людям хліб, пекли у колгоспі по 1 кілограму чи 500 грам, цим заохочували людей, і другі йшли туди заради хліба. Чи вилучали зерно у них, я не знаю. Но були такі. Розкуркулювали багатих і забирали у них тоже усе на світі. Вони тікали в города, другі міста, бо тут люди були не довольні ними.

К.А. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

О.М. – У нас у сім'ї такого не було, мама ділила на всіх порівну, папа був кузнец всю жизнь, мама дома була модісткою – шила на дому. [...]

К.А. – Чи було у Вас таке «Закон про пять колосків»?

О.М. – Ну, як сказати? Не можна було на степу нічого украсти, з кого пшеницю витрусять – тюрма. Такий «Закон про колоски». Валялися там на полі, ходить і собирать не розрішали.

К.А. – Як виживали, чим харчувалися під час голоду?

О.М. – Я бачила, скільки валялося взрослих, дітей, дідів, бабок, отам, під больницею – страшно, мертвих.

К.А. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

О.М. – Були, ходили діти і взрослі із хати в хату, просили їсти, вони були месні.

К.А. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

О.М. – Можна було. Я знаю, мама їздила в Донецьк, там брали вещи, міняли на продукти: ячмінь, пшеницю, що хочеш, аби прокормити сім'ю. [...]

К.А. – Як в цей час виживали люди у селі? Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

О.М. – Хіба вони виживали? Вони мучались. Я не можу придумати, де краще було. Скрізь було погано.

К.А. – Скільки людей померло у Вашому селі під час голоду? Яку офіційну причину смерті вказували в документах?

О.М. – Я не знаю, но дуже багато було, у кожному домі лежало, лежав труп. Помню, сніг був дуже здоровий, не можна було ніяк хоронить, так двоє мертвяків у сінах лежали. Ото тобі і голод... Що лікарі писали – хто зна, у нас з сім'ї ніхто не вмер. У мами були тільки ноги боліли – пухлі були. Папа получав хліб – 300 грам, сам капельку з'їсть, а то принесе нам, бо троє дітей було: брат і двоє сестер. [...]

К.А. – Чи продовжували святкувати свята?

О.М. – Я не помню, щоб люди святкували, тоді було заборонено ходити в божественних нарядах. А кому і не було за що святкувати: був голод. [...]

К.А. – Чи знаєте Ви якісь приказки, вірші, пісні, які описують події Голодомору?

О.М. – Да, знаю «Курай».
Як глянеш на край,
А там гребуть курай,
Курі товчуть,
Пиріжки печуть.

Курай тоже їли, оце я таке знаю.

К.А. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

О.М. – Як згадували? І досі згадують старіші мене. А в родині? Ой, усі в школу пішли, а їсти нічого, у школі давали «побовтючи» якісь все ж таки. Так і врятувалися від голоду.

К.А. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

О.М. – Ні, я не знаю такого, в нашій родині голоду не було. [...]

№ 105. – 2009 р., лютий 15. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Скрипніченко Марією Дмитрівною, 1926 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Кайрович Анастасією Олександрівною (БДПУ).

Кайрович А.О. (далі – К.А.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові. Національність.

Скрипніченко М.Д. (далі – С.М.) – Кравцова Марія Дмитрівна, українка.

К.А. – Дата народження?

С.М. – 2 январа, 1926-й рік.

К.А. – Місце народження?

С.М. – Чернігівка.

К.А. – Яка Ваша освіта і професія?

С.М. – Середньоспеціальна, працювала головним бухгалтером.
[...]

К.А. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства (земля, город, худоба, птиця тощо)?

С.М. – Як сказати, до того, як не було ще колгоспів, то в дворі був кінь, дві корови, а, як уже пам'ятаю, був голод, 32-33-й роки, у нас нічого не було. Так мама працювала у колгоспі на обробці землі, сапували. А що вони сапували літом, не пам'ятаю. А я ходила в дитячий садочок-яслі. Звичайно, було дуже важко, як кажуть, не було нічого. «Хоть шаром коти». Я, значить, ходила у яслі, а батько і мама робили у степу, а як прийдуть з роботи (як запам'яталося), то ідуть у берег косити (як воно називається) кропиву, і плитку топили бур'яном, а як в чавуні вода закипить, кидали туди кропиву, варили. На двір давали по 5 кілограм муки, но вона була із одатків, мало біла, одним словом, чорна. Обмакували крапиву в цю муку і пекли шкетики, а батькам на степу варили щось їсти, затірку. Но приходилось продавати усе, що було, все виносили на базар. Кожух був... Все через те, що треба було вижити. Хоть я і була одна у батьків... Давали літом по 400 грам бринзи, отот поділять, батько все мені несе, каже: «Вона у нас одна». Батько все мені отдавав, боявся, щоб я не вмерла.

К.А. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі? Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

С.М. – Я знаю, коли? 33-й рік запам'ятала. Коли вони організовувались, я не помню. Ну, я знаю, мої батьки працювали у колгоспі, а чи інші хотіли чи ні, не знаю. Мабуть, хотіли, бо брали корову, коня.

К.А. – Коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

С.М. – За це я нічого не пам'ятаю, но по-сусідськи була бригада, там багатий колись чоловік жив. Так, як уже його не було, там була бригада. Стояли коні, гарби сіна. Все це я пам'ятаю. [...]

К.А. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? Кого розуміли під цим словом?

С.М. – Як у школі історію вивчали. Мама розповідала, що сусід був багатий, його виселили у те время, мабуть, бо я його не пам'ятаю.

К.А. – Що говорили про причини голоду?

С.М. – Ой! [Зітхає]. Предполагали: причина була – засуха. Пом'яну, дуже засушливе літо було. У нас ще й у погрібі картошку покрали, це ще прозвело, що ми голодували. [...]

К.А. – Що люди садили у себе в городі в цей час?

С.М. – Дома, я знаю, не сіяли, садили картошку. У 1933-му році уже на осінь пішли дощі, тоді картопля уродила.

К.А. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалося під час голоду?

С.М. – Ну, забирали, а хто – я не пам'ятаю. У нас не забирав ніхто, бо у нас не було чого. Може, раніше забирали, а як настав голод, тоді нічого не було, бо їсти нічого було. Я була ще мала, до цього не мала відношення. Не знаю.

К.А. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів? Чи вилучали зерно у них?

С.М. – Я не знаю, може, вилучали, може, де і ділося, не знаю. Знаю, що не було нічого їсти. Уявляєш? Нічого не мали. Їли одну кропиву, були люди їли лободу. То мама розповідала, що такий голод був – люди опухали, умирали.

К.А. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

С.М. – Я не помню, може, у кого і було, можна було понести на базар, понести якесь барахлю, люди купували. Або ще і пшеницю продавали, у них була така можливість. У нас нічого не було, крѣпко голодували [зітхає]. [...]

К.А. – Як виживали, чим харчувалися під час голоду?

С.М. – Я уже казала: їли кропиву. У нас у березі була трава, а у одного чоловіка була корова, нам за траву платили молоком. Ото була підтримка.

К.А. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

С.М. – Ой! Та були і такі люди [...].

К.А. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

С.М. – Ну, да, робили в колхозі, батько по спеціальності – каменщик, він бросив колхоз і пішов працювати по своїй спеціальності. Я знаю, він в МТС чи десь робив, тоді стали гроші зароблять. Купив двоє телят, як став гроші зароблять,

подержав год тих телят, продали, за ці гроші купили корову. А тоді, як стала у нас корова, пішли дощі, ми почали ходять на город. Дрібненьку картошку садили, бо тоді дуже неурожай був, а крім того, ще й вори влізли в погріб, покрали картошку. Мама якось сберегла на посадку картошки. Посадили. А тоді, як пішли дощі, ми, було, підемо с батьком на город, виберем картошку з-під куща, а кущ пустий садим. Батько був добрий. У мами дуже ноги пухлі були, на степу вона варила, бо молоді не вміли затірки робить. А тоді, як батько пішов по своїй спеціальності, я не знаю, не в колгоспі він тоді працював, а працював по своїй спеціальності, був як робочий в МТС, я носила йому обід. Мама дуже хворіла. Пам'ятаю, робила сторожем на нафтебазі. [...]

К.А. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

С.М. – Звичайно, у селі, бо можна було мінять щось на продукти.

К.А. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

С.М. – Я в садік ходила, но розговори були, що багато людей померло с голоду. Хати позоставались, повалялись, остались одні гори землі. Багато було.

К.А. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

С.М. – Я не знаю, як ото пізніше, я думаю, дітей було багато, садили на поїзда. Багато умирало. Я знаю, що після війни у нас був у селі дитячий будинок, було там дуже багато дітей. Як я ходила в школу, а звідкіль були ці діти, я не знаю. Їм там не погано було. Багатьох садили на поїзда і відправляли, відправляли. Може, вони померли, а, може, хтось і опрестівся десь. Хто зна?

К.А. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами? Чи продовжували святкувати свята?

С.М. – Як? Яка там допомога?! Коли у нас десь щось і було, так, пам'ятаю, брату батька, тобто дядькові, помагали. Нічого у нього не було, він так с голоду і вмер. Не було нічого. Яке свято?! Не було грами хліба. [...]

К.А. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

С.М. – Ну, я знаю, що засуха, що організовували колхоз, люди через них страдали, були такі розговори. Хто зна? Якщо

колхози, так голод же був не тільки в 1933-му році, а і в 1921-му роках теж був неурожай, так тоді ж і колхозів не було, а голодували. Кожен сам, як міг, виходив з положення. А уже як колгоспи організовували, конешно, і корову, і коня отдали, у нас нічого не було.

К.А. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

С.М. – Да теж був тоді голод, батько погіб, не вернувся з війни. Ми жили вдвох з мамою, я уже працювала. Нам давали хліба по 350 грам, а мама не працювала, уже була на інвалідності, получала 111 карбованців, а я получала по 270 карбованців, корова у нас. Я не скажу, що ми добре жили, але не вмерли з голоду. Ми садили з мамою табак і тоді товкли той табак, мама носила на базар. Як продасть табак, то купе скільки-то стаканів пшениці, тоді була пшениця на базарі 10 карбованців стакан, на м'ясорубці намеле і єсть. 350 грам хліба получу, несу додому, бо і мама хоче їсти. Я пам'ятаю, багато приходило дітей, особливо ввечері. Як я прийду з роботи, здою корову, і ті діточки такі охлялі стоять з кружечкою, просять молока. Я потроху поналиваю, по можливості. Отак по-сусідські і жили. Ходили, просили, виливали сусликів. Отак переживали голод, засуху. [...]

№ 106. – 2009 р., лютий 10. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Линник (Чуб) Марією Олексіївною, 1926 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Кайрович Анастасією Олександрівною (БДПУ).

Кайрович А.О. (далі – К.А.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові. Національність.

Линник М.О. (далі – Л.М.) – Чуб Марія Олексіївна, українка.

К.А. – Дата народження?

Л.М. – 4 декабля 1926-го року.

К.А. – Місце народження?

Л.М. – Чернігівка.

К.А. – Яка Ваша освіта і професія?

Л.М. – Середня, 10 класів. [...]

К.А. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства (земля, город, худоба)?

Л.М. – Ну, що ж, була корова, курі і поросля. А землі? Що ж, давали. Тоді у колхозах, поскільки папа тоді робив трактористом, давали землі в основном, городи садили.

К.А. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі? Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів? Що було з тими, хто не хотів?

Л.М. – Як з'явилися колгоспи? Наші батьки казали, що після революції почалися колхозы. Я знаю, що, як я була дівчиною, колхозы вже були, бо папа робив у колгоспі трактористом. Самий перший трактор появився у Чернігівці, він появився у колгоспі «Калініна», вот. Поскільки папа робив служачим і сім'я його була в колхозі, мама ходила помогать убирать, сапувать. Ходила, помогала убирать урожай і все це. [...]

К.А. – Коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Л.М. – Коли ж воно почалося? [Замислилась]. Це, що ми хату купили в колгоспі, був куркуль, його розкулачили, а хату колгоспу отдали. Ми ту хату в колгоспі купили. [...]

К.А. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Л.М. – Та вже ходила в школу я, вот, і знала, що та хата розкулачена, де ми живем. Вот, при німцях вони приїзджали, хазяїни цієї хати, вот і половину забрали, а в одній вони жили, ми в другій половині жили. А коли прийшла Советская Армія, то при сельсоветі була жінщина – председатель. Вот і вони знали, що нас виганяли. Були б вигнали, но, благодаря Богу, прийшла советська власть, так хазяїни придержались. Тоді председательница їх визвала в сельсовет і сказала, щоб вони убиралися з квартири. Ото так було. [...]

К.А. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років? Що говорили про його причини?

Л.М. – Ні, не пам'ятаю. Багато балакали, що був неурожай, сильний неурожай був. І ото не помню голодовки. Конечно, я тоді мала була, і корова у нас була, хазяйство своє, вот, і батьки маміни були заможніше, но не кулаки вони були, а просто дітей багато, работали на заводах і тож помагали нам. Того і голодовки ми не знали.

К.А. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

Л.М. – Ходили комсомольці і організовували, собирали по жменях, у кого скільки було, в основном у кулаків. Ті ховали, палили, но все одно по крихті, щоб було що посіяти, посадити, бо неурожай був, у колгоспі не було нічого.

К.А. – Що люди садили у себе в городі в цей час?

Л.М. – А на городі що: в основном картошка, буряк, цибуля.

К.А. – Хто забирив зерно, худобу та крам і як це відбувалося під час голоду?

Л.М. – Я не знаю, но їх, комсомольців, собирали, щоб зібрати зерно на посів. Де люди добрі були – давали трохи, яким було що, а кулацьо не давали нічого. [...]

К.А. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

Л.М. – Звичайно, йшли люди, моя мама служила у німців, ходила, наймалася служити. Брат у мами на фабриці работав. Вот так і жили.

К.А. – Чи були в селі ті, хто не голодував? Хто вони були і як вони жили?

Л.М. – Ну, це тільки куркульня, ті жили. Тільки не довго. У яких було подсобне господарство, ті люди не голодували. Тоді ж давали хліб по карточкам, ну, якось проживали, то на базарі щось купили, молоко було, з молока все можна було купити.

К.А. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, вимінити?

Л.М. – Да, був базар, звичайно, на базарі і купували. Що? Обов'язково покупали кукурудзу, тоді ж були ті терки, що на крупу терли, вот.

К.А. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

Л.М. – Конечно, у селі. У селі були корови, городи були, вот і, конечно, було у селі легше прожити, чим у городі. У городі що? Не було нічого. І собирали для города, щоб люди вижили, могли работать заводы, фабрики. А люди де візьмуть? Що їсти? Туди і посилали їм тоже. Звичайно, в селі було легше прожити, чим у городі. У селі рвали лободу, пекли коржики з лободи, їли. І пухлі були, у кого нічого не було в хазяйстві.

К.А. – Скільки людей померло у Вашому селі під час голоду?

Л.М. – Не знаю. Не багато, конечно, умерло в нашому селі. Все ж таки село є село, не місто. [...]

К.А. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

Л.М. – Не знаю. Знаю, у нас сусіди були, у бідності жили, дядько конюхом був, у кладовій їм варили таку «хлібну», вот, в

бідності ходили. Мама давала їм таке: і помідор, і сало. Було у нас. Отож що було у нас, тим ми і ділилися. [...]

К.А. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашої родині, селі?

Л.М. – Багато людей умирало, всі бачили, яка тоді криза була.

К.А. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

Л.М. – [...] 1946-му році неурожайність була і двійко дітей було. З города урожай зібрали тільки відро, вот. Сестра Васіна у Москві була, висилала нам рис, отож ми варили борщ із рисом, та був борщ так, як і треба, тільки картошки не було. [...]

№ 107. – 2009 р., січень 20. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Гулою Любов'ю Миколаївною, 1929 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Гулою Яною Миколаївною (БДПУ).

Гула Я.М. (далі – Г.Я.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові?

Гула Л.М. (далі – Г.Л.) – Гула Любов Миколаївна.

Г.Я. – Дівоче?

Г.Л. – Гайдай Любов Миколаївна.

Г.Я. – А національність?

Г.Л. – Українка.

Г.Я. – Дата народження?

Г.Л. – 26 октября 1929-го.

Г.Я. – Місце народження?

Г.Л. – Запорозька область, Чернігівський район, посёлок Черніговка.

Г.Я. – Яка Ваша освіта і професія?

Г.Л. – Освіта 4 класи, бо війна не давала, професія – різноробоча. [...]

Г.Я. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Г.Л. – Наша сім'я жила бідно.

Г.Я. – Ну, хоть якась земля була чи...

Г.Л. – Ну, в батьків була, тільки в багатих більше... Розказувала мати, коней держали. Розказувала мати, дві парі коней було. А

тоді, як оце була... ну, що колхози розсоедінали, тоді вже ш позабирали все, батька не стало.

Г.Я. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

Г.Л. – Ну, як з'явилися? Була колективізація, забирали землі у людей, забирали де що було, у кого плуг, у кого борона – все забирали.

Г.Я. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Г.Л. – Не хотіли.

Г.Я. – Що було з тими, хто не хотів?

Г.Л. – Хто не хотів – тих ізселили даже із міста жителя. [...]

Г.Я. – Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян, агітатори?

Г.Л. – Нічого. Оце як уже почалась колективізація, тоді вже були такі бригади спеціально, які організовували, збирали людей, агітували. Є люди соглашались добровільно, а єсть – не хотіли. Ну, всьо равно – усі пішли.

Г.Я. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? І кого розуміли під цим словом?

Г.Л. – Ну, куркулі ранше називалися оце ш ці, що багаті. Вони, як схотіли забрать чи корову, чи коняку – забрали, а не схотіли знач... і всі люди бідні були.

Г.Я. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-33-го років? Що про його причини говорили?

Г.Л. – Пам'ятаю, конешно, мені було... Була сильна голодовка, нас було в матері п'ятеро, ми осталися рано без батька, і були всі в деддомі у Штепах – село так називалось. Ну, знаю тоже, що в деддомі було плохувато, бо ми ходили по смітниках, збирали де що, щоб шось поїсти. Ну, розказували, я ш не дуже пам'ятаю.

Г.Я. – А що казали про причини?

Г.Л. – Про причини, що нема зерна, нічого не казали. Люди пропадали, нікому було заштити людей, мерли всі на дорогах, ніхто не обращав вніманіє, падали, знач, падали, як мухи, хто в ряднину, хто в шо. Ніякої не було власті, ніякої больниці, ніякої нічо. Замотували і хоронили сама своя рідня. Ніяких ні хоронів, нічого не було. Одвезли, закополи і все.

Г.Я. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом? Чи боролися якось люди?

Г.Л. – Боролися, конешно, боролися, як виживали. Ще в кого була корова, тим легше було, а в кого корови не було, тим

вопще голод, вопще голодовка. Люди їли все, що могли, і соломую парили, хто що змог, лободу... Хто що змог, те і їли.

Г.Я. – А як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

Г.Л. – Під час голоду збирали де в кого що було. Ну, ще було, поки государство давало запас, давали і сіяли.

Г.Я. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

Г.Л. – Ніхто нічого не сіяв, бо не було чим сіять, землі в людей дуже мало було. Хто відро картошки посадив, хто не посадив.

Г.Я. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Г.Л. – Ну, як, живосилом приходили і забирали. Такі були палачі.

Г.Я. – А як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії? Шо вони казали? Чого вони забирають?

Г.Л. – Та шо: і билися, і били їх. Так вони ж не давали, закопували люди у землю, щоб шо-небудь же ш осталося. Такі тертушки були, зерно... вітряки були такі ручні, і ото мололи на шліхту на мамалигу.

Г.Я. – Куди звозили все це і що з ним робили потім?

Г.Л. – Забирали, ніхто не зна – кудя. Забирали – і всьо.

Г.Я. – А що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Г.Л. – Всьо равно забирали, забирали. Люди й не хотіли – забирали всьо равно. І били, і іздівались. Всьо равно забирали.

Г.Я. – А що відомо Вам про «чорні дошки»?

Г.Л. – Ну, чорні дошки – оце, шо я кажу, шо люди падали, помирали, як чорні дошки, в якусь лахманину зарили і все.

Г.Я. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів?

Г.Л. – Нічого не було. Просто боялися люди, щоб не іздівалися з них, щоб не били, щоб не іздівалися з їх. Не хотів отдавать – забрали живосилом. Де шо не є – узнавали, узнавали, розкопували, перекопували, все забирали.

Г.Я. – А у тих, хто пішов у колгоспи, у них вилучали зерно? Забирали в них тоже?

Г.Л. – Забирали, конечно, і самі люди отдавали, в кого було більше, щоб шось посіять було. [...]

Г.Я. – Що чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Г.Л. – Як посіяли оце зерно... Ранше не так було, як оце зразу: як посіють і отаке виросте, а ранше, було, ми ходили і дітей посиляли, і ніхто дома не сидів, всі ходили збирали колоски,

кожний колосок. Надівали фартухи і кожен колосок збирали і здавали.

Г.Я. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Г.Л. – І горобців ловили, і сусликів ловили, хто чим міг спасатися, різні трави, все.

Г.Я. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Як ставились до цих жебраків, звідки вони були?

Г.Л. – Без уніманія. Всі падали, мерли, як мухи.

Г.Я. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

Г.Л. – Ходили люди, ходили; в кого були гроші – ходили спасали себе, ходили робили. Були такі села, і люди були багаті, і міняли де яку тряпку. Ходили голі і босі. [...]

Г.Я. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? І чому?

Г.Л. – Я думаю, що у городі.

Г.Я. – А що?

Г.Л. – На село не було ніякого обличення, ніхто ні за що селян не щитав, селяни вирощують хліб, а на них ніхто на їх вніманія не облича.

Г.Я. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Г.Л. – Ну, це не скажеш, їх не перещитаєш, їх дуже багато. [...]

Г.Я. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

Г.Л. – Ні, ніхто не ділився, бо кожен спасав себе. [...]

Г.Я. – А самі люди як пояснювали ці події?

Г.Л. – Ну, люди кожен сам собі, що вони можуть пояснить? Обіщали, що буде врожай, що дадуть хліба, це так длилося щитай до 47-го года. А в 47-м году вже ш колхозы были все. [...]

Г.Я. – Чи знаєте Ви якісь приказки, вірші, пісні, які описують події Голодомору?

Г.Л. – Я вже це й не помню. Знаю, що пішла в перший клас, а пішла рано, потому що многодетная сім'я була, а в деддом не приймали, бо ще малі. В 5 год я вже пішла в школу, а месне вже було руководство, так вони підробляли документи, щоб з голоду поспасать дітей.

Г.Я. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

Г.Л. – Та впоминали часто і густо, і досі впоминають люди, бо це незабутнє, його ніколи не забудеш. [...]

Г.Я. – Голодомор 46-47-го років був попроще? Хоть і був Голодомор, можна було вижити?

Г.Л. – Виживали. Сусликів їли і хто що мог, лободу випаривали. Цім і виживали. Всі сестри і мати порозіжжались хто куди, щоб спастися. Всі речі мєняли на хліб. Спали на соломі, вкривалися фуфайкою. Весною прятали зерно з посівної. Одежа вся вже прохудилася. В школу ходили з сумкою, сшитою с порваних тряпок. Якщо були старші діти, то в їх обуві ходили в школу (училися в 2 сміни). Бумаги не було, писали на газетах між рядками, перший раз карандашом, а потім чорнилом. Чернила самі робили із бузини. [...] Головне було – знайти, що поїсти. В 46-м році дали по 6 кг зерна. Грошей не давали, пайків також. Лише палочкой відмічали, що був на роботі. А при рощоті писали, що нам должні (м'ясо, молоко, яйця). Хоть не держали корів, курей, а видавали грошами. Інколи грошей не давали, а давали облігації. [...]

Г.Я. – Яким був Ваш повсякденний одяг в роки Вашого дитинства?

Г.Л. – Який одяг був? Оце зразу, шо в голодовку все ш поміняли, ні в кого нічого не було, а тоді вже, як дали хліб, дали зерно, так чималенько дали, тоді вже люди трошки повдівалися.

Г.Я. – Відвідували Ви або Ваші родичі в часи Вашого дитинства та юнацтва міста? Які саме і з якою метою?

Г.Л. – Ранше було так, шо ті там родилися, ці тут, виїзду не було. В місто не виїжали. Вже в 47-му в голодовку поїхали виїжать. Моя сестра поїхала в Донецьк. [...]

№ 108. – 2009 р., серпень 5. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Павленко Катериною Василівною, 1930 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Ришко Інною Віталіївною (БДПУ).

Ришко І.В. (далі – Р.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Павленко К.В. (далі – П.К.) – Павленко Катерина Василівна.

Р.І. – Національність?

П.К. – Українка.

Р.І. – Дата народження?

П.К. – 1930-й рік.

Р.І. – Місце народження?

П.К. – Село Роздолля, а тепер його нема, Широкоярський сільсовіт Чернігівського району.

Р.І. – Яка Ваша освіта і професія?

П.К. – Сім класів, професія швея була. [...]

Р.І. – Що Ваші батьки, інші старші родичі розповідали Вам про те, яким був населений пункт до революції?

П.К. – Який? Ну, Голодомор, у моєї мами було сім братів і чотири сестри, і всі померли з голоду, і батько, і мати.

Р.І. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

П.К. – Із 49-го року. [...] Ну, я працювала в Токмаку, а потім розраховувалась із швейної фабрики та приїхала сюди працювати. [...]

Р.І. – Яким було господарство Вашої родини в роки Вашого дитинства?

П.К. – У 30-му році організувався колгосп, була корова. Тоді усе забирали у колгосп. Мені було сім місяців, мене мама залишала замкнуту у хаті, тому що тоді йшли всі в колгосп працювати. [...]

Р.І. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

П.К. – Спочатку боялися, а потім всі йшли.

Р.І. – Що було з тими, хто не хотів?

П.К. – Змушували. [...]

Р.І. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років? Що говорили про його причини?

П.К. – Я ж мала була, два гола тоді було, що я могла чути?

Р.І. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

П.К. – Ну, які випадки? Їли лободу, їли щарицю, різний бур'ян, тоді цього не було їсти.

Р.І. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

П.К. – Розкуркулювали людей і забирали. Тоді була колективізація, люди самі тоді робили, у кожного хати були, було посіяно і зібрано зерно, потім їздили по хатах і забирали зерно на посівну.

Р.І. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

П.К. – Картоплю, цибулю.

Р.І. – Як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії?

П.К. – Я не знаю... Наскільки я пам'ятаю, я була мала, а в мене ще було три брати, і нас мати поклала спати, але хтось їй сказав,

що будуть їздить зерно забирати. Хтось підказав, вона розібрала піч, насипала туди зерна, потім поклала туди жерстину, замазала її, а потім ліжник, і нас четверо поклала туди спати. Заїжджають у два часа ночі у червоних кашкетах з качанкою. Зайшли в хату і почали кричати: «Давай хліб!» А вона говорить: «Де у мене хліб? У мене нема хліба ніде нічого, у мене четверо дітей». Той говорить: «Ану, скидай своїх поросят із качанки, будемо перевіряти там хліб». А у мене братик був на три роки за мене старший, він мене сонну ущипнув, а я як закричу! Це вже мама мені розповідала. Вони як вискочать і говорять: «Пішли звідси, тут сама ніщита, тут нема чого брати». Ото у нас залишилося зерно, що ми могли вижити хоч якимись путями. [...]

Р.І. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

П.К. – Так. Ну, у мене є зять, і у нього батько був, так він був у полі, і у них був один синок, і він украв у карман скільки колосків, не знаю, п'ять-десять, і його посадили на п'ять років у тюрму.

Р.І. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

П.К. – Бур'янами.

Р.І. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

П.К. – Ну, ходили цигани, їздили ото шатра такі, а чи цигани, чи хто там їздив, просили хліба. А що ми могли дати, як у нас в самих не було?

Р.І. – Як ставились до цих жебраків, звідки вони були?

П.К. – Неприємливо, тому що не було чого їсти, казали: «Немає, а що тобі дати?»

Р.І. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

П.К. – Не ходили, виживали самі, як могли; усе село, ото шістдесят дворів було, і люди згуртувалися усі, що було посіяли, і тоді уже, як зібрали зерно, тоді було, чим зачипитися, давали по п'ять кілограмів муки, хто ходив на роботу.

Р.І. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

П.К. – Не було.

Р.І. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

П.К. – У нас не було, це було за 30 кілометрів.

Р.І. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

П.К. – У на у місті у Донецьку жив дядько, так він, було, раз у місяць писав пісьмо, що «приїжджайте», мамі моїй, «приїжджай, я отримав карточку, на яку можна отримати крупу». Так у місті було легше. [...]

Р.І. – Що робили з померлими під час голоду?

П.К. – У моєї мами померла мама, а вона жила із невісткою, син помер, а вона жила з невісткою, і моя мама взяла мене на руки і меншого братика за руку, і пішли в Чернігівку маму провідати. Приходять, а двері зачинені, вона стукає, виходить невістка, говорить: «Чого ти прийшла, Марино?» Вона говорить: «Мамку провідати». «А її вже немає». «Як немає?!» «А вона вмерла, я її похоронила». «А чого ж ти не повідомила?» «А що, ти прийдеш, чим я тебе буду кормити, як ти прийдеш її хоронити? Я її поклала у вагони на саночки і відвезла її, похоронила сама, закопала».

Р.І. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

П.К. – Жили якимось, в притулок не віддавали.

Р.І. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

П.К. – Так, у моєї мами була сусідка, і вони були тут, у Чернігівці, такі заможні: дві корови було... так вона... забор із каменя був. Так вона вирила таку нору із каменя, пробрала, і туди. Каже: «Спечу сьогодні хліб, туди покладу хлібину, туди і глечик молока, і ти пізенько ввечері забереш, щоб ніхто не бачив».

Р.І. – Чи продовжували святкувати свята?

П.К. – Ну, свята – це коли пішло життя, тоді вже були свята.

Р.І. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

П.К. – А що вони говорили? Треба працювати, міцніше працювати, посіяти. Будуть жнива тоді хороші, і не буде тоді такого голоду. [...]

Р.І. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

П.К. – Говорили, що нас більшовики обібрали, були у нас зернята і корова – усе забрали. І нам нічого не залишили, і у зв'язку з цим був Голодомор.

Р.І. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

П.К. – Пам'ятаю. Працювала, було сімнадцять років тоді, я ходила у колгосп на роботу, кожен день на комбайні їздила, тоді давали дерев'яні граблі і за комбайном ходили, тоді загірбали, щоб ніде ні один колосочок не пропав. [...]

№ 109. – 2008 р., грудень 28. – селище Верхній Токмак 1 Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Гринь Галиною Петрівною, 1908 року народження, мешканкою селища Верхній Токмак 1 Запорізької області, проведене Єрошенко Ольгою Володимирівною (БДПУ).

Єрошенко О.В. (далі – Є.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Гринь Г.П. (далі – Г.Г.) – Гринь, Гринь я була, Гринь і не змінилася, Галина Петровна. Там був Петро Минович – батько мій.

Є.О. – Національність?

Єрошенко Л.К. (далі – Є.Л.), бабуся Єрошенко О.В. – Ви хто по національності – українка?

Г.Г. – Ну, а як же. Я ж ніде не була.

Є.О. – Дата народження?

Г.Г. – У якому году родилася? Ну, в 908-му. У лютому, десятого.

Є.О. – Місце народження?

Г.Г. – Воно називали Конські Роздьори. Конка ж річка була, і ото так назвали – Роздьори, Конські Роздьори.

Є.О. – Яка Ваша освіта? Професія?

Г.Г. – Ой, нічого я не кончила. Якраз у школу ходила, а революція найшлась, перервало, і я нічого не кончила.

Є.О. – Професія?

Є.Л. – Ви в колхозі робили?

Г.Г. – У колхозі що робила? Усе робила: і в бригаді робила, і кухаркою робила, і на станцію їздила зерно грузить, усе на світі, де тіки оці руки не були. [...]

Є.О. – А діда й бабу знаєте?

Г.Г. – Ну, та діда ж Мина був, а бабушку – Леоніда. Ну, та вони рано вмерли, й дедушка довго, аж після голоду 21-го. Дедушка довго жили, а бабушка раньше вмерли. Бабушку – Леоніда, а дедушку – Мина Михайлович. [...]

Є.О. – З якого часу Ви живете в цьому селі?

Г.Г. – Осюда, у яким годі, ви знаєте, точно не помню. Я вже

давно тут. Я зімувала тут, а літом їхала туди. Общім, як хазяїн мій помер і я ще там прожила 10 год сама-самісінька. [...]

Є.О. – Яким було хазяйство в роки Вашого дитинства?

Г.Г. – Держали воли, корови, вівці. Городу там дуже мало було, бо там хата така була. Городу дуже мало було, но була там така місчинка, що були груші і трохи вишеньок, мабуть, штук три, а то городу пошти не було.

Є.Л. – Трошки садочка було?

Г.Г. – Ну, не було ж, де там. Їздили аж у Терново, дедушка з уліками, а я туди маленькою оце коров ганяла. Аж у Терново, 12 кілометрів.

Є.Л. – Пасли?

Г.Г. – Да, отуди ж пасла. Все ганяла, бо суша, а де ж воно...

Є.О. – Коли з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

Г.Г. – Помню у трицять... та він починався у 30-ті, а тільки не всі були. А у 33-м уже повністю, уже колхоз був.

Є.Л. – І забрали корови у вас у кохоз?

Г.Г. – Да, корови ми позводили, воли там, що в кого було – туди позводили, і так ми работали ж там. Підемо, усе там работаємо.

Є.О. – Чи добровільно йшли в колгоспи?

Г.Г. – Та добровільно йшли. Усяке було. А були люди такі, що не хотіли. Їх поодводили кудись, Бог зна куди. Ото таке було.

Є.Л. – А розкуркулювали... помніте, як розкуркулювали, були такі?

Г.Г. – Та були, но в нас було не багато.

Є.Л. – А коли це було, не помніте?

Г.Г. – У яким же ш? Оце чи в 33-м... Уже не помню.

Є.Л. – Ну, це до колхозу ще було?

Г.Г. – Нє, оце вже як хто в колхоз не схотів – їх поодводили. Так у нас там не багато було. [...]

Є.О. – А помніте голод 32-33-го?

Г.Г. – Да, конєшно, помню.

Є.Л. – Неврожай був?

Г.Г. – Був неврожай, неврожай був. Засуха трохи була, а трохи й було. Хліба же ш треба було й в город, і скрізь, щоб двигалося і скрізь, і все. Та й туди ж треба. У городах же треба, щоб там же ш не стояли усі станки, бо ж нема не матеріалу, нічого.

Є.О. – А їли що в голодовку, помніте?

Г.Г. – Шо попалось, те і їли. Усе їли. [...]

Є.Л. – А в городі що посадили після голодовки? Поїли все чи

найшли що посадить?

Г.Г. – У голодовку як поїли, у Полтавщині не було голоду, ну, суші не було тієї, у нас же згоріло, а там не було. Так отуда їздили наші люди у Полтавщину із своєю одежою, ну, де гарна була у кого, міняли. Так от, понабирали й поїхали. Та ото там за ототу одєжу за свою понавимінювали і попривозили. І ото ми садили те. Кукурузинка там, ну, усе. Так шо нажилась, намучилась.

Є.О. – А хто зерно забирав, як голодовка була, худобу?

Г.Г. – Ніхто в нас то не забирав, ніхто. У нас то корова була, а те у колхозі було і всьо.

Є.О. – Що було з тими, хто не пішов до колгоспу?

Г.Г. – Ну, вислали ж. По корові в кожного було. Молоко носили і здавали, щоб обшім города спасали. То ж було оте, шо надівать, а то ж було й не стало. Так ми хоч пряли, та пряли полотно, да. А були ж такі місця, шо цього не робили, так уже ті в полотні ходили отому. [...]

Є.О. – А базар був там коло Вас, щоб помінять вийти на базар, одєжину купить?

Г.Г. – Не було. Оце вже у Зрасках ми жили, там не було. Ще в Роздьярах там ше було все, а тут у Зрасках не було. Ми, було, підем у Кирилівку, там базар. Ага, у Кирилівку або сюда у Попівку, а тепер Смірновка, а то була Попівка. То оно туда йдеш на базар, ото далеко було нам, а як треба було шось більше нам, так їдем на Пологи. Йдем на Кирилівську станцію, сідаєм на станцію і їдем на Пологи.

Є.О. – А в голодовку у городі легше було чи в селі прожити?

Г.Г. – А я ж не знаю, як воно там було кому. Я думаю, шо всім не легко було переживать.

Є.Л. – А в голодовку багато людей в селі померло?

Г.Г. – Та конєшно. В голод багато людей померло. Ну, а як же, суша така була, усе висохло.

Є.Л. – А як ото кажуть: йде, ляже під забором і вмирає, було таке у Вашому селі?

Г.Г. – Та хто його знає. Я не бачила, щоб ото вмер. Я не бачила, не буду брехать.

Є.Л. – А як були в голодовку такі – батьки повмирали, а діти оставались сироти, що з ними було?

Г.Г. – Кажуть же, шо були. Ну, я так, щоб тут близько, не бачила. Не було так, щоб коло нас близько. [...]

Є.Л. – А люди самі що казали, чого була голодовка?

Г.Г. – Суша. Знали ж ми, бачили, що згоріло. А Ви знаєте, воно ж вже посіяли, і вже воно отаке, отак виросло, а тоді ж ото, як суша вдарила, – згоріло, згоріло. Ото ж і голод. Ми ж це вже знали, ми ж бачили. А тоді вже ми намучилися. Нема й коровкі. Вона вже те сухе бере та їсть. Так воно ж кончається й те. Та намучилися. [...]

Є.Л. – А ще ж голодовка і в 21-му була, помнете ту голодовку?

Г.Г. – Ну, конешно.

Є.Л. – То була сильніша голодовка?

Г.Г. – Да, то сильна була, воно ж усе згоріло, нічого ж не вродило, так ото голодовка була сильна.

Є.Л. – А після війни, в 46-му году тоже ж була голодовка?

Г.Г. – Та трошки шось було, так то не таке, то не страшне, то таке було не страшне, і треба було учітувать, що треба було города спасти. Ото й усе. І люди понімали, що города треба спасать, бо будемо голі й босі, шоб ото все там работало. Так шо ніхто не суперечив, ніхто. [...]

№ 110. – 2009 р., січень 20. – с. Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Житник Дарією Петрівною, 1918 року народження, мешканкою с. Новополтавка Запорізької області, проведене Гузієвою Юлією Андріївною (БДПУ).

Гузієва Ю.А. (далі – Г.Ю.) – Ваше прізвище, ім'я, по батькові?

Житник Д.П. (далі – Ж.Д.) – Житник (Федій) Дар'я Петровна.

Г.Ю. – Національність?

Ж.Д. – Українка.

Г.Ю. – Дата народження?

Ж.Д. – 1918-й, 6 марта.

Г.Ю. – Місце народження?

Ж.Д. – Село Новополтавка.

Г.Ю. – Ваша освіта і професія?

Ж.Д. – Освіта – 4 класи, професії немає. [...]

Г.Ю. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Ж.Д. – Ну, у дитинстві, я помню, що мати осталася рано, батько в 1921-му році вмер. Мені 3 годи було. А мати осталася, у їх тільки одна корова була.

Г.Ю. – А земля була у Вас?

Ж.Д. – Земля була. Земля. Давали, у нас було три хлопці, а я одна четверта, но на жінок не давали. Вот, землю. [...]

Г.Ю. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

Ж.Д. – Я не знаю, хто перший у колгосп уступив. Точно не буду казати. Знаю, що перші вступили – це Кисіль Пантюх, тоді Григорій Довгополий, а тоді ще не знаю. А то були ще індивідуальні, які не вступили в колгосп. Знаю, що у Зосимів, там оце, хто не вступив у колгосп, дали їм землю, там оце за путями, де зараз кар'єр, там вони сіяли. Знаю, що молотили і все, а тоді розворували, а посадовили тут за путями баштан. О, який баштан був!

Г.Ю. – А люди добровільно йшли в колгоспи?

Ж.Д. – Я не буду казати чи вони добровільно, чи як...

Г.Ю. – А були такі, що не йшли?

Ж.Д. – Були такі, що не йшли.

Г.Ю. – Їх примушували?

Ж.Д. – Да, їх уже оце, які не йшли в колгосп, тоді їм ото не давали землю, а дали там за могилою, а там земля піскувата – і там нічого не родило.

Г.Ю. – А коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

Ж.Д. – У нашому селі, по-моєму, 1928-го году, бо у 30-х колгоспи почалися вже.

Г.Ю. – Були у Вашому селі комітети незаможних селян, агітатори?

Ж.Д. – Були, но, а хто був... Знаю, що був Соболев Степан, це він секретарьом був. Тоді оцей К[...], П[...], він не агітатор, а як оце, нахалнога був, що стягував, із того накажуть, пошлють його забирати із скрині усе. У цього, значить, корову, у того ще щось. Були комсомольці. З комсомольців була, бо в нас із горища забирала, Валька, що за дідом за Д[...] була, та Галька Б[...]. Оце вони в нас і змітали із горища. А мати полізла, поки вони були у хаті, полізла та в мішечок набрала два відра пшениці. А бабуса сиділа на печі. А вони: «Нате, сідайте, може, хоч ці два відра останеться!» А Валька полізла на піч і стягла бабусю і забрала ту пшеницю. Так мати як вскакують – і в хату, а вона, значить, із тим оклуном, мати як вихватить той оклунок та по хаті, по соломі розсипала. Ото й осталося.

Г.Ю. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Ж.Д. – Як пішла на поціновку, продавали все. Забирали в багатих, а тоді поціновку робили. Все село сходилося, і оце я тоді почула. Скільки років мені було, не помню. Знаю, як сьогодні, хто купляв. Як вивозили, як ту красну валку зробили. Знаю Снитко Надьку, так їхній Петр виліз та розкажує: «Я був передовим і передовим і буду». Ніколи не забуду. Воно дєтство ще. [...]

Г.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Ж.Д. – А чого ж я не пам'ятаю? Пам'ятаю і добре, бо ми його пережили. Я за чого ж оце така голодовка. Мати Любані Фесенкової, вона кухаркою була у тракторній бригаді. Та каже: «Знаєш, що оце ти так голодуєш, не збирай померзлу картоплю, а вже весною, а ти прийди в тракторну бригаду, а я побалакаю з бригадіром, може, тебе візьмуть на прицепу, так і хліба дають півкілограма кукурудзяного, і мамалику вони варили». Я таки послухала, пішла на той хутір. Бригадір він сам з Григорівки. А я приходю, а невеличка ж така, а він глянув та каже: «Ну що, паняно?» «Та прийми». Ну, а як його по батькові було, чи Михайлович? Знаю, що Медвідь фамілія. Він каже: «Та хто за цю дівчину буде отвічать, як вона попаде десь?» А стоїть покійний Романович та каже: «Та давайте хай до мене йде». А Іван, це Івана Камбули батько, от: «Вивозювати, – пита, – бригадір?» А цей дід так: «Та... та... та... хай йде до нас!» Так я, як пішла ото у 33-му році до Тимофія Романовича, то 12 годочків у нього на прицепі була. [...]

Г.Ю. – А чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

Ж.Д. – Ну, які були? Я не знаю, не помню я цього. Я вже як пішла і вже більше нікуди не йшла. Було, там мамалику поїм, а цей хліб принесу додому, то мати цей хліб розваре, от і брат ще був кривий у мене. Так ото мати спасла і Кольку, і сама спаслася. А так би померли, якби не пішла я. [...]

Г.Ю. – А хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Ж.Д. – Ну, я ж кажу: кого посиляли, мабуть, сільсовет. Точно я не буду казать, но знаю, що оце у нас П[...] корову забрав, Валька і ті зерно позмітали і буряки позабирали, цибулю і моркву, ну, все забрали. [...]

Г.Ю. – А куди звозили все це, що з ним робили?

Ж.Д. – Я не знаю, куди вивозили його. І на станцію, і на елеватор, а тоді куди ще його вивозювали? Я знаю, ми плакали так, що не дай Бог! Ніде ж нічогісінько.

Г.Ю. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Ж.Д. – Які умніші були, то позакопували, то, може, і не голодували. А хто дурний був і не знав, що це воно таке, то позабирали та більше і все.

Г.Ю. – Чи відомо Вам щось про «чорні дошки»?

Ж.Д. – Та нічого я не знаю.

Г.Ю. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів? Чи вилучали зерно у них?

Ж.Д. – Їм давали привілегию і їх... та куди, їх возили... Оце знаю П[...] і Д[...], в них було усе, як тільки почалися ці колхози. [...]

Г.Ю. – Чи чули Ви щось про «Закон про п'ять колосків»?

Ж.Д. – Був такий закон, що судили не за п'ять колосків, може, чи п'ять, чи десять, а знаю, що Соболя Івана (бабушка твоя знає), так його перва жінка, а вона Житниківна, взяла в пазуху, ну, скільки там пшениці. Зробили, що п'ятдесят кілограм вона в пазуху. І десять год. Показний суд був. Двоє дітей, як сьогодні, оце ж хлопці в неї були. Одне отак [показує] за оцю сторону спідниці вхватилося, друге за цю, кричать, плачуть. А її привезли, судять. Десять год одбула, як один дніночок. А прийшла – вже ж Іван узяв вже ж Параску Хрусанівську, Параска вмерла – опять осталися діти. Та це в Донецьк він поїхав та це вже взяв собі жінку.

Г.Ю. – Як виживали? Чим харчувалися під час голоду?

Ж.Д. – Хто як. У кого корова була, той, як каже, не забрали, а в кого забрали корову, то... Хто як виживав. Я знаю, що ми... Не дай Боже, пережили той голод! А вже у Допів дід Федір, в їх була й корова, садок і все, вони не голодували, як ми. А може, й ще й заховали, що тоді той дід Федір скаже. [...]

Г.Ю. – Чи можна було покинути свою місцевість, піти у пошуках роботи?

Ж.Д. – Да, був у мене брат, як оце змели, так одного забрали в армію. Так пішла мати в Григорівку, понесла сиряк (а сиряк такий із сукна зшитий, це ткали люди), і виміняла на три буряки. І зварили ці три буряки. І пішов Мішка у армію, а Санька поїхав кудись, а мати й не зна, куди. А він в Запорож'є поїхав та там устроївся на роботу.

Г.Ю. – А були такі, які не голодували?

Ж.Д. – Були. Такі не голодували, як Д[...] Григорій, бо він у власті був. Такі не голодували.

Г.Ю. – Вони добре жили?

Ж.Д. – Ну, як, він був учьочіком, йому варили три котли, з першого котла там із м'ясом варять, з другого лічше, а з третього там одна пшонина. Марти Холівської брат Вася, а оця посадка, що їхать на Чернігівку, туди гребли ми усі, і Д[...] заміряв: «Він норми не виповнив, йому з третього котла!» Яша Скляр був бригадіром, а Д[...] під сажнем. Василеві відсипала, Варяна Куличка варила, кухаркою була. Сипала. Вася поїв, вийшов із тієї посадки метра п'ять, впав та вмер.

Г.Ю. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось виміняти, купити?

Ж.Д. – Да, були. У Григорівці базарь був, тоді в Чернігівці був базар. Оце в Чернігівці це як район, а у Григорівці теже, не знаю, но були базари.

Г.Ю. – А Ви щось там вимінювали?

Ж.Д. – Да, мати оце носила, так виміняла три буряка, а тоді ще носила, миски у нас були влужені цвітами такі, так і миски повимінювала на той буряк. Хай воно не вертається ніколи і щоб його ніхто не знав! [...]

Г.Ю. – А де, по-вашому, легше жилося людям: в селі чи в місті?

Ж.Д. – А я не знаю, я ж у місті не була.

Г.Ю. – Скільки людей померло в Вашому населеному пункті під час голоду?

Ж.Д. – У нас у Полтавці багато померло. [...]

Г.Ю. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що з ними робили? Кудись відправляли?

Ж.Д. – Я і не буду казати, куди вони їх відправляли. А знаю, що Якименко, Тарасовича дядько, помер, а вона як помішалася умом. От прийшла та каже... на бригаду сюди, а Шама Василь, Петра Василевича батько, та Василь, як сьогодні, знаю: «А в мене три в хаті чорти лежать, подохли». А всі дивляться так. Оце Костя, ще Петька, ще там якісь – усі дивляться. «Так щоб ти прийшов чи дав, щоб яму хтось викопав та загребли їх». І пішла. Сказала і пішла.

Г.Ю. – А допомагали люди один одному? Ділились продуктами?

Ж.Д. – Та хто там?! Зараз дуже діляться? Так зараз в роскошах отаких, а ніхто кусок свічки не кине... [...]

Г.Ю. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події голоду у Вашій родині? Згадували ці події?

Ж.Д. – Згадували. Того, що пережили, то і згадували. У нас бабуса пішла до дочки в Григорівку, то там і вмерла, а ми вже... брат умер вже не в голод, а в 34-м годі. Соболев Степан послав його... (він робив в сільсоветі, Колька, у нього почерк гарний був), і Степан Соболев послав на курси його в Токмак. А туди дав п'яторку на білет, а відтіл не дав. Та їздив у Токмак по горюче Остап оце Пальонко, та взяв відтіля на... Та що ж? Поки довів, то Колька примерз, приїхав та...

Г.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1921-го, 1946-го років?

Ж.Д. – 21-й год помню, мені три годи було. А повела мене бабуса, давали галушки. А ті галушки Гавка Житничка варила в школі, і я ж ту насипала, ну, мисочка глибша, як он у мене, більша [показує на стіл, де стоїть посуд], і я несла ті гулушки і виходю із стільців – як перечепилась, як упала, ті галушки роз... кругом розлетілися! Давай збирати, плакати. А Ступа, оцей був він, де оце Вілесов живе. Так я ж збираю ці галушки (оце згадала, три годи було мені) і плачу, коли Ступа, а він іде (там же начальником був), та: «Дядьку Василь, хай дівчина не збирає тих галушок, а підіть, хай баба, хай Гавка всипе, та не давайте дитині...» Добре заповнила того Ступу [сміється] і ту Гавку. А батько вмер у 21-м годі – нічого не помню, а помню, як лежав тільки; де лежав – на печі десь.

Г.Ю. – А 1946-й пам'ятаєте?

Ж.Д. – 47-й год? Так цей уже помню. Но тут уже воно неврожай був, но ми не голодували в 47-й год. Видавали на десятиденку (я робила в колхозі), давали на десять день, ну, а так не голодували. [...]

**№ 111. – 2009 р., липень 23. – с. Новополтавка
Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з
Семено Марією Семенівною, 1923 року народження,
мешканкою с. Новополтавка Запорізької області, проведене
Гузівною Юлією Андріївною (БДПУ).**

Гузівна Ю.А. (далі – Г.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові.

Семено М.С. (далі – С.М.) – Семено Марія Семенівна.

Г.Ю. – А національність?

С.М. – Українка.

Г.Ю. – Дата народження?

С.М. – 1 мая 23-го года.

Г.Ю. – Місце народження?

С.М. – Село Полтавка, Новополтавка.

Г.Ю. – Яка Ваша освіта і професія? Де ви працювали?

С.М. – Працювала я... де я тільки, дєтка, не працювала... Була у колхозі учетчіком у бригаді, бригадіром була, зав. фермою була, учетчіком, вообщем на всяких роботах. Колхоз. [...]

Г.Ю. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства? Була якась земля, город, худоба?

С.М. – Ну, город, оце ж тоді було по гектару, щас по пійсят соток...

Г.Ю. – А худоба у вас була якась?

С.М. – Коровка, свинячку держали, курі. [...]

Г.Ю. – А люди хотіли добровільно іти в колгоспи?

С.М. – А тоді не питали, чи згодні, чи ні. Сказали в колхоз – і всьо. [...]

Г.Ю. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

С.М. – В якому году це воно началось? Це я ще була невелика, десь мені було годів сім. У яком це воно году? [...]

Г.Ю. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? І що розуміли під цим словом?

С.М. – Ну, почула це... у школу ходила. «Розкуркулює». Надумали тебе розкуркулювать чи кого-небудь, приїхали розбирать, і хазяїн не зна, що йому роблять. Розібрав роз те... І це десь в якому? 23-го я в школу ходила, второй, третій клас. Ну, це воно таке було, ага, надумали вони, те, що рішили, приїхали і починають переривать усе: ганчір'я, що тільки робили, що було... [...]

Г.Ю. – Як відбувалася посівна і де брали зерно під час голоду?

С.М. – А я не знаю, де вони брали, видно, на станції закупляють чи як давали. Зерно сіяли, тоді кіньми сіяли, сіяли; тоді тракторець був маленький, універсали були – такі маленькі трактори [...].

Г.Ю. – Хто забирав зерно, худобу, крам і як це відбувалось під час голоду?

С.М. – Ну, примєром, план наложуть тобі на двір: от триста штук яєчок нести, хоч ти держи одну курицю, хоч держи десяток,

триста штук яєчок, от, тоді п'ятсот літрів молока, це должен ти здать; телятко еслі є – в колхоз здай. Отак люди і жили. [...]

Г.Ю. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

С.М. – Не було таких. Бо заберуть тебе і те... Так що сам будеш не їсти, голоден будеш, но однесеш те, що положено. [...]

Г.Ю. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

С.М. – Як виживали? В 33-му була голодовка, це ж таке було 32-33-й голодовка, то їли бур'ян оце, рвали, їли, ето т, грицики та різні трави. Тоді на бригаді... ось у нас бригата була, там, де зараз по сусідству Тамара щас живе, там була в нас бригада. Як здохне коняка, так очередь така, вивезуть на скотомогильник, там тільки кишки випустять, а то порубають на кусочки оце всім. Їли люди. Отаке во було, голодовка була.

Г.Ю. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Жебракували?

С.М. – Ні.

Г.Ю. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

С.М. – Тоді куда?! Ніякого документа, і ти нікуди не поїдеш. Бо поїдеш – тебе отправлять на Соловки.

Г.Ю. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

С.М. – Ну, я тобі скажу, к приміру, ну, я за своє село: таких у нас і не було, такі ото такі знаєш, ну, главарі, що лізли там, де організація йшла, там очередь скільки. А то все голодовка була.

Г.Ю. – Чи існували в цей час базари, місця, де можна було щось купити, виміняти?

С.М. – Грошей не було, ніхто не той...

Г.Ю. – А вимінювали там? Одяг, можливо.

С.М. – Оце своє проміняють, ходили, їздили. Було, їдуть, що-небудь оддаси, і тобі що-небудь дадуть і крупу якусь.

Г.Ю. – Як в цей час виживали люди в селі?

С.М. – Мовчали, ніхто нічого, мовчить, як ото куриця ходить, так і те... [...]

Г.Ю. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

С.М. – Усього я не знаю. К приміру, у мене умер батько, дві сестри вмерло, баба і дід. П'ять чоловік умерло з моєї сім'ї тільки. Осталася одна, оце мене забрали в детмайданчик, у школі був детмайданчик, і оце нас там кормили, і варили і бур'ян, і все. Ото позабирали таких дошкільних.

Г.Ю. – А яку офіційну причину смерті вказували в документах?

С.М. – Та не було тоді документів. Зарили і всьо.

Г.Ю. – А що робили з померлими під час голоду?

С.М. – Без труни, без нічого, одвезли бричкою, в яму вкинули, пригорнули землею і всьо. По 20 чоловік. Бо в мене одна сестра вмерла, одинадцята людина, повезли на бричечкі, менша мене була, 24-го году, і це ж я ще ходила в школу, десть їй було восім год, девять. Повезли, а їх повна-повна яма вже. Туди мати вскочила на тих покойників, рядно прослала, сестру мою туди втягли, мати вдвох у яму, мати накрила тим рядном, прийшли мужчини, закопали. Так що ото таке було похоронення, не було не гробниць, нічого. [...]

Г.Ю. – Чи допомагали люди один одному під час голоду?

С.М. – Та Боже спаси! Один на одного, а не один за одного. Коли зразу, а то тоді тим боліє.

Г.Ю. – Як місцеве керівництво пояснює те, що відбувається?

С.М. – Вони самі не знали нічого.

Г.Ю. – А люди як пояснювали ці події?

С.М. – Нічого, робили та і все, на роботу нада – не вийшов на роботу, десть щось сказав – і в тюрму. От їхали ми... уже дівчиною я, так нас... Тоді садили раньше рицину. Знаєте рицину із бадили? І ми ото за могилою садили рицину. І Альошка Семено був, він робив на конюшні, запрягли у гарбу коней, тих волів (тоді коней було мало), волів і їдемо. Чоловік нас 20, мабуть, було. Це їдемо. Рицина зімою, їдем рицину різать. Поїхали, їдемо, а йому жінки й кажуть: «Альошка, куди ти нас везеш? Завтра празник такий, а ми їдемо оце ж робить, а не гріх оце в день конституції?» А він каже: «Яка там те конституція?! Настояща це, ізвиніть за вираженіє, проституція». І його прийшли ноччю, забрали, і він сидів десять год, і не знав чоловік, за що. А тоді вже, як десять год отсидів... Ще він мені і брат двоюрідний, його батько і мій батько брати були чи двоюрідні, чи рідні, не знаю, померли. Каже: «Визивають мене». Семено його фамілія. Я Семено тоже була. І він же увійшов, уже кінець, його додому отпускають, кажуть: «Ти знаєш, за що ти сидів?» А він дивиться на них, каже: «Не знаю». Приїхали в дванадцять часов ночі, забрали і повезли. І де повезли? Хтозна-де. Ні пісем уже не писала, нічого. Кажуть: «За що? За два слова». І оце десять год. А шас що робиться?

Г.Ю. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині? Уже після згадували?

С.М. – Та оце ж так згадують, було, за брата, було, то на городі, було: налог за город оддай, тепер приїхали, прийшли, одміряли подсолнух – насіння оддай, картошку оддай, кукурудзи оддай. І остається тобі нічого. Ото всьо.

Г.Ю. – А що пам'ятаєте ви про голод 46-го року?

С.М. – А 46-го я була в Германії. 42-й, 43-й, 44-й, 45-й, 46-й. Аж в 47-му приїхала. [...]

**№ 112. – 2009 р., липень 21. – с. Новополтавка
Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з
Логвиненко Анною Леонтівною, 1924 року народження,
мешканкою с. Новополтавка Запорізької області, проведене
Гузисвою Юлією Андріївною (БДПУ).**

Гузисва Ю.А. (далі – Г.Ю.) – Назвіть своє дівоче прізвище, ім'я, по батькові.

Логвиненко А.Л. (далі – Л.А.) – Логвіненко Анна Леонтівна.

Г.Ю. – Ваша дата народження?

Л.А. – 1924-й.

Г.Ю. – А де? Місце народження.

Л.А. – У місці Новомихайловка. Там я народилася.

Г.Ю. – Це село? Так? А який це район?

Л.А. – Чернігівський район, тоже так само.

Г.Ю. – А освіта яка Ваша, професія?

Л.А. – Та що ж я, було, якраз же війна тоді була, я якраз кончила сім класів, і мене забрали в Германію, і я ото в Германії була із сорок другого году по сорок шостий, як я приїхала додому. Ото я скільки там була, в Германії.

Г.Ю. – А ким Ви працювали?

Л.А. – А тоді я у колхозі я працювала, дуже ж ми враги такі були люди, так нас, якраз у косовицю ми приїхали, так нас забрали до комбайнів, і ото ми там молотили, косили, а тоді начали скирдувати соломі. І ото ми на скирдуванні були, ото таке... Отак ми прожили своє життя. [...]

Г.Ю. – А як Ваших батьків звали?

Л.А. – Мого батька Леонтій звать, а маму Палагія, Палашка; Поля вобще.

Г.Ю. – А діда і бабу?

Л.А. – А діда й бабу: діда Хома був, Хомич батько був.

Г.Ю. – Це по матері?

Л.А. – По батьку. Батько Хомич. А мама була, вона була сирота. У неї не було ні батька, ні матері, нікого, так її дядьки виховували. Так купили отам, де Петропалівка була, де оце Басанька щас, ото там вона. А тоді вона там, вона молода була, і отоді, як голод начався, у батька у мого, вобщем, діда мого померла мати, а осталося шестеро дітей. І він не знав, що зробить із ними, тоді він, ото хтось йому предложив, так він ото поїхав туди у Петропалівку чи в Басаньку, ну, тоді Петропалівка називалась, і ото взяв оцю ж маму мою, і ото... і всьо равно всі шестеро дітей – усі померли з голоду. А тоді вже в 33-му році чи в 20-му році, це вже мама моя народила сестру... в 20-му, 1920-й год. Воно ще тоже тяжке було, це 21-й тоже ще голод був. Ну, якось вони вижили.

Г.Ю. – А якої національності були?

Л.А. – Українка. [...]

Г.Ю. – А з якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

Л.А. – В Полтавці? Із 47-го году.

Г.Ю. – А хто перший із Вашої родини переїхав сюда, в Полтавку? [...]

Л.А. – Да я перша приїхала, і так я тут і осталася. Вобщем, він був мій чоловік, та ти ж його знаєш?

Г.Ю. – Ні.

Л.А. – Не знаєш? Він був механізатором, він тут робив у тому, а тоді він вчився там, оце було там учились, тільки як воно називалося? Він оце там вивчився на тракторіста, і ми ото там з ним познайомились, і так ото він мене привіз. [...]

Г.Ю. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства? Були якась земля, город?

Л.А. – Городи в їх були. Це тепер уже. А тоді був городик, і ото вони й жили з города тільки. І оце ж у їх була, оце ж у мого батька була велика сім'я. А такий голод настав, а воно почти нічого не вродило, а в їх не було ні корови, не було нічого, отак бідно жили вообщем.

Г.Ю. – І птиці не було?

Л.А. – Птиця, може, і була, так вони її повірізували, бо голод був і ото... Ну, а сестра ж моя, ну, це вона вже після 33-го умерла. Ото в 21-му голод був, ну, якось не дуже, осталися всі живі.

Г.Ю. – Як з'явилися колгоспи у Вашому селі?

Л.А. – Ну, вони... у колхозі робили там. Тоже і Михайлівка – вона була наче велика, а от людей було мало, і дуже люди мучилися, і так ото робота тяжка була, воно ж тоді таке все вручну робили. Тоді ж такого не було, як щас: то машини, то те. Косили, руками ото, косами, і жінки косили, і діти їхні косили, які вже підростали. [...]

Г.Ю. – А хотіли люди іти самі добровільно у колгоспи?

Л.А. – Хто сперва трошки почали, а тоді не хотіли вони, щоб був колгосп. А тоді почали колхоз, і трошки життя пішло лутше. Таких отам комбайни купили трохи, там трактори, та там уже трошки позже почали робить, так, а то вручну робили все. І жінки падали прямо на тому. Ой, і родили у степу дітей і, ой, таке не можу і розказать тобі всього.

Г.Ю. – А що було з тими, хто не хотів іти в колгоспи?

Л.А. – Не хотіло багато йти в колгосп. Самі ото ж робили, а тоді ж ото їх прикрутили – і вони всі пішли в колхоз, і почали робить, а сперва не хотіло багато йти, люди не хотіли йти.

Г.Ю. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

Л.А. – А в якому році це? Я тобі і не скажу. А тоже, ой, Боже, Боже! Що люди придбають – вони все позабирають, і голод був оте, і голод ото ж і був. Якби вони не трогали людей, то, може б, менше людей і померло було, і такий голод не був, а вони ж ото куркуляки, той, вони собі його захвачували, а люди бідні ж голодні були, ото і вмерали, і то і пішов голод страшний. А тоді вже легше було.

Г.Ю. – А у Вашому селі були комітети незаможних селян?

Л.А. – Та було багато. Було, дєтка, було багато, і вони ж багато ото ж людей обирали. Люди, єсть, і ховали, і копали ями, заховували і пшеницю там, і квасольку чи кукурузочку, чи що. Вони викопували, находили і все у їх забирали, а вони оставалися голодні і дітки голодні, і ото і вмерали. [...]

Г.Ю. – І що під словом «куркуль» розуміли?

Л.А. – Бог його знає, кажуть: «куркулі, куркулі», і ми так називали «куркулі». А хто вони? Оце ж вони багаті були, так вони і називалися «куркулі». А ті, що бідні, так бідняками і називалися, і вони так бідні і вмерали. Ой, скільки їх загинуло людей! Боже, це ж ми ще маненькі були, а бачили, як люди падали і під заборами і кругом, і Боже мій, Боже мій! Єсть ото конини, коні здихали, бо нічим було кормить, і їх вивозили було

ото на скотомогильник. І оце таке люди такі нещасні, вже ходить не може і йде туди і оце, оцю конину беруть і їли. І сиру їли, не варили ото нічого. А другі єсть такі, що туди пішли, а відтіля вже й не вернулися, бо не було в неї сили вернутися додому, і вона там і вмерала. [...]

Г.Ю. – Як відбувалася посівна, де брали зерно під час голоду?

Л.А. – Оце ж уже, як на той, так у кого було. Є люди такі, що сохранили трохи зерна і тоді ж ото вони сіяли, так сіяли тільки вручну, тоді ж не було ні тракторів, це тепер... То коні, коні були, так вони виздыхали з голоду, бо не було їх чим кормить. Так ото в кого була там трошечки чи пшениця чи якесь зерно, так вони ж ото розсівали так уручну, і ото так і сіяли вони. А тоді вже, як зійшло, так ото покосили косами, а тоді оцими ж молотили, тими серпами косили, а молотили – ціпи такі. [...]

Г.Ю. – А що ще сіяли в городі, крім зерна?

Л.А. – Ну, все сіяли. І квасолька була в кого, може, де закопана трошки. А тоді ж ото в людей потрошку одне в одного якось ділилися, не так, як тепер, люди такі скупі, що вообщє. Ділилися: тому трошки дасть, та тому, та тому. І ото ж посіють там чи посадять, а тоді ж більше зберуть, і ото так із цим так і проживалися, і дальше, і дальше. Давали трошки і куркулячні. Бедність трошки і зникла.

Г.Ю. – А хто забирав худобу, зерно і як це відбувалося під час голоду?

Л.А. – Ото ж приїжали, де в кого була яка коровка – вони забирали її.

Г.Ю. – А хто вони були?

Л.А. – Ну, оці ж во, як вони називались? Чи куркуляки оцівочки такі і все. А як хто не давав, так вони і розстрілювали людей і все. Бо люди ж кажуть: «В мене діток багато, та як же з голоду умирать?» А їм безрозлічно: «Ти вмираєш – умирай, Бог з тобою, нащо ти мені?»

Г.Ю. – Як аргументували люди свої дії, які забирали власність, зерно? Вони якось пояснювали свої дії?

Л.А. – Та забирали зерно, ой, бідні люди! Хто ховав, як не ховали, де не ховали, а вони, гади, находили. Чи єсть такі, знаєш, дєтка, що, може, баче, а в його трошки є, так вони в його не забирають, а кажуть: там в отого, в отого. Так вони у цього не беруть, а до того підуть. Там дєсь чи закопаний в нього, чи дєсь

схоронялося, вони скрізь вилазять: і на горіщах, і в хатах, і кругом. Та тоді бідність була. [...]

Г.Ю. – А куди звозили все це, що забирали?

Л.А. – Та в їх там такі були і підводи такі, і все вони туди хоронили, і вони возили. А куди вони возили – Бог їх знає, де вони розвозили його. Забирають у людей, а десь грузять там чи конями приїдуть та якоюсь бричкою чи тачанкою, забирають ото. І куди вони його возили – Бог святий знає, де вони його возили. Може, продавали комусь, або я знаю, де вони?

Г.Ю. – А що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Л.А. – Єсть розстрілювали, і кричали, і страшно, що вони робили. Так оце всі люди не давали, всі! Так вони із пістольетами ходили і те, і не даєш, воно раз кльоцнув – і всьо, а зерно забрали і поїхали. А вони ж кажуть: «Дітки маненькі, вони ж з голоду...» А їм ці діти хай умирають, Бог з ними. Вони зерно забрали, того розстріляли і поїхали.

Г.Ю. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів? Вилучали у них зерно?

Л.А. – Та трошки, да. Ото ж колхоз як начався, тоді ж трошки, я не знаю, де вони його трошки брали, це зерно, чи, може, їм видавали, давали, і вони ото сіять начали, і трошки ото і розжилися тоді люди. Вже тоді на трудовень давали, хоч потрошку, а давали ж таки і зерно, і грошей там, тоді ж копійки були. По 20 копійок дадуть – і то ж це гроші, страшно! Тепер це ж 20 копійок таке, не гроші, правда ж? А тоді ж ото там рубль чи скільки – це ж тоді такі були гроші, що люди, Боже мій! А тоді ж уже і в магазинах в тому був і хліб трошки, і хоч який був хліб, люди, у кого були гроші, купляли, тільки як начнуть ділити! Не так же, як тепер, розкидають хліб, таке, а це ж, як купе там якусь буханочку, так вони там оце ж розріжуть оце ж потрошечку усім, усім потрошечку розріжуть, дадуть. Це як сім'я велика. А як сім'я менша – легше було, конешно. А в кого великі сім'ї були...

Г.Ю. – А що було з тими людьми, кому вдавалось приховувати їжу? Зерно приховувати.

Л.А. – Та це ж приховували, а вони ж все одно, дітки, забирали її. Находили, находили її, де не ховали люди, де всьо равно. Ну, може, в кого і оставалося, конешно, де такі єсть, може, трохи откупиться, не всі ж такі бідні були, трошки ж були, може, і середняки такі, що трошки той откупилися, вони там поїхали, а

в їх осталося зерно, і вони і доживають, а всіх бідних людей мучили. Боже, Боже! [...]

Г.Ю. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Л.А. – Та оце ж люди є, як колхози відкрилися, тоді ж уже, бачиш, трошки почала там і пшеничка родить, і те... Ходили трошки красти, а як вловлять за п'ять колосків і можуть тюрму получить. Та ходили люди, а тоді, коли вже почалася косовиця, там же ж, може, колоски або зернечко трошки розсипалося на тому... Ходили люди, собирали колоски і те, і то ж тоді уже міняли його, те... І так і виживали люди трошки. Тоді вже легше було, як колхоз відкрився, тоді вже трошки легше. Вони трошки сіяли, садили там, а тоді вже носили вже вбирати, а воно ж таки на полі остається хоч трохи, а люди ходили, страшно. Собирають де який колосочок, де яка зернинка – все вибирають, на полі нема ніде нічо. Люди ж голодні були.

Г.Ю. – А жебраки були в цей час? Жебракували люди? Просили милостиню?

Л.А. – Та просили ж, ходили. Ходили люди. Так що ж? Де бідні люди – бідний не дасть, а вже, як підуть до такого багача – той гарне дасть йому, каже: «Нада робить і придбай собі, і будеш і ти не голодний». [...]

Г.Ю. – А можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки роботи?

Л.А. – Та тоді йти, дітки, можна було. Тепер бачиш, що роботи немає, а тоді ж було роботи. Може, молодьож і пішла куда б робить, так не було куда тоже, скрізь усе ж воно таке: то позакривано, то немає роботи. Тепер же бачиш: магазини, то се, то те, а тоді там один магазинчик на все село, а як відкриють, а в тому магазині що ж? Там немає нічого. Прийде людина, може б яку копійку і взяла так, щоб щось купить, так там у магазині нічого немає. Тепер зайдіть кудись – повно! Що хочиш – якби гроші були, а тоді ж не було такого, бо голод був.

Г.Ю. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

Л.А. – Ну, я ж тобі кажу, детка, що, може, є такі, що не голодують, так вони ж гади такі були!

Г.Ю. – А хто вони такі були?

Л.А. – Ну, як вони називалися? Середняки. Вони не голодні були, в їх було що і пити, і їсти, і те. Так люди ходили просить, так вони виженуть і ще і можуть і дуба дати там. Вони такі сердиті всі, такі тісні були, що вообщє!

Г.Ю. – А існували в цей час базари, де можна було щось купити, виміняти?

Л.А. – Та тоді, дєтка, не було базарів. Воно ж не було чого нести продавати.

Г.Ю. – А вимінювали люди?

Л.А. – Обмінювали, ходили, де в кого яка одежина була, все ж ходили. Де оце ж такі, що є в їх трошки що, так він може узяти там якусь одежину хорошу чи що. Тільки що ж він там її заплаче? Грамочку там щось заплаче, а нада ж брать, бо їсти хоче ж, і дітки голодні, нада ж кормить і дітей.

Г.Ю. – А Ваша сім'я вимінювала?

Л.А. – У нас такого не було, щоб міняти. Ми такі бідненькі були, а так у нас не було міняти що.

Г.Ю. – А де, по-вашому, жилося легше: в селі чи в місті?

Л.А. – Я тобі не скажу. У селі людям, конєшно, було б лутше, конєшно, бо тут вже, як колхоз відкрився, так трошки легше було, а в місті вже там трудніше було, чим у селі.

Г.Ю. – А скільки людей померло під час голоду у Вашому селі?

Л.А. – У нашому селі? Ой, ужас, багато! Я й не можу й тобі сказати, скільки. Воно ж отак іде, упало і всьо. Оце і все. Не було даже кому хоронить, не було кому піднімати їх, бо всі люди пухлі були, усі такі немочні, такі безсилі, що вони не могли нічого. Де що – воно ж не підніме, вже тебе і не той. А є такі в лісах ото хоронили в ями, де кидали, а де не кидали. Тепер же ж, бач хоронять як, а тоді так – ямку якусь викопали, туду вкинули, загорнули і всьо. Бо не було сили в людей копати ями і не було ні в шо вдівати їх, ні хоронить, нічого. А хто їх? Ото ж і все. Ніякого... не обіду ніякого, ніде нічого. Вкинули, закопали і все.

Г.Ю. – А офіційну причину смерті яку вказували в документах?

Л.А. – Ну що, оце ж із голода людина виснажена, безсильна була, і вона ото падала, вмерала. Ото таке, Голодомор.

Г.Ю. – А якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

Л.А. – Деякі собі вже могло трошки той, так вони ще... А другі ото маненькі, так вони умерали. Кому вони нужні? Нікому вони не нужні. Усі люди голодні і нічого, ото вмерали вони і ото так. Скидали у ямки.

Г.Ю. – А допомагали люди один одному під час голоду? Ділились продуктами?

Л.А. – Та хто там?! Я ж тобі кажу, дєтка, що нічого, тоді ні продуктів не було. То тепер, бачиш, і справляють усе, і поминають. А тоді хто? Ніхто їх не поминав. Ото вкинули в яму, зарили і всьо. Як сила у кого є, а в кого не було, так ото й так валялися вони. У скотомогильник одвезуть, отуда вкинуть їх і ото і всьо.

Г.Ю. – А як місцева влада пояснювала те, що відбувалось? Пояснювала якось людям?

Л.А. – Не, нічого.

Г.Ю. – А люди, як вони пояснювали ці події? Як вони це розуміли?

Л.А. – Ну, що вони розуміли? Вони знали, що голод і все, що вони нічого не можуть зробити. Вони б і могли, може, допомогти одне одному – немає чим.

Г.Ю. – Знаєте ви якісь приказки, пісні, вірші, що описують події голоду?

Л.А. – Ой, та тоді не думали, дєтка, про пісні та про той. Думали, як би узять десь хоч кусочок хліба, або яку-небудь, щоб їсти було. Тоді не пісень не було, не було нічого. Це тепер-то співають та музика оце, а тоді не було такого нічого. Усе було мертво.

Г.Ю. – Як потім згадували часи голоду у Вашій родині? Вже потім згадували?

Л.А. – Згадували. Воно ж уже не вернеться, скільки тоже померло і братів, і сестрів, і тьоток, і бабів, і дідів. А що ж, поминали... Тоді вже споминалися, потрошки і поминали їх, а що ж, уже воно не вернеться нічого.

Г.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви про голод 21-го року?

Л.А. – Ну, 21-й год був голод, но уже легший. Оце самий 33-й, це самий страшний був голод. А в 21-му був голод, но легше було. Там уже було можна коє-шо і достать, і люди їздили, і міняли, і в город їздили міняли, так там і продавали, і те, знаєш... Все було. А оце цей 33-й, це страшний був.

Г.Ю. – А 46-й рік?

Л.А. – А 46-й наче так нічого, нормально. Було усе. Це якраз моя Валя родилася у 46-му.

Г.Ю. – Не було такого голоду?

Л.А. – Не було. Наче нормально було, все наче нічого. [...]

№ 113. – 2009 р., січень 24. – с. Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Мовчаном Іваном Яковичем, 1925 року народження, мешканцем с. Новополтавка Запорізької області, проведене Гузієвою Юлією Андріївною (БДПУ).

Гузієва Ю.А. (далі – Г.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Мовчан І.Я. (далі – М.І.) – Мовчан Іван Якович.

Г.Ю. – Національність?

М.І. – Українець.

Г.Ю. – Дату народження?

М.І. – 1925-го року народження, 10 лютого.

Г.Ю. – Місце народження?

М.І. – Місце народження: село Новогригорівка Чернігівського району.

Г.Ю. – Яка Ваша освіта і професія?

М.І. – Освіта: 7 класів я окончив.

Г.Ю. – А професія?

М.І. – А професій повно.

Г.Ю. – А головна яка Ваша професія?

М.І. – Ну, машиніст ескаватора, тракторист і що ти хочеш. 20 год в заборі работав на ескаваторі із 60-го года. До 60-го года работав на транспорті, тоже осмoтpищик вагoнoв на великих станціях Ясеноватe, Волноватe, тоже 10 год там oтpaбoтaв. [...]

Г.Ю. – Звідки родом Ваші батьки? Звідки вони приїхали?

М.І. – Ну, тут вони. Мати, напевно, Гуляйпільського району, а батько тут. У Григорівці вони жили, бо діди як, но я дідів не знаю. [...]

Г.Ю. – Що Ваші батьки, інші старі родичі розповідали Вам про те, яким був цей населений пункт до революції? Розповідали?

М.І. – Не. Ну, я сам знаю, що там. Я 25-го года народився, та я знаю, як колхози організовувались, стягали, усе стягували. Голод 32-33-й, це все пройшло.

Г.Ю. – А з якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

М.І. – В Полтавці?

Г.Ю. – Так.

М.І. – Із 60-го року. [...]

Г.Ю. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

М.І. – В голод батьки вивозили, тікали з голоду з-под Волгограда, там єсть. Ото там були, год були. Там пожили вони, знову приїхали в Григорівку.

Г.Ю. – А господарство було якесь, земля?

М.І. – Та нічого... та дома було, тут город, напевно, почти гектар же ж був, там здоровий город був. А господарство... була коровка і більше нічого.

Г.Ю. – Одна корова?

М.І. – Да. Курі оце, ну, різне.

Г.Ю. – А город чим обробляли?

М.І. – Лопатами. Копали лопатами. Ночню при місяці з матерею я. Я самий старший. А батька в 37-му годі забрали, всьо. Ми з матерею.

Г.Ю. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

М.І. – Як з'явилися? Згнали тоді в кучу, ото був колгосп. [...]

Г.Ю. – А що було з тими людьми, які не хотіли вступати в колгосп?

М.І. – Що не хотіли, то їх розкулачували.

Г.Ю. – А коли почалось розкуркулення?

М.І. – Ну, це у 30-ті, 31-ві года. [...]

Г.Ю. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

М.І. – Як, коли? Оце ж в те время: 30-ті, 31-ві роки. Хто заможніший був, куркулі щитали.

Г.Ю. – Що розуміли під цим словом?

М.І. – Багаті. А там бідняки. П'яниці, лодарі, що не хотіли робить – ті були бідняки совсім, а ті, хто робили, – були... бач, коровка була, може, й дві в кого було. Шукали заможніх, розкуркулювали, виселяли. На Донбас поїхали. Мій дядько, наприклад, на Донбасі там, поїхав туди.

Г.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

М.І. – Ну, та а чо ж?!

Г.Ю. – А що говорили про його причини?

М.І. – Причини... нічого не говорили. А без хліба сиділи, без... Лопулські оті, що щас качани ото облужаєм. Лопулські, тоді з дерева пиляли опилки, туди місили лободу, бур'яни, тільки травка. Вже всьо, нема нічого, поїли.

Г.Ю. – А чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

М.І. – Та яке, ніхто там не боровся. Хто боровся? Ніхто не боровся. Вимирали люди десятками, сотнями.

Г.Ю. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

М.І. – Це я не знаю.

Г.Ю. – А люди в горі в цей час сіяли в себе?

М.І. – Не. Ото картошку, кукурудзу, садили таке, що нужно.

Г.Ю. – Хто забирив зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду? Хто його забирив в людей?

М.І. – Та хто його... забирали його оті ж активісти.

Г.Ю. – Яким способом?

М.І. – Ну, як, забрали корову та й повели. У людей забирали.

Г.Ю. – Як пояснювали люди, які вилучали власність, свої діти? Пояснювали вони, чому забирають?

М.І. – Та хто там пояснював?! Ніхто не пояснював. Забирали он людей, репресировали, позабирали, хто супротивлявся. [...]

Г.Ю. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів? Вилучали в них зерно?

М.І. – Та його не було, того зерна. Як у колгоспів... Що в тих колгоспах було? Колгосп тоді засівав поля, там де є що... А так що в дома ні в кого не було тоді.

Г.Ю. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

М.І. – Не, які приховування? Все добували, що попадалось їсти, голодні були всі, пухли, вмирали з голоду діти.

Г.Ю. – Не приховували люди зерна?

М.І. – Та куди ж його... Були ж, хто приховував, в ямах ховали.

Г.Ю. – А що з цими людьми було, якщо знаходили приховане?

М.І. – А ото забирали те зерно і їх забирали.

Г.Ю. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

М.І. – Ну, судили. Про п'ять колосків... Колосок впіймали, голодного забрали, судили.

Г.Ю. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

М.І. – Ну, я вже розказував, під час голоду... бур'ян, лопух, кропивки, що тільки попадало, те, що... У мене два брати було, і ото цих... опилки з пилки, отам разне там, дрова. Мати тоже тягали, то у Мелітополь забирали, тоже й бабуську... А я з ними сиджу, два менші. І от топить (соломою топили разне все), топим, вони на плитці сидять. А тоді... а я оці лепьошки роблю – лободу, траву, ото все ліпив – і на плитку. Вони беруть, здирають і їдять. Так на плитці.

Г.Ю. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Жебракували люди?

М.І. – Ой, Боже мой! Повно ходило.

Г.Ю. – А як люди ставились до жебраків?

М.І. – Та як ставились... А що, як прийде, а у його тоже, що я мог дати? Нічого. Ходять – «Нема».

Г.Ю. – Чи можна було покинути свою місцевість і поїхати на пошуки роботи?

М.І. – Да. Ну, оце ж ми бросали, батько їздив, ну, як, Волгоградська область, станція вобщем, Котельніково, Котельніковський район. Оце туди ми їздили, і багато з села їздило, бросало хату, хату бросили, нема нічого, бросили та і все. На поїзд, там, що достали, що найдеш там на дорогу, пшениця там у сумці на чотирьох і поїхали. Ну, приїхали, там хоч там, за Волгою чи туди. Там жили зажиточно у Росії. Зерна там в їх, хліб, усе. Ну, дали там хліб, усе, а такого в них нема, ні капусти, нічого, один хліб. Ну, то так, там побули ж ото, год побули, а ось її батько Фісівний [показує на дружину] 10 год пробув, тоже там були, там, у Росії. Ну, вони добули до сорок... ну, до війни, як війна почалась. До 41-го. А ми ж приїхали в 33-м, кінець, ото голод там кончився, приїхали сюди. Ну, і всьо. [...]

Г.Ю. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити або вимінити?

М.І. – Ніяких! Та які базари?!

Г.Ю. – Не було?

М.І. – Не було там нічого. [...]

Г.Ю. – А де, по-вашому, легше жилося: в селі чи в місті?

М.І. – Ну, в місті ж, напевно, лутше було. Там щось да давали робочим, а тут в селі нічого.

Г.Ю. – Скільки людей померло в Вашому населеному пункті під час голоду?

М.І. – Я не скажу, но дуже багато. [...]

Г.Ю. – А що робили з померлими?

М.І. – А що з померлими робили... згортали їх, так що не ховали, як щас ховають. А так, ямку викопали, якщо єсть кому, а то так і лежали померли там, поки їздили, може, які підводи там, що собирали їх та в кучу. Ото так.

Г.Ю. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

М.І. – Помирили, що ж робили, хто ж їх буде годувать? Брать ніхто не брав, як щас. Не було нікому, бо ні в кого нічого не було. [...]

Г.Ю. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалося?

М.І. – Одбалакувались. Одбалакувались, що не можна, немає. Те нада, тоді нада хліб здавать государству. Забирали все, вимітали, а тобі там, що висів останеться.

Г.Ю. – А люди як ці події пояснювали?

М.І. – А що ж ти... Поняття не імали, бо тоді язык нельзя було вобще откривать. Зразу отправлять. Тоді ніхто нічого не знав. Нельзя було, еслі хто супротивлявся, зразу ж його участкові ж були там, о ті служиві, і забирали. Ото і все, розбалакався. [...]

№ 114. – 2009 р., січень 22. – с. Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Станчак Катериною Митрофанівною, 1925 року народження, мешканкою с. Новополтавка Запорізької області, проведене Єрошенко Ольгою Володимирівною (БДПУ).

Єрошенко О.В. (далі – Є.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Станчак К.М. (далі – С.К.) – Моя дєвяча фамілія – Зосим Катерина Митрофанівна.

Є.О. – А зараз?

С.К. – А зараз Станчак.

Є.О. – А національність?

С.К. – Українка.

Є.О. – Дата народження?

С.К. – 18 вересня 1925-го року.

Є.О. – Місце народження?

С.К. – Новополтавка.

Є.О. – Яка Ваша освіта і професія?

С.К. – Професія [сміється], професія. Освіта – 8 класів, недоучена, ну. Професій в мене багато: і бухгалтером робила, і касіром робила, а послідня... і торгувала багато, а послідня робота – 10 років мастером погрузочного цеха Новополтавського кар'єра. І відтіля пішла на пенсію.

Є.О. – Як звали Ваших батька та матір, діда та бабу? [...]

С.К. – Мамину маму Одарка було звать. Вони прожили багато років, до 101. А татови: Горпина – бабушка, а дід – Самсон. Ну, вони менше жили. А бабуся прожила дуже довго, це мамина мама. Вона вєспитувала синових 4 дітей, бо у голодовку вмерла жінка дятка Аврама, а остались дітки, і там бабуся їх і

воспитувала, а тоді пішли до дочки до своєї, то прожили 101 рік. [...]

Є.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

С.К. – Батьки держали хазяйство. Пережили батьки мої 3 голоди, 3. В нас велика рідня була. Ну, в нас батько такий був, рощот у нього такий був, щоб содержит сім'ю строго. І пережили ми голод, це ж я ще не помню 21-й рік – голод великий був, ну, це казали: од Бога. Знали усі, що буде голод ще з літа. І 33-й, і 47-й. Оце 3 голода. Тато були такі, що в голод у нас ніхто в родині не вмер і у війні не погіб. [...]

Є.О. – А що саме в дитинстві було: земля, худоба, птиця у Вас у родині?

С.К. – У батьків?

Є.О. – Да.

С.К. – Була земля, була худоба. У 21-му годі тато розказували... Я в 25-му родилася, а ця, що на Львівщині – в 21-му, та вже той голод застала. У їх була своя земля, корови, коні були, земля була своя. Так вони і хазяйнували. А в 47-му це великий, тоже великий голод був. Я вже була заміжком, я робила у молочному пункті, всі возили в село, в село сюди, я була завідуючою, і в мене лаборант була, дві робочі були, ну, хоч як голодно, а всьо равно я відро молока могла взять. І так же ми і жили. Там коло мене була сама менша сестра, не коло мене, а коло цієї сестри, що у Тернопільській області жила, оце сама менша сестра, що в Коломиї вмерла. Вона, я, і ця, що в Приморські, і мама коло мене була. Маму привіз мій батько. Ну, як я розійшлась із старим чоловіком, так він переїхав туди і привіз мені одержу, привіз мені постіль, привіз, я ще як із Германії вернулась, це ще я там жила... Ну, все попривозив, а я його вигнала, так він мені нічого не оддав. Я лишилась гола й боса з маленькою дитинкою в 47-му годі. Дали мені 10 метрів білої матерії, оце і все. От тільки чим ми вижили? У Западній не було ще колективізації. Там люди були і куркулі, і бідні, а ми робили – я секретарем була у школі, сестра меншенька тоже у цій школі робила, а та директором була. А тоді я ж заведуючою була, а та сестра осталась. І в нас таки хоч які гроші були, ну, получали, а базарі там були великі, було усе, хоч дороге, ну, можна було купити. І так ми виживали. [...]

Є.О. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

С.К. – По-моєму, зараз скажу, в 28-29-й рік. У 33-му вже ж, коли був... це вже помню я, тато мій покойний був у голодовку завідуючий ферми у колхозі, і вижили благодаря тому, що буряки були коровам. І тато корову якусь іздоють ноччю, а на проході розкидають просяну солому, до утра намолотять проса, а мені в бутилки нальють молочка і повішають попід тим. А я з восьми років пішла в школу. Налють мені, а самі до ферми. А мені ще треба, поки в школу 3 кілометри, принести ці бутылочки з молоком. Мама натовчуть з того проса пшона і зварять їсти, а я ж вертаюсь у школу. Так я коло тата й була в той 33-й рік.

Є.О. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

С.К. – Цього вже я не знаю. Чи вони хотіли, чи не хотіли. Бог зна. Ви знаєте, що у нас у селі куркулів не було, не розкуркулювали, не висилали нікого, а всі люди пішли в колгосп і були в колгоспі.

Є.О. – Тоді нема сенсу задавати питання: коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

С.К. – Не знаю, не було. Може, й були десь трошки багатші, чогось мені здається, що це в 33-му. Я з 25-го, уже ж 8 рік... Я не помню, щоб когось висилали, щоб когось вивозили, щоб когось забирали щось. Не знаю. Трохи пізніше репресірували в нас, мабуть, душ 4 репресіровані були, а за що їх висилали – я ще ж тоді... [...]

Є.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

С.К. – Ви знаєте, що у нас такого і слова не було ж «куркуль». Мені здається, в нас таких явних куркулів, щоб собственіки, щоб багато, щоб найняті в них були – не було в селі. Так що ми цього слова «куркуль», може, й чули, як уже в школу я ходила, а в селі такого не було. [...]

Є.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

С.К. – Дуже пам'ятаю. Я це ж розказувала, як я пережила, я коло тата пережила Голодомор. Знали, що Голодомор. Ну, вижили ми всі. Та сестричка, що зараз у Приморську, вона родилась у 32-му році, а вже ж восьма дитина, вже ж трудно мамі одній було, так воно лежало, піч у нас була здорова, на печі лежало, пищало. Тато й мама на роботі, а старші брат був ходив на залізній дорозі, а другий в колхозі тракторістом, і що він получив яку пайку хліба, ці, як їх там, суп з'їв, а хліб принесе, полізе на піч, зніме Галю, розмотає її, перепелинає, нажусь їй куколку з хліба, і так воно і вижило. І живе до сіх пор.

Є.О. – А що говорили про причини голоду?

С.К. – Щоб сказати, що це голод був – недорід. Батьки казали, що врожай був дуже великий. А яка причина? Що в державстві робилося, ми це ж не розуміли ту політику, яка була у державстві.

Є.О. – Ну, врожай, кажуть, що був?

С.К. – Врожай був дуже хороший.

Є.О. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

С.К. – Ну, як же боротьби? Варили, громадські столови були, варили там у котлах їсти, давали тим людям, що той... А тоді ще, по-моєму, ще й чи з Америки муку, якусь муку білу чи що... Варили ото галушки. І так люди й виживали.

Є.О. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

С.К. – Оце вже я не знаю.

Є.О. – Мабуть, зберігали в якихось складах?

С.К. – Мабуть же ш, було, бо я знаю, що люди й ховали зерно. Я знаю, що в мене тато дуже... бо я язиката була і підслухала, куди вони заховали зерно [сміється]. І пішла до сусідів, була з дівчинкою жила така, як і моя, і я ж там сказала, що десь заховали. А ті ж прийшли, сказали, що Катя Ваша казала ж. Так мене так побили тато, що я без свідання була. Оце, що я видала.

Є.О. – А що люди сіяли у себе в городі в цей час?

С.К. – Усе сіяли. У кожного щось було, якась картоплина була; як не було картоплини, так шкурки з картоплини счіщали та садили. Всього рівно щось та садили. І що виростало, тим і жили. У кого корова була... У батьків було велике хазяйство в 21-му. Так якби в 33-му так хотілося людям їсти, як у 21-му, то не вижив би ніхто. У 21-му, як уже сказали, що буде голодовка, а мама моя була пряха хороша, ткачиха, і вони ткали полотно, і мама моя міняли полотно у сусіднє село за хліб, за печений, пекли люди хліб, і мама насушила мішками сухарів, зарізали коня, зарізали корову, і оце сухарі були, хліб був, і зерно було, і всі їли і не наїдалися. Оце такий голод був. А якби такий в 33-му був... люди хотіли їсти, так, бо не було ж.

Є.О. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

С.К. – У нас ніхто нічого не забирав, у дворі у нас нікого не було. Ото помню, що тато мені давали чортів за те, що я гавкала, що зерно на горіщі заховали, щоб було посіяти щось. А так ніхто не вивозив з дворів, бо його не було стільки, щоб забирати.

Є.О. – Все було в колгоспі?

С.К. – Да. [...]

Є.О. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

С.К. – Ні. [...]

Є.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

С.К. – Я знаю, у нас одна жінка сиділа, десть вона, чи на току, чи в колхозі вона кілограм взяла зерна. Її засудили на 10 років. Ото таке чула.

Є.О. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

С.К. – Хто чим міг, тим і виживали. Тим і вижили. Ну, у селі у нас не чула я, щоб хтось умер з голоду, цього в селі в нас не було. Кажуть, у других селах, у других областях дуже люди погубили. Ну, в нас з голоду ніхто не помер.

Є.О. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

С.К. – А в кого ж було просить, як усі в селі жебраки?! Всі однакові були. [...]

Є.О. – Чи можна було покинути свою місцевість, село і піти на пошуки їжі та роботи?

С.К. – Може, хто й ходив. Так мені здається, на пошуки, я це здумала, що у нас у селі були, мабуть, два багатих хазяйства, ну, вони покинули село і переїхали у Донецьк, Сталіно тоді раніше було. І там вони прижились і приспокойно жили. Так, як вони тут багаті були, так вони й там. Ті люди, що багаті, так вони, в їх була зачепка, було чим боротися, а той, хто бідний був, так він і остався.

Є.О. – Ну, можна було виїхати з села?

С.К. – Ну, виїжали, да, в нас виїжали. [...]

Є.О. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

С.К. – Ну, в нас же в Черніговці базарь же був, в селі у нас не було базарю. А в Черніговці – на базарь і продавали, і купували, в кого що було. [...]

Є.О. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

С.К. – У місті.

Є.О. – Чому?

С.К. – Ну, що там на проізводстві люди получали якусь копійку. Я знаю, в якому ж це году, в нас сім'я, і це вже ж при совецкій власті нас восьмеро дітей, тоді давали нам раз 2 тисячі і на другий год ще 2 тисячі. У нас у селі, мабуть, 8 дворів таких, що многодітні були. Так ми їздили скупляться в Донецьк. Тоді,

значить, були там, і їжі можна було купити. Так нам, було, і вбуться, було, привезуть, і вдіться. І так ми і виживали. [...]

Є.О. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

С.К. – Допомогали. Мої батьки, 8 нас було у сім'ї, а через 3 двори була хатка і там жили двойко сиріт: хлопець і дівчина. Так хлопець ходив до наших, а мама, було, йому кажуть: «Ти, Кузьма, ходи до мене». В нас корова була хороша. «Ходи до мене, я тобі кожен день буду давати глечик молока». Він приходив. А тоді раз прийшов і каже: «Тьотю – а раніше ходили: постолі були з різної шкі, ну, такі, що з телят, а це постіл лежав, то він каже – Тьотю, дайте мені цей постіл». А мама каже: «А нашо тобі?» «Ну, ми хоч супу зваримо». «Нічого, – каже, – бери йди». А мама тоді кажуть на папу: «Знаєш, що: давай візьмемо цього хлопця до себе». А в нас два хлопці такі, його ровесники були. Один з 12-го, другий з 13-го. І то хлопчик. «А дитину ту куди?» «Та, – каже, – у малютку забрали». Оце забрали і виходили його. І не дали йому вмерти. Значить, помагали люди? Да. [...]

№ 115. – 2009 р., серпень 24. – с.Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Демянком Василем Несторовичем, 1927 року народження, мешканцем с. Новополтавка Запорізької області, проведене Гузієвою Юлією Андріївною (БДПУ).

Гузієва Ю.А. (далі – Г.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Демянко В.Н. (далі – Д.В.) – Демянко Василь Несторович.

Г.Ю. – Ваша національність?

Д.В. – Українець.

Г.Ю. – Дата народження?

Д.В. – 1927-го року.

Г.Ю. – Місце народження?

Д.В. – Село Новополтавка Чернігівського району.

Г.Ю. – Яка Ваша освіта і професія?

Д.В. – Освіта моя п'ять класів [...].

Г.Ю. – Ну, зараз будуть питання про голод. Яким було господарство Вашої родини?

Д.В. – Жили ми, вобщем, так... Не про голод зразу, тепер по порядку, як ми жили і розкуркулювання... Жили ми у Полтавці. Як батько мій і мама подружилися, жили в дедушки, у маминого батька [...]. Хто робив харашо, коні держав, а ледачі – вони ж так жили, знаєш...

Г.Ю. – Ну, а у Вас що було?

Д.В. – У нас... ми жили в дедушки Назаря, в нас була поросна свиня, от. Тепер, що я хочу сказати: дедушку розкуркулили, у його були коні. Це у Олешка були і в дедушки коні, тут таких в нікого не було. Помню я, що оце я, як родивсь тут, уже мені як три годіка було, я знаю, мене садив дедушка на жеребчика, яблуками покритий [плаче], і казав: «Бач, оце я тобі дарю». Це я харошо помню, бо мені три годіка було. Дедушка такий був работяга, коні хароші були. [...] А потом запоминаю, як прийшли два, а, ну, це вже як свиню брать, це я запомнив, ну, а тих я не дуже помню... Вобщем, забрали в дедушки бричку, коней, жеребчика мого, що дедушка подарив, і туда, на Шовкотрест, ото, де ставок щас Полтавський, ото там був Шовкотрест. Там варили обід, суп давали, і ото і вся зарплата за то, що робиш, щоб з голоду не помер. Тоді я що знаю... оце вже я харошо знаю, бо бігав я на дворі, дивлюсь – ідуть два дядька, заходе і забирають свиню. Мама каже: «Це ж наша свиня, не зосимівська, це наша; он, – каже, – оддельно в нас же». А вона поросна. Ну, хотіли же, щоб там продать поросятка, ну, як вообщем і щас воно так робиться. Вони витягли її на двір. Я чув, що кричала здорово, коли витягли, і отут ще цепами і погнали. Мама плаче. Оце я знаю, оце такий грабьож був. [...]

Г.Ю. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі? [...]

Д.В. – От я тобі сказав: Шовкотрест отам організували, і ото туди все стягували. Як на четвертий день коні прибігли у двір і ржать, щоб хазяїн вийшов, ой, страшное дело.

Г.Ю. – А що говорили про причини Голодомору?

Д.В. – Тоді ж так. Люди ж тоді так, шукали, де кому приткнуться, бо оце ж так тройка тоді була. «О, чо ти тут?» «Ну, еду сюда-туда». «А що тут такое сюда-туда, ми тобі щас вопросы задамо». І починають. «Так, твоє мненіє?» «Розстрілять». Твоє мненіє? «Та не, нада воздержаться». «Ну, і я воздержуюсь. Иди, шукай роботу, щоб ето самое». Пішли дальше. Опять нашли такого. Сюди-туди, він йому понравився. «Твоє мненіє?» «Розстрілять». «Твоє мненіє?» «Розстрілять». «І

моє мненіє розстрілять». Достає, тільки – «пах», убив і всьо. Оце тройки були такі, предані революції.

Г.Ю. – А як боролися з голодом? Боролася якось влада?

Д.В. – Та хто там боровся?! Як можна було боротися з голодом? Умирили і всьо. [...]

Г.Ю. – А куди звозили все забране?

Д.В. – Ну, та церкву роз... попа вигнали, всьо розграбили. Отам всьо, отам в церкві звозили, сюда в церкву. Вона ж здоровенька була, ото туду звозили зерно. А тоді ж уже начали строїть зернохранилище, так поступенно стали, конешно, колхозы багатими.

Г.Ю. – А що потім з цим зерном робили?

Д.В. – З зерном? Зерном управляв Сталін, Москва. Та тут ні мого нікого, ніякий председатель розпоряжаться. Район, що дає указання, то тут і делаєш, ніякої самодіяльності. Що район дає, то і делаєш. А Москва вже ж тода подає [...].

Г.Ю. – А з тими, хто не хотів віддавати зерно, що було з тими людьми?

Д.В. – Та хто не хотів віддавать, того сразу і в тюрьму. [...]

Г.Ю. – Люди приховували їжу, щоб не забрали в них?

Д.В. – Щоб приховували їжу? Конешно. І закапували в землі. То шукали, шпиряли, находили і наказували.

Г.Ю. – А що з цими людьми робили потім?

Д.В. – У тюрьму і пока не умре з голоду.

Г.Ю. – А знаєте Ви щось про «Закон про п'ять колосків»?

Д.В. – Оце ж уже после Голодомора. П'ять колосків – це вже колхозы були багаті. Ну, не багаті, а, так сказать, свой строй имели. Понімаєш ти? Так от, як по п'ять... от ти ідеш з роботи, а тебе зустріли тройка, або председатель, бухгалтер, предані советской власті – викручуй карманы, або самі прошарили, п'ять колосків – тюрьма. Ну, людина хоче їсти, там він, може, нажувався, а дитині? Дума: «Може, хоч подавлюся, но дитині дам». Ото зустрічав і всьо.

Г.Ю. – А як виживали, чим харчувалися?

Д.В. – Ну, хто чим мог, Юля, хто чим мог. Ходили худі. Ну, я ж уже в селі не жив. Приїхав у Харцизк у Донецку область, і оце ж там голод. Я ж ще тут не понімав, що такое голод, що такое розкулачування. Це я вже тогда поняв. А що помню, так оце, що забрали коней, все забрали, борони, все на світі забрали... [...] І от когда ми виїхали отсюда уже в Харцизк, бо были виїхали в

Пологи, я це не знаю, по розказу, виїхали в Пологи, коли не склалась життя, а тут дядя Марко, батьків брат (він не Марко – Кирило) жив, і він: «Нестор, їдь до мене. Ідїть на роботу у Шоск, інакше гібель». Ну, приїхали ми сюди до нього. Батько і мати працювали в колхозі, Шовкотрест називався. Там їх нагодували та щось трошки і нам принесли, а в мене брат був старший на два роки. Вобщем, так вижили. Батько баче, що нема делов, і поїхав у Харцизк. А там ото пристроївся і нас забрав. А тут уже і тьолочку вони придбали, уже вона була тільки, і бросили ми все і поїхали в Харцизк. А з Пологи як їхали – прийшов поїзд, а народу – це ж ти не представляєш, всі в отаком ободраном, оце отакі люди були, культурних це мало було. Знаєш, може, в кого було одїти, так боялись. [...]

Г.Ю. – А знаєте Ви випадки жебрацтва під час голоду?

Д.В. – Та всі тоді ходили, їсти щоб просили. Та всі, що ти?! На вокзалі і ото хіде, просе, просе... А воно ж, ну, хто буде давати? Це ж багато нада давати. Ото ж ляже і вмере отам. [...]

Г.Ю. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки роботи та їжі? Можна було піти в друге місто?

Д.В. – Ну, як, ну, всі їздили, шукали роботу, хто не працював.

Г.Ю. – А в селі були такі, які не голодували?

Д.В. – Не голодували партійці, бо вони ж одбирали. Чого б вони голодували?! А ті всі в селі голодували. Ну, хто, хто приховував, що у нього не знайшли, то мовчав все робилось. Днем не їв ніхто, щоб не застав.

Г.Ю. – А існували базари, на яких можна було щось купити або виміняти?

Д.В. – Нє, ну, тут базарів... це у Чернігові були і у Пологах ярмарки були. [...]

Г.Ю. – А де, по-вашому, на той час легше жилося: в місті чи в селі?

Д.В. – Так у городі, канєшно, там же не переследували, що ти куркуль, власті знали, що ти син куркуля, допустім, ну, ти робиш, працюєш теж ш нада, щоб проїзду оддати. [...]

№ 116. – 2009 р., січень 21. – с. Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Радченком Іваном Опанасовичем, 1930 року народження, мешканцем с. Новополтавка Запорізької області, проведене Гузієвою Юлією Андріївною (БДПУ).

Гузієва Ю.А. (далі – Г.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Радченко І.О. (далі – Р.І.) – Радченко Іван Опанасович.

Г.Ю. – Національність?

Р.І. – Українець.

Г.Ю. – Дата народження?

Р.І. – 17 мая 1930-го года.

Г.Ю. – Місце народження?

Р.І. – Село Новоказанкувате (Чернігівський район).

Г.Ю. – Яка Ваша освіта і професія?

Р.І. – 6 класов, професія... я вчився на маляра, ну, хай маляр. [...]

Г.Ю. – Звідки родом Ваші батьки?

Р.І. – Тоже звідтіля.

Г.Ю. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

Р.І. – Із шейсятого года, із 1960-го. [...]

Г.Ю. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Р.І. – У нас в батька нічого не було, бо ми вже одсьельно жили от діда, а в діда було хазяйство. За що діда і розкулачували. Забрали коні, а хата поганенька така, як ото в баби Зої, тільки очеретом вкрита, так председатель колхоза там жив усе время. Ото така хата. А діда вивезли, сказали, щоб у село і не являвся. Так він аж уїхав у Ставропільський край, і там туди всіх вивозили, ну, їх ото туди, а це вже впосля і дід там жив. А тоді я поїхав до їх туди, а в яким годі, пійсят шостім, наведено, до їх туди в Ставропільський край. Так я ото подивився, як вони жили. Так вони лутше жили там, як ми тут жили. Там... ми тут білого хліба не бачили, а там уже Росія. Там їли усе білий хліб.

Г.Ю. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

Р.І. – Ну, як, забрали у людей, скот звезли людейний і організували комуну. А людей записали в колгосп. Це так організовувалось.

Г.Ю. – Чи хотіли люди добровільно йти до колгоспів?

Р.І. – Не дуже, не всі. Бідні хотіли, а багаті не хотіли.

Г.Ю. – Що було з тими, хто не хотів?

Р.І. – Хто не хотів, того вивозили. Розвозили. [...]

Г.Ю. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Р.І. – Та ото ж тоді, коли розкулачували, тоді і називали їх куркулями. Бо куркулі, як це названня... от держете ви дві

корови, значить, ви вже куркуль, або моя корова, а той, хто не держе, той не куркуль, а патріот.

Г.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1932-1933-го років?

Р.І. – Та добре я не пам'ятаю, три годи було мені.

Г.Ю. – Що говорили про його причини? Може, батьки розповідали.

Р.І. – Та причини які, тоді, як зерна не давали, ото і вся причина.

Г.Ю. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

Р.І. – Та в селі яка боротьба була? Зайшли, перевірили по хатах, перетрусили, що було забрали у людей, понесли на підводи та й повезли. Та більше нічого. [...]

Г.Ю. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Р.І. – Патріоти забирали, а ще їх так називали активісти.

Г.Ю. – Як пояснювали люди, які вилучали власність, свої дії? Вони якось пояснювали людям, чому вони забирають?

Р.І. – Та того, що родіна потребувала. Що вони могли пояснити?! Їм сказали. Вони тоді молоді були активісти, комсомолки. Їх так називали тоді... [...]

Г.Ю. – Що робили з тими, хто не хотів віддавать?

Р.І. – Хто не хотів, того вивозили за село і не мав права являтися в село.

Г.Ю. – Що було з тими, хто одразу пішов у колгоспи? Получали вони зерно?

Р.І. – Не, а в обід варили їсти. Та я це добре помню, як великий котлол де не робить, котлол, де бігали получать. Хто не получав, той з дому трошки могли принести. [...]

Г.Ю. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Р.І. – І збирали колоски, і зрізали ноччю. Усяк було. І тоді млинок був уручну. Це ти, мабуть, не застала?

Г.Ю. – Ні.

Р.І. – А то два камня на тому, крутиш, сипиш. Посерьоджі дирка, по жмені береш, по трошку сипеш і крутиш. А воно дере і сипе, а тоді то пересівають і то... Ну, у кого корова була – то добре, бо кашу варили, а у кого не було, канєшно, уже, як є.

Г.Ю. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

Р.І. – А жебраків повно було. [...]

Г.Ю. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки роботи?

Р.І. – Та можна було, тоді донбасовці їхали на роботу шукать, там лутше було, там пайок давали на шахті.

Г.Ю. – А були в часи голоду ті, хто не голодував?

Р.І. – Ну, оце, як сказать, хто не голодував? Були такі, що жили, може, і лутше, непогано. Усяк тут вже зависить від хазяїна, який запас зробив собі.

Г.Ю. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити або вимінити?

Р.І. – Та базар був у Черніговкі, так туди пеша ходили, тоді ж не трамвая, чи то не було чим їздить. [...]

Г.Ю. – А як в цей час виживали люди в селі?

Р.І. – Та як? Ворували та і виживали. То на городі, то де так достануть що.

Г.Ю. – А де, по-вашому, легше жилося: в селі чи в місті?

Р.І. – Ну, а це не можу я сказать, того що, ну, в город більше їхало, тому що в городі на заводах скрізь давали пайок в обід. [...]

Г.Ю. – Чи допомагали люди один одному, чи ділилися продуктами?

Р.І. – Це таке, свої своїм можуть допомгти, а чужий не поможе. Кажен виживав, хто як хотів.

Г.Ю. – Чи продовжували святкувати свята?

Р.І. – Та після голоду вже і то не, тайно. Тоді йолок не було, так веточку одломиш, ватою її, разними вквітаєш та і все, ото і празнували.

Г.Ю. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалося?

Р.І. – Держава потребує, значить, нада государству. Государство велике було: тоді ж ми в Росії були. [...]

Г.Ю. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині?

Р.І. – Та згадували, довго згадували.

Г.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

Р.І. – Це я добре запам'ятав 46-й на 47-й год. Це я пам'ятаю добре. Труднувато тоже було. Ну, а, як кажуть, жить можна було.

Г.Ю. – А що Ви пам'ятаєте?

Р.І. – Воно не каждый може, но люди помиралі, но менше, як розказували у 33-м. А в селі там, я знаю, вийшов із двору, пішов туди через балку вівці пасти. Глянув – чабан лежить, ну, це ж уму не постежимо, чабан і помер. Він завжди гаглику мів

упіймать та надойть молока, випить і все. Бо ми вже впосля, як дядько став пасти, а я із його сином пішли, так він ото, як той помер, гаглику впіймає та той доє, воно туди буруб'яхів, він возьме повикида: «Нате, хлопці, пийте». Ми п'ємо. Не цідили нічого. Ну, а що ти зробиш? Пити хочеться та! [...]

№ 117. – 2009 р., червень 24. – с. Новокам'янка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Ємченко Марією Никифорівною, 1931 року народження, мешканкою с. Новокам'янка Запорізької області, проведене Палій Світланою Володимирівною (БДПУ).

Палій С.В. (далі – П.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Ємченко М.Н. (далі – Є.М.) – Ємченко Марія Никифорівна.

П.С. – Ваше дівоче прізвище?

Є.М. – Черіпка.

П.С. – Національність?

Є.М. – Українка.

П.С. – Дата народження?

Є.М. – 31-й, 1931-го году, 17 мая.

П.С. – Місце народження?

Є.М. – Благовещенка.

П.С. – Яка Ваша освіта і професія?

Є.М. – Один клас. [...]

П.С. – З якого року Ви живете в цьому населеному пункті?

Є.М. – В оцьому? Де оце зараз? Із 44-го году. Ой, з 54-го году. [...]

П.С. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Є.М. – Яке було господарство? Корова була, свині були, кури були. Оце таке господарство було.

П.С. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

Є.М. – Ну, оце я мала була, наче в 33-м годі оце розкуркулювали, начинали зганять, от. А було, баба хваляться, що так, як ото книжку я читала, у кого що було, ховали зерно. Виділяли такі групи, що шукали і в погрібах, і на горищі, було. Баба заховала, хоч крупи дітям на раз зварить, і то в подушку зашила, а вони порвали й те забрали. Дуже оце отаке во. Називали колективізація. Зводили коні, коров, брички, сівалки, в

кого що є. Тоді ж були у діда в нашого були коні, була тачанка і багато ж так, сівалки свої були, а в кого не було – спрягалися: в мене є сівалка, а в тебе коні, по троє чи скільки. Усе оте стягали в колхозі. Було таке, що постягають, а так, як ото називали – партізани, сердяться оці ж куркулі. Находили таке время, що палили, як вони його роззуркували, тоді ж не було вибуховки, щоб зірвать, а це саме перве – палить.

П.С. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Є.М. – Не дуже хотіли. Це добровільно-принудітельно. Принуждали. Ну, як такі бідні, що їм однаково було, у них не було тачанок, коней, ото сівалок, їм однаково, вони йшли у колхоз. А тоді отих присягали, а хто не хотів, тоді ж ото висилали із колхозу, сім'ї із села, і дітей, й усіх висилали. Так другі, де оце поніверяться їм отам, то їх вислали, а як усією сім'єю, то куди ж він і що ж він буде робить? Йшли в колхоз.

П.С. – Коли почалося роззуркування у Вашому селі?

Є.М. – [...] Я не знаю. Я знаю, що оце в 33-м годі я мала ще була, так розказували. От. А коли воно вже, це точно я вже не можу сказати.

П.С. – Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян, агітатори?

Є.М. – Як це? Щоб агітували у колхоз щоб ішли, отак? Були, назначали. І вони ж ото по хатах ходили, і ноччю, і засилали на собранія. Там ото ж, хто согласний, хто не согласний. Хто не согласний – присутжували, щоб був согласний.

П.С. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Є.М. – Ну, вперше, як стала понімать. Може, год сім-вісім. Так уже називали, хоч він і не куркуль, його роззуркували, а ще там трошки щось там держав. От. «Ото ще, – кажуть, – куркуль». Бо оце ж він багатіший за оцих бідних. [...]

П.С. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Є.М. – Цього я не пам'ятаю, потому що мені було тільки три годи, а ото вже, як у 33-му, то знаю, що моя тьотка носила мене в ясла, оце я добре пам'ятаю. Може б, і не знала б, так її подружка там була заведующою яслами, Ліда Мусіївна. Так тьотка, було, як принесе мене та й каже: «Слухай, що Ліда Мусіївна каже, щоб ти все виконяла». Я слухаю. Як скажуть: «Лягайте спати», я бігом перва лягла, накрилась і так дирочку зробила, і дивлюсь, де та Ліда Мусіївна ходє. Вона ходє, вроді вкриває дітей, мені в дирочку як не грудочку сахарю, так, мо,

пряник чи там ще щось покладе, а нада, щоб не хрумчало, бо діти сплять, щоб не чули. І ото я це добре запомнила за цього, а якби цього не було, я й не помнила. Розказували, що дуже трудно було, ну, ще ж силали ж в село... чи те, в колхоз. І трактори ж, ну, тоді мало ж було, був один, «Універсал» чи щось так, як ото на станції стоїть отам, а коні. І люди ж сіяли, ну, і казали, що нада готувить їсти. Та як не трудно було, а баба пекла хліб туди, у бригаду, кому нужніше, так ми тоже не дуже голодували, хоч тоді вони муку за видачею давали і хліб за весом принімали, ну, припйок хоч який був. Всьо равно баба прийдуть, хліба не було, а затірку чи галушки, чого таке ми поїмо. І корова хороша була, молоко, сир був. Поки до врожаю. А як уродило трохи, так тоді ж ото буряки, гарбузи, так ми ото отаково, бо буряк, гарбуз, молоко, сир, ото вже ми поки дождали хліба. Ну, пухлі ходили. Пухлі були дуже. І сім'ї прям одне одного їли. От. Оце отоді 33-й, там у оті года.

П.С. – Що говорили про причини голоду? Ну, люди що говорили?

Є.М. – Ну, а шо? Говорили, що потому шо то неврожай, а то зробили, щоб голод був. А кому це було вигодно? Хто зна, кому. А багато. Уже як за 47-й год, так це вже я робила. Я добре це знаю. [...]

П.С. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

Є.М. – Ну, десь доставали, десь закупляли чи брали, може, у взаїми чи як. Ну, посіяли кукурузу. Тоді багато кукурузи сіяли, тоді пшениці менше сіяли. Що дужче родило... Ячмінь... А кукуруза, так всі поля були засіяні кукурузою... Ну, всьо равно ж хліб. Пекли з кукурузи хліб, малаї пекли, оту мамалигу варили, ну, не можна було вже здохти з голоду, бо вже було шо...

П.С. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час, під час голоду?

Є.М. – Що сіяли? Ну, шо, як картошку достануть де, садили картошку, а як картошки не достануть, а як достануть де, то картошку тоді, хоч різали її, хоч лушпайки товсто чистили і садили. Кукурузу садили, горох, буряк, гарбуз, хоч отаке. [...]

П.С. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Є.М. – А шо було з тими... Висилали, репресірували, а зерно шукали й забирали, хоч хай воно де не заховають. І закопували, і де б не було, все одно находили і забирали, а їх наказували.

П.С. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»? [...]

Є.М. – Не знаю я такого.

П.С. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів?

Є.М. – Нічого. Їх почитали. І робота була, і уже, як там давали зерно чи шо, так вже в перву очірідь цим.

П.С. – Чи вилучали зерно у них?

Є.М. – У їх не брали зерна, бо вони ж пішли добровольно, по совісті. [...]

П.С. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Є.М. – «Про п'ять колосків»? Тюрма. Ми ж тоді, як уже вродило, після голоду, нас посиляли косить. Ще як тільки почались колоски наливатись, то ночами ходили зрізали, і ото товкли, і варили, бо дуже строго: кого впіймають, значить, суд. А як вже почали косить, що созріло, та почали косить після голоду, то які люди поробилися гладкі. Колоски ото отак чухрає і їдять. Ну, красти не можна було. Уже жінки ж, оце ж діти були, це тепер одне-двоє, а тоді по п'ятеро було і всяк, вони оставалися дома. Варили баланду, називалось так, ото в котьол, і кожному порцію, ото іде с котілком чи з глечиком, у кого шо є, насипають порцію, а ти, як хоч: хоч їж, хоч додому понеси, діти ж ждуть. Ну, було, приспособлялися жінки: намолотять, намнуть та до пуза прив'яжуть ото чи в чулку, чи в тряпку, і проходив номер. Або якось насиплять у той глечик чи котілок, а зверху баландою польють. Баланди трохи поїсть, а те все несе додому, бо там же шось єсть, дітям буде. А тоді, як поставили уповномоченого, так він трусив, витрусував і на пузах, і біля ноги, і де шо в кого прив'язане, витрусували в усіх, не було нічого. А дядько один нам'яв кіло, витрусили і дали год. Ковалевський Михайло год сидів.

П.С. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Є.М. – Ну, оце під час голоду хто чим міг. Шо в кого вродило. Сіять – мало хто сіяв, бо нічим, а отож як гарбуз чи буряк, чи шо отаке, ото тим. А то товкли ті, лободу різали, варили, а отож із молодняків листя чухрали, а в кого де були качани та лопуцки, ото товче у ступі і ту хоч лободу, хоч листя із ягод, із вишень проварять, і отаково. Ото такі снатки пекли, видувало з середини, а їли, бо їсти хотілось, пухлі. Я пухла не була, а Катя, Митя, ноги пухлі, отакі животи. Ой, не дай Бог! [плаче] Я ходила ховрахів виривала і їли: обдерем, ото пожаримо і їмо. А як сіять пошлють, то за сівалкою ходимо, міняли, день одні, день другі, бо людей багато, кождий їсти хоче. Харашо, шо в нас

був такий председатель хароший, Андрій Трохимович Лисенко. Було, оце ідуть люди, то він кудись об'їде або назад вернеться, щоб не зустріться з людьми, бо уполномочений же, йому ж горе буде, бо скажуть: «Що ж люди несуть, а ти оце таке?» Так ото за сівалкою просо сієм, і отаково, тільки тріщить. Просо – просо, ячмінь – ячмінь. Шо в сівалці, те й у роті. Ну, а нада ж і додому якось вкрати. А як украсти? Мішечки там, сумочки десь отам і отам на ріллі позакопуєм, а тоді ночтю прийдемо, шукаєм, де ми позакопували, понаходим і принисем додому, а дома були дротяні млиники (у кого вже був камінний, а в нас був дротяний). Ото отаково надеруть на отой млиник, і вже хай не коржик, не хліб, а суп густенький, уже ж не те, шо вода, і не лопуцок. Ото отак виживали. Та було ото підемо та вилазим, перерієм усе поле, а його хтось забрав, і прийдеш додому ні з чим, а дома ж ждуть, бо нада ж завтра зварить якусь баланду. От. Так оце я знаю добре. Я не була пухла із-за того, шо попало, те й їла. А тоді бачу, шо діла немає, дома не пополняється фонд, так я пішла пасти воли, а в волятниці я каждый можу взять. Короб же привезуть туди і засипають зерно, ну, не оставляли ні в коробах, ні в сівалках, щоб висівалося, бо на обід, як вони підуть на обід, а отам люди ж голодні, їде, бере, ти йому кажеж, шо не займай, а воно мовчки лізе й бере. От. Так ото заховаю, було, однак, хоч й так як, а я наберу, бо я там цілий день. Заховаю, а тоді ввечері вони воли повипрягали, пустили пасти, а я ту сумочку забрала та й понесла. Коли й дві сумочки заховаю, от. І тоді стали трохи той, дождали, поки вродило, та й дали. Ну, вродило тоді харашо.

П.С. – Чи знаєте Ви випадки жебракування в цей час? Під час голоду, жебрацтва?

Є.М. – Не знаю я. Жебрак, ти кажеш? Були, ходили. Як є в мене шо, я дам, а як немає, так і немає тієї шнедки. Ну, багато мерли, пухли, багато.

П.С. – Як ставились до цих жебраків, звідки вони були?

Є.М. – Ну, були й селяни, такі, шо вже нема ніде й нічого. Діти, шо якісь там вижили, або старе, хай взросле, шо воно не вижило і нема чим жити, взяло торбу і пішло просить.

П.С. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки роботи, їжі та роботи?

Є.М. – Не дуже. Не давали справок, з колхозів щоб не виходили, О. А справки немає – паспорта не достанеш. От. І через те

стільки молодьожі... Тепер оце вивчився в школі, поступай. А тоді цього не було, тоді не... Через то ж я й осталася. Один клас – і в колхозі до смерті.

П.С. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

Є.М. – Може, й були, ну, тільки дуже крадькома, дуже крадькома. Не видавали, чи є у них. З чогось їсти зварить, корж який чи шо. Дуже тільки так, в хаті, скрито, потому шо його зразу заберуть.

П.С. – Хто вони були і як вони жили?

Є.М. – Ну, хто вони були... Ну, були як керівителі там, чи бригадери, чи председателі. Отакі можуть там для себе шось, а такі як ми, таке нічого. І по хатах лазили. Як знають, шо у тебе там шось хоч у горщику десь є, то можуть витягнуть вікно і можуть забрать усе.

П.С. – Чи існували в той час базари або місця, де можна було шось купити, виміняти?

Є.М. – Тоді не було, по-моєму. А вже пізніше були базари, як уже в 40-х, ой, у 50-х годах, так на станції базар був. [...]

П.С. – Як в цей час виживали люди у селі?

Є.М. – У селі? Ну, отож так і виживали. Хто приробляв, як родило, а хто й крав, а всьо равно виживали. [...]

П.С. – Де, по-вашому, легше жилось людям: у селі чи у місті?

Є.М. – Хто зна, як у місті жилося, бо ми ж там не були, ми ж були в селі, а в селі вже, як було, як приробляли, як родило, як давали – ми й жили. Тьотка, мамина сестра, і батько мамин жили в Донецькому. Коли вони туди виїхали, чи під колективізацію ту, чи я не знаю, шо вони в шахті, шахтьором дід був. Так і гроші ж давали, і угля, пайок був. Так ото було, якшо мамо поїдуть туди, у їх карточки були, по карточках можна було взять. Так ото було, як викроють вони шось лишне, так пишуть пісьмо, шо приїжжай. Поїдуть мама, привезуть, крупи привезуть, отаке, шо в них лишне. От. А тоді вже стала появляться і матерія там, у городах. Так гроші – які ж гроші? Так вже, як трохи розжилися, щоб було, шо продать, хоч шо-небудь, так наберуть матерії якоїсь, і то це на великий празник пошиють плаття чи сарафан, чи шось там. А то в полотняному.

П.С. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Є.М. – А хто зна? Я не знаю. Багато, я не знаю, сім'ями вимирали.

П.С. – Яку офіційну причину смерті вказували в документах?

Є.М. – Хто там їх указував?! Одвезли там, закопали, і копать тоже ніхто ж чужий не йшов, самі, свої вирили ямку, закопали та і все.

П.С. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

Є.М. – Ну, шо? Тоді ж уже стали оті приюти, можна було в приюти, можна було в приют здать дітей безрідних, а хто й з родичів желав узять, чи тьотка, чи дядько, чи племінника, чи племінницю, так ті могли взять.

П.С. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

Є.М. – Ділились, тоді люди були дуже дружні, дуже дружні. Хай трошки, баче, шо в тебе чуть-чуть, а в нього нема, хай хоч на один день даси чи на затірку, чи на галушки, чи там на шо, всьо равно поділися, бо вони були бідні, вони були сознатільні. [...]

П.С. – Як самі люди пояснювали ці події? Голод як самі люди пояснювали?

Є.М. – А хто зна, як вони пояснювали. Я не знаю, як вони пояснювали, балакали. Ну, другий каже, шо прідсідатель десь там розходував, а людям не додав, а другі, як прідсідатель лучший, оправдують його. Ну, всяке було. Канєшно, прідсідателів я не помню, щоб судили. [...]

П.С. – Чи знаєте Ви якісь приказки, вірші, пісні, які описують подію Голодомор?

Є.М. – Та знала, так хто зна ж, тепер не знаю. Були тоді пісні. Дід один співав, шо: «Поки не било совета, то не бачила ж[...]па света, а як начался совет, то побачила ж[...]па свет» [сміється]. Бо начали ж короткі плаття носить, а тоді ж... [сміється]

П.С. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

Є.М. – Ну, канєшно ж. Тоді ж, як началось все, і одягачка, і обувачка пішла, і їсти було шо, та й кажуть: «Боже, Боже! Якби тоді хоч оце во було, чи оцей суп, чи оцей коржик. А тепер ось есть, а не хочется. А як же тоді хотілося їсти!»

П.С. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

Є.М. – Ну, це ж уже, канєшно, в 46-й уже ж ми ходили на роботу.

П.С. – Що пам'ятаєте?

Є.М. – Ну, що пам'ятаю? Тоді трохи не такий був голод, що совсім не було нічого, ну, а не додали. По стільки там чогось дали, а грошей вообщє ж не було. [...]

№ 118. – 2009 р., січень 17. – с. Григорівка Пологівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Недовінчаним Іваном Федоровичем, 1923 року народження, мешканцем с. Григорівка Запорізької області, проведене Теслицьким Владиславом Володимировичем (БДПУ).

Теслицький В.В. (далі – Т.В.) – Назвіть Ваше прізвище, ім'я, по батькові.

Недовінчаний І.Ф. (далі – Н.І.) – Недовінчаний Іван Федорович.

Т.В. – Дата народження?

Н.І. – 1923-й, 10 січня.

Т.В. – Місце народження?

Н.І. – Село Григорівка Чернігівського району.

Т.В. – Ваша освіта та професія?

Н.І. – Освіта 7 класів, професія – судоплотник, учивсь у Запоріжжі, работав у Краснодарі, на Кубані – там мене і війна захватила. [...]

Т.В. – А про діда, бабу? Можете сказати? Всі вони також були українцями?

Н.І. – Українці, вони тут родилися, померли, батько мій Хведір Іванович рано остався сиротою, в 11-м годі, й тоже хвороба була така, недород й хвороба – тиф був. Де недород (голод), там і хвороба всігда. І батьки померли, і батькові було 19 год, як його, остався сиротою. [...]

Т.В. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства? [...]

Н.І. – Ну, землі у них мало було, десь... десь 3, 5 гектара по-нашому. Ото така земля, не було ні коняки, нема нічого. Сначала люди давали їм і зерно, щоб посіяти, потому що він вернувся, у нього нічого не було, і в мамі нічого не було. А люди давали багатші: то ячменю дадуть посіяти чи коней дадуть посіяти, а тоді вже як, а він одробляв. Оце. Як сезон літом, значить, він одробляв, те, що він, те, що йому давали за тягло, за інвентар, а зерно він вертав. Оце, як уроде, він ото... Його ж всігда посієш мало, а береш багато, так як, ти знаєш, врожайність. Ото й жили так, оставляли собі і розплачувались.

Так викрутився, а тоді нажив, нажили вони корову, вже нажили, і коровою трохи робили кой-що, і візок зробили такий, щоб хоч покласти там косу, сапу, потому що нужно в степу оброблять. Хоч корова тягне, щоб не на плечах нести. Тоді коняку купили. Таким самим способом. Це вже при мені, це вже я став понімать, от, і ото, значить, коняку купили, а тут і колгоспи почались. Начались колгоспи у 30-м році, і сказали, що «здайте корови, щоб завести... – воно не колгоспи тоді називались – артіль, артіль». Об'єднання, у нас воно називалося ця половина. І корову одвели батько мій, одвели корову, а телятко оставили, уже нам росло, а корову забрали, а тіки молоко давали. Вобщім, ферми розводили, а молоко давали по 3 літри, і коняку забрали, тоже отдали мої, мої батьки. Мій батько перший поступив у колгоспи, потому що він бідний був і не тягнувся там за багатством. Ну, це у кого тут багато землі було, їх ото, кажуть, розкуркулювали, а мого батька не розкуркулювали, потому що він добровільно і пішов у колгосп, і робив на фермі, ото так.

Т.В. – А, взагалі, коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

Н.І. – У нас почалося розкуркулювання у 30-м році. Коло нас жила баба, [...] вона вдова була. В неї була пара коней таких робочих, і один виїзний кінь був, а ото пара коней. Так ота жінка давала моєму батькові привезти те, що сіяли в степу. А його ж молотили тоді котками, камінь з зубками був, ото коте отако, воно товче зерно, оббиває. Розкуркулили й ту бабу, ні за що розкуркулили. Вона так: вівці були, дід умер у неї, вівці були, тоді пара коней. І одежа була така – воно тоді з овець шкури чинили і кожухи шили, а із шерсті овечої плели оце шось, як зразу одіяла, а тоді ж вони інакше називалися. Так ото брали кожухи і кричали: «Хто больш, хто больш, хто больш?!» Баба плаче, а вони продають, за безцінь оддають, отак бабу ту обіжали. [...] А цих, що тут розкуркулювали, отут уже під Семенівкою, наших людей вигнали із хат своїх, а вони там землянки порили, отам під Семенівкою, що називають Куркулі отам, ото землянки. Ну, вони так пожили трохи, молодші пороз'їжались оце ж по городах, місто собі найшли і батьків позабирали, а землянки так вони й осталися – Куркулі оці.

Т.В. – А чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-33-го років, що говорили про його причини?

Н.І. – Пам'ятаю, ну, мені тоді було 9, це я 1923-го.

Т.В. – 9 – це...

Н.І. – 9, 10-й год був, я знав, що їсти хочеться, ото їсти хочеться, а нема чого. Нема чого їсти. Юшку їли, одна водичка бовтається там, і в нас отакі животи, а їсти хочеться, ото я таке помню. А це, щоб там мене питали, чи люди їли людей, я такого не чув тоді. Може, де й було таке, ну, я ж... Шо мені? Пацан 9 год, чи я куди ходив тоді? Нікуди. А голод дуже великий був, дуже, дуже великий, люди мерли, як я знаю по розказах людей, ну, я ж казав уже ж, вже більший став, а люди згадують, згадують, згадують... Ото таке.

Т.В. – А як відбувалася посівна, де брали зерно під час голоду, що люди сіяли там на городі в цей час?

Н.І. – Шо ж тобі сказати за те? У багатих, у кого було після голоду, ну, хто приховував, може, де, ну, так ото обсівались потрошку, позичали, а тоді ж отдавали, один другому помагав. Ото ж коротко сказати, а я тобі скажу: як у кого город хороший, до балки був, значить, там була й картопля, уже тим легше було й голодувати, вони не так ото, потому що картопля – це другий хліб. А оце ті люди, які оце ж сюди жили, тут ми живем ото й там, уже в городі мало чого вродило, потому що ще й погодні умови ж, які ж були, я не помню, які тоді погодні умови були, ну, знаю, що скрута дуже велика була, ото тим трудно людям було, у яких ще й в городі не вродило. А таке, що забирали, було таке, що забирали, лазили по дворах, ходили – називалися тоді активісти вони, називались, з райкому прислали вполномоченого, і ото заходять і трусять, що є – забирають. Ну, у нас так, більше лазили до таких, що знають, що у них єсть, а як таких, що знають, що в нього нема нічого, вони і не ходили. Ну, ходили, питають: «У вас є що?» «Шукайте!» Вони подивляться. Ну, шо брать, як отакі животи? Води понапиваємось, а були пухлі. А їсти хочеться й хочеться!

Т.В. – А як оці активісти пояснювали вилучення власності в людей, куди вивозили зерно, що з ним робили?

Н.І. – Ну, вони кажуть, що у державі, у державі недорід і люди ще дужче голодують, як ви. От так, так нам об'ясняли. Значить, оце оклунки забирали, там вобщім у кого шо, чи, може, самі ділилися, я не знаю, ми ж нікуди пацани не ходили, не знаєм, як воно було. Ну, подвода їздила і оклунки лежали на ньому, і вони всі нам об'ясняли, що вся держава, й Росія і... голодує. Так нам казали, а люди ж ділилися, давали. Оті областя западні, вони ж тоді не входили до нас, сюди, у Совецький Союз, так ті, ну,

тепер воно кажуть, що там не голодували, не вижимали з їх, а тут викачку робили оце, найбільше казали, що тут оце Каганович його фамілія, що оцим ділом зацікавився, і прислужники такі Сталіна, ну, Берія, там оті, що... Ото так.

Т.В. – А що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Н.І. – Та як, я й не знаю, може, я знаю, що репресія була, репресія це вже була, хто не хотів у колгосп уступать, значить, умишлено не хоче уступать у колгосп, так ото тих... Не дає коняки, не здає корови, всьо равно його обкладали таким налогом, щоб він не мог розплатитися, і якщо ще й спорився, то йому пришивали тюрму і забирали, і вже він не вертався. Це я знаю, двох чоловіків я знаю тут, недалеко, що один у колгосп не хотів, його забрали – і так і не чуть. І другий у колгосп не хотів – забрали і не чуть, де він дівся.

Т.В. – А що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів? Чи вилучали зерно в них?

Н.І. – Да, а як же ж?! Трусилы-то у всіх, забирали, що було. Голод – це голод, знечіть, щитай, що у тебе єсть, а в того нема, а люди ж не хотіли ділитися, бо ти ж знаєш, що таке голод. А не даєш – забирають. Так було. [...] А ходили такі пацани молоді, під видом того, що заберуть крашанки і здадуть голодающій, а самі вийдуть край города та повипивають. Ото таке було, було, бо це розказував сам Альошка Гордієнко, що в його матері так зробили два. Значить, вже йому послы... казав... Вони ж осталися, ті, що хлопці, вже пройшов голод, каже: «А що ви зробили з тими, з тих крашанок, що забрали з-під курки у сараї?» Каже: «Та що ми робили, ми ж тоже їсти хотіли, край города посідали та повипивали». Ото так, два десятка крашанок, ото таке.

Т.В. – А чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Н.І. – Було таке. Така строгость була, така строгость була, що люди голодували, а якби тобі сказати, тепер скіки є в полі валяється отако, і тепер бачиш, це ж воно вже ж так, а то було в качанах упіймають – наказують, хоч судять. Народний суд. Годів скіки дадуть, а за колоски, як воно такі годи були, оце і 1947-й год був голодающій, знач голод був, так люди ж підуть собирать колосочки, щоб обім'ять та стерти на якійсь торочці, щоб шось іспекти чи хоч крупів якихсь зварить, а його упіймають і тюрму давали. Ото за кіло пшениці – год. Украдеш... Люди як крали: оце ж, було, на роботу йдуть, хліба дуже мало було, роблять сметану, ряжанку або кисляк, і ото

таким люди жили. А в той глечик чи банку пшеницю всипе, а бригадір побаче... Це який бригадір: як хороший бригадір – той не троне, а як лукавий бригадір, ото або витрусе, або як начнеш сопротивляться ото за оту банку, зважуть скіки – скіки год дадуть. За każde кіло давали год. Хто п'ять кілограм украв – ото п'ять год. Тут у нас хлопці такі були, шо за п'ять год... за п'ять кілограм пшениці тоді по п'ять год.

Т.В. – А чи можна було покинути свою місцевість, там піти в інше село на пошуки їжі, роботи?

Н.І. – Ні, тоді паспортів не було у людей, не вирвеса, хіба якимсь обманним путем. Це, я вже знаю, після війни було, значить, ну, багато молодьожі такої, шо шукали роботу десь... Тут роботи... була робота, ну, жить трудно було, потому шо сильно густонаселено. Каждому дай їсти от, а людина хоче, особенно молодьож, хоче вдіться, а грошей то не платили тоді, роблять, не платили грошей. Ото там хліба (дуже мало платили) не бачиш. Зараз дають тонами, кілограмами дають, центнерами, а тоді оце будеш робить цілий год, як заробив 1000 трудоднів, стараєшся найбільше трудоднів нагнать і на той трудодень давали по 100 грам, на той день. Оце як 100 грам, значить, ну, 100 кілограм получиш. А шо ті 100 кілограм на сім'ю? Шо то? Ото так було. Тоді, як почали вже 200 грам, тоді давали 250, оце, значить, 250 кілограм получиш. Уже більше. Уже кой-шо й поросятко держав. Тоже то буряк, то трава, то се, то те та трошки линнеш шось помийок, то сироватки, як корова є, та й вигодуєш, хоч отаке во, як ото в нас собака, уже було, а поки ж давали дуже мало, дуже люди бідували.

Т.В. – А чи існували в цей час базари, місця, де можна було шось купити, вимінять?

Н.І. – Були, були базарі, базарі були й великі базарі. Тоді було таке время, шо ні за шо не вторгуєш гроші, бо ж колгоспи не давали, а оце так, як садок хороший – ягід багато, нарвав ягід на базар, як корова хароша – масла сколотив на базар, крашанки есть, сам же не з'їси – на базар, бо нада було копійку, шоб була копійка, шоб купить якусь одежину. Оце так було, це я добре помню. [...]

Т.В. – А чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами, чи продовжували святкувати свята?

Н.І. – В завісімості от сусідів, од людей, душі людської. Ділилися люди. Коло нас жили ото ж там, де я жив на углі,

отуди дед Лопушняк, де вимальована хата, там Сагані жили, не ті Сагані, воно рідня тих Саганів, ну, тоді ж Саганів воно ж багато було. Багатенькі були люди. І, було, це як субота, оце сходні ж субота, у нас яшний хліб був, я тобі кажу, що чорний-чорний. А вони, було, перепічку спечуть. Ти знаєш, що таке перепічка?

Т.В. – Да.

Н.І. – Корж такий.

Т.В. – Знаю, знаю.

Н.І. – Як картуз оце круглий, на всю сковороду, тільки отак товщиною, десь пальців на два. І ото салом, воно гаряче, салом потруть отаково, салом, а воно ж гаряче і масний-масний, і ото принесуть нам. Було оце так поминали, своїх рідних поминали, оце як субота, так і принесуть. Ми такі раді! Ото поріже мама кусочками отако і оце поділе нам: тому кусочок, тому, тому. Ділилися люди. І оця баба, що я кажу, що коні, давала нам оце тоже. Я перший родився у батьків, як вони поженилися, так я ж ходив до їх, а в них дітей не було, так вони було мене нагодують – куліш називався із пшона, пшоно і крупа, як плов був, воно таке не то густе, не то рідке. Так баба... тоді миски були здорові, тепер кожному тарілка окремо, а тоді з однієї їли всі. І ото столик такий, ми посідаєм, мене посажать (я малий тоді був, ну, може, років 4-5), вони мене обов'язково нагодують, а воно ж гаряче, так баба отак по краях роз те, воно ж по краях, воно ж вихолоня швидче. Це я дуже помню. Ділилися, ділилися. Були скупі люди, такі, що не дуже давали, а то давали. [...]

Т.В. – А розкажіть про голод 46-го року. [...]

Н.І. – Тоже недорід був, тоже недорід, скажем так, ну, воно післявоєнні роки, після війни. Війна дуже вичерпала запаси у народу. [...] Німці забирали зерно, і не було чого добре й сіять. Ну, в нас, нашу Григорівку, як воно тобі сказати, у нас був керівник, це мені Альошка Годієнко сліпий розказував. При німцях вернувся він із плену, і його поставили головою, ну, воно не колхоз було, посади називався він. Так він загадав людям, щоб німці не забрали пшеницю у сараї (скотний сарай був, там було зерно). І він людям сказав: «Розберіть зерно». Та його підпалили трохи німці, ну, його просушили люди. Це мені так, як розказували. А люди розібрали те зерно. Він сказав, що «кожний оце, хто бере, як тіки красні прийдуть, щоб ви по скіки-то здали, бо сіять-то нада». Щоб німці не забрали або не

спалили, він розпорядився приховать через людей отаково. І оце во начали, як красні вступили (мені розказували), оце, значіть, люди зносились і ото ж сіяли, а тоді, може, ще й держава помагала. Не знаю. [...]

№ 119. – 2009 р., лютий 14. – с. Григорівка Пологівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Глевою Софією Іванівною, 1926 року народження, мешканкою с. Григорівка Запорізької області, проведене Павліченком Євгеном Андрійовичем (БДПУ).

Павліченко Є.П. (далі – П.Є.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество.

Глева С.І. (далі – Г.С.) – Я Глева Софія Іванівна.

П.Є. – Национальность?

Г.С. – Українка.

П.Є. – Дата рождения?

Г.С. – Родилася 1926-го.

П.Є. – Место рождения?

Г.С. – Село Григорівка, Пологівський район.

П.Є. – Какое Ваше образование и профессия?

Г.С. – Сім класів і більш нічого. [...]

П.Є. – Каким было хозяйство Вашей семьи во времена Вашего детства?

Г.С. – Конечно, був город великий і садок. Все держали. І корову, і свиней, і вулики. [...]

П.Є. – Хотели ли люди добровольно идти в колхозы?

Г.С. – Нет. Погано. Наші розкуркулювали, забирали все чисто з хати, заховали ми там трошки, квасолу в битончику, так вони позагрібали все чисто. [...]

П.Є. – Когда Вы впервые слышали слово «кулак»? Кого понимали под этим словом?

Г.С. – При мені були там «куркулі», ми і кричали на них «куркулі», вони грибли у людей, що попало.

П.Є. – Помните ли Вы Голодомор 1932-1933-го годов?

Г.С. – Помню. Був Голодомор в 33-му, 31-й, тоді дуже було трудно нам. Коні пропадали. Так, було, витягнуть за двір, а ми всі з сокирами рубасмо та їмо, варемо. Голод, не дай Бог! Картоплю ту збирали, варили, дуже трудно було. [...]

П.Є. – Как происходила посевная, где брали зерно во время голода?

Г.С. – Сіяли там у колгоспі трошки, тоді ото нам по дві цеберки, мішок і на станцію на Кирилівську несемо, здаємо. Колгосп здає. Шо останиця та й просіять. [...]

П.Є. – Известно ли Вам о «черных досках»?

Г.Є. – А що це? Ні, нічого не знаю. [...]

П.Є. – Слышали ли Вы, что такое «Закон о пяти колосках»?

Г.С. – Ні. Тоді такого я не чула.

П.Є. – Знаете ли Вы случаи нищенства в это время?

Г.С. – Багато мерло, пухли. Страшне.

П.Є. – Помогали ли люди друг другу во время голода, делились ли продуктами?

Г.С. – Та хто там ділився?! Ділилися хто там, де родственик ближчий. Чим ділиться, якщо сам голодний?

П.Є. – Как местное руководство объясняло то, что происходило?

Г.С. – А шо він нам об'ясняв?! Їх сто раз мінялись, голови ті та бригадири. Сказали, що зробили голод тільки в нас. Наші люди тікали і в Донбас. В Донбасі там голоду не було. Люди тікали, де молодші. А я і не стара була, а батько не пускав мене. Не їздила нікуди я. [...]

П.Є. – Как потом вспоминали и в связи с чем события Голодомора в Вашей семье, селе?

Г.С. – Ну, батько і мати були не так що дуже, но голодні були. [...]

П.Є. – Можете подробнее рассказать про голод 1946-го года?

Г.С. – В 46-м не такий був голод. Ну, голодували. Купляли ходили, но а люди пухли і їли, шо попало.

П.Є. – Расскажите о Вашей семье в годы Вашего детства. [...]

Г.С. – Та які? Город, колхоз, в степу давали землю, і коні були. 47-му здоровий був, а у 33-му, 32-му – тут пухли. Було, яму викопаємо і по троє, по четверо кидають людей. Без нічого загортають. А хто зробив той голод? Хто зна, хто. [...]

№ 120. – 2009 р., січень 20. – с. Семенівка Пологівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Ільченко Оленою Михайлівною, 1907 року народження, мешканкою с. Семенівка Запорізької області, проведене Теслицьким Владиславом Володимировичем (БДПУ).

Теслицький В.В. (далі – Т.В.) – Назвіть Ваше прізвище, ім'я, по батькові.

Ільченко О.М. (далі – І.О.) – Ільченко Олена Михайловна. [...]

Т.В. – Дата народження?

І.О. – Сідьмого.

Леоненко В.Г. (далі – Л.В.), невістка Ільченко О.М. – Сьомого году, 1907-го году. [...]

Т.В. – Місце народження? Де Ви народилися?

І.О. – У Григорівці. Село Григорівка. [...]

Т.В. – Розкажіть саме, як появились колгоспи? [...]

І.О. – Да, забагатіли всі: і дівчата й хлопці, й усі, хто трудився. Хто трудящий, хто знав, батьки знали, як землю оброблять, батьки знали й учили своїх дітей. [...] Трусилі по хатах Петропайлівки комісії, а Григорівка розбагатіла, ну, багато таких дуже людей, шо всю землю обхватили і знали, шо їй робить і позабагатіли, і багаті порівнялись. Ну й шо ж, комісія ходить це, а в Петропайлівці чогось голод був. Ну, ходять і шукають хліба, де поховали, у кого ж був. І прийшли і до нас. У Дешка були і прийшли до нас. [...] Да, прийшли й до нас, а мама моя й каже: «Піч заложена, отут, де піч, піч ото де, отут заложено, тут тоже помазано, примазано. Ну, прийшли: «Будем хліб у вас шукать захований». А був хліб захований трохи у клуні, де полова для худоби, так от причілка насипали ячменю, це ж для коней, це ж хліб усе, насипали, а тоді полову спереді усю, заклали. Ну, там найшли, хай забирають. А тоді в хаті кажуть: «Будем піч пробивать!» Бо замазана. Думають: проб'ють піч, а там пшениця посиплеться. А мама й кажуть: «Пробивайте! Як посиплеться зерно, так мені голову... голову отбийте чи одріжте, а як не посиплеться, так я...» Вони сміло казали, бо знали, шо вони не достануть. Ну й прийшли, там стукнули, один Коляда там (фамілія) був, стукнув ломом – глина посипалась, далі й далі, і нема дірки, нема ніде нічого пшениці. І вони і пішли дальше. А та пшениця була там, в заранне придуманом... В мене батько умний дуже був і знав, як його шо й зробити. Вони ще печі не клали там, да, а викопали яму там, де край, де піч буде край аж, аж де хліб печеться. Викопали яму, околотом обставили, леснічку поставили, бо я по ній злазила туди, да, леснічку туди поставили, а тоді піч вистроїли і там, де хліб, желізком, коритцем желізним заклали і хліб пекли. Так тепер же, як нада нам хліб, нада нам уже хліба, а хліб же ж був,

потому що захований там, не найшли, а як нада нам хліб, піч, хліб, хліба напечуть чимало, де там днів на скільки, а Силіверст (брат) улізе в піч, приймає цеглу оту верх, де хліб пікся, і коритце желізне прийма. Ноччю все робилось, все ноччю, а мене тоді посилають, я тоді така була, мене посилають, на мене доверіє було дуже, так що ніде я нікому нічого не скажу, посилають у піч. Я у піч улазь, у ту яму спускаюся і коробку мені подають, ну, таке, що набирать. Я набираю ту пшеницю, там повно у тій ямі, набираю пшеницю і с ходу оце забирають у мене і насипають, я вже не знаю, чи мішок, чи два, а млини мололи тоді ще вітряки. І тоді ноччю везуть оце ж у млин, змелють і ото в нас хліб був, а люди ж голодували, голодували, о! [...] Оце ж тоді вже после цього, оцього голоду, тут Басанька пошти вся вимерла [...]. У батька було дітей багато тоже, а в наших, що дожились уже, і бричка така нова (заказали) і тачанка, і лінійка, і віса свої, і в домі [...].

Т.В. – Все це забирали тоді?

І.О. – А тепер же ж і дійшло до цього, колхозі ж оці собирать і собирать, щоб була колхозня хверма, і все щоб було, і позабирали це все. Вобщім, як оцю Петропайлівку, там все люди жили, так не дуже в колхоз ішли, їм треба було інвентар, а це нас розкулачили, нашого батька розкулачили, ми розсунулись, як руді миші. Ховались тоді... [...] Так комісія все та ходила, шукали, там шукали ж хліб той. Найшли. Був він у печі, аж там далеко, і його там воші переїли, там уже саме висівки осталися. А був у батька ще захований ячмінь, оце так із надвору іти у конюшню, [...] у конюшню переступать де там до скотини, а через поріг, тут зразу яма викопана була, насипана ячменю повно. І той вони не найшли, не шукали, бо вони його не найшли б. А тоді уже, як забрали дітей, батько й мати уже Івана та Верку забрали на шахту до себе, так пішли шукать хліба, де ж, може, є, і найшли ось цей ячмінь. А воно голод був. Остап все там у комісії був, там були там такі, що як хліб найшли – возрадувались і откидали, откопали. І повно та яма ячменю того. Ще були тоді Токмацького району, район Токмака був. Та такі раді, та підігнали, найшли ж Остап оцей же і Григорія брат, і вибрали той ячмінь, і підводи підігнали, позабирали і в район вивезли. Дали їм за те, що вони шукали там, ну, дали (а воно ж голод, о), такі раді були... і ячменю. Ну і що, я вже забула. Господи, а батько трохи розтягли й розібрали, й втекли, а кой-

шо й попродали таке ценне та гроші склали. Були отакі гроші, були по 20, та я й переживала, як була война й Махновська, й Врангельська, і ота ше, як? Ше ж знаю... А так були гроші такі по 20 рублів, так трохи розтягли і розібрали і все, а батько й склав 2 коробочки грошей, такі коробочки поскладали туди, 2 желізні і проволокою обкрутили, і дали мені на сохрaненіє, а я... був у мене цей Гриша, ще маленький, я все у хаті там, так я от стенки ту глину отколуплю і поховала ті коробочки із грошима. Скільки їх там було, сохранили, не знаю. І отак притулила, і так, як уже останувилися...

Т.В. – А скажіть, пожалуста, чи помагали люди один одному під час голоду, ділилися продуктами?

І.О. – Це у кого, може, було, а хто злосний, такий, шо землі не роздали, так на Леніна, може, й не помагали, не буду казать. Кой-хто все на степ вивозив, там ховали. Ну, все найшли, позабирали. А батько мій казав, як впіймали, мололи на вітряку, мололи пшеницю, так батько... А ми ж їли хліб, ну, конешно, із млина та і все. А батько й каже... А ходять із Басаньки, звідусіль, з Басаньки найбільш ходили, вона й вимерла пошти з голоду... Так було кажуть: зайде хто, просе: «Давайте шоч по маленькому». А вони ж, як зайде, та й дадуть. Вимерли, Басанька оця, пошти люди. Ну, а наші всі вижили, з голоду ніхто не вмер. Всі вижили і ото по шахтах були, і хату робили, копали й усе пережили. [...]

Т.В. – А коротенько можете розказати про голод 47-го року, який він був, після войны був?

І.О. – Як по глечиках та по... у сніг укидали, у кого там було зерно, укидали в мішках пшеницю, мішки полопалися. А в нас було трохи арновки, в те, півмішка арновки, з Гришою. А ми взяли так на печі під рядно розплескали. От заходить до нас комісія уже трусить, і по глечиках скрізь шукали, забирали, ну, вобщім було трясовиння страшне, а ми живі. І ото поліз Михайлик на піч, а поглядів, я кажу: «Не займай». І лежанку там розвалили. Дивилися, шукали.

Л.В. – Багато тут і вмирали.

І.О. – Оце вмирали люди, страшне-страшне, люди падали...

Л.В. – Голодні були...

І.О. – Голодні були...

Л.В. – Отут жили Педаші, оце умер дід з голоду, син з голоду і онучка з голоду.

І.О. – А оце напротів нас хатинка – діда Трохима брат – так він не йшов в колхоз. Тоді в колхозі дізнались і розходились і опять дізнались, а він не йшов. Двоє у нього конячок було, так він... своя бричка, конячка... Ну, не пішов в колгосп, а тоді з голоду вмер, а тоді осталась жінка і шестеро дітей. Оце якраз напротів нашого двору жив. Да, де баба Тихонка. Шо ж, вона жила, жила-жила, конячки пішли собі пастись, може, вони де й вижили чи пішли в колхоз, там їх откормили, а він умер, а дітки ці ж коло неї все живі були. Ну, і одна із Кубані (там така знакома чи ровесниця) написала, шо можеш як приїхати на Кубань. Отуди всі тікали, де хліб. Саме основне – хліб і земля свята. А вона ж написала їй – вона й собралась. Вона в церкву все ходила, була тоді ше й церква тут, у Семенівці, ходила в церкву [...]. Ну, вона тоді ж собралась, шо та їй написала «і сюди можеш на Кубань» чи куди. Вона взяла та (Марійка вже дочка, вже дівочка була)... вона взяла, одну дівочку взяла, Тихонка, мати ж ця, Марія взяла Тихонка, ше одну, скіки я казала, Вєра, вона взяла, четверо? Да? Л.В. – Та четверо у неї було, вона троє взяла, а одно оставила.

І.О. – А, троє взяла. [...] Нікуди було брать, саме меншеньке оставили. Так ви знаєте, я не могла напротів в своїм дворі ходить. Надвір вийду, а воно кричить, знаєте яким голосом?! Маленьке, холодне, без ніякої помочі, у бур'яні. Так мені цей голос і чуť. А у Семенівці тоді предсідатель Сліпченко, оце у оцей голод, так ті, так він тачанкою поїхав, не знаю, як там було, а знаю за свій край, поїхав і приказав, щоб убирали труп, тих же ж, шо померли, бо воно ж жара стає...

Л.В. – Ну, померли ж з голоду. [...]

№ 121. – 2009 р., квітень 11. – смт. Комиш-Зоря Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Тристан Катериною Василівною, 1923 року народження, мешканкою смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене Москаленко Оксаною Юрївною (БДПУ).

Москаленко О.Ю. (далі – М.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Тристан К.В. (далі – Т.К.) – Тристан Катерина Василівна.

М.О. – А дівоче прізвище?

Т.К. – Івашина.

М.О. – Хто Ви по національності?

Т.К. – Українка.

М.О. – Коли Ви народились?

Т.К. – 2 октября 1923-го года.

М.О. – А де Ви народились, в селі?

Т.К. – Да. Село Більманка Куйбишевського району.

М.О. – Де Ви навчались?

Т.К. – Там навчалась, ми, правда, в Маріуполі ще жили. Оце ж як був голод, ми в 33-му, ми ще жили там, а батько переїхав в Маріуполь, а потім і нас забрав. А тоді вже в кінці, як я 7-й клас кончала, ми переїхали обратно в Більманку. [...]

М.О. – Скажіть, будь ласка, яким було господарство в часи Вашого дитинства, а саме в часи 32-33-го років?

Т.К. – 32-го... Знаю, що 32-33-го, я знаю, після 33-го, вже ми ж були, ще були, ну, батьки жили там, своя хата була, ну, корова всігда була, бо я знаю, як почалась велика колективізація, кінч був, тоді ж у кожного було своє господарство, от.

М.О. – А город був у Вас?

Т.К. – Обізательно, в кожного город, а по скільки сотих? Ну, конечно, більше, як зараз.

М.О. – Можливо, Ви пам'ятаєте чи Вам розказували, як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

Т.К. – Пам'ятаю. Ну, як, записувались, є такі, що йшли добровільно, а є – наоборот. Забирали все в їх, а їх у колхоз, а хто не хотів, вивозили тих людей, це те, що я помню сама. Знаю, мої батьки записувались, ото забрали коня там, що там було, і так ми жили, там у колгоспі робили. [...]

М.О. – Скажіть, будь ласка, а що робили з тими людьми, хто не хотів йти в колгосп?

Т.К. – Я знаю, у нас там по сусідстві, от не помню фамілію, так їх вивезли, ну, десь на Соловки, всьо равно забрали все їхнє хазяйство, бо, знаю, там контору зробили, ето, ну, для колхоза, у хаті. Хазяйство забрали, а їх вивезли. Це те, що я помню.

М.О. – А Ви знаєте, хто такі «куркулі»?

Т.К. – Оце ж їх називали куркулі. Хазяїни, які були самі хороші хазяїни, їх ото і називали куркулями. А тепер ото хочуть зробити куркулів, а ніхто до землі не хоче. Бо треба ішачить, даром нічого не було, люди работали і дньом, і ночью.

М.О. – А Ви знаєте, коли почалось розкуркулювання у Вашому селі?

Т.К. – Ну, оце ж, як... Я не можу точно сказати. Ну, а оце ж як колхози почалися, оце у той період.

М.О. – А Ви знаєте чи пам'ятаєте саме про голод 1932-1933-го років?

Т.К. – Помню. Ну, а чого ж не помню?

М.О. – А що саме говорили люди про голод, чому він розпочався: була засуха чи, може, влада так зробила?

Т.К. – Засуха була обов'язково. Не було нічого, ми траву рвали і їли. Колись по радіо, значить, одна розповідає, яка ця лобода дуже поїзна, а в мене аж мороз по шкірі!

М.О. – Як відбувалась посівна, де брали зерно, коли був оцей голод?

Т.К. – Ну, податки наклали. А тепер їх що, немає? Податки всі платять. Оце ж податки ходили збирали. І, поміню, і шукали. Шукали по дворах. Дуже поміню жінчину одну, у красній косиночці була, і прімілія Воробйова, і з отакими шестами металічними ходили. Отак, знаєте, ну, вобщем, було, у клуню підуць там чи що і ширяли, шукали зерно. Оце, як зараз, поміню.

М.О. – А що люди сіяли у себе на городі під час голоду, що садили?

Т.К. – Хм... Садили. Я ж Вам розказую: батько поїхав у Маріуполь шукать роботу і на зиму нас забрав, а літом ходили то траву їли, то... Знаю, по сусідству Сімченки жили в нас хлопці, у ліс ходили. Що ми... Яїчки драли хлопці, ну, а ми ж підставляли плаття, вони кидали яїчки гавячі, гавенят знімали. Оце ми їли, поміню. Все їли підряд.

М.О. – А хто ходив і забирав зерно, худобу, птицю під час голоду?

Т.К. – Ну, зерно, я Вам розказувала, що Вороб'їху дуже поміню, от. А щоб птицю, такого, по-моєму, мат, нічого було і брат, люди поїли.

М.О. – А що говорили, коли приходили забирать зерно, що вони говорили, ці люди?

Т.К. – На посівну.

М.О. – А що було з тими людьми, хто не хотів віддавать своє?

Т.К. – Шукали. Шукали шестами от етіми от. [...]

М.О. – Скажіть, будь ласка, а що було з тими людьми, хто одразу пішов у колгосп працювати? Їм були якісь пільги, чи, можливо, в них не забирали зерно?

Т.К. – Зерна в їх не було, а коней позабирали. Це те, що я помню. А що здавать? А тоді вже заводили курей, гусей, так ми пасли гусей на степу, знаю. Ну, а налоги платили, що й молоко носили, там спеціальна була, ну, прийомна. Молоко, яйця і ще щось, і, по-моєму, м'ясо. Так, а тепер що, не плотять налоги? Налоги були, єсть і будуть.

М.О. – А Ви знаєте випадки, коли люди заховували їжу та своє майно, щоб у них не забирали?

Т.К. – Ховали в ямах. В ямах ховали, бо останнє забирали, а жити-то чим? Люди пухлі були, їсти не було чого, я ж кажу, і нічого тоді було ні копати нічого, і картошки тоді не було.

М.О. – А що робили з такими людьми, у яких знаходили потім заховане, їх якось карали?

Т.К. – Я не знаю. У нас не було чого ховати. А помню, як шукали.

М.О. – Чи Ви чули щось про «Закон про п'ять колосків»? Знаєте, що це?

Т.К. – Не знаю. Знаю, що ми ходили школою збирати колоски, не для себе, конечно, ну, от для колхоза.

М.О. – А як виживали люди саме під час Голодомору, що вони їли?

Т.К. – Хм... я ж Вам казала: і траву їли, отож як і грицики, козлики, лободу, то гавячі гнізда розоряли в лісу та їли, і гавенят. Це те, що ми їли.

М.О. – А Ви знаєте випадки, коли люди ходили по дворах і просили, бо в них не було зовсім чого їсти?

Т.К. – Хм... не знаю, в нас не просили, бо всі такі були, ні в кого просити було.

М.О. – Скажіть, будь ласка, а під час Голодомору можна було покинути своє село і поїхати на пошуки роботи?

Т.К. – Можна, я ж Вам кажу, що наш батько поїхав у Маріуполь, устроївся, а на зиму вже нас забрав, і ми там жили. У нього брат працював на заводі «Ілліча» в Маріуполі, і от він там у землянці жив, і їхня сім'я, і нас троє дітей було, но у нас одна там старша вмерла, от як ми приїхали.

М.О. – Скажіть, будь ласка, чи були в селі ті, хто не голодував? Можливо, заможні якісь люди, у яких було багато всього?

Т.К. – Не знаю, видно ж, були такі, так у їх насильно забрали, забрали, а їх виселили. [...]

М.О. – Як Ви думаєте, саме під час Голодомору де було легше жити людям: в селі чи в місті?

Т.К. – У городі легше.

М.О. – А чому саме так?

Т.К. – Чому саме так? Того що там пайок хліба давали і зарплату давали. Помню, ми як переїхали туди, так батько приносив хліба, ділив усім потрошки. А як потепліло, недалеко море було, ми, діти, ходили ловить, камсу ловили, бичкі, от, як зараз, помню, і рибу оту, що зверху плаває.

М.О. – Ви пам'ятаєте, чи багато людей померло під час голоду?

Т.К. – Багато, я знаю, що усі родичі Більманські оце ж приймали до нас. І ми гуртом ловили камсу, і вони ото повиживали. Ото і повиживали, понятно? [...]

М.О. – Саме під час Голодомору Ви продовжували святкувати свята?

Т.К. – Та, ну, не знаю, які там свята?! Які ж свята? На Паску яйчки нада було, а його ж не було, ну, ми-то їли, бо я ж кажу, ми в ліс ходили, гавячі собирали яйчки та жарили. І Ви знаєте, отім і вижили. Так і то, що хлопці рядом жили, вони лазили на дерево, а ми вже ж собирали і носили.

М.О. – А як місцеві керівники пояснювали саме Голодомор, чому він відбувається?

Т.К. – Не знаю, як, ну, я знаю, що тоді великий неврожай був. А як воно, що воно було, це тепер я й газети читаю, і тепер трошки і політикою інтересуюсь, а тоді чи воно нам нада було?!

М.О. – Чи ходили Ви під час Голодомору в церкву, чи тоді було не до церкви?

Т.К. – Церква у нас була у Більманці, це її розрушили як, мабуть, колективізація почалась, красива церква була, на бугрі там у нас в Більманці. Ходили в церкву. [...]

М.О. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Це Ви вже були трішки старші.

Т.К. – Помню це я.

М.О. – А розкажіть, будь ласка, що Ви пам'ятаєте?

Т.К. – Я була в заключенні, работала при тюрмі, якраз медіком тоді, і люди стали поступать у тюрму пухлі. Помню, одна бабуса... ми її поклали в больницю, а вона це каже: «Оце я бачу, в тюрмі шо я виживу, бо там, – каже, – нема чого їсти». Тоже собирала і колоски.

М.О. – А що люди їли тоді, Ви, можливо, знаєте?

Т.К. – Я знаю, що в заключенні ми перловий суп їли. І було отакої картошки накидають туди, ну, хто ж її чистив, з кожущками, з усім. Ото і вижили. Батьки не їздили, бо нічого було возити. [...]

М.О. – А як одягались молода та молодий на весілля?

К.В. – Ну, не знаю, в мене такий період пройшов, що ніяких цвітів, нічого. Якраз такий період війни був. А другий раз після війни, оце ж 47-му годі опять ця голодовка була, так які там весілля?! Ніяких не було. У мене вже дочка була от першого чоловіка, їй було годів сім. Так що ніяких, ну, вобщем, в мене свадіб не було. [...]

М.О. – Як у Вашій місцевості святкували Масляницю?

К.В. – Не знаю, не помню. Ми були малі, а якраз голод, усе, не до Масляниці. [...]

№ 122. – 2009 р., лютий 3. – смт. Комиш-Зоря Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Корсун Катериною Федосіївною, 1925 року народження, мешканкою смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене Палій Світланою Володимирівною (БДПУ).

Палій С.В. (далі – П.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Корсун К.Ф. (далі – К.К.) – Корсун Катерина Федосіївна.

П.С. – Ваше дівоче прізвище?

К.К. – Катерина Федосіївна Василенко.

П.С. – Національність?

К.К. – Українка.

П.С. – Дата народження?

К.К. – 1925-го року, 24 листопада.

П.С. – Місце народження?

К.К. – Село Грузьке.

П.С. – Яка Ваша освіта і професія?

К.К. – Професія... Сім класів до війни. Професія, це я після війни работала в техконторі переписником вагонів. А тоді народила двоє дітей, вийшла заміж в сорок дев'ятім, родилося двоє дітей. Тоді ж не було садиків, я розцігалася і була до 1974-го року дома. Тоді поступила обратно техпрацівником на залізну дорогу і проробила 20 год. [...]

П.С. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

К.К. – Ну, це на Грузькій я жила із 1925-го (я родилась) до 1934-го, а з 34-го і по сьогоднішній день тут живем.

П.С. – Хто перший із Вашої родини і чому переїхав до населеного пункту, в якому Ви зараз мешкаєте?

К.К. – Ну, як, із батьком. Всією сім'єю переїхали.

П.С. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

К.К. – Ой, господарство [усміхається]. Батьки жили одноосібно, була коняка і корова. Ну, якийсь там інвентарь був для обробки землі? Я більш не знаю. Що мені – сім год там було.

П.С. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

К.К. – Ой, йо-йо. Це колгоспи там були, а тут на станції вже не було. Там були колгоспи, я не ходила в колгосп. Мама трохи ходила в колгосп, ну, вона не була колхозником, так ходила, підробляла. [...]

П.С. – Що було з тими, хто не хотів?

К.К. – Висилали в Сибір [усміхається]. [...]

П.С. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

К.К. – [Сміється]. Батьки було повторяли, а ми слухали [сміється]. [...]

П.С. – Кого розуміли під цим словом?

К.К. – Ну, хто зна. Багатіїв, які мали багато землі.

П.С. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

К.К. – Пам'ятаю добре.

П.С. – Що говорили про його причини?

К.К. – Причина... На людей накладали податки великі на хліб, щоб мали хліб. А воно ж неврожай був, хліба не було. І, наприклад, мого батька забрали за невиконання хліба, вислали в тайгу, на розробку лісу. Так він пробув там вісім... ні, два роки.

П.С. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

К.К. – А які випадки? Ми самі переносили голод страшний. Нас було скільки? Четверо. Товкли голі качани. Сіяли, а мама пекла оладки. Брат був тоді із тисяча дев'ятсот, ой, брату було тоді було вісім год, мені було сім, менший брат із 29-го, було, мабуть, три роки, і з 33-го сестра, якій було дві роки, як батька забрали. Ой, бідна Оля [плаче]. Забрали і відправили в Сибір на розробку лісу.

П.С. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

К.К. – Хто зна. Батька ж не було, мати була, а нас четверо, яка ж посівна?! Ніякого посіву ми й не сіяли.

П.С. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

К.К. – Це не було, мабуть, на посів нічого. Зерна, мабуть, не було, а садили, може ж, там картошки та буряк, моркву, капусту там, таке.

П.С. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалося під час голоду?

К.К. – Забирали.... Це ж чуть було, що мати й батько балакають: комсомольці. Комсомольці, бувало, приходять до нас у хату, і мама стає, бере оту дитину – два года, ой, чи дві неділі. Та серед хати стає. Комсомольці приходять увечері і кажуть: «Признавайся, де ти заховала хліб? Дивись нам у очі і кажи, де ти заховала хліб?» Шукали скрізь, забирали де квасоля, скрізь лазили. Ходили по дворі із жилізними штирями і довбали, шукали, де яма з хлібом. Ну, у нас ніде нічого не нашли, бо у нас нічого не було, ми були пухлі [плаче]. [...]

П.С. – Куди звозили все це і що з ним робили потім?

К.К. – Оце зерно, яке вони понабирали в людей, так, може, в колхоз вони здавали його чи на якийсь хлебний пункт. Я не знаю, де вони його дівали.

П.С. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

К.К. – Бо як не було? Його не було, і відправляли до білих ведмедів, у Сибір, у тайгу.

П.С. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

К.К. – Я не знаю, що це за доски, не чула я. [...]

П.С. – Відомі Вам випадки приховування їжі та кразу під час голоду?

К.К. – Де ти їх заховаєш, як вони скрізь шукали?! [...]

П.С. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

К.К. – Чула, бо самі збирали. Збирали всі колоски, ну, тільки ганяли, об'єжчик ганяв. Не давали колоски збирать, бо сказали, що будуть отправлять ілі судить. Ну, не знаю. Ну, збирали колоски.

П.С. – Як виживали, чим харчувалися під час голоду?

К.К. – Ну, оце ж виживали. Товкли оті голі качани, товкли перекотиполе. Весною, як трава появилась, то їли козелики, кропиву, з кропиви варили суп чи борщ.

П.С. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

К.К. – Всі, мабуть, були жебраками там. [...]

П.С. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

К.К. – Куди ж підеш, як ми були малі, і мати ж не бросе ж нас маленьких!

П.С. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

К.К. – А хто зна, чи були. Може, не голодували комсомольці, бо в них, навірно, не забирали хліб.

П.С. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

К.К. – Не було, мабуть, базарів тоді. Хто ж продавав? Мінять нічого було.

П.С. – Як в цей час виживали люди у селі?

К.К. – Ну, як це ж грамотно сказати? Хто вмер, хто вижив. Багато повмирало. Я точно не знаю там, я була мала там. Мерло. Пухлих було багато людей.

П.С. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

К.К. – У місті легше було жити. Там і хліб був. Селян не пускали туди за хлібом. [...]

П.С. – Чи продовжували святкувати свята?

К.К. – Та які ж там свята в голод?! Голод, нічим і ні з чого кутю було зварить. [...]

П.С. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

К.К. – Пам'ятаю і 46-й.

П.С. – Що пам'ятаєте?

К.К. – Мама, було, поїдуть у Бердянськ возиком, пішки підуть. Мені вже було, ну, скільки ж було мені? Мабіть, год 12. Я з 25-го та по 46-й. 21, мабуть, я вже робила на станції перепищиком, а мама поїдуть возиком пішки у Бердянськ, привезуть камси, а ми понаїдаємося, а тоді воду п'єм, і од води ноги попухли. Такі в мене од води ноги пухлі були. Я путя не перейду, не підніму ноги, вони, як склянка була, поналивані. [...]

П.С. – Згадуючи минуле, скажіть, чи була необхідна церква людям у 30-40-і роки? Якщо так, то навіщо?

К.К. – Ну, як це... Нада була церква, нада була церква, щоб молитися Богу, щоб Бог одвів голод. [...]

**№ 123. – 2009 р., січень 22. – смт. Комиш-Зоря
Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з
Тарасовою Феодорою Данилівною, 1928 року народження,**

мешканкою смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене Палій Світланою Володимирівною (БДПУ).

Палій С.В. (далі – П.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Тарасова Ф.Д. (далі – Т.Ф.) – Значить, дівоче моє... а зразу сучасне – Тарасова Феодора Данилівна. А дівоче – Тімченко, Тімченко Феодора Данилівна.

П.С. – Національність?

Т.Ф. – Національність? Я українка.

П.С. – Дата народження?

Т.Ф. – 9 вересня 1928-го року.

П.С. – Місце народження?

Т.Ф. – Місце народження? Куйбишево. Ну, тоді хутір був. Хутір Дунаєвський, там, де я родилась, а написали Куйбишево, бо ті хутори – вже їх знесли.

П.С. – Яка Ваша освіта і професія?

Т.Ф. – Освіта? Я закінчила Оріхівський сільськогосподарський технікум, по професії бухгалтер. Працювала весь час.

П.С. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

Т.Ф. – Так, в цьому населеному пункті ми живемо з 37-го року. З 37-го. [...]

П.С. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Т.Ф. – Господарство... Значить, поки ми жили на хуторі, це я пам'ятаю, на Дунаєвському хуторі, так у нас були качки, бо річка була. Качки були. Гусей мама, мабуть, рік чи два держала, качок чи тих – гусей, а так в основном качки, їх небагато було, десть десяток, для себе. Тоді не знали такого, щоб продавати щось. Тоді невелике було, курі були. Держали ми перший ці, свиню, свиня чи кабан, одного, багато не держали; і коровку, була в нас там, і город. Все в нас було, все посажене. А вже як сюди переїхали, у нас коровку ми держали до самої війни, а потім ми її продали. До самої війни держали, а курі були.

П.С. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

Т.Ф. – Перші колгоспи? Ну, я не дуже знаю. Як жили на хуторі ми, на Дунаєвському, так я не пам'ятаю, щоб оце забирали. Ну, оце кажуть, що в кого забирали, в кого не було. Наша сім'я була ще молода, і своїх коней у них не було ще. От. А знаю, що мама робила на різних роботах і папка робив спершу і в

колективізації. Папку були назначили бригадиром тракторної бригади, і пам'ятаю, що колгосп мав назву імені Молотова. Так що наші ввійшли, як багато вийшли, як їх не було і зводилися, з перших днів колективізації.

П.С. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Т.Ф. – Ну, знаєте, я даже не зможу сказати, що хто-то опирався. Я була тоді ще не так дозріла, щоб чи пам'ятаю. Ніколи я не чула, щоб батьки розповідали, що хто-то відмовлявся йти, а всі сусіди, які були... був Романенко – це я помню... всі вони були. Рой цей був председателем, головою сільської ради. Так що, хто то, що то, я нікого і не чула. [...]

П.С. – Коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Т.Ф. – О, оце я вже не знаю, коли розкуркулювали. Я знаю, що мама казали, що того розкуркулювали, у кого були дві корови: одну забирали, у кого було коней багато – коні забирали, хліба у кого було багато. Вобщім, розкуркулювали. Ну, я не знаю, в якому це році. Може... Не знаю. Цього точно я не скажу. Я не пам'ятаю. Казали, в тих, хто робив хорошо, хто старався, а хто не старався робить, той батраків держав же, так же. Їх розкуркулювали, а хто так, тільки для себе, своїм трудом заробляв і сам себе кормив, той остався. В якому році – я не знаю. Звичайно ж, у 30-х роках, перед колективізацією.

П.С. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Т.Ф. – Куркуль? Вперше слово почула у школі, в першій класі, уже як почали балакати. І в книжках говорили, що куркулі там були ті. Куркуль – це ворог колективізації, які не хотіли, які держали собі рабів, батраків. Оце. Вже я в школі учила, а так в родині я не чула такого слова.

П.С. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Т.Ф. – Нічого я не пам'ятаю. Я тільки пам'ятаю себе. Чи то Голодомор був, чи не Голодомор... Ну, напевно, що то було, бо пам'ятаю, що ждали, поки мама витягне з плити, такі в нас були казанчики невеличкі, може, літрів на дві-дві з половиною, такі невеличкі. А бачили, як вона у піч (тоді печі топили), у піч в одному казаночку клала кусочками буряк, а в другому – кусочками гарбузи. Оце мені дуже запам'яталося, поки ждали, коли вона відтіть їх витягне. І стояло нас. Точно, в 33-му. Надя в нас тоді родилася, це сама менша моя сестричка, нас три – я в 28-му, Саша – з 30-го, а вона з 33-го. Так, була Надя маленька. Значить, це в 33-му році. Так знаю, що це ми – Саша спереду, а

мене одталкувала назад, а я друга стояла біля плити і ждали, поки мама рогачиком витягне оті там бурячки. От. А отак сказати, щоб я пам'ятала, щоб ми голодали... Потому що в нас в той рік отелилася первістка – коровка. І напевно, що через те, що молочко було... Я пам'ятаю. [...]

П.С. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалося під час голоду?

Т.Ф. – Оце, дітки, я не знаю. Я не знаю. Я не пам'ятаю, чи хто був у нас, чи забирали в нас, чи не забирали. Помню, що мама вже розказувала, що у їх остався мішок жита, що жито оце, і жито нам допомогло вижити і пережити ці тяжкі роки. А хто забирав – цього я не знаю і якось не розповідали. От. Сюди як переїхали, так вобщі про колхоз тут не балакали, його не було. [...]

П.С. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

Т.Ф. – Оцього я, доця, не помню, не пам'ятаю я нічого. Я не знаю. Я не знаю, що хтось приховував чи не приховував. Може, й приховали наші отой мішок жита. Може, вони його приховали. Я знаю, що жито, той мішок був. Бо мама й казала: «Аби не той мішок жита, хто зна, що й було б». А чи вони його приховали, чи їм його оставили, бо, може б, аби був мішок пшениці, то забрали, а жито оставили. Так що я цього не скажу.

П.С. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Т.Ф. – Колосків? Про такий закон я чула. Оце в період Голодомору, коли збирали ту, це я думаю, коли збирали там пшеницю, там жито, всі зернові культури і була потеря, падали, обривались ці колоски, і просто притаптувались, і люди ходили, собирали, щоб вижити. І тоді оце появився закон. Мені так здається, що хто буде собирать, то будуть наказувати, вобщім садовити, а чи діяв він... Зі мною, наприклад, такого не було, бо вже, як тут жили, вже більшенькі, то такої розмови не було, а там же тоже малі були, не ходили. А про такий закон я чула. Чи цей це закон, чи не цей, я знаю, що це зв'язано з оцим каральним... Карали за цим законом.

П.С. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Т.Ф. – Ну, я вже там казала, що у нас були буряки, у нас якраз тоді свинства не було. Бурячки які осталися, гарбузи. Ото мама їх кожний день по два тіх витягувала. Навсрно, оцим ми

виживали. А тоді коровка ото в нас прокинулась і ожила. Оце наша сім'я. А як другі, я не скажу.

П.С. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

Т.Ф. – Жебрацтва? Знаєте, я не те. Я не пам'ятаю, щоб до нас сюди... Там села такі були, хат мало було, десть п'ятдесят, не більше. Щоб там ходив хто, я не пам'ятаю, дітки.

П.С. – Чи можна було покинуть свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

Т.Ф. – А таких випадків, що ходили тоді, я не пам'ятаю, щоб хто ходив й бросав і шукав шото. З нашого села там не було таких, я не чула таких, вірніше, а моя мама ходила на заробітки, так це в голод в 23-м році. Їй тоді було вісімнадцять років, і вона розказувала, що було на Полтавщині, в однієї учительки вона служила, дитинка в них одна була і більше нічого. Вона ото вчителювала. Рік чи два, я не пам'ятаю, скільки вона там була. От. А більше, а тут не знаю. Не бачила, не чула я такого.

П.С. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

Т.Ф. – Це я тоже не знаю. [...] Таких випадків, що від голоду померли, я тоже не чула. Не скажу цього. [...]

П.С. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

Т.Ф. – Оце ділилися. Оце точно, що ділилися. Бо я знаю, що у нас дітки жили, вона вдова була. Батько їхній помер, не знаю, в якому році. Годами вони такі, як я і сестра, бо були з 30-го, це були дві дівочки: Катя Романенко і Шура. Так вони ходили до нас, і мама їм давала. Це я знаю, що вона розказувала. Шо пішли до Марусі, це Маруся – жінка того, що був председателем совєта, так тьотя Галя дала нам миску муки. Це знаєш, як ділилися? Муки. От. А мама тепер, а моя мама принесли їм гарбуз і принесла бурячків декілька штук. «Та тепер, – кажуть, – мамка нам напече пирогів з гарбузом». Так шо ділилися. Оце шо ділилися, я знаю, шо мама частенько носила їм молоко. Молочко як подое, ото понесе. Особливо, як захворіє, ще шо і скип'ятить там. Так шо ділилися. Дуже дружно жили. Я не скажу. Дружно жила. Місцевість, там де жили, невелика була, і кожна сім'я допомагала друг другу. [...]

П.С. – Чи продовжували Ви святкувати свята?

Т.Ф. – Продовжували...

П.С. – Святкувати свята під час голоду?

Т.Ф. – Ну, я не знаю, як Вам... Знаю, що в нас, ми були меншенькі, а кумов'я у наших батьків були старшенькі, і діти, діти я маю в виду. Діти. Так до нас збиралися, у карти грали, вечеряли. Ну, щоб такого, ну як, балалайок там чи таких не було. А вечерять – вечеряли. Знаю, що мама всігди заварювала чай... Зараз так купляють кофе то ще шось. А вона приносила із саду дубочки із того, з вишні і ото те, помие їх ловко і поріже в каструльку, прокип'ятить. Воно постое і таке красиве стає. Так вона отим чаєм ото пригощала. А сахарь, помню, що тоді його було дуже мало і папка звідкільсь привіз отаку грудку, чогось грудками був. Так він ото такими маленькими ото поб'є і набите нам тоді давали. А більше мама варила меду з буряків. В нас буряки були не кормові, а ті – солодкі, такі невеличкі, длінні, ті – сахарні називаються. Так за сахарь їли ті бурячки, що мама з печі, ото їли з тим чайком. Так шо в карти грали, в доміно грали. Приходили. Ну, а так більших, конечно, не було. [...]

П.С. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

Т.Ф. – От 46-го року я дуже пам'ятаю. Цей голод уже був. Карточна система була. Чітиріста грам давали, якщо робили. Я робила якраз в тім 46-м році бібліотекарем у школі, у нашій в оцій, сімдесят четверта вона була, звична, де зразу отам стара школа, біля базару, отам робила. Чітиріста грам мені давали як службовцю, оту карточку. Паганий був врожай картошки, вобщє урожаю не було. Так я пам'ятаю, післявоєнний, тоді 45-46-й роки, нічого одіть було. Знаю, що мені дали тоді того, оце фонд помощи прислав, я не знаю, яка країна. Чи Великобританія, чи Сполучені Штати, бо мені дали таке пальтичко сіре льогеньке. Я була дуже йому рада, що дали. І Голодомор; де яка квасолька, де яка горошина, все за його, все за його боролися, ховали все, забирали. І це було і в 46-м годі, і був ото закон, він уже і діяв, щоб не збирали. Мені кається, що тоді, ну, я не знаю, ми тут жили. Чи збирали люди, чи не збирали, а знаю, що тут у нас було поле засіяне, засіяне тим, чи пшеницею, чи житом, де оце зразу футбольний той, площадка футбольна, там нічого не було. І отут були оце все землі, оце землі колхоза «Таврія», «Леніна». Там було тоді посіяно і там збирали отим... Я не знаю, чи ходили туди, чи ходили збирали, чи їх наказували, це вже я не знаю. Так шо цей голод, конечно... Худенькі були, і всігди мама ділила. Папка п'ятсот давав, получав, а ким він робив, по-моєму, председателем совета. П'ятсот грам, я – чотириста грам, мама

чотириста грам чи п'ятсот, в школі вона робила. Ну, ото півтора кілограма було. Четверо дітей було і вони – шестеро. Мало, але все рівно ділили, порівно. Ну, пережили, якось пережили той голод. Два роки ми пережили. [...]

№ 124. – 2009 р., січень 9-10. – смт. Комиш-Зоря Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Коваленко Марією Яківною, 1929 року народження, мешканкою смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене Кір'ян Тетяною Юрівною (БДПУ).

Кір'ян Т.Ю. (далі – К.Т.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові, дівоче прізвище. Національність.

Коваленко М.Я. (далі – К.М.) – Коваленко Марія Яківна. Дівоче прізвище – Крутій, українка.

К.Т. – Дата народження?

К.М. – 6 травня 1929-го року народження.

К.Т. – Місце народження?

К.М. – Народилась в селі Вершина Куйбишевського району Запорізької області.

К.Т. – Яка Ваша освіта і професія?

К.М. – Закінчила 8 класів, працювала в Комиш-Зорянській селищній раді бухгалтером. [...]

К.Т. – Розкажіть докладніше про населений пункт, де народились Ваші батьки.

К.М. – Батьки родом з Вершини 1 Куйбишевського району Запорізької області. В селі був колгосп, медичний пункт, школа-семирічка.

К.Т. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

К.М. – В Комиш-Зорю в 1944-му році першою переїхала я, коли влаштувалась працювати бухгалтером в Комиш-Зорянську селищну раду. Згодом переїхали і мої батьки. [...]

К.Т. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

К.М. – В господарстві наші батьки держали корову, вівці, курей, обробляли город. Не багатими були, але і не дуже бідували. [...]

К.Т. – Коли почалось розкуркулення в Вашому селі?

К.М. – Розкуркулення почалось в 30-х роках.

К.Т. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

К.М. – Тяжко було людям! [Засмутилась]. [...]

К.Т. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

К.М. – Ходили чоловіки якісь і забирали зерно, худоби не брали. Шукали кругом, де можна було: палкою ширяли кругом, даже в горщики заглядали. Але як його не було, шукай де хочеш – не знайдеш.

К.Т. – Як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії? Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

К.М. – Нічим не аргументували, просто приходили і забирали. Не було таких, що не хотіли віддавати. Приходилось віддавати. А ті, хто не віддавав, до них і відносились суровіше.

К.Т. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів? Чи вилучали зерно у них?

К.М. – У тих, хто був у колгоспах, зерно не вилучали.

К.Т. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

К.М. – В 1933-му році я разом з сусідськими дітьми (нас було чотири чоловіки) збирали в полі колоски пшениці, щоб потім перемолоти на муку, і хоча б млинців щоб мама спекла. Їхав об'їждчик, побачив нас, гнався за нами, але не догнав. Ми втекли і заховались у сусідів. На другий день прийшли і забрали батька та дали один рік принуду.

К.Т. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

К.М. – Під час голоду їли посічену траву, приховане борошно. В 1947-му році ми жили в великій сім'ї, голодували. Просили голову колгоспу виписати кочережок. З них вибирали зерно, жарили і їли. Ми хоч якось перебивались, а в моєї тітки Марфи (правда, її сім'я проживала не в нашій, а в Кіровоградській області і складалась з одинадцяти чоловік) становище було набагато гіршим. У їхній сім'ї за півроку помер батько, троє синів і дочка. В один із днів тітка роздобула десь м'яса і наварила. Які діти були раді! Вони не здогадувались, що то була частина тіла їх померлої сестрички. І таке було.

К.Т. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Як ставились до цих жебраків, звідки вони були?

К.М. – Так, ходили люди, жебракували, та їм не було що давати, самі голодували в той час.

К.Т. – Чи існували в той час базари?

К.М. – Які там базари?! Людям нічого було їсти, тому нічого не продавали! [Усміхається].

К.Т. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

К.М. – Коли батька судили, ми пішли з колгоспу, не можна було туди повертатись. Батько влаштувався працювати на залізницю. Працював, одержував пайок, на нього ми й жили.

К.Т. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

К.М. – Не знаю, скільки померло. Я тільки раз бачила, як на дорозі лежав померлий хлопчик, а біля нього лежав портфель. По всьому видно, що він йшов до школи.

К.Т. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами? Чи продовжували святкувати свята?

К.М. – Під час голоду допомагали, а продуктами не ділились: самим нічого було їсти. А свята не відмічали – не до них було. [...]

**№ 125. – 2009 р., січень 26-27. – смт. Комиш-Зоря
Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з
Широколавою Ніною Василівною, 1930 року народження,
мешканкою смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене
Кір'ян Тетяною Юрівною (БДПУ).**

Кір'ян Т.Ю. (далі – К.Т.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові, дівоче прізвище. Національність.

Широколава Н.В. (далі – Ш.Н.) – Мене звуть Широколава Ніна Василівна. Моє дівоче прізвище Потоцька. А по національності я справжня українка.

К.Т. – Дата народження?

Ш.Н. – Я народилася 23 квітня 1930-го року.

К.Т. – Місце народження?

Ш.Н. – Я народилася в с. Більманка Куйбишевського району Запорізької області.

К.Т. – Яка Ваша освіта і професія?

Ш.Н. – Я закінчила 5 класів, а більше до школи не ходила, бо війна почалася, та й ходити було ні в чому. Одягу не було. [...]

К.Т. – Розкажіть докладніше про населений пункт, де народились Ваші батьки.

Ш.Н. – Це було чорноробоче селище. Бо всі люди тоді робили, заробляючи собі на хліб, щоб хоч якось прогодувати свою сім'ю. Бо дуже тяжко жилося людям в той час. Батько мій

працював на овечках, а мати працювала на різних роботах, куди пошлють, там і працювала. Заробляли дуже мало, що навіть на одяг нам не вистачало. А яке було селище до революції, я не знаю.

К.Т. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

Ш.Н. – В Комиш-Зорі я проживаю з 1985-го року. [...]

К.Т. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Ш.Н. – Дідусь і бабуса жили добре. Він був плотником і був майстром на всі руки, а бабуса була хорошою портною. В них була своя корова, кури, город, а тому було своє молоко, яйця, м'ясо. Був свій город, хоч невеликий, але своя картоплина та й була. Так як вони мали сепаратор, тому був сир, сметана. Під час голоду дідусь з бабусею забрали мене до себе. Люди приходили, давали якийсь пайок, а вони, в свою чергу, давали сир та сметану. І батькам моїм давали. Ой, як тяжко тоді нам жилося! Мама така пухла ходила. Але завдяки корові ми всі і вижили.

К.Т. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі? Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян, агітатори?

Ш.Н. – Розкуркулення почалося в 30-ті роки. Наші ж люди приходили і забирали їжу. А ми всі їжу ховали від них. І в землю закопували, і в стінку замазували, і в піч ховали. А в кого знаходили, то все забирали, а потім ще й били. Дітки пухли від голоду [плаче], а їм було байдуже, ні на що не звертали уваги. А в моєї бабусі швейну машинку забрали, а дідусь встиг був заховати деякі інструменти. Корову вони продали, бо все рівно забрали б, а так хоч гроші за неї взяли. Дуже багато людей померло під час голоду. В нашому селі було керівництво. Деякі були хороші, а деякі такі звірі, що били людей майже не до смерті. А робочих людей любили, бо вони працювали до упаду. Погано було, дуже погано.

К.Т. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? Кого розуміли під цим словом?

Ш.Н. – Тоді ж в голод і чула це я слово. Ой, як було тяжко! Всі люди плачуть, діти кричать, їсти було нічого. Та й ото і казали, що куркулі прийшли, зараз будуть розкуркулювати. Били вони нас, ой, били. Забирали все, на що натрапляли.

К.Т. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років? Що говорили про його причини?

Ш.Н. – Пам'ятаю, як таке можна забути?! Тоді був дуже великий неврожай. В людей мало було запасів їжі, але й те, що було, приходили і забирали. Бо людей обкладали дуже великими податками. Якщо маєш корову – здай молоко, курей – яйця, м'ясо. І люди мусили віддавати, бо якщо не віддаси – прийдуть до тебе і самі заберуть, та ще й поб'ють. Їсти було нічого. Варили, що було. Якщо було зерна хоч трішки, то його мололи й варили кашу або суп. Із трави оладки жарили. Брали траву, обкачували її в муці і жарили. А мене під час голоду забрала до себе бабуса. Де за рахунок корови ми і вижили. А скільки ж людей померло під час голоду!

К.Т. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду? Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

Ш.Н. – Люди їздили купляли в інші села або міняли. Мій батько пішки ходив до Маріуполя і міняв різний мамин одяг: курточку, спідницю, блузки, чоботи – на зерно. Розживались всі люди по містах. В деяких людей була кукурудза в малій кількості, а зерно дуже важко було дістати. В городах садили картоплю, буряк, цибулю. Що було в людей, те й садили.

К.Т. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Ш.Н. – Наші ж, багаті люди приходили і забирали все в бідних, тих, хто голодував. Забирали все: худобу, зерно, де який одяг. Пам'ятаю, як ми, діти, лежали на печі, а вони прийшли і почали забирати їжу. І по стінках палкою били, і в піч заглядали. А вже тоді, як уходили, один повернувся і забрав навіть кожух, на якому ми лежали. Ось такі звірі були.

К.Т. – Як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії? Куди звозили все це і що робили потім?

Ш.Н. – З їх вимагали старші, а вони вимагали з нас. Приїжджали з району і говорили, що не треба звертати ні на кого уваги, а потрібно забирати їжу, а хто буде опиратися – бити. А забирали свої люди. Когось жаліли, а когось садовили в тюрми. А відправляли все бричками в район, далі іншим селам, чужим людям. В нас забирали, а іншим відправляли.

К.Т. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Ш.Н. – Та були і такі, хто не хотів віддавати, бо дітей не буде чим годувати. Їх били, забирали в тюрми. Така влада була. [...]

К.Т. – Чи вилучали в них зерно?

Ш.Н. – Ні, навпаки, давали. Небагато, але давали по 200 грам. Вони ж працювали, і потрібно було їм щось давати. От вони в нас зерно забирали, а їм віддавали.

К.Т. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду? Що сталося з цими людьми?

Ш.Н. – Те, що було вдома, те і їли, а ховати було нічого. Бабуся принесла тарілочку сиру, я не їла, бо мамі з сестричкою залишала. Та чи можна було наїстися від 5 ложок сиру? То так перекусиш, щоб з голоду не померти.

К.Т. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Ш.Н. – Чула, звичайно чула. Хто йде і бачить, що лежить колосок, то не бери, бо посадять в тюрму. І садовили, головне, що свої. Знали, хто вкрав зерно, і видавали. Моя подруга набрала на полі в сумку зерна, а тут міліція. В мене ж нічого не знайшли, а її посадили на 3 роки.

К.Т. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Ш.Н. – Хто де що знайде. В основному харчувались травою. А в кого була корова, то й молоко своє було. Поділять по склянці на всю сім'ю. Звичайно, від нього не наїсися, але щоб хоч не вмерти.

К.Т. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Як ставились до цих жебраків, звідки вони були?

Ш.Н. – Були в той час і жебраки. Приходили взимку голі і босі. Пам'ятаю, як один чоловік прийшов в одному галошу та в тапочку, та й ті діряві. А мама вискочила, дала шкарпетки, щоб хоч не змерз. Були, люди йшли і помирали від холоду і голоду. Вони ходили, плакали, їсти просили. Шкода їх було, ото й давали цибульку, картоплину. В кого що було. В моєї бабусі було вісім душ, троє з них померло. А як ставились до них? Шкода їх, звичайно, було. Але й допомагати було нічим. Ці люди були і з нашого села, і з інших сіл приходили.

К.Т. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

Ш.Н. – Та ні, не дуже можна було покинути. Не пускали нікуди. Паспорти наші забрали були і не повертали. А при цьому примушували працювати в колгоспі.

К.Т. – Чи були в селі ті, хто не голодував? Хто вони були і як вони жили?

Ш.Н. – Були і такі. Ті, хто працював у колгоспі, не голодував. Їм видавали то зерно, то олію. Це були наші сусіди.

К.Т. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти? Ви так робили?

Ш.Н. – Ні, не було базарів, бо не було що продавати. В людей не було їжі для сім'ї, не те, щоб продавати щось.

К.Т. – Як в цей час виживали люди у селі?

Ш.Н. – Виживали лише тим, що мали свій клаптик землі. Хай як скрутно не було, але як-не-як був свій бурячок, своя картоплинка, цибулінка. Та й в колгосп йшли працювати, бо там видавали зерно.

К.Т. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

Ш.Н. – Як на мене, в місті краще людям жилося, ніж в селі. Не знаю, звідки в них була їжа, але вони не так голодували. А в селі треба було їжу заробити. А люди хворіли, працювати не дуже хотілося. Тому були випадки, коли замість батьків працювали діти.

К.Т. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Ш.Н. – Дуже багато померло, особливо дітей. Раніше в сім'ї було по 8 дітей, а після голоду залишалося 2-3 дітей. А то вимирали і цілими сім'ями, бо їсти не було що. Ой, як же тяжко тоді жилося!

К.Т. – Що робили з померлими під час голоду? А якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

Ш.Н. – Заривали. Хто не хотів когось наймати, то свої брали і заривали на кладовищі. А чужі люди не дуже хотіли йти і копати, бо сил не було копати, і їжу за це майже не давали. Самі батьки і сестри брали і заривали. А було дуже багато таких, які лежали на дорогах. Тому влада приїжджала, виривали одну велику яму і закидали їх всіх в неї. А якщо батьки помирали, то ті, які старші були, самі жили. А так могли забирати родичі, сусіди. Але ж куди забирати, коли самим нічого було їсти?! Але були випадки, коли маленькі діти залишалися самі і помирали, бо нікому вони не були потрібні, або родичі жили в сусідніх селах. Був випадок, коли залишилося 7 дітей без батьків, тому вони самі виживали. Працювали, садили город, що було, полюли. Так всі і вижили вони.

К.Т. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

Ш.Н. – Та ділилися. От у моєї бабусі була корова, вона інколи давала молоко сусідам, щоб хоч якось допомогти. Чи оладок зайву мати спече та й понесе іншим дітям. Але були люди, які і не давали. Хоч і помирарай, але не дадуть.

К.Т. – Чи продовжували святкувати свята (які саме)?

Ш.Н. – Дуже слабо, бо ні за що було святкувати. Ті, які жили більш заможного, святкували, а бідні ні, бо не було можливості. Свята були різні: і Хрещення, і Різдво, і Травня, Жовтнева, Паска. А як стали краще жити, з'явився клуб, то почалися танці і співи. Всі разом збиралися, грали на баяні, співали. Добре було. Але під час голоду не дуже до свят було.

К.Т. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось? І як самі люди пояснювали ці події?

Ш.Н. – Нічого вони не говорили, бо не знали, як пояснити. Вони самі ховалися і документи ховали, бо не знали, що людям говорити. Люди вмирили і вмирили, а вони все мовчали. Всі довкола плакали, лялися: «Де ж ця влада, що таке зробила?» Діти в сім'ях помирарали, їсти було нічого, а влада мовчала.

К.Т. – Чи змінилося Ваше життя під час голоду?

Ш.Н. – Церкви дуже рідко були. А в моєму селі її взагалі не було. Та й під час голоду не про свята думали, а про те, де взяти їжу для сім'ї. Та й не дуже святковий настрій був, коли довкола помирарали люди, в більшості випадків – діти.

К.Т. – Як потім згадували події Голодомору в Вашій родині, в селі?

Ш.Н. – Ображалися, що нас ображали. Працюєш в колгоспі, а тобі дадуть зерна, якого не вистачає прогодувати сім'ю. Це горе люди ніколи не забудуть.

К.Т. – Чи пам'ятаєте ви голод 1947-го року? Розкажіть докладніше.

Ш.Н. – Звичайно, пам'ятаю. Я в цей час лежала в лікарні, мама прийде раз на тиждень, принесе мені оладок із трави. Але в лікарні нам також давали їжу. Давали чай, або якусь кашу, або якийсь ріденький суп. А скільки людей в селі знову пухло, вмирало! Люди знову кучами лежали на дорогах. Як же люди плакали, бо нічим було сім'ї годувати. [...]

№ 126. – 2009 р., лютий 2. – смт. Комиш-Зоря Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Ярехою Павлом Пилиповичем, 1930 року народження,

**мешканцем смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене
Палій Світланою Володимирівною (БДПУ).**

Палій С.В. (далі – П.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові. Національність.

Яреха П.П. (далі – Я.П.) – Значить, Яреха Павло Філіпович. Українець.

П.С. – Дата народження?

Я.П. – 1930-й год.

П.С. – Місце народження?

Я.П. – Запорізька область, Куйбишевський район, село Новоукраїнка.

П.С. – Яка Ваша освіта і професія?

Я.П. – Освіта, та яка там освіта. Професія – був токарем. А освіта – сім класів. [...]

П.С. – Якої вони (батьки) були національності?

Я.П. – Мати моя була руська, а батько – українець. [...]

П.С. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

Я.П. – В цьому насельонном пункті ми живемо із 1953-го року. [...]

П.С. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Я.П. – Ну, яке господарство [сміється]. Держали корову, овець, гусей. Жили були біля річки. Річка Гайчур дуже близько біля батьків була. І держали дуже багато гусей, качок. Сім'я була здорова. Семеро дітей було. Та дід, та баба, чи батько та матір. Так шо нада було крутиться.

П.С. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

Я.П. – В нашому селі сперше була комуна, комуна, і звали його – «Комуна червоний вояк». Оце була комуна, а потім після комуни організували колхози, зразу – «День врожая», а тоді став колхоз «Червоний вояк».

П.С. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Я.П. – Я тоді був малий, не знаю. Я знаю, що мої батьки були пролетаріат, бідняки, так вони йшли до колгоспів.

П.С. – А що було з тими, хто не хотів?

Я.П. – Хто його зна, я не скажу. Що їх розкуркулювали, конешно, виселяли з села. За двадцять чотирі часа убирали з села таких неродівих. [...]

П.С. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Я.П. – Батьки розказували, та й ми вже ж підросли, сусіди балакали. Так й понімали це.

П.С. – Кого розуміли під словом «куркуль»?

Я.П. – Хто був багатий у селі, той був куркуль. Хто работав харашо, той був куркуль.

П.С. – Чи пам'ятаєте Голодомор 32-33-го років?

Я.П. – Пам'ятаю, через те, що тоді було продрозверстка, так до нас прийшли комітетчики і забрали все, даже кружку, в якій зерно було. І нас семеро дітей, і двоє старих. Все забрали до зернини. Так що оце такий був Голодомор. Спаслись тільки тим, що була річка рядом. Ловили рибу. Ото рибу, корова була – молоко. Ото молоко та риба була, ото так і вижили.

П.С. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

Я.П. – Ну, як боротьба? Оце ж була і боротьба. Знаю, що коли вже пішов урожай в 1932-1933 годі, то почали давать зерно, начали помагать колхозы. Получали уже.

П.С. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

Я.П. – Значить, я точно не скажу. Ну, якась була така АРА називалась. Це, значить, там Америка помагала зерном. Казали, що «АРА дала зерна і на той год ми все його посіємо». Чи це так було, я точно не знаю. [...]

П.С. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Я.П. – Ну, був такий комітет назначений в селі. В кожному селі був так званий свій комітет по продрозвестці. І оце вони тоді приїжали в кождий дом і забирали зерно. Хто добровільно віддавав, а в кого й насильно позабирали. Ото так і було.

П.С. – Куди звозили зерно, худобу та крам і що з ним робили потім?

Я.П. – Ну, як. Худобу забирали, і була вона в колхозі. Ці організовані колхозы забирали худобу. А зерно отправляли на ілватор. Тоді ж був голод, Всеросійський називався. А куди його отправляли... Отправляли на район, а тоді вже, наверно, отправляли по районам, а як воно вже далі йшло, я не знаю.

П.С. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Я.П. – [Сміється]. Та як, ніхто не хотів роздавать. Штрафовали, розкуркулювали, виганяли з села. Ну, може, я був пацаном зовсім, ну, мені кається, карали. І пльотками били за те, що не отдавали. А чи це так було, я точно не скажу. [...]

П.С. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

Я.П. – Значіть, ховали. У кого було зерно, ховали, ями копали і під погріби, і під піччю ховали. Всього равно були находили, і були великі неприємності. Так що більш не ховали.

П.С. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Я.П. – Чув, бо єслі насобирав колоски, коли насобираєш більше кіла, так забирали і давали від п'яти до восьми годів тюрми.

П.С. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Я.П. – Ой, ну, хто як. Хто чим. Хто чим виживав. В основном виживали сільськохазяйственними продуктами. В кого картошка була, в кого там просо. Ну, як, голод був, конєшно, страшний. Так же люди й виживали. Пухлі ходили.

П.С. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Що ходили люди попрошайнічали?

Я.П. – Ходили багато, просили. Да, багато, багато жебраків ходило. Просили. Багато просили.

П.С. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі або роботи?

Я.П. – Ні в коім разі. Були села не паспортізовані. Паспортів не давали. І всі жили тільки на однім місці. Ні в якім разі ти не міг бросить села, бо в тебе не було документів.

П.С. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

Я.П. – Та я не скажу, хто його зна. Ми голодували, а тих я не замічав.

П.С. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, вимінити?

Я.П. – Ну, базари були районні. Ну, район од нас був за п'ятнадцять чи двадцять кілометрів. Так що туди мало хто їздив. Уже тоді, як десь 35-й год, в кого свині були – на базарі продавали, звідти везли крам. А так в село привозили в основном керасін і сіль. Оце був такий товар необхідий. Була така крамниця, і там могли купить. [...]

П.С. – Де, по-вашому, легше жилось людям: у селі чи у місті?

Я.П. – Ну, я Вам скажу, на щот чого, де було лучше жить, так я Вам скажу, що «каждий по-своему з ума сходил», єсть така пословиця. У селі легше було на щот продуктів, лучше. А у районі чи в місті, ну, тоді робота була, там платили зарплату. Так що хто як пристраювався, так і жили.

П.С. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Я.П. – Хто його знає. Хто його тоді щігав? Це аби голод був тільки 33-й год, а то війна пройшла, 47-й год, тоже всі пухлі ходили, неврожай. Тоже тоді був Голодомор, тільки зараз не щітають, що то був Голодомор. А хто точно, скільки вмерло, я не знаю. Я був малий. [...]

П.С. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

Я.П. – Ну, були дружні сім'ї. Помагали друг другу. Ну, а більш, як казав той: «Спасайся, хто як може».

П.С. – Чи продовжували святкувати свята?

Я.П. – Та ні. Не дуже й святкували, бо ні за що було. Більш голодували, і нам було не до праздників.

П.С. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

Я.П. – Ну, казали: «Оце проживемо, якось видержимо, а далі буде лучше».

П.С. – Як самі люди пояснювали ці події?

Я.П. – Хто як. Хто як обсуждав. Одні казали, що іскусственний голод. Другі казали, що не вродило. Так що я сказав, що винувата природа. Не вродило і всьо. [...]

П.С. – Чи знаєте Ви якісь приказки, вірші, пісні, які описують події Голодомору?

Я.П. – Я любив юмор. Я знаю, що в селі один був мужик, такий юморіст. І сказав (якийсь був празник, вони там грали на музику, танцювали) і він приказував: «Ой, гоп та не дуже, а що далі хуже й хуже». Так його забрали і дали десять год, так він уже не приказував [сміється].

П.С. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

Я.П. – Ну, як, та так же: хто як. Хто винуватив начальство, хто винуватив, що власть змінилась. А воно ж, я кажу ж, це воно діло історія. Як воно йде, так воно так і должно быть.

П.С. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

Я.П. – О, пам'ятаю хорошо, бо сам пухлий був.

П.С. – А що пам'ятаєте?

Я.П. – Пам'ятаю, що не вродило нічого. Картошка посохла, зерно висохло. Скільки дали в селах на трудоднях... Що оце в кого невелика сім'я... А як у нас була сім'я здорова, так що не

хватило нам до нового врожаю. І пухлі ходили. Ну, щоб мерли в 46-47-м році, я не помічав. [...]

№ 127. – 2009 р., липень 22. – с. Червоне Озеро Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кацюбою Петром Никифоровичем, 1923 року народження, мешканцем с. Червоне Озеро Запорізької області, проведене Палій Світланною Володимирівною (БДПУ).

Палій С.В. (далі – П.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Кацюба П.Н. (далі – К.П.) – Кацюба Петро Никифорович.

П.С. – Національність?

К.П. – Українець.

П.С. – Дата народження?

К.П. – 1923-й рік.

П.С. – А місце народження?

К.П. – Місце народження – Грузьке, тут ось є недалеко село – Грузьке. Я там родився. Да.

П.С. – Яка Ваша освіта і професія?

К.П. – Освіта в мене невелика. В ті времена, довоєнні, всього шість класів даже не кончив, п'ять класов кончав, неполне среднє даже, от. А професія вже после войны. [...]

П.С. – А знаєте батьків діда та баби?

К.П. – Знаю дуже мало, поскольку мені тоді було усього, значить, скільки, сім год, як дедушку мого розкулачили і вислали на Кубань, от. А я, знаю, пацаном приїжав, конфетів мені пацаном, та стільки, нас було восьмеро у мами, в последствії, дітей. Дедушку харашо помню до колективізації, до 29-го году. Мені було сім год, а в 30-х пішов вже в перший клас. От. І у первом класі, значить, во втором класі, а в третім класі, в 32-м даже, Голодомор називався, тоді воно не називалось Голодомором. Діло в том, що був неврожай, і получівся так іскусственний, што лі, Голодомор. Ну, не то, що неврожай був, так люди тоді спасалися коровами, тоді даже животних покушали, і коней не було. І на 33-й получалася обща голодовка, получалась із-за того, що шо сеять? Лошадей не було, подохли. І сеять зерна такого харошого, да, нічим сеять... Сівалки були, коней тоді не було, так тоді сеяли руками. Значить, берутъ женщин, мужчин, виїжають на ділянку і ото набирають в фартухи

зерна і руками розсівають по полю, одне од одного на десять метрів, і отак ідуть в отой край. А підвода йде, ото відро висіять, то ідуть, набирають второе, і воно не сівалкою, а отак, руками. В 33-м бур'ян був, бо воно ж дуже рідко, не сівалкою посіяно. Так були такі, що спрячуть і додому понесуть, бо голодовка. Зерно не було чим убирать, і получилась голодовка. Ну, государство, як сказать, може, й помагало немного, бо ми в школу як ходили, значить, я в третій клас начав ходити осінню, в 33-му, так гарячі сніданки були, колхози організувалися, ото на сніданок колхоз давав муки немного в школу. Каждый колхоз, не один колхоз. Ото дають стільки там муки, щоб зварить лапшу, сделать самоделку, потом затіруха, мука така, затірають. Оце гарячий сніданок був. Ми йдемо в школу, нада на дев'ять, а ми йдемо в восьм, ще й не розвиднілося, і ото сидимо й ждемо, щоб покушать, бо елі сюди прийдемо, ноги не несуть. А потом і в колхозах не стало, вони перестали давать, і ми перестали ходити в школу, бо голодні, ноги не несуть, в школу не ходили, получилось, шо в одном класі два годи. Зімою я ходив, і ото получалось ото такое дело, а в 34-м там стало трохи... государство получало, так даже зімою я був дома, так давали колхоз, як би його сказать, остатки, чи шо, зерна. Одбирали руками по зернинці целой, а половинки в сторону, для сівби, бо не було толкового зерна, щоб посіять, так оті половинки здавалися, а хороше бери на посів, оті половинки колхозу здавали, такий приказ був. А давали дітям, уже всім дітям давали сто грам на сутки макухи, сто грам. Хліба не було, а макуху різали плитками, і ото нас було восьмеро в сім'ї, і ото восьмсот грам макухи, і ми ото, як канфети, смоктали. Ото так спасалися. І гибли люди, да. У нас, лічно я знаю, присяжжі були із Дальнього Востока, сім'я...[...]

П.С. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

К.П. – З якого часу? Із 40-го року.

П.С. – А хто перший з Вашої родини і чому переїхав до населеного пункту, в якому Ви зараз мешкаєте?

К.П. – А то руководство колхоза отца сюди перевели як спеціаліста-ветработніка по животноводству. [...]

П.С. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

К.П. – Яке господарство? Звичайне господарство. Шо? Корову держали, курей держали та гусят, і оце все. Землі, канешно,

було до гектара, давалося тоді, зараз п'ятдесят-шістдесят соток, а тоді в усіх один гектар було. От. Обробували, в основному, ручним способом обробували.

П.С. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

К.П. – Як організувалися? Ну, як, селяни вступали у колхоз і здавали, значить, худобу, лошадей, у кого була, інвентар який там, пахать. Оце здавали в колхози, і батьки наші вступали в оце, значить, колгосп – общество єдине, а які не хотіли вступать, то вони щиталися куркулями, як би сказати, вроді багатші вони, як оті. Ну, їх описували, облажували налогами великими, що вони винуждені... всьо равно такий, вони їх розкулачили. Налоги наклали. Не хочеш в колхоз, то коли він взяв для посіву тону зерна, то здай тону, тоді через місяць ще, і ото так стягають, що йому нічого не оставалось, дітям даже. Ото вони все бросали і тікали хто куди: хто в Сибір, хто на Кубань, отуди, на Кавказ уїжали.

П.С. – Коли почалося розкуркулення в Вашому населеному пункті?

К.П. – В 29-м году началось у нашом районі, та візде началось, скрізь було, як сказати, в нашом районі. Куйбишевським він став, мабуть, в 34-м, от, а тоді був Цареконстантиновський був, кається [...].

П.С. – Чи були у Вашому селі комітети незаможних селян?

К.П. – Були такі, були такі. Да. Були осередки, комсомольці, називалися комінзамош, отако шось називалися. Комсомольці, комуністи, якось так, були осередки такі.

П.С. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

К.П. – Ну, отож в том 29-му году [сміється]. А шо таке «куркуль»? Так це значить ото багатий человек, багатший то єсть, не так, шо помещік якийсь, а просто держав пару лошадей, пару коров держав, або в нього ще посторонній чоловік був, рабочій. Оце вже називався куркуль. Ото еслі в нього коняка або дві коняки, то вже щітався він багатим человеком, а зараз по п'ять машин держуть на Кавказі, так то не щітається, вони не куркулі. [...]

П.С. – Що говорили про причини голоду?

К.П. – Ну, говорили, шо кліматіческі условия, неврожай. А чого неврожай? А того, шо нада було посіять, може. А тоді звертали на кліматіческі условия: «Це клімат. Не було дождя». А як сісти, так, канешно, нічого не вроді, бур'яни вродили і всьо. Нічим

було вбирать його, а убирали в основном, еслі було де шо вбирать, так то були оті косарки, самоскидки називались, і ото тягали. Косарі косили, а жєнщини снопи в'язали. Так ото було снопи зав'язали, то зносили, звозили і на центральному току молотили всякими ціпами, ото добували зерно так, щоб продіять жєзнь колхоза.

П.С. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

К.П. – Конєшно, були. Які випадки? В нас було в сім'ї, сім'я – в осім чоловік, от. Я бросив в школу ходить, в третій клас, бо в школі вже не готовили сніданки, як я сказав уже впереді, і находився дома. І всі, шо там сто грамів давали макухи на сутки, і ото пайок. Були такі, шо виживали, а були й такі, приєжджі, шо не виживали. Кому родичі помагали. Були приєжджі до нас. Був такий случай, шо мати вмерла, потом син за нею, малий, ще в школу не ходив. Їх помістили в колхозі, отам, де контора була, а через стенку було поміщеніє, так вони там. Так оце було таке, шо даже умирали люди. Був такий случай, шо давали, ну, як на Комиш-Зорі був магазин, та і шчас він там, по-моєму, єсть, давали хлеба у магазині полкілограма. Я пацаном, десять год, пішов утром рано занять очередь, щоб, як туди завезуть хліба, по півкілограма взять. Я сам... А тоді сєга було полметра і до метра, сєга було тоді багато, і я орієнтувавсь стовбами телефонними, були телефонні стовби через п'ятдесят метров, а метель така, шо можєш не побачить до стовба. Ну, був такий случай, шо ішов я, один человек на роботу йшов рано, і я пішов саме там, дохожу, а біля одного стовба сидить один человек під стовбом, то лі отдыхає, заморився мушїна. А в мене в кармані були три рубля грошей, на хліб дали мені, так я думаю: «Цє він отніме три рубля». Так я його обминаю все, я обминаю того человека, метрів за десяток в сторону, і пішов я. Прихожу на станцію, в осім часов начінають давать хлеб, у мене там вже сота очередь була, я получаю те полкіло хлеба, голодний, мені нада до дому нести полкіло, а я, поки до дому дойшов, то половину його... щїпав, половину приніс. Так мені кажуть: «Ну, шо ти ото так мало приніс?» Ну, я не видержав, мене ноги не несуть. Так шо я хотів сказать: ішов я туда, мушїна сидів, іду назад я вже в десять часов, той мушїна сидить. А ото, оказується, з вечора пішов, без сил, з голоду, сів під стовбом і він так захолов. А я думав, шо він живий ще, а человек погіб, ішов откуда там з дальніх сьол, ішов на Комиш-Зорю. Там

поїзда ходили на Донецьк, потім Юзовка була, ходив на Запоріжжя, оце і на Донецьк заходили поїзда, ото так само, як і сійчас, пасажирські, товарняки ходили. Ну, це я помню харашо, бо мені десять год було, все воно в пам'яті там осталося. Ну, харашо це помню, да, що воно дійствітельно було. І вдруг... Дядя у мене був, Кононко Тимохфей, ето був, ето батькову сестру він держав. В їх дітей не було, і він бере мене за дитину, із сім'ї. Приїхав вроді в гості з саночками, і каже: «Вони всьо равно помруть, так дайте мені кого-небудь одного. От. Я буду опікуном, што лі». Ну, рішив забрать мене. Я старший... сестра старша була, а серед хлопців. І він мене взяв. Взяв, повіз мене в Куйбишево, а я віками там не був, до станції. Станцію знав, шо є паравози, а більше я ніде не був. Він мене в Куйбишево завіз, а там повів мене в школу, а я не ходив довго в школу, і я не знаю уроків харашо, там з мене сміються. І я сказав, шо не буду ходить, бо з мене там сміються, а він: «Не хочеш – не нада. Сиди дома». Я цілу зиму просидів, а весною, як стало... вже як на ту Паску тепло як стало, і я задумав убіжать додому. Мені дуже хочеться, бо в мене ж там батько, мати й братіки. Батько провідував, приїжджав іногда. Я удрав, по звуку паравозів, в яку стоону паравози кричали, я в тому направленні і удрав на станцію, а на станції вже дорогу знав і пішов додому. А дядько тоді бігав, шукав скрізь, бо пропав пацан. А потім приїхав, я сказав: «Я не поїду!» «А чого?» «Ну, чого? Мені скучно одному, а тут братіки мої. Я буду тут, а Ви, як хочте». Так я і не остався у нього пожить, а він був, канешно, не погано вони жили з тьоткою. Він робота на якій роботі, ну, було в них шо покушать. Ну, не погано в нього, понятно, прозімувавсь. Ну, немає ні дядька, ні тьотки, а хороші були, хараші були, вони померли вже давно. [...]

П.С. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

К.П. – Ну, давало, я вже там раньше говорив, давало государство остатки якісь, от, зернові. Його нада було... не було тоді спеціальних машин, щоб його перебирать, так зернечко целое отбирали руками на дому, давали кождому три кілограма на дому, і оці три кілограма, половинки отбираєш, а півтора кілограма нада здать на посев, оце вручну ходили всі, сіяли. Ото так зерно було.

П.С. – Що люди сіяли у себе в городі?

К.П. – Та у ці годи нічого не сіяли. Нічого не сіяли. Нічого було сіять, потому що не картошки не було. Голод. Та нічого буквально не було. Не сіяли якось тоді.

П.С. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

К.П. – Яке зерно? Зерна ніякого не було у крест'ян. Давали усього по сто грам на трудовень, тоді трудодні називалися. От. Сто грам і десят копійок, ото тобі десят копійок і сто грамів отходів давали, ну, давали помісячно, оце могли таке тіки давати, да. І що Ви ще там сказали? Зерно і...

П.С. – Худобу та крам.

К.П. – Худобу тоже. Не було худоби, от, не було худоби, не коней, нічого не було, все було на... що поїлося, все видохло. Не було тоді. Просто голод був, що називається, була голодовка, і ото багато людей, особливо... в нашому районі менше, а в селі, отсюда 30 км, то там вимерли всі старики, молодьож удрала в Юзовку, а старики осталися, і зімою померли люди, і нікому було хоронить, мертві в хатах лежали, а потом весною начала розлагаться, і прислали якусь бригаду, от, спеціально звозили на повозках і в общу яму ото людей, стариків скидали, а молодьож удрала в Юзовку, це Донецьк щас називається. Так на край села, це по розказах, так на край села горний склад стояв, туди заїжжать і заходить нікому не можна, потому що там епідемія, бо можеш заразитися і можеш померти, так що трупи там лежали всю зіму, їх ніхто не підбирав, закидали снігом, пробратся нічим, транспорта не було тоді такого, тільки були коні та воли, больше нічого не було, трактор був один чи на район, чи на колхоз, і то не нашій, а американський, «Жовнір» називався. Да, було таке, по розказах.

П.С. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів?

К.П. – Ну, як...Привітствували, колектів як одна сім'я була. Ото в кого що було поздавали своє, інвентарь і худобу, яка була, в общество здавали коней, коров, а потом ходили, посилали і збирали молоко на фермі, от, вже там були доярки спеціально, коров там стільки було, і ото виписували там, чи шо, на сутки молока, і ми ходили пацанами, на ломакі ведьорко беремо, ото нам молока наллють, і ми таскаєм на палкі, а воно вдарилося об землю, і молоко вилилось, додому принесемо, а мати... вже ж принесемо не п'ять відер, а три чи два, а мати: «Чого так мало? Попили?» «Та чого там попили?! Зацепилось за землю і

вилилось, половина ото». Колхоз давав у ті года, ну, це первый год, а в 33-м уже і в колхозі худоби не було, а це тільки забирали, люди позвозять, це 9-й і 30-й год. Оце оці годи організовувалися даже не колхози, а комуна називалася, до 34-го году – Комуна, а в 34-му вже перейшли на колхози, бо сказали, що комуна це не правильно, а вроді так назвали колхози. [...]

П.С. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

К.П. – Приховувать? Приховувать... Ну, як це приховувать, як його нічого було приховувать? Не знаю, не було такого. Не було чого ховать, потому що, це як куркулі, ті ховали хліб, допустім, щоб не найшли і не забрали. А в нас брать нічого було, потому що ми в обществі були.

П.С. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

К.П. – Такого закона я не чув, но, як би сказать, колоски... ми ж в той год ходили на пайках, собирали почти каждый день. Був урок, який по собіранію, ну, у нас урок був, і ми, получається, цілий день собирали, щоб ніде не ходить, а один день, у неділю, собирали колоски, учителька скатертю важила, щоб два кілограми собрать колоска кажен. Оце здавали його. У степу, як пропускав комбайн... вже появились комбайни «Комунари», це перві, так дуже багато потері було, потому що боялись низько брать, тільки колосочки брали, бо це ще заб'ється та поламається. Ото таке було. А щас прям під саму землю берут колоски, не бояться.

П.С. – Як виживали, чим харчувалися під час голоду?

К.П. – Ну, ото ж харчувалися отим, що давало государство, і колхоз пока давав. Государство ото, наверно, макуху давало колгоспам, а вони нам. Наверно, государство давало їм, чи я не знаю. Поступало, щоб люди не померли, ну, а на сто грам макухи прожить, канєшно, тяжело у сутки. Ніяких ні жирів, ні м'яса і так далі, не було такого.

П.С. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в той час? Під час голоду жебракували?

К.П. – Ой, таких дуже багато було. Ходили, ходили по хатах, що хто дасть. А як нічого ні в кого нема? Оце жебраки, це нищі називалися тоді. [...]

П.С. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

К.П. – Ну, лічно в нас таких мало було, свої домівки не бросали, а в частності були такі люди, що уїжали в города, іскали там собі роботу, собі жизнь устраювали. І женились, і заміж виходили, і так далі. Були такі, канєшно, люди, що їздили.

П.С. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

К.П. – Ой, таких і не було, Ви знаєте. Може, хтось з великого начальства, а в сьолах пошти всі одинакові, всі одинаково страдали на щот голода.

П.С. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити або вимінити?

К.П. – Не було. Не було. По хатах носили одьожу, щоб помінать, ну, ні на шо мінять. Носили городяни, бросалися у сьола, бо думали, шо тут єсть продукти, а їх і в сьолах не було. І в городах страдали голодом, так носили і одьожки там некторі, і некторі, значить, такі круподьорки, наче мельниці... Їх не було, були-то вітряки, ну нічого було носити туди. Були в ті времена; зараз то їх немає, вітряків, а тоді були. Були й тертушки; ти туди сипиш зерно і крутиш, і воно получається мука. Так не було ж зерна цього. Носили, всяку всячину продавали, щоб вимінать, щоб дали кілограм якого-небудь зерна. Городяни, возможно, й наші. Ну, крєстьяни, в основном, не носили, бо тоді біднота була. Не було костюмів, бо один костюм, виходной. А городяни лучше жили в городі, вони носили одьожку, то для села була як празднічна, у нас такої не було, щоб нове, а було только прості брюки, простий костюмчик, не то, шо сїйчас всякі шмоти [...].

П.С. – Як в цей час виживали люди у селі?

К.П. – Пагано виживали. Дуже пагано виживали. Я ж кажу, оце давали сто грам макухи, і виживали ото так. Хто виживав, а хто бєдствував, хто уїжав у города, щоб на місці не вмирать. Ото так був голод.

П.С. – Де, по-вашому, легше жилось людям: у селі чи у місті?

К.П. – Ну, я сказав би, шо однаково. Із городів їздили у села, в них тоже не било чого покушать, і в нас не било, так шо і їм був голод, і нам був голод. Це не те, шо у нас так, а в них не було. Не було так. Була голодовка по всій Україні.

П.С. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

К.П. – Ну, в нас маленький насельонний пункт, двадцять дворов всього. Два человека, я знаю, два человека померло, ну, а може, маленькі ще мерли, я не знаю, за цих маленьких не знаю. Я

знаю, що здорових два человека, матір і ребьонки, а батько сам остався, такий неблагополучний чи шо, так його на поїзд посадили і отправили в город, хай їде куди-нібудь, тільки щоб не вмирав тут у нас, щоб смертності менше було. Так посадили на поїзд і отправили в кінці: чи на Запорожжя, чи на Донецк. В яку сторону поїзд пасажирський, туди й отправляли.

П.С. – Що робили з померлими під час голоду?

К.П. – А шо? Хоронили, як пришлося, так і хоронили. Нічого, ніякої не було музики, не поминань, нічого не було, не отправляли нічого. Ховали даже не на кладбіщі, а дома, умерло, і дома за хатою ямку вирили, і ото так. Кладбіще замете зімою снігом, і воно далеко було. Так за хатою. Знаю, що жінчину поховали за хатою, мужик там вирих ямку яку і все, а пацана забрав, бо ні топить, нічого не було, замерзав. Так при конторі було поміщеніє. Так і пацан цей умер з голоду, бо пацану дадуть люди, хто шо, а він у нього отніме, батько того пацана, і пацан умер, так йому давали, тому батькові, хто мог, той давав по зашейку: «Ах ти, сволоч, у пацана отнімаєш». Так він сам вижив, а пацан умер. Було ото таке даже. Оце вспоминається 33-й.

П.С. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

К.П. – Ну, їх, канешно, забирали в інтернат десь, от. Государство забирало в інтернат в основном, да.

П.С. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

К.П. – Нічим було ділитися, не було ні в кого нічого, не ділились, бо всі голодні були. Не було такого, що єсть колхозы, а вже після голодовки почалися хороші годи. То ділилися, у кого шо було. Єслі у нас сім'я большая, і в другого сусіда, допустім, сім'я, оце у нас корова єсть, ну, вона пішла в зависк, молока нема, то ми ходим до сусіда, берем молоко і кушаєм. Тепер наша корова отелиться, вони ходять. Не було, шо нада там платить чи шо, такого не було. У нас єсть картошки много, а в сусіда не хватило весною до нового врожаю, приходь, бери мішок-два, ніхто нічого не платив. Така була дружба, і єдинство було, шо ніхто об этом разговор не вів, ніхто ні копійки ні в кого не брав. Оце така дружба була в народа, не то, шо сїчас; тепер мішок на плечі, так дай рубля. [...]

П.С. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

К.П. – Ну, як, за шот того, шо голод в стране, немає провольствія. А з других стран чого-то не помагали. Я не знаю, чого, но факт то, шо нам чого-то, Советскому Союзу, мало уділяли вніманія. Чи те, шо комуністическа партія була, а ті всі протів були страни, протів Советского Союза, сказать, протів комуністическої партії. Ото таке в нас було, шо «Партія в нас волевой», отакий лозунг був, а другі страни ненавиділи нас, строй, советский строй ненавиділи. [...]

П.С. – Чи змінилось Ваше повсякденне життя під час голоду? Ну, там свята, таке все змінилось під час голоду?

К.П. – Ну, нічого воно не змінилося. Яке було, таке й є. Нічого. Во время голодовки ніяких свят не було, ніяких не свадьбів не було, нічого. [...]

П.С. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

К.П. – Ну, в связі з неурожаем, в связі з неурожаем, як там говорили; нам говорили, шо неврожай – і получався Голодомор, шо ні в кого немає нічого, ні в кого не вродило воно, не в нашому хазяйстві, не в комуні, як сказать, в обществі. Не вродило, бо і дождів не було, дощі то були, ну, я ж говорив уже, шо нада було посіять так, як нада, тоді б був врожай, а як колосок от колоска, так там бур'ян, там нічого не було.

П.С. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

К.П. – В 46-му годі? Так чого ж не помню?

П.С. – А що пам'ятаєте?

К.П. – Ну, я пам'ятаю, шо... ну, шо були налоги, тоді Сталін командував. Були налоги з колхозу. Здать сорок кілограм м'яса, незавісімо, есть у тебе щось з животних, чи куриця, чи скотина. Сорок кілограм по плану з двору, сорок кілограм м'яса, двесті штук ячок сдать, триста літрів молока сдать, була 3,8 жирность, а еслі вона менша, то чітиріста, чи більше молока, скажуть, нада здать, і з огорода п'ятдесят кілограм картошки. А неврожай був, тоже засуха була, і здайте. Хто брав 50 кг, а хто ні, а люди плачуть, шо нічого. І желательно фрукты, еслі в тебе є фрукт, одна-дві деревини, щітай, шо це сад, два кіла сушки нада здать, а шо ж здавать, як нічого здавать – сад пустий, нема ні абрикоси, ні ореха, та нічого буквально немає. А ти здай два кіла, де хоч бери, так у них, у кого був сад, повирубували його, а потом кинулися: «Шо ж воно буде? Всі вирубують сади». А воно ж не роде, а здай, і почали вирубувать поголовно дерева, а тоді:

«Стой, не нада цього робить. Лучше з городу за кожную сотку брать по 70 копійок за кожную сотку землі». Ото грошами тоді забирали, оце вже отмінилося, ти хочеш молоко здавать – здавай, пожалуйста, там спеціально виїжали на ферму заготовітелі, і ото стільки хочеш і здавай, хочеш 10 літрів – здавай 10, хочеш 5. Ото здавали, а їм виплачувалося, скільки стояла літра молока, 20 чи шо, ото й виплачувалося. Іще давали й матерію, хватало матерії, так давали ситчик дуже дішовий чи по рублю, бо ми тоже здавали молоко на ето дело. Ото таке було. От. Харашо знаю – 46-й год. Неврожай тоже був, неврожай, воно получілося в 46-й неврожай, а в 47-м тоже голодовка була. Були люди, шо з поїздів вставали, а воно пшеничка вже наливалася, і поїзда останялювались, вони вставали, йшли і колоски м'яли, і їли зерно, а зерно ще ж не налите, а чоловік голодний, кілограм з'їсть, так були такі, шо їх підбирали, умирали у хлібові, казав циган: «Между хлебов мерли», между хлібом помирали, бо той кончився в мене хлѣб, а той, і я между хлібом вмер. Так ото получалося, що воно наїється, а нельзя, раз ти голодний, бо зерно розбухне... Були такі случаї, шо казали, шо там два чоловіка лежать мертві, вже розложилися, а їх нада було забрать. Були жертви даже в 47-м году. У 54-му тоже засуха була, знаю, тоже засуха «стелилася». У 54-м відкрилася Целіна, і люди в колхозі перестали работать, забайкотірували мушні і женщины, перестали работать: «Ми не будем. Неврожай, не будем робить. Ми на Целіну проїдем, заробим». Ну, уполномоченніє приїжали, директор. Коли правда, з Целіни привезли хлѣб, хоч він і змочений, білий, біла пшениця, дождями помочена, вимокша, ну, а всьо равно зерно. І давали чи по півкіла на трудовень, це для нас було харашо. [...].

№ 128. – 2009 р., лютий 12. – смт. Куйбишеве Запорізької області. – Інтерв'ю з Ревенком Леонідом Петровичем, 1918 року народження, мешканцем смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Кір'ян Тетяною Юрівною (БДПУ).

Кір'ян Т.Ю. (далі – К.Т.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові. Національність.

Ревенок Л.П. (далі – Р.Л.) – Мене звуть Ревенок Леонід Петрович. По національності я українець.

К.Т. – Дата народження?

Р.Л. – Я народився в 1918-му році, а от якого числа, не можу точно сказати. По метриці я народився в лютому 20 числа, а мати говорила, що я народився в кінці січня. Так що у мене два дня народження, а як врахувати, що я на фронті був важко поранений і мало не вмер, можна вважати, що у мене три дня народження.

К.Т. – Місце народження?

Р.Л. – Я народився в селі Куйбишеве Куйбишевського району Запорізької області.

К.Т. – Яка Ваша освіта і професія?

Р.Л. – Я закінчив вісім класів. Потім працював у колгоспі десь років зо три, потім мене призвали в армію служити, і я там був, поки й війна не закінчилась. [...]

К.Т. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Р.Л. – Господарство наше на той час було невеликим, але я б не сказав, що і мале. Батьки держали корову, свиней, курей, двоє коней у нас було, город був у нас, садили картоплю, буряк, цибулю.

К.Т. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі? Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів? Що було з тими, хто не хотів?

Р.Л. – Тоді в 31-му році у нашому селі була сполошна колективізація, організовувалися колгоспи, їх у нас було десяток чи й більше. Тільки в шістьдесятих роках уже стало два колгоспи: імені Леніна та імені Калініна. Зараз це два колгоспи: «Україна», голова колгоспу Шайдовський Сергій Олександрович, та «Таврія», голова колгоспу Куриленко Володимир Іванович. Важкий час був, люди одні самі до колгоспів йшли, інших силоміць примушували, а були й такі, які не хотіли йти до колгоспу. Коли йшов до колгоспу, треба було щось до колгоспу давати: і коней брали, і сіялки, і плуги. Для того ж і організовувалися колгоспи, щоб все було спільне і в кучі. Зразу важко було, а потім легше стало, людям навіть давали на зароблені трудовні по два рублі і по три кілограми хліба.

К.Т. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

Р.Л. – Коли формувались колгоспи, тоді і розкуркулювали тих, хто не хотів віддавати своє добро.

К.Т. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років? Що говорили про його причини? Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

Р.Л. – Ой, пам'ятаю, дитино, пам'ятаю. Це було страшний час. Я не знаю, чому голод був: і у колгоспі врожай був, і вдома теж вродило. Тільки приїжджали цілими загонами і забирали все зерно, з колгоспу вивезли, а потім і за людей взялися. Забирали все, що можна. Люди, щоб вижити, різали худобу, в кого була. А були й такі, що за душею нічого не було. Шукали кругом: і на подвір'ї, і в хаті, і в клунях, і в навозі, навіть серед посуду лазили.

К.Т. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду? Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

Р.Л. – Сіяли все одно. Хто зміг, все одно приховував зерно, і хто по жмені, хто по дві садовили. На городі теж садовили картопельку, цибульку.

К.Т. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів? Чи вилучали зерно у них?

Р.Л. – А що з ними було? Вони голодували так само, як і всі інші. Різниця була в тому тільки, в кого дома в господарстві більш-менш що було, ті виживали, а в кого не було, ті з голоду пухли. Я не знаю, чи багато людей вмерло, ну, вмирали.

К.Т. – Так Вам відомі випадки приховування їжі та краму під час голоду? Що сталося з цими людьми?

Р.Л. – Ховали, дитино, ховали; і люди ховали, і ми ховали. Якби не ховали – не вижили б. В кого знаходили – забирали і били людей, які не хотіли віддавати.

К.Т. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Р.Л. – Звісно, знаю. Скількох людей пересадовили! В кого зовсім нічого не зосталось за душею, а діти їсти хочуть, з голоду пухнуть, йшли в поле, збирали колоски, що залишились там, зерно йшли красти в колгоспі. А що робити, коли людей довели до крайності?!

К.Т. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Р.Л. – Та як виживали... Люди, як тіні, ходили. Їли все, що було: як не було хліба, їли листя, соломку, котів, собак. Були такі випадки, коли їли м'ясо з померлих в хаті. А що було робить?

Помирати нікому не хотілося. У нашій родині Бог милував, такого не їли.

К.Т. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Як ставились до цих жебраків, звідки вони були?

Р.Л. – Ходили люди, просили їсти. Приходили з інших сіл, з міст. Давали їм, що могли. Хоча і ділились прості люди, які самі перебивались як-небудь. Хто багатший, не дуже ділились.

К.Т. – Чи були в селі ті, хто не голодував? Хто вони були і як вони жили?

Р.Л. – Голод всіх зачепив, кого більше, кого менше. Краще жилося тим, хто держав господарство, садовив город.

К.Т. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти? Ви так робили?

Р.Л. – Так, були базари. Мати возила молоко продавати та щось з городу.

К.Т. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами? Чи продовжували святкувати свята?

Р.Л. – Допомогали, як було чим, ділились. А свята... які там свята?! Під час голоду не святкували. [...]

№ 129. – 2009 р., лютий. – смт. Куйбишеве Запорізької області. – Інтерв'ю з Суржик Катериною Митрофанівною, 1919 року народження, мешканкою смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Бакай Дар'єю Геннадіївною (БДПУ).

Бакай Д.Г. (далі – Б.Д.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові (дівоче прізвище).

Суржик К.М. (далі – С.К.) – Дівоче Ревенок Катерина Митрофанівна.

Б.Д. – А так?

С.К. – А зараз Суржик Катерина Митрофанівна.

Б.Д. – А яка Ваша національність?

С.К. – Українка.

Б.Д. – Дата народження?

С.К. – 10 юня 1919-го року.

Б.Д. – Місце народження?

С.К. – Село Вершина Куйбишевського району Запорізької області.

Б.Д. – Яка Ваша освіта і професія?

С.К. – Ну, у мене неповна медична, я медсестра. [...]

Б.Д. – З якого часу Ви живете у цьому населеному пункті? В Куйбишеві?

С.К. – В цьому, в Куйбишеві, з 1947-го року.

Б.Д. – Хто першим з Вашої родини і чому переїхав до цього населеного пункту?

С.К. – Мій батько. Мого батька перевели сюди передсідатільом колхоза імені Леніна, оце був колхоз по оцій улиці, що ми живемо, це один колхоз був імені Леніна, і батько передсідательом перевели сюди. [...]

Б.Д. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

С.К. – Ми були бідняки, у нас була одна корова, і землі не було, батько по наймах ходили у багачів, і мама от через річку у нас з Вершиною був німецький, німецьке село Пробужденіє, і там служили наші батьки у німців.

Б.Д. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

С.К. – [Замислилась] Це не можу сказати, чи в 30-м році... Тоді я ще в школу ходила... Я не можу точно тобі сказати, по-моєму, в 930-м році.

Б.Д. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

С.К. – Хто хотів, а хто й не хотів. Мої батьки добровільно сразу пішли, отдали корову туди і працювали, батько працював завхозом у колхозі.

Б.Д. – Що було з тими, хто не хотів йти до колхозів?

С.К. – Нічого з ними не було, не помню я. [...]

Б.Д. – А чи були у Вашому селі комітети незаможних селян, агітатори?

С.К. – Були, но я оце не помню, що вони агітували, но були, ходили на собранія батьки, от що там агітували їх в колхози вступать, розказували, як це будуть жити у колхозах. [...]

Б.Д. – Кого розуміли під словом «куркуль»?

С.К. – Ну, мені об'ясняли, що це багаті люди, що вони наймитів наймають, що вони погано плотять тим, хто в них працював.

Б.Д. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

С.К. – Дуже, дуже так тмяно, но знаю, що я не можу сказати, що це спеціально був Голодомор, по-моєму. Мама моя, наприклад, прийшла у хату (я оце запомнила) і каже батькові: «Митрофан, подивись, які щілини, полопалася земля, щоб діти туди не ходили, бо й ноги поламають». Оце така засуха була.

Б.Д. – Що говорили про його причини?

С.К. – Ну, що засуха. [...]

Б.Д. – Не знаєте, як боролись з голодом?

С.К. – Ну, як, як це боролися? Чисто було, нічого, мололи й качани із кукурудзи, і лободу рвали та варили. [...]

Б.Д. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

С.К. – Сіяли жито, ячмінь сіяли, картошку садили, городину садили. [...]

Б.Д. – Чи відомо Вам щось про «чорні дошки»?

С.К. – Нє, нічого не відомо. [...]

Б.Д. – Чи вилучали зерно у тих, хто одразу пішов до колгоспів?

С.К. – Не знаю, у нас не вилучали, а я не знаю за других.

Б.Д. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

С.К. – Не знаю. [...]

Б.Д. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

С.К. – Нє, не чула.

Б.Д. – Як виживали, чим харчувалися під час голоду?

С.К. – Та я тобі казала, що і качани мололи, і кочережки ці з кукурузин, і лободу рвали. У кого запаси трошки були, картошка там була, кукурудза – мололи кукурудзяний хліб, мішали туди траву. [...]

Б.Д. – Чи знаєте випадки жебрацтва в цей час? Були такі люди, що просили гроші чи там харчі?

С.К. – Були, конечно, були. Ось приїжджали люди, приїжджали з других областей, міняли хліб, привозили, міняли на одєжу, на обув.

Б.Д. – Звідки вони були?

С.К. – Ну, наприклад, приїжджали з Полтавської області, а дальші я не знаю. [...]

Б.Д. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

С.К. – Я не знаю, може, й були, ну, оце ж багачі, куркулі, вони ж не голодували, а ми голодували. [...]

Б.Д. – Як згадували потім ці події у Вашій родині?

С.К. – Ну, та оце ж казали, що засуха оце робить.

Б.Д. – Як згадували: дуже бурхливо, емоційно, спокійно?

С.К. – Нас тоді це не касалося, нам дадуть їсти – ми і їли, а як вони там між собою говорили, я уже не можу тобі сказати.

Б.Д. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1921-го, 1946-го років?

С.К. – Мені було два годи в 21-м году, я помню, що мене папа повів у школу, оце ж Америка давала тоже, і я тіки помню, що там Максим, який варив кашу, а папа мені каже: «Максим, Максим, каша єсть». Оце мені дуже запомнилось, два году мені було [посміхається], а щас більше нічого не помню.

Б.Д. – А в 47-му? [...]

С.К. – Тоже люди страдали. Я вже працювала, мені давали півкілограма хліба на роботі. [...]

№ 130. – 2009 р., січень 15. – смт. Куйбишеве Запорізької області. – Інтерв'ю з Величко Олександрю Омелянівною, 1925 року народження, мешканкою смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Палій Світланою Володимирівною (БДПУ).

Палій С.В. (далі – П.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові, дівоче прізвище. Національність.

Величко О.О. (далі – В.О.) – Величко Олександра Омеляновна. Національність – українка.

П.С. – Дата народження?

В.О. – 1925-го року 9 декабря.

П.С. – Місце народження?

В.О. – Село Водяно, Попівський сельсовет, це було у 1925-му годі, район – Куйбишевський, область Запорізька.

П.С. – Яка Ваша освіта і професія?

В.О. – Освіта моя – 7 класів до війни, от, професія – работала санітаркою у больниці, професії ніякої. [...]

П.С. – Звідки родом Ваші батьки, Ваші предки?

В.О. – Звідкіля, українці, село Водяно.

П.С. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

В.О. – Ну, я жила із 25-го году по 45-й год, а тоді переїхала сюда, в Куйбишево. [...]

П.С. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

В.О. – Четверо коней було, господарював батько. Четверо коней, тоді дві корови, вівці були, свині, гуси, качки. Все, все було, і город – дванадцять гектарів поля було.

П.С. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

В.О. – Ну, в 28-му годі чи в 29-му годі почалася колективізація. Потом, що яке було хозяйство у людей і так же в мого батька,

забрали у колхоз і звезли. Була бригада, построїли бригаду і туди звезли в бригаду все, весь інвентарь людський і коні. І працювали в колхозі, і землю забрали.

П.С. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

В.О. – Які були бідніші, ті добровільно пішли, а які були багаті, ті ні. Мій батько пішов добровільно, а які заможні вже люди жили, так ті не здавалися, тих розкуркулювали, забирали все господарство і їх вивозили. Вивозили на Соловки, в Сибір, туди на Калиму, розвозили далеко їх от дому.

П.С. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

В.О. – Ну, коли, як почалася колективізація.

П.С. – Кого розуміли під цим словом?

В.О. – Куркулі? Людей багатих, які мали велике господарство і в них роби́ли люди другі, наймані, наймані люди робили.

П.С. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

В.О. – Так, пам'ятаю. Дуже хорошо. Мені в це время було сім год. І я помню, була зима, я гуляла надворі у сусідів. Коли вийшла за угол. Дивлюся на свою хату, а біля порога стоять санки, запряжені коні, і з хати виносять у клунки зерна, тоді все винесли і поїхали. От. Ну, пізніше мати розказувала, що забрали й квасоллю, все забрали. Осталась десь квасоля у вузлику, і найшла активістка ту квасоллю. Мати просила, каже: «Кума, не бери цю квасоллю, остав дітям», а вона каже: «Ні, не можна». І забрала, забрала і винесла і кинула на санки. Остався тільки гарбуз і буряк. От. Ото так ми і вижили, а тоді ж качани, оце серединки з качанів дробили, носили в мельницю, мололи, і мати тоді кидала туди буряк, гарбуз, і ото так ми жили. Робила ліпшошки, і ми їли, а потом почалася, весна почалася і пішла трава, тоді нам уже стало веселіше, стали ми все оце їсти, цю траву: грицики, калачики, свіріпу, окація цвіла біла і жовта, окація цвіла, оце об'їдали оці варенички. Так ми і вижили.

П.С. – Що говорили про причини Голодомору? Чому він відбувся?

В.О. – Ну, такий указ був правітельства.

П.С. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

В.О. – Ну, так поступали, видно ж. Я знаю відкіль? Я не знаю, відкіль воно поступало. Наверно ж, із іл'ваторів трохи давали.

П.С. – Що ще сіяли у себе в городі в цей час? Під час голоду.

В.О. – Картошку садили, кукурудзу, квасоллю, чачавицю. Тоді була чачавиця, ти не помниш? Чачавицю, от. Гарбузи, буряки,

перець, помідори, ну, все, овочі і фрукти. Чи як? Овочі садили, фрукти ж родили. Їли. [...]

П.С. – Чи вилучали зерно у тих, хто работав в колгоспі?

В.О. – Зароблене? Не вилучали. Давали вже тоді на трудоднях. Мало, ну, давали. [...]

П.С. – Розкажіть докладніше, як Ви виживали, чим харчувалися під час голоду?

В.О. – Ну, буряк, гарбуз. От. Тоді ж серединки з качанів дробили, носили в мельницю, мололи, сїяли на ситові, в ту мукичку добавляли гарбуза вареного або буряка і пекли ліпшочки. І ото так і виживали.

П.С. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

В.О. – Да, були люди, ходили, просили. Давали їм, хто що міг, давав.

П.С. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи під час голоду?

В.О. – Да, можна було. Можна, люди ходили.

П.С. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

В.О. – Були.

П.С. – Хто вони були і як жили?

В.О. – Ну, не голодували вони, бо в не кожній хаті трусили, хліб забирали. Де бідніші люди жили, їх не трусили.

П.С. – Скільки людей померло в Вашому населеному пункті під час голоду?

В.О. – Ну, це в нашій бригаді я помню. В нас колхоз «П'ятирічка» був. Чотири бригади було. Ну, я ж в те время була мала, от сім год було мені, так, я помню, оце всього сім чоловік в нашій бригаді померло. Моя двоюрідна сестра, її мати і брат оце померли. Тоді по сусідськи жіночка вмерла, тоді через дві хати жили, сім'я жила, троє дітей було, і одна маленька Вера була, їй три годи було. В те время я ходила гулять до них, і пішла рано, і сіла, а вони Веру ту посадили на долівці і ото ж насипали їй буряка, кришеного буряка, от, і він отак парував. І я так дивалась. Так мені хотілось його, щоб вони мені дали покуштувать! Ну, не дали. Я погуляла, погуляла та й пішла додому, а тоді ще там баба вмерла. Батько мій ями копав, помню, одна баба вмерла і я була в неї дома, так бачила, що на травичкі лежав красний буряк, навсрно, для борща готовили, ну, поминки, от. Нічим було добре поминать.

П.С. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

В.О. – Да, помогали. Батько теж розживався кукурудзи, я допомагала товкти в ступі. Льон, от, сухарі. І сухарі замкнули в сундучку та підуть вони на роботу, а я ходю кругом сундучка і ото так розчіпірю кришку, підніму, кольца розчепірюються, руку устромлю, а вона не лізе далше. Я ходю кругом того сундучка і кажу: «І близько сухарики, і не достану».

П.С. – Чи продовжували святкувати свята під час голоду?

В.О. – Нічого не помню.

П.С. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

В.О. – Голод 46-го? Ну, пам'ятаю, після війни. Ну, во время війни я була в Австрії. У 45-му році я приїхала додому, в августі місяці. Ну... трудні умовія були, дуже трудні. Плохий урожай був, хліба було мало. Земля не оброблялася вся. [...]

№ 131. – 2009 р., лютий 8. – смт. Куйбишеве Запорізької області. – Інтерв'ю з Губрієнко Антоніною Іванівною, 1929 року народження, мешканкою смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Бакай Дар'єю Геннадіївною (БДПУ).

Бакай Д.Г. (далі – Б.Д.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові. Дівоче прізвище.

Губрієнко А.І. (далі – Г.А.) – Дівоче Зубко Антоніна Івановна.

Б.Д. – А по чоловіку?

Г.А. – Губрієнко Антоніна Івановна.

Б.Д. – Яка Ваша національність?

Г.А. – Українка.

Б.Д. – Дата народження?

Г.А. – 15 травня 1929-го року.

Б.Д. – Місце народження?

Г.А. – Куйбишево, ну, воно вобще Новоукраїнка, но з Куйбишева.

Б.Д. – Яка Ваша освіта і професія?

Г.А. – Освіта в мене середня педагогічна, вчитель перших-четвертих класів. [...]

Б.Д. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

Г.А. – З 50-го року, з 1950-го року живу.

Б.Д. – В Куйбишеві? А до цього де жили?

Г.А. – До цього я жила у хуторі за лісом, називався Азов, там я родилася. Новоукраїнська сільська рада, і то туди я в школу начальну ходила, і то сюди, як заміж вийшла, переїхала з чоловіком у Куйбишево. [...]

Б.Д. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства. Що ви мали?

Г.А. – Тоді ж мали... раньше я не знаю... ну, я тільки знаю, корову держали, свиней, курей, гусей. Отаке держали.

Б.Д. – Ви заможні були, да?

Г.А. – Та які там заможні?! [Сміється] Волів не було, як були, це ж коней теж не було, а корову держали. Ну, я ж тоді ще дівчушка була, тому значення я не придавала. Скіки там мені було, 29-го, десять год.

Б.Д. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

Г.А. – Ну, оце ж так же, як я родилася, тоді вони з'явилися, у 29-м годі, а детально я не розкажу. [...]

Б.Д. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Г.А. – Та в школу я почала ходити, та ото читали книжки про Павлика Морозова, як він боровся з куркулями. Оце я знаю, як в школу ходила, а так не знаю. [...]

Б.Д. – Кого називали «куркулями»?

Г.А. – Ну, багатих називали куркулями, в яких були воли та й не по одній парі, орали ними, коней держали. Машин тоді ж не було, а було таке: коні, воли, корови [...].

Б.Д. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Г.А. – 32-го я не пам'ятаю, щоб так, а сестра розказувала мені старша [усміхається], ото же ж теж вона вчителькою була, на пенсії уже, з 23-го вона, а я ж з 29-го, а мені було три годи, як Голодомор. І брат ще у мене був Ваня 25-го года. Так вона ж оце розказує. Уже за 47-й год я сама знаю, а за той Голодомор знаю, що вона мені розказує. Шо ото ж мама напечуть маторжеників, жолудів у лісі назбирають та рівчаку нарвуть того зеленого, та то і ото наліплять такого, ото такий був хліб, та й той замкнуть у ящик такий, лямка ж висока, замкнуть замочком, і тоді ж ото, каже, довідались, шо можна кришичка підіймається і туди їхня рука не влазе, а мою влазе, моя влазе. Так вони ото кажуть, шо «сестра Соня, пішли, достанеш нам по матроженику». І ото полізу, достану тай з'імо. Мама прийдуть з роботи, уже кажуть: «А хто він, чи миші, шо воно таке, уже не всі маторженики?» Бо вони ж закрили за того, шо ми поїмо, а вони прийдуть і нічого ні с чим до борщу кушать. Ото так жили ми. [...]

Б.Д. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Г.А. – [Замислилась] Та це ж чула я, знаю, що судили і за п'ять колосків. Як оце зорали після голоду, зразу ішли та збирать колоски, та садили і в тюрми даже за п'ять колосків. Оце я таке чула. Ну, може, не за п'ять, це так кажуть, а за більше, може, ну, це те, що я не знаю, а так чула з розговорів, що садовили. Це при Сталінові таке було.

Б.Д. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Г.А. – Оце ж і виживали. Наприклад, хто чим міг. Багатші, конечно, с хлібом були і хліб їли, і все, а ми їли рівчак, жолуді товкли в ступі, оце, той, натовчуть, та держали корову. Тим і виживали. Та зроблять сир, це ж ото намішають у сир усього, напичуть – і ото ж такий був у нас хліб. Це я знаю, як. [...]

Б.Д. – А чи можна було покинути свою місцевість (село) і піти на пошуки їжі та роботи?

Г.А. – Ну, раніше батько розказував, що як голод був, так ішли туди на Полтаву, туди ходили на заробітки, щоб відтіля шось привести своїй сім'ї. Ото було, це я знаю, що були такі, ходили на заробітки. Я не скажу... по-моєму, і мій батько ходив туди. [...]

Б.Д. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

Г.А. – Та були, були.

Б.Д. – Хто вони були і як вони жили?

Г.А. – Я не скажу як, та я знаю більше за 47-й год, а за цей год я не знаю. За 47-й знаю, що хлібом угощала нас баба, казала: «Ой, дітки, що ви їсте зелене?» «Таке це у нас, – кажу, – такий хліб». «А батько Ваш же бухгалтер!» «А то ж батько бухгалтер, а хліба немає». Так вона пішла та винесла, одрізала півхлібини печеної домашньої. Це в 47-м годі таке, а за ті я не дуже знаю. [...]

№ 132. – 2009 р., серпень 26. – смт. Куйбишеве Запорізької області. – Інтерв'ю з Бордюк Катериною Степанівною, 1929 року народження, мешканкою смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Бакай Дариною Геннадіївною (БДПУ).

Бакай Д.Г (далі – Б.Д.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові (дівооче прізвище).

Бордюк К.С. (далі – Б.К.) – Бордюк Катерина Степанівна. [...]

Б.Д. – А по чоловіку?

Б.К. – В мене нема чоловіка.

Б.Д. – Національність?

Б.К. – Українка.

Б.Д. – Дата народження?

Б.К. – З 29-го.

Б.Д. – А число?

Б.К. – 17 октября.

Б.Д. – Місце народження?

Б.К. – Куйбишево.

Б.Д. – Яка Ваша освіта і професія?

Б.К. – В колгосі робила.

Б.Д. – А скільки класів?

Б.К. – Чотири. [...]

Б.Д. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Б.К. – Ну, хазяйнували, і город був, і свині, і корови. Усе було, хазяйнували. Так, як і нада, у колгосі робили.

Б.Д. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

Б.К. – Ну, це да, десь там 29-30-й, точно... я точно не скажу.

Б.Д. – А чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Б.К. – Ну, та забирали, да, не всі. Забирали ж усе, у кого було хазяйство, да да, таке хазяйство забирали. [...]

Б.Д. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Б.К. – Ну, та так трошки, во. Було, жили бідно, хліба не було.

Б.Д. – А що говорили про його причини?

Б.К. – Ну, що чи неврожай був, я не знаю, що воно було. [...]

Б.Д. – Хто забирив зерно, худобу та крам і як це відбувалося під час голоду? Те, що у Вас уродило, забирали у Вас?

Б.К. – Та було. Було.

Б.Д. – А хто був?

Б.К. – Ну, з сільсовета приходили.

Б.Д. – Що вони казали, коли приходили і забирали?

Б.К. – Ну, пришли, їх заставляли. І вигрібали, де... [...]

Б.Д. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Б.К. – Так вони нахально забирали, згрібали де з-під пічі, кругом. [...]

Б.Д. – Ну, от у Вашій родині були такі випадки, що Ви приховали їжу, щоб не забрали її?

Б.К. – А, та ховали, ховали, да.

Б.Д. – Що сталося з цими людьми, хто приховував їжу?

Б.К. – Нічого... Приховали, бувало, й садовили у тюрми. Усяк було.

Б.Д. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Б.К. – Судили.

Б.Д. – «Закон про п'ять колосків» це був, да?

Б.К. – Да. Судили тоді, хто брав оце, збирав колоски – так судили, або у карман возьмеж – та судили тоді все.

Б.Д. – Як виживали, чим харчувалися під час голоду?

Б.К. – Та всяким. І травою, і чи де хто що найшов, той...

Б.Д. – Жебракували люди, там попрошайнічали?

Б.К. – Та ходили, просили, да. Да, ходили, просили.

Б.Д. – А як ставились до цих жебраків і звідки вони були?

Б.К. – Ну, із села, да. Да, ходили по хатах. Хто багатіший – той жив лутше, а хто бідніший – той ходив кусок хліба просив потом.

Б.Д. – Чи можна було покинути свою місцевість (село, місто) і піти на пошуки їжі та роботи?

Б.К. – Да, було, було.

Б.Д. – А не знаєте, хто ходив, куди ходив?

Б.К. – І в Полтаву ходили. Мій батько був у Полтаві, от, голодував бо дуже. [...]

Б.Д. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

Б.К. – Та міняли. Да, тряпки міняли, вобщем, то кофту, то спідницю там.

Б.Д. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

Б.К. – Та у селі лутше ж було, конечно, в городі хуже. [...]

Б.Д. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Б.К. – Та багато померло, багато. Ніхто ж не считав. Їх ховали та й усе. [...]

Б.Д. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

Б.К. – 46-7-й я добре знаю. Ми... я вже в колхозі робила, давали пайок нам [...].

Б.Д. – Ну, розкажіть докладніше, що там, чим харчувалися?

Б.К. – Ну, харчувались, варили таку баланду, затірку там. Ну, що зварять, те й було. З котьолком чи з мискою, було, підходиш, дають, насипають. Давали. [...]

**№ 133. – 2009 р., серпень 4. – с. Новоукраїнка
Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з
Дахном Миколою Петровичем, 1923 року народження,
мешканцем с. Новоукраїнка Запорізької області, проведене
Карбулою Олександрою Анатоліївною (БДПУ).**

Карбула О.А. (далі – К.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Дахно М.П. (далі – Д.М.) – Дахно Миколай Петрович.

К.О. – Національність?

Д.М. – Українець.

К.О. – Дата народження?

Д.М. – 1923-го року, 24 грудня.

К.О. – Місце народження?

Д.М. – Новоукраїнка. Раніше було Гайчул, а зараз Новоукраїнка.

К.О. – Яка Ваша освіта і професія?

Д.М. – Освіта у мене сім класів. Професія є, документи тракториста. Але я не працював трактористом, але професія у мене тракториста. [...]

К.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства? Що ви тримали дома в 30-ті роки?

Д.М. – В 1933-му одну коровку держали, голод же був.

К.О. – Тільки корову?

Д.М. – Та, може, курей десь з десяток було, а так свиней не було, нічим годувати було. А корівку тримали.

К.О. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

Д.М. – 1929-1930-й рік перші колгоспи організовувались. 1929-1930-й рік тоді.

К.О. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Д.М. – Та ну, хто йшов, а хто не йшов. Ну, мені тоді, я ж з 1923-го, а це 1930-й, мені тоді сім років було усього-на-всього.

Ну, я знаю, що були такі, що і протестували, але потім пішли.

К.О. – Коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Д.М. – Ну, я точно не знаю, але оце тоді ж воно і почалось. Хтось держав, може, коней і корову, так тих ото і розкуркулювали, бо багатіями називалися. Ну, так це ж теж 1929-й рік, 1930-й. Забирали у колгосп худобу цю, а їх, може, і вивозили. Ми тоді ще малі були, нам сім років було.

К.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Д.М. – Та тоді ж, може, і чули, що «куркуль, куркуль». Ну, а які вони були, чи багаті, чи ні? Та дуже багатими не були, тільки самі були більші, працювали більше. Були такі, що в них землі не було, так їх називали бідняками. [...]

К.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Д.М. – Пам'ятаю трошки.

К.О. – Що говорили про його причини?

Д.М. – Неврожай був, трохи забирали у людей. А так колгоспи були, неврожай. То з городу яке листячко, тоді ж зерна багато не давали. Те, що в магазині було – купляли там. А взагалі був Голодомор. Поганий врожай був, держава тоді на трудодні то платила, то не платила. [...]

К.О. – Ну, може, держава допомагала людям?

Д.М. – Нічим, нічим не допомагала. А що, владі також не вистачало. [...]

К.О. – Що люди сіяли в цей час у себе в городі?

Д.М. – Садили, як і зараз в городах садимо. Тоді трохи менше було, чим зараз. Картоплю в основному садили, буряк, капусту. Треба ж було щось їсти. І садили так, як і зараз на городах. Землі погано пахали в городах, зараз добре. А тоді в непахані садили. Якщо пахали, то весною, а це хуже, чим на зиму пахати.

К.О. – Хто забирив зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Д.М. – Ну, назначали таких людей. Та в 1933-ті роки не було чого брати у людей. [...]

К.О. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів?

Д.М. – Та тоді хоч в колгоспі, хоч не в колгоспі, забирали у всіх, у кого було. І не питали. [...]

К.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Д.М. – Садили, заприщали колоски збирати. В колгоспі заприщали. Було ж начальство в колгоспі і в сільській раді начальство, заприщали. Чи збирали, чи не збирали, ну, а заприщали. Ідуть, збирають. Заприщали колоски збирати.

К.О. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Д.М. – Та ото ж і виживали так, хто знає, що казати. Молоко пили, як корову держали. А то, може, кукурудзяну кашу, то супець якийсь. Так і проживали.

К.О. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Ніщіє.

Д.М. – Та були, ходили. Це вже не в голод, а потім ходили по дворам і просили.

К.О. – Чи можна було покинути своє село і піти на пошуки їжі та роботи?

Д.М. – Такого не було, щоб із села так в місто уходили. То зараз тільки підпростуть – одразу в місто. А тоді з села нікуди не виїжджали. Як закінчать школу, то їдуть до міста навчатися. А щоб тоді молодь в місто виїжджала, так це рідко було. [...]

К.О. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті під час голоду?

Д.М. – Оце не знаю. В місті, може, і краще городянам: вони ж працювали, і їм платили. А в селі не платили, один трудовень був, а за нього давали тільки хліб і інколи начисляли копійки. І були, що получали, але це ж не кожний місяць начисляли, а в кінці року.

К.О. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Д.М. – Ну, були такі, що померли, в мене брат також помер. [...]

К.О. – Чи допомагали люди один одному під час голоду?

Д.М. – Нічим було допомагати. Як у кожного нічого не було, чим там допоможеш? Якщо рідня – може, чим допоможе, а сусід – і в самого нічого немає. [...]

К.О. – Чи пам'ятаєте голод 1946-го року?

Д.М. – Ну, в 1946-му теж голод був. Не такий сильний, але був.

К.О. – Що пам'ятаєте?

Д.М. – Війна тільки закінчилась, неврожай був. У колгоспі не було нічого. Коні тільки були, але це треба і зорати, і посіяти. А це все не встигали робити. Малий врожай був. Коней не було, не могли посіяти. [...]

**№ 134. – 2009 р., січень 30. – с. Новоукраїнка
Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з
Сальником Миколою Івановичем, 1926 року народження,
мешканцем с. Новоукраїнка Запорізької області, проведене
Карбулою Олександрою Анатоліївною (БДПУ).**

Карбула О.А. (далі – К.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Сальник М.І. (далі – С.М.) – Сальник Микола Іванович.

К.О. – Національність?

С.М. – Українець.

К.О. – Дата народження?

С.М. – 21 жовтня 1926-го року.

К.О. – Місце народження?

С.М. – Село Гайчул.

К.О. – Яка Ваша освіта і професія?

С.М. – Освіта... я ж закончив Орехівський технікум, механізація сільського господарства, технік-механік, такий в мене диплом. [...]

К.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

С.М. – Тоді вже в голод, при колективізації у нас забрали оте все, що було: лошади, воли, інвентар. Не було нічого. І дядьків моїх розкуркулили менших, вообщем мого батька брат – Степан, він мені дядько, і вислали туди десь Свердловська область город Керпінськ. Це десь у 31-му чи, може, у 29-му, як це була колективізація. Так що в голод у нас хазяйство було, ну, яке? Коровка, правда, була і ото таке: кури, а свиней даже і не було, потому що тоді, як свиней колеш, то тоді надо шкуру здавати. Це значить шкуру обідрати і ото в голод так. Голод і я помню, був дуже важкий, дуже важкий. Тут був председатель районного совета, так він питав, скільки вмерло, а я був пацаном, звідкіля знаю? А знаю, що тільки багато пухлих ходило, мерлих, діти і той... Важкий був час. Но в нас... я до сіх пор свою мамочку, що вони нас по суті спасли. Нас було четверо, ну, старша сестра, вона з 1921-го року, вона пішла нанімались ото до багатих, до євреїв в основному, по Донецькій області, і так вона це в війну як попала, і все; мама скільки жила, стільки і плакала. Де вона ділась, що вона? А нас в основном було тут троє: брат з 1923-го, я з 1926-го і Галя (зразу живе в Маріуполі) з 1929-го року. І ото мама більш ходили тож слабій, негодящі вже, хутора там були, де німецькі колонії, єврейські. Там кукурудза, була по суті вона убрана, а тільки десь качани, і ото мама собирали. І ото приносили і нам по такій стограмовій стопочці кожному ділили. Так я знаю, був економний і ще в сумочку трохи оставляв в запас. А тоді і тоже там далі кар'єр і балка, святоща вода йшла, так вона там чуть не погibli, не понесло, розказували. І потом тут у нас поляк жив, так він сказав мамі моїй, що там десь кінь пропав, а як він пропав, може, і болєзнь яка була. Але діло в тому, що вони взяли мішки, ножи, а мама, як на гріх, загубили його, і ото з коня м'ясо брали і приносили, варили нам. Ну, а ми не знали, що воно там, Бог

його знає. А тато теж вже в годах тоді ж були, но в їх ось ця пахова грижа і вони не могли, в основном мама помогали нам, дітям усім. І що получалося, вони тоді, я пацаном був, як ухватило і до сіх пор помню, що вони с татом отак балакають, кажуть мама, що воно ж поварене та не долино. Як корова наша отелилася і оті счістки, воно ж вибрасувалось, ну, а голод поскільки, вони зварили, і ми ото ж дітьми їли. Я не знаю, чи розказувать... Воно ж так і було. А тоді вже, коли корова отелилася, молоко ж було нам, і ото так в голод ми і прожили, ну, по суті, вижили. Ну, а так про голод, якщо правду, так правду надо ж! Усі ці заготовітілі, що забирали послідне, так у нас була стара хата, ото то вона стояла десь метрів п'ять чи шість, і в хаті було поли, як обично, і кроваті. І ми гуляли, як обично, і ото то ж подушки, коли мама стучить у вікно, що йдуть. Ми ж тоді, той, коли заходять ті, що забирали послідній хліб, а мама... в нас мука в ворочку була для дітей, і вона заховала під рядно. І ми ж там гуляємо, той, і ці ж ідіоти нас відтіль, по суті, поштурляли, і він найшов той ворочок і як тянув, так розв'язалося. І мука ж посипалась. Скільки там її було, мабуть, кілограм з чотири. Так я так запомнив, він ото зшкрібає у ту торбиночку, і така гуля в нього на руці. Так я добре запомнив, забрав же. Мама плаче, так а дітей же годувать-то надо. Потім забирали такі кожухи там, той. Це все, що, по суті, воно і не касалося для заготівки. Ідіоти були такі. А туди, де розкуркулювали дядьків, я два рази туди їздив із дочкою Танею. Так там двоюрідні брати, сестра двоюрідна, але всі вони вже померли, остались тільки їхні діти. Є в мене їх адреса.

К.О. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

С.М. – В нашому селі колхозів було багато, наскільки я помню, був «Перше Травня», тоді «Труд Леніна», «Червоний схід», тоді «Червоне поле», тоді «П'ять урожаїв». Це скільки їх було! Ну, скажемо, «Труд Леніна» я помнив, це ж на цій території був, там було тільки дві бригади. Тож, як той, а то тільки дві бригади. Там, в основном, техніка була в машино-тракторних станціях, МТС, і вони ж обробляли там повністю. А оцих прицепщиків, так їм давали це. А які були трактористи, в основном, в машино-тракторних станціях, так там їм і заробіток оплачували, обробляли землю. Їх посилали не тільки в наш колхоз, а і по районам. На скільки, по-первах помню, комбайнів було дуже мало. Це вже опісля Сталіна тракторів шість було, а то були

молотарки. Молотарка стоїть на місці, то ж там такий барабан, туди пшеницю чи ячмінь. Значить, надо було так, що скосить кіньми, оця вставка, називали її лобогрійка. Коні тягнуть, четверо коней, і там було зроблено, від колеса відходить коса. Ну, діло в том, що надо було, воно виволочить і цю пшеницю кидає, а загортати треба вручну. І це один погана, а інший весь час скидає, скидає – і получається волок. А потім жінки будуть складати ці всі волки в копиця, потім будуть гарбами возить, накидають на гарби з копиця і возить на молотарки. Під'їжджають до цієї молотарки, там є така полка. І то з горби скидають на ту полку, а зверху і там стоять один чи два, і тоді згортають у барабан. А переводиться от «Ніфтяніки», тож тоді робота на такому, одработки стаціонарні, той. «Ніфтяник» називається, собственно, двигун такий. Ладно, я буду сокращать. Діло в том, що я накидав на гарби, було 15 років всього, а робота важка. [...]

К.О. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

С.М. – Добровільних мало було, а в основном під нажимом.

К.О. – Що було з тими, хто не хотів?

С.М. – Забирали все майно, виганяли з того і туди, на той, на Сибір. На Калиму, як кажуть, висилали. Судили, скільки там давали годів, Бог його знає. Строго було.

К.О. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

С.М. – Десь там в 30-31-і годи. Десь, так скажемо, в 30-і года, а точно я не знаю. Період я не помню. [...]

К.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

С.М. – Ну, «куркуль» я лічно почув, як уже став ходить у школу. А так, як в школу не ходив, – не чув.

К.О. – Кого розуміли під цим словом?

С.М. – Ми розуміли, що це якась погана людина, чуть не той... Що це не робить, краде – отаке щось. Недостойна людина. Хотя воно наоборот. Оце куркулі, воно як виплило, самі ті люди трудящі, вони ночами не спали. В том числі і наші батьки, діди мої. На жаль, я не бачив діда і бабу по батькові. І висилили туди на Сибір дядька, так вони що, в них потолок був зроблений дощаний, під черепицею хата, у них своя була кузня. Вони могли хорошо скувати щось, зробити. І вони були трудящі люди, умні, а получилось наоборот. Тепер вывод зроблений, і в дитинстві я вже трохи почав розуміти, що то були правильні

люди. Ну, а то, що не можна було показати, розказати... Це як вже Советській Союз розвалився...

К.О. – Що говорили про причини Голодомору 1932-1933-го років?

С.М. – Ну, говорили, що тоді був недород, це раз. І давати робочому класу по городах і по заводах, надо туди продовольствіє везти. Воно ж з села все йшло якби їм. І в основном якби неурожай. Ну, а по всім даним виявляється, що було все нормально, і діло в том, що заключали договора навіть із Германією, що туди аж пішло зерно. А відтіль поприїжджали фріци, перевдягнені в наших руських. Діло в том, що були підписані договора, як що не виконаєш, то той... І договора вповняли. А тут не оставляли селянам нічого, кажуть, що вони проживуть. І якби посівний матеріал, якби на наступний рік. Оце такі були.

К.О. – Чи відомі вам випадки боротьби з голодом? [...] Робились якісь спроби уникнути голод?

С.М. – Так, було. Наскільки я пацаном помню, тут у кожній бригаді варили там таке, не борщ, а суп чи, ну, не кашкою. Воно таке рідке було. Я другий раз піду туди із глечиком, і ото мені там черпаком насиплють. Я приносив додому, а пацаном, бувало, через верх і п'ю. Ну, собственно говоря, в цьому смислі помогали трохи. Зараз же йде, що якби спеціально це зроблено, щоб український народ унічтожить, як воно це називається, то Голодомор, а то ще слово... якби унічтоженіє українських людей. Я цього не можу сказати [...].

К.О. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

С.М. – У нас городу було мало, а в основному картошки і гарбузи, цибуля. А отак, щоб сказати, що баштан чи шо, квасоля, горох, даже не помню, щоб і перець був. Не було. [...]

К.О. – Як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії?

С.М. – Як, як?

К.О. – Ну, приходили, забирали зерно, худобу, і як люди на це реагували?

С.М. – Ну, конечно, сопротивлялись, ні то що з косою чи вилами, а в основному що? Плач, не давали там. Було, важкий такий момент, кожний за своєю короною, потому что це ж кормить.

Дуже реагували проти, конечно. Не то, що там добровільно.

К.О. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

С.М. – Наказували. Через суд даже, було, висилали, тоді, було, вигнали з дому – і, як хочеш, так і живи. В том числі мої дядьки на хуторах вирили отут собі землянку, розводили і курчаток, а там хтось доказав, що куркуль строївся, так вони вигнали на Сибір.

К.О. – Чи відомо вам про «чорні дошки»?

С.М. – Ну, як пацаном, то не помню, Бог його знає. Цього не скажу. Хоча кажуть, що були, хто не виповняє план, того заносили. Возможно.

К.О. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів?

С.М. – Нічого, як обично трудився і все. Кое-хто привик, такі, як нероби. Там, я знаю, у нас Половинки було, так їм там ще і хорошо було. Це ж надо дома трудиться, це ж, як у лічному хазяйстві, надо виносить у скирту на такому штилю, ломака, наколювали туди вже вимочені. І ото такі скирти були, так труд же адський був. Вобщем, для таких нероб і ледачих це було хорошо. А для таких трудящих, вони не могли ніяк привикнуть, що це роблять не той. І тим більш, що заробітки вони ж були в кінці года, не кожний місяць. І писали, не в дінгах було, а в трудоднях. Оце тобі паличку записали одну чи два, а потім в кінці года підітожують, скільки у кого днів. І ото підраховали, на один трудовень по п'ять копійок чи по десять, і ото якщо сотня або дві, то дуже хорошо за год центнерів. А якщо в сім'ї ще хтось робив, то більше. А в основному мало получали.

К.О. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

С.М. – Ну, Бог його знає. Це ж для того, щоб сім'ю спасти. Мама розказувала, що вони теж зимою закопали в сніг – тоді ж були зими, кучугури називались. Так вони туди, а потім ще поїздили. Як будто спускались, як будто діти там гралась у сніг. І багато у грубки, туди засипали, а тоді ж ходили з такими піками, ширяли туди. Люди ховали, тільки з якою ціллю, не то що там не дати, скажемо, на посів або в город, а для своїх дітей. Отак можна об'яснить.

К.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

С.М. – Да, чув. І ганяли нас тут, і тоді було у журналах різних, у газетах, що оці піонери... упіймав, значить, і веде, а той з колосками або з ножицями, що зрізає колоски. Тоді оця агітація була, і ми чули. І не в ті года, в 33-му, а вже і тут і то ганяли, після війни вже. Ось мама моя покійна отут вийшла і щось у

відро хотіла назбирати колосків, так той бригадир, не дай Бог, кричав, всяк обзивав. Це все було і в основному так, це в ті года, в 32-33-му, учителів спеціально заставляли, щоб вони у дітей випитували, що не бачили там той. І моя сестра покійна, 1921-го року, я не знаю, в якій вона клас ходила, і там учителька чи вчитель підійшли, що вони не бачили, хто там. А рядом у сусідів, там щось вони заховали, і вона сказала, що ось там і там. А ті прийшли, позабирали, так там було шуму, там, царство небесне, баба була сумашедша.

К.О. – Нищі ходили?

С.М. – Да, да. Моя сестра ходила, і багато було. Оце як, той, прийдуть, обірвані, ми називали їх «старці». Голодні, і у кого що було, а в кого що було, курай, ото цибуля, отут млин десь метрів двадцять від нас. І ото там хто, що. Хто буряки принесе, той оцю, курай, і ото змелють, а тоді добавляють в середину кропиву, тоді діти боліли, і ми в том числі.

К.О. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи?

С.М. – Тоді з села не випускали. Тоді можна було у городі якомсь, хто туди прорвався – він спасся від голоду. Як не було, а вони щось давали, пайки там, той. А щоб туди – надо паспорт, а паспортів не давали, це як Хрущов, тоді той. [...] Я знаю, своїй сестрі, Галі, так це я вже вислав десь в 1950-му годі, так я вислав гроші їй, так вона там купила, щоб паспорт зробили. А тож відсіль не давали. Я в отпуску був, напував їх: і председателя сільського совєту, і председателя колхозу. І так справку не дали.

К.О. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

С.М. – Бог його знає. Пацаном я не можу спомнить. Мабуть, не було. [...]

К.О. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

С.М. – В голод у місті було легше жити, а села вимирали. У нас забирали все. [...]

К.О. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1921-го року?

С.М. – Теж він був важкий, багато в основному, це я від старожилів чув, багато в Полтаву йшли, туди, і ото там просили чи міняли і виручали. А голод був важкий, і тоді ж Америка дала ссуду, на це пішов Ленін. Сталін би одказався, це понятно, а Ленін пішов. І тоді Америка допомогла і багато спасла од голода. Голод був теж важкий. Це воно після революції, потім після

гражданської війни. Гражданська то в основному в 20-х роках кінчилась.

К.О. – А 1946-го року?

С.М. – Голод в 1947-му був в основному. Я ж пішов в 1943-му на фронт, на війну, і аж у 1951-му демобілізувався. У 1947-му годі там, в армії, ні слова ніхто не сказав, що голод був, і я так сожалею по сей день, може, я що привіз би. І я в те время вже був у Користині, а тоді їхав на учобу у Пензу, і ми там собразили, що голод. Я вже їхав, коли тут голод натуральний. Так розказували, як із баночки давали гороху. Так що голод був в 1947-му році. Ще тато кажуть: «Що, ти надовго приїхав?» І їм немає чого їсти, і мені тим паче. А я тоді думаю: я ж не знав за його. Там у нас, як кормили, так як в основном, так і той. Як хитро зроблено: це ж армія, щоб розшатать її, щоб той... А тут голод був і був открыто. В нас тоді була корова, то як вийшли з цього положення. Мене не було, старшої теж не було, брат був на фронті. [...]

К.О. – Чи знаєте щось про знахарів і шептунів?

С.М. – [...] Я помню, що моя сестра (зараз у Маріуполі), у ті голодні годи їй було, якщо мені сім, то їй три, маленька вона була. І зайшов такий оброслий, обірваний, так труситься, просить хліба. Якось він казав, що «Ви можете мені поміч», вона глянула, страшно злякалася, затрусилася і закричала прямо ж. Так вона після того кожну ніч плаче і плаче, він їй увижається. І мама її тоді до знахарки водила. Вона яєчком вилила її, отут вона воском силует мужчини, після того все нормально. Так що я таким вірю. [...]

К.О. – Звідки Ви дізнавались в дитинстві про існування міста?

С.М. – Розказували мені матері і батько, що є. Даже у голод, так там їздили у город, туди, щоб щось міняти. І не вернувся там один дід, де він дівся? Знав, що десь є. [...]

№ 135. – 2009 р., серпень 15. – с. Новоукраїнка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Сальником Миколою Івановичем, 1926 року народження, мешканцем с. Новоукраїнка Запорізької області, проведене Карбулою Олександрою Анатоліївною (БДПУ).

Карбула О.А. (далі – К.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Сальник М.І. (далі – С.М.) – Сальник Микола Іванович.

К.О. – Національність?

С.М. – Українець.

К.О. – Дата народження?

С.М. – 21 жовтня 1926-го року.

К.О. – Місце народження?

С.М. – Село Гайчул.

К.О. – Яка Ваша освіта і професія?

С.М. – Освіта: я ж закончив Орехівський технікум, механізація сільського господарства, технік-механік. Такий в мене диплом. [...]

К.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства? 30-ті роки, перед голодом, роки голоду.

С.М. – На час голоду у нас вже була советська власть. У мого матирі і отця пара коней були, воли були. Потім там інвентар був, то плуг, то сівалка – воно все перейшло в колхоз. Конфіскація. І городи. А що, більш нічого не було, ми ж робили в колхозах. Ходили на наряд, получали наряд, оплачували тоді не дінгами, а називались вони трудовні. Заробляли, дивлячись яка робота, по трудовню чи два, обично більше не платили. І тоді вже в кінці року на оці трудовні начісляли хліба, зерном і грошима. Але дуже мало було. Це як хорошо робити, то получиш центнера 3, може, зерна і десть, якщо вдвох робили, то, може, 400-600 рублів за год. А за кожний місяць не виплачували. В наряді висів здоровий табель, і ото дивишся, що палачка – це трудовень. А якщо дві – це два трудовня. Кожний інтересувався і підщипував, скільки трудовнів заробляв у год. Ну, багато, конечно. По суті, працювали дуже добре, всі вимарювались. Сонце сходило – і всі в степу уже були, піша. Це якщо якимсь коробом, тоді короба були, або бричкою якоюсь вивезуть. А степ десть кілометрів на десять простягався, і то туди йшли. Працювали десть по 12 чи по 14 годин, а зразу по 8 працюють. Вихідних не було, зразу ж субота і неділя вихідні. Так було раніше, і таке у нас було господарство. Ну, держали дома корову, вона в голод дуже нам допомогла і от голоду і смерті врятувала. Кури. Свиней ніколи не тримали, бо свиням фураж потрібен, а його ніколи не було. Гусей ми не держали. Ото таке було господарство.

К.О. – Як з'явились перші колгоспи в Вашому селі?

С.М. – Село у нас здорове, колгоспів у насдесь шість. Колгоспи, в яких були молотарки (це зараз комбайни, а тоді молотарки), вважалися заможними. Ну, конечно, не дуже погоджувалися, це ж безкоштовно. І тим паче оці всі, що називалися куркулі, вони просто трудящі і економні. Вони робили от сходу сонця і до темна, і все більшість руками. Я пам'ятаю, як скирдували. Це ж потрібно так: посіяти, потім покосити, називалися такі лобогрійки, але вони косарки; їдуть, і один підганяє, а другий сидить на сидінні і ото згортає, згортає. Скирдували і ото наче свалки, і мужчини складають у копитця. Волами везуть до молотарки. І я возив, мені тоді, може, 14 чи 15 років було. І колхоз начався, як уже прийняли усіх. Деякі добровільно йшли, були такі. Так що цікаво: землі тоді давали на чоловіка, у сім'ї давали стільки десятків, я вже не пам'ятаю, а на жінок чогось не давали. Так, якщо три чоловіка або чотири, то це вже чотири десятини. А були такі, що віддадуть землю, а половина чи грішми домовляються. А тоді гуляють, п'ють. Так ці в колгосп перші поступили і навіть агітували, щоб поступали і інші. У нас били такі, фамілія Половинки, у їх було багато мужиків, і вони получали. Ось так розпочався колгосп: зібрали весь інвентар, потім коней, корів. А люди, конечно, не давали, плакали, а їх саджали. Так у мене дядьки, Свердловська область місто Карпінськ, мій дядько – ото вони його розкуркулили, якоби багатий. А що багатий?! Він плотник добрий був, потім кузнець, і всього хата під черепицею, а тож були під соломою, і стеля з дощок – це значить багатий. І ото його розкуркулили і вигнали з села. Ну, так колгоспи... вся земля індивідуальна перейшла в колгосп, стали бригади. Ходили всі на наряд, давали наряд полоть або щось друге. І за кожний такий робочий день начислювали трудодні. Наш колгосп спочатку «Труд Леніна» мав назву. Ось так і образовався колгосп. Але тоді тракторів мало було, так використовували волів як тяглову силу. І якщо хтось ударить коня... У нас тут Тютюнник був, так він два роки сидів: коня побив, так йому два роки дали. Я знаю, колись волами навіть на схід Вишневий їздили, тут від насдесь кілометрів дев'ять. Там у них качани були, а у нашому колгоспі точились. [...]

К.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

С.М. – Я почув,десь, років мені було, може, вісім-сім. Тоді в перший клас з восьми, а зараз, може, і з п'яти. Ідесь з першого

класу я почув. І особливо, мабуть, вчителів так настраївали, що «куркуль, куркуль». Під час голоду помирали, багато вимерло. І ото були піонери з червоними галстуками, і ото показують, що той краде, а вони уловили, ведуть. Вобщем, агітація, і кожний вчитель нас агітував. І вчителям, може, казали, що «прислухайтесь, між дітьми якщо будуть балакати, що сховали хліб чи ще щось». А мама і тато розповідали, що зимою у нас були такі кучугури, і ото туди заривали. І ото трусили хліб ходили, я ще пам'ятаю, з такими піками і встромляють і у грубу. Мама у вузликах муку чи квасоллю ховали. А ми гуляли (це сестра з 1929-го року, я з 1926-го і Петя з 1923-го, погіб у Донецьку) на полу з дощок, і оті вузлики під ряднинки, і ми на них сидимо. І ото вони лазили, лазили і нічого не знайшли. А тоді бачать, що діти, так нас поскидали і один отой вузлик як брав і розсипав муку. Так я того гада на все життя запам'ятав! Хай би там залишалось, а то забрав той вузлик і, що розсипав, згрібав. Я запам'ятав: в нього ще гуля на руці була.

К.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

С.М. – Це я його пам'ятаю. Я добре його пам'ятаю, якщо я з 1926-го, а голод – мені було 6-7 років. І наша мама тоді нас врятувала. Вона ходила на хутора і там збирала кукурудзу, і ото вони туди ходили знесилені, все. І ото вони принесуть качани полузають і давали нам. І я пам'ятаю, що економний був, в сумочку клав про запас. А тоді ходили... десть сусід в нас був, верхня вулиця, і десть прочув, що кінь помер. І ото пішли вони з мішками, мама ножик, одрізали од коняки м'ясо, і ми його їли. Ми ж не знали, діти. І тоді я тільки прочув, що мій тато, він все сторожував на телятах, світла не було. Темно, це тільки в 60-ті роки лампочка з'явилась, при Хрущові. І ото вони розказували, що пішли на сторожу, і сидів на камінні кіт вже безсилий, і ото воно його ударили об камінь. Обідрали його, зварили і їмо. Голод був страшний, якщо кажуть, що людей їли, то страхіття. Ото коли корова отелилась, так нам і то давали, зварили і їли. Голод я дуже пам'ятаю, скільки ходило. Я пам'ятаю: сестра моя, вона зараз в Маріуполі, їй було 3 годика, зайшов якийсь обірваний, труситься, просить, а вона як глянула, як закричить. Дуже налякалась. Так що багато їх ходило, тільки одні, то другі. А чим ми їм допоможемо?! Дуже запам'ятав його: багато пухлих було. Діти просять же у мати, а вона з ума сходить. Були такі, що прям кусали матір за руку. І це показували по

телебаченню, що там одна дітей, вони вже дорослі були, голодом поморила. Лежить сама і діти. А тоді ж діти винуждені були, тоді ж не було нічого у матерів.

К.О. – Що говорили про причини голоду?

С.М. – Ну, як обично говорили, що це неврожай, а вообще, коли після розібрались, виявилось, що був урожайний рік. І правітельство во главе зі Сталіним індустріалізацію країни проводили, закупляли за кордоном станки. І туди вивозили зерно, а раз заключили цей контракт, значить, повинні виконати, виплатити. І, до речі, останнє зерно перед війною, в 1941-му році, йшло туди до німців вагонами. А відтіль уже переодіті фрїци були. Під низом форма була німецька, а зверху наших солдатів. А потім знімали форму. Тоді ж зерно вивезли за кордон, щоб станки оці купити, щоб важку індустрію підняти. Але казали, що неврожай. З сіл хліб забирали ніби на посів, ніби робочому класу. І оці активісти вони забирали останнє, все вимітали. І так відбувся голод.

К.О. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

С.М. – Зерно підвозили, а потім посівна йшла дуже важко, бо техніки було мало. Вручну навіть, волами землю зорять, а тоді як ситами і розсівають. І граблями загібали. Все під охороною було.

К.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

С.М. – Так, чув. Я розповідав, що піонери, а потім спеціальні вишки, і ото там дивились, щоб не крали. І часто були такі плакати, що хтось стриже колоски, а його спіймають і ведуть піонери і комсомольці.

К.О. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

С.М. – Ну, я розповідав, як. Ховали люди, у кого що було, бо знали, що ходять, витрушують. І, може, щось залишалося, але були сім'ї, в яких нічого не залишалося. І корови спасали. А у колгоспах, я знаю, що варили таку, і з'явилися дитячі ясла, там трохи давали їсти хліба. Ми з сестрою ото бігали. Котли там такі здорові були і варили. Я не знаю, що там, може, з якоїсь муки, але картоплі не було. І ото я піду з якимсь глечиком, наліють, поки дійду додому – він майже пустий.

К.О. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

С.М. – Так, я ж розповідав, що тоді вже і сестру налякали. Багато, дуже багато.

К.О. – Як ставились до цих жебраків?

С.М. – Ну, як у кого що було – ділили. Я знаю, що я з сестричкою теж ходили. Відкривають двері, не виганяють, а кажуть, що немає. Якщо якийсь кусочок був, може, і давали.

К.О. – Чи можна було покинути своє село і піти на пошуки їжі та роботи в інше село, наприклад?

С.М. – Так, село можна було покинути. І з села нашого багато в Полтавську область переїхали, там наче голод не такий був. Дуже багато.

К.О. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

С.М. – Рідко, рідко. Ну, ті, що одбирали, так, звичайно, вони не голодували. Вони самі брали і їм, мабуть, і давали. А після того справки не видавали, щоб виїхати. Свою сестричку, Галю, так я декілька разів просив у сільській раді, а то ж не випускали нікого. Бо хто ж усю роботу робить буде? Так я ж скільки ходив до председателя, він нам ще як родич був по жінці. Так не пускали. Я тоді з армії, був старшим механіком, і вислав їй гроші, так вона і уїхала.

К.О. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

С.М. – Ну, як таких, я не пам'ятаю базарів. Може, там десь в районі, а в селі не було. Та і продавати нічого.

К.О. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

С.М. – В городі краще жилося, по містах. Як не є, але там давали пай якийсь, а тут нічого. Так що я вважаю, що в місті було краще. Особливо робочим на фабриках, на заводах.

К.О. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

С.М. – Ну, цього ніхто не може підрахувати. Якщо казати, то, мабуть, десь третя частина вимерла, не половина, а десь третя частина. В цифрах я не можу.

К.О. – Яку офіційну причину смерті вказували в документах і що робили з померлими під час голоду?

С.М. – Ну, хоронили, як обично, але гробів тоді не було, не було ні дощок. І причини – від істощення організму. Що організм вже не міг боротися.

К.О. – Чи допомагали люди один одному під час голоду?

С.М. – Дуже допомагали, чим могли. [...]

К.О. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині?

С.М. – Так, так. По-перше, і ми знали, і батьки розповідали. Розповідали, що оті і оті попухи. І що лежать, а нікому хоронить. Такі, дуже все розказували.

К.О. – Чи пам'ятаєте Ви про голод 1921-го року?

С.М. – Ні, я не пам'ятаю, бо я ж народився пізніше. Але батьки розповідали: там получилось так, що тоді ж Америка пропонувала давати ссуд і Ленін погодився. Тоді не багато і вижили.

К.О. – А 1946-го року?

С.М. – А ось 1947-го... Річ у тім, що я ж про голод і не знав у армії, нам нічого не казали. Я як їхав у Пензу на навчання, так заїхав, коли батько каже, що чи надовго ти приїхав, бо самим їсти не було чого. І в 1932-33-му тоді ж теж пропонувала Америка допомогти, так Сталін же не погодився. [...]

№ 136. – 2009 р., січень 24. – с. Новоукраїнка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дахно (Костенко) Марією Прокопівною, 1927 року народження, мешканкою с. Новоукраїнка Запорізької області, проведене Карбулою Олександрою Анатоліївною (БДПУ).

Карбула О.А. (далі – К.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Дахно М.П. (далі – Д.М.) – Костенко Марія Прокоповна, 1927-го року, 5 января. В селі Новоукраїнка, тоді був Гайчур, а тепер Новоукраїнка.

К.О. – Національність?

Д.М. – Українка.

К.О. – Яка Ваша освіта і професія?

Д.М. – Освіта в мене: сім класів тільки кончила – і почалась війна. [...]

К.О. – Як звали Ваших батька та матір?

Д.М. – Батько – Костенко Прокопій Прокопович, а мати – Костенко Олена Микитівна.

К.О. – А діда та бабу?

Д.М. – А матирина мати була, батько був Микита, по батькові не знаю, а мати Килина. Їх розкуркулили, їх, і вони забрали хату, забрали все чисто, і вони пішли... я не знаю, куди пішли. А діти порозхидились, на шахту поїхали, бо нема ж де жити, і тоді вони

перестроїлись там і забрали. Батько там умер, ото там ходив, він же куркуль щітався, він і вмер. А матір забрали в Донецьк, робили і забрали. [...]

К.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Д.М. – Корова, свині, город і все. Вже ж була советська влада, забрали ж усе: і плуги забрали, і корови забрали, і коней забрали. Ну, корова ж була і свині, більш нічого не було, кури і все. [...]

К.О. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Д.М. – Ні, не хотіли, у кожного були своя земля, наділи. Ні, не хотіли.

К.О. – Що було з тими, хто не хотів?

Д.М. – Їх заставляли йти, да. Заставляли йти у колхоз.

К.О. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

Д.М. – У нас, мабуть, в 30-ті або в 31-ші, да, розкуркулювали, да, да. [...]

К.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Д.М. – Як прийшли до нас, тут же революція була, Махно тут, всі, і ото куркулі... де чуть багатше жили, вони вже були куркулі. Їх вже розкуркулювали, і вони стали куркулі, і так до війни вони були куркулі.

К.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Д.М. – Я, щоб дуже, не помню, не дуже помню.

К.О. – Що говорили про його причини?

Д.М. – Багато вмерло, багато вмерло, но ми якось жили, що в нас... ми самі жили, у батька були уліки, город був, ото якось так виживали. Медом траву мастили та і жили так.

К.О. – Чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

Д.М. – Я знаю, це вже колхози були, і варили їсти, і ходили ми получать їсти. Там чи пшоно, чи просо, чи що вони варили і то кожній сім'ї давали. Поїдемо, підемо, глечичек (глечички такі були), дадуть у глечичок, принесем додому. І то було що їсти. [...]

К.О. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Д.М. – Так були ж такі, і вони були назначені такі в нас у селі. І вони, вони щитались як активісти, комсомольці. Вони ходили по хатах і забирали все.

К.О. – Як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії?

Д.М. – Надо, надо державі. Надо забрать у куркулів. Лазили, скрізь шукали, що де найдуть...

К.О. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Д.М. – До суду могли притягти, це ж вредітельство щіталась, раз не даєш.

К.О. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів?

Д.М. – Ну, їх піднімали, ставили тут председателями то, а туди йшли бідні, такі, що немає не землі, нема ніде нічого. Тоді йшли туди, їх тоді підіймали, ставили председателями, ставили бригадірами.

К.О. – Чи вилучали зерно у них?

Д.М. – А в них його й не було. У них не було землі, не було нічого. [...]

К.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Д.М. – В нас же судили жінку, вона тільки одна осталась, Іхтюкова Антоніна, її посадили за колоски. Вона... там дітей п'ятеро було, і вона була на степу. І чи нашла колоски, чи я не знаю... Її судили, і вона сиділа п'ять год. Вона ще жива жінка.

К.О. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Д.М. – Ой, більше лободою. У того, в кого коровка була, та молочка може, а то трава, лобода, сірїнь. Ось так і жили. Це в 1947-му році більш померло людей, як голод, то тоже голод був.

К.О. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

Д.М. – Були, ходили.

К.О. – Як ставились до цих жебраків?

Д.М. – Ну, як є кусочок хліба – дадуть, а як немає – і сам ходиш. Нема ніде нічого.

К.О. – Чи можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки їжі та роботи? Кудись в інше село, наприклад, або виїхати в місто.

Д.М. – Паспорта в нас, в селах, не було паспортів. Ти нікуди не поїдеш. В городі паспорти були, а в нас ні. Ми тільки дома, тут жили і все. Нам не було куди їхати.

К.О. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

Д.М. – Були, заможні були такі. Городи в них були, або уміли крутиться.

К.О. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, виміняти?

Д.М. – Базарі були. У Куйбишеві був базар великий, там можна було купити. Були такі, що продавали там стаканчиками, чи чим і так. [...]

К.О. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

Д.М. – Я думаю, що у місті, бо вони там гроші получали, їм можна було щось купити. А в нас же в селі, в нас же платили трудовень, а трудовень він нічого не стоїть. Записали паличку, а прийшов учотний – можуть дати щось, а можуть і не дасть нічого. [...]

К.О. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині?

Д.М. – Штучно... забирали все, земля то є, надо сіяти, а вони забирали до зернини. Це ж робили штучний голод. Уже так і називали це: штучний голод. [...]

К.О. – А голод 1946-го року Ви пам'ятаєте?

Д.М. – А 1946-го року знаю, що голод був. Тут ми жили, всі коров держали. Запрягали коров в тачки, там на горці копали глину білу і везли в Бердянськ мінять на камсу, привозили камсу, сушили, солили і з камсою та водою так і прожили. Так і повиживали пошти всі. В 1946-му році тут у нас у селі пошти всі вижили з камсою. [...]

**№ 137. – 2009 р., серпень 3. – с. Новоукраїнка
Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з
Дахно (Костенко) Марією Прокопівною, 1927 року
народження, мешканкою с. Новоукраїнка Запорізької
області, проведене Карбулою Олександрою Анатоліївною
(БДПУ)**

Карбула О.А. (далі – К.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Дахно М.П. (далі – Д.М.) – А яку хвамілію?

К.О. – І дівочу, і після заміжжя.

Д.М. – Костенко Марія Прокопівна, 1927-го року, 5 января. В селі Новоукраїнка, тоді був Гайчур, а тепер Новоукраїнка.

К.О. – Національність?

Д.М. – Українка.

К.О. – Яка Ваша освіта і професія?

Д.М. – Освіта в мене сім класів, тільки кончила – і почалась війна, батька забрали на війну, а мати вмерла, і кончилась наша вся школа. [...]

К.О. – Як звали Ваших батька та матір?

Д.М. – Батько – Костенко Прокопій Прокопович, а мати – Костенко Олена Микитівна.

К.О. – А діда та бабу?

Д.М. – А матирина мати була... батько був Микита, по батькові не знаю, а мати Килина. Їх розкуркулили, і вони забрали хату, забрали все чисто, і вони пішли. Я не знаю, куди пішли. А діти порозходились, на шахту поїхали, бо нема ж де жити, і тоді вони перестроїлись там і забрали. Батько там умер. Ото там ходив, він же куркуль щітався, він і вмер. А матір забрали в Донецьк, робили і забрали. [...]

К.О. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

Д.М. – Із роду, нікуди не виїжджала, хіба, може, на якийсь день в гості. [...]

К.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Д.М. – Була корова, були свині і город. Більш нічого не було.

К.О. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

Д.М. – А я цього не знаю, вони з'явилися у 30-ті роки, а мені було три роки. Я ще мала була.

К.О. – Може, Вам мати розповідала?

Д.М. – Ні, не розповідала. І я не знаю цього. А тільки знаю, що як у 1933-му році був колгосп, мій батько там був бригадиром, і нам тоді... там будинок був, мабуть, людей розкуркулили, і там їсти варили. І ми ходили туди їсти. Хто робив у колгоспі, тим давали, це я пам'ятаю.

К.О. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Д.М. – До колгоспів хто бідніше жив, ті йшли, багатші – їм жалко було розставатися зі своєю коровчиною, конячиною, так ті не дуже хотіли. [...]

К.О. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Д.М. – В мене мати, так її батько був куркуль, його вигнали з хати, забрали все, і коней, і забрали, і з хати вигнали. І він ото пішов у друге село шукати, де жити. Так я це знала вже в 1931-му році, що є куркулі.

К.О. – Кого розуміли під цим словом?

Д.М. – Це що вони держали і землю, і сіялка була. Все, все своє було, інвентар – це вони вважались куркулі.

К.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Д.М. – Пам'ятаю.

К.О. – Що говорили про його причини?

Д.М. – Причини я не знаю, я знаю, що голод був, голодували, і ми малі були, плакали, їсти хотіли, плакали, а їсти немає чого. Це я пам'ятаю. [...]

К.О. – Допомогала Вам влада, наприклад, якимось прожити?

Д.М. – Нічого не допомагали, а ходили по хатах, все забирали, у кого що є. Я знаю, що до нас прийшли, шукали, шукали скрізь, може, зерно якесь. Шукали, забирали все. А ми сидимо на печі і плачемо, бо немає нічого. Не залишали нічого, все забирали. Це було в 1932-му році, це я трошки пам'ятаю. [...]

К.О. – Що люди сіяли в цей час у себе в городі?

Д.М. – Картоплю, ну, як оце і зараз садимо, картоплю, цибулю, буряк. А в колгоспі не давали нічого, голодні були. Ото що вродило, те і їли.

К.О. – Хто забирив зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Д.М. – Комсомольці. Були хлопці молоді, вони вже комсомольцями були, і ото вони ходили по хатах і все забирали. Комсомольці. [...]

К.О. – Куди звозили все це і що з ним робили потім?

Д.М. – У нас на горі школа стоїть, ото був амбар, і ото туди звозили, в амбар. А де вони тоді дівали, ми ж не знаємо.

К.О. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно?

Д.М. – Забирали в сільську раду, а що вони там їм робили... Мабуть, потребували, але віддавати все одно не було що. Забирали, а тоді ще потребували, а його ж немає.

К.О. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів?

Д.М. – Тих на зборах вихваляли, казали, що вони приклад. В них нічого було забирати, вони ж бідняки були. [...]

К.О. – Відомі Вам випадки приховування їжі та краму під час голоду?

Д.М. – Ну, якщо звариш і трошки десь залишиш, так були такі, що зварять і ховають. Щоб прийшли і не витрусили. І тоді так і жили.

К.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Д.М. – Так, тоді судили. Наприклад, мою тітку засудили. Від її хати недалеко було поле колгоспне, і пішла вона. Дуже голод був, діти їсти просять, хотять. Вона пішла, два чи три колоски тільки зрізала, так її засудили. А діти залишилися самі, так пошти померли всі. Вони вважали, що батько в неї куркуль, а в нього вже не було нічого. І вигнали. Тоді дуже прискіпалися. І вони її засудили. А діти залишилися в хаті, так вони з голоду і померли.

К.О. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Д.М. – А лобода, а кропива – оце воно була і їда. Наварять, напечуть лободи та кропиви та і їдять.

К.О. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

Д.М. – Їх ходило тоді багато. Тільки одійшов – другий прийшов. А давати немає ж чого. Жебраків тоді було дуже багато, до самої війни було багато жебраків.

К.О. – Як ставились до цих жебраків?

Д.М. – Нічого. Зайшло, просе. Немає, що йому дати, і він піде далі. Ніхто його не бив, ніхто його не лаяв. Ну, немає, чого дати – і все. Він же голодний, він же від голоду так.

К.О. – Чи можна було покинути своє село і піти на пошуки їжі та роботи?

Д.М. – Можна було. Мої дядьки, батько розповідав, що їх теж розкуркулили. Вони кинули і поїхали в Донецьк, влаштувались на шахту і вижили. Ну, це як сімей немає. Як сім'ї – куди ти поїдеш? Вже тут і сиділи.

К.О. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

Д.М. – Мабуть, були.

К.О. – А хто вони були?

Д.М. – Ну, хто? Предсідателя, ну, такі.

К.О. – Чи існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити?

Д.М. – Базари, може, і були, так грошей-то не було. Ніхто ж не платив нікому. За що ж купляти? Ходили, може, щось помінати, їздили більшість у Полтаву, люди, які заможніші були. І туди їздили, міняли.

К.О. – Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті під час голоду?

Д.М. – Я думаю, що в селі.

К.О. – Чому Ви так вважаєте?

Д.М. – Я думаю, що в селі, бо в кого корівка була – це молоко, а в місті все потрібно купувати. Я вважаю, що в селі, це я так вважаю. [...]

К.О. – Що робили з померлими під час голоду?

Д.М. – Закопували, вивозили бричками, їздили понад двором, якщо вмерла, тоді на бричку кинуть – і в спільну яму.

К.О. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

Д.М. – Забирали в приюти. Забирали. А там не знаю, як вони їх годували. Знаю, що тільки забирали.

К.О. – Чи допомагали люди один одному під час голоду?

Д.М. – Я ж мала була, я добре не знаю.

К.О. – Може, по розповідям.

Д.М. – Я знаю, що в нас родичі допомагали один одному. [...]

К.О. – Чи змінилось Ваше повсякденне життя під час голоду?

Д.М. – Їсти хотілось і все. [...]

К.О. – Чи пам'ятаєте голод 1946-го року?

Д.М. – Голод був. Забирали. На степу вродило, а вони забирали все. Це потрібно було вивести державу. 1946-й – це ж після війни, потрібно було возстановити державу. Податок був на все: і на крашанки, і на м'ясо, на все. Люди платили все, все. В колгоспі видавали то макуху по сто грам, то ще щось. Вижили, мало померло у 1946-му році. Вижили.

К.О. – Що казали за причини голоду?

Д.М. – Я думаю, що держава дуже забирала. Накладуть планку і вивезуть, вони ще накладають. Казали, що почти все забрала держава. [...]

К.О. – Чи були випадки крадіжок худоби чи городини в населення?

Д.М. – Ні, в нас не було. І голод був, але ніхто нічого не крав. Як крали, то, може, в колгоспі щось крали. І тож не крали, а так: то буряк, цибулину, то морквину, таке. А більше нічого не крали. [...]

**№ 138. – 2009 р., січень 26. – с. Новоукраїнка
Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з
Дубіною Дар'єю Олександрівною, 1930 року народження,
мешканкою с. Новоукраїнка Запорізької області, проведене
Карбулою Олександром Анатоліївном (БДПУ).**

Карбула О.А. (далі – К.О.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Дубіна Д.О. (далі – Д.Д.) – Захаренко Дар'я Олександрівна.

К.О. – І дівочу.

Д.Д. – Оце вона, Захаренко Дар'я Олександрівна, в 1930-му році, в селі Новоукраїнка, воно не Новоукраїнка, а Гайчур. В селі Гайчур.

К.О. – Яка Ваша національність?

Д.Д. – Як, ну, я ж не знаю... Я українка.

К.О. – Яка Ваша освіта і професія?

Д.Д. – Я кончила тоді сім класів, середня освіта. [...]

К.О. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства?

Д.Д. – Все держали: і свині, і коров держали, і курей, і ті гусі. Все держали. Тоді все позабирали: і коров забрали, все позабирали, і свині [...].

К.О. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Д.Д. – Маму забрали, це я знаю. Голод був, так це ми варили їсти, збирали колоски, а як колосків немає, так ми качанів підемо назбираємо, помелемо і той на драчку, нарвемо лободи, перемелемо і печемо. Ото так варили їсти. Так і виживали.

К.О. – Як відбувалась посівна, де брали зерно під час голоду?

Д.Д. – Як сіяли, як сіяли... обикновено сіяли. Давали зерно і його сторожували. Отож мама дасть трохи, і ото розсіємо, з землею перемішаємо, щоб більше було. А ми тоже малі бігаємо, заволочуємо. Я не пам'ятаю, чим заволочували. Це яка там я була тоді, ну, а це помню. Як оце кожен в сумочку крав зерно, і ту посадили, Вітину брата, за те, що вони набрали зерна.

К.О. – Що було з тими, хто одразу пішов до колгоспів?

Д.Д. – Я знаю, що батько і мати пішли, а ми за ними. Куди батьки, туди і діти. Трудно було. Ото десять хаток. І трошечки муки, трошечки олії дадуть. І ото десять хат, і якраз десята хата у нас була. Півстаканчика мукички і ото, скільки в стаканчик, олії. І це все на тиждень.

К.О. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Д.Д. – Підемо, назбираємо тих колосків, а то кралися, брат, бо боялися, а то як побачать – оштрахвують. І ми ото підемо, щоб ніхто, та назбираємо в сумочки, такі ото сумочки були не тряп'яні. Ото назбираємо в сумочку і то начнемо: хто в ступі

товче, а хто зваримо, а тоді зваримо перемелені. Так ото пока помелемо, так ми його і похватаємо із'їмо. Пока воно мелеться.

К.О. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

Д.Д. – Ну, як... ото ж так і харчувались: назбираємо, а тоді підемо з цих колосків намелемо і як не поїмо, поки помелемо. А ото підемо та останеться, так нарвемо трави, та, як я казала, з качанів, та все перемелемо і тоді печем. Пока печем його ми й тоді розхвачуємо один в одного. [...]

К.О. – Скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Д.Д. – Ой, це ні. Давайте скажемо, що ми даже і не помним. Багато. Було Яблуньки, там, де баба Федотка жила, так в них дітей багато було, а ховати ж нікому. Так мати впхне дитину у мішок і потягла нагору, а де вона його діла, чи собаки рознесли, чи хто знає.

К.О. – Чи допомагали люди один одному під час голоду?

Д.Д. – Помагали. Не вбивали нікого, один одного. Де що достануть – ділилися, бо в кожного були діти. Де хто. Сусід зі мною, та була Дорошенчиха, і де що достанеться, прийдеш, і вона все одно дітям. Ми сядемо і вона. Все одно, хоч ми й чужі, однак поділимо.

К.О. – Чи продовжували святкувати свята?

Д.Д. – Ой, Боже, ми не знали, коли ті свята були, бо ми голодні були. [...]

К.О. – Як ставилися в селі до тих, хто ходив до церкви?

Д.Д. – Ну, вірили ж. Все думали, що буде не так голод та будемо жити краще. Ходили босі, поприбігаємо в церкву, нас учили в цій церкві ті, які старші були, як надо хреститися, як цілувати. [...]

**№ 139. – 2009, січень 29. – м. Пологи Запорізької області. –
Інтерв'ю зі Штанько Марією Гордіївною, 1914 року
народження, мешканкою м. Пологи Запорізької області,
проведене Савчуком Ігорем Вікторовичем (БДПУ).**

Савчук І.В. (далі – С.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Штанько М.Г. (далі – Ш.М.) – Марія Гордіївна, народилася 30 мая.

С.І. – Прізвище?

Ш.М. – Штанько.

С.І. – А можна дівоче?

Ш.М. – А дівоче в мене і дівоче оце Штанько, бо я була за Красіком, так тоді, як його забрали на війну, а ми в селі жили, і паспорт дали на Штанька [...].

С.І. – Національність?

Ш.М. – Національність – українка.

С.І. – Дата народження?

Ш.М. – Дата народження: город Уральськ, село Григоровка, чи область Уральська, це був Сибір. Бо там батьки наші були на ужитках, і я там родилася у 1914-му году, якраз у війну родилася.

С.І. – Яка Ваша освіта і професія?

Ш.М. – Професії в мене нема ніякої. Кончила сім класів і все. [...]

С.І. – А звідки родом Ваші батьки?

Ш.М. – Такмачка, Мала Токмачка. [...].

С.І. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

Ш.М. – У цьому населеному пункті з 1921-го году.

С.І. – Хто перший з Вашої родини і чому переїхав у цей населений пункт, у Пологи?

Ш.М. – Сюда... Ну, хто переїхав, ми всі переїхали: батько, мати. Батько в 1921-му году вмер.

С.І. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства (земля, город, худоба, птиця)?

Ш.М. – Ну, середньо жили. Ну, все в нас було: був і город, була і худоба.

С.І. – Як з'явилися перші колгоспи там, де Ви жили? Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Ш.М. – В 31-м не хотіли люди йти, але забирали все, заставляли в 31-м году.

С.І. – Що було з тими, хто не хотів?

Ш.М. – Нічого не було, просто не хотіли і все. А ті хотіли, забирали в кого корова, одводили, в кого конячка. Не заставляли, не били, не лаяли, нічого, так просто.

С.І. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

Ш.М. – Розкуркулення... та грець його знає, я не знаю, коли воно почалося, попереду колгоспів розкуркулювали там людей. [...]

С.І. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років?

Ш.М. – Пам'ятаю.

С.І. – Що говорили про його причини?

Ш.М. – Причину говорили за Сталіна, що Сталін таке зробив. Голодомор був страшний, бо ми голодували дуже довго. [...]

С.І. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

Ш.М. – В городі – в кого що було. Шо сіяли... більше зерна не сіяли, а сіяли отаке во: гарбузи там, квасоля, там картошка, де що брали. Ну, я вам скажу, що тоді було краще жити, чим зразу, хоть і трудно ми жили.

С.І. – Хто забирав зерно, худобу та крам і як це відбувалось під час голоду?

Ш.М. – А хто його зна, хто забирав... А хто забирав? Та забирали свої. Якось приїхали й кажуть, що «давай корову, давай там коняку, і будемо в колгоспі». І ми отдавали, наші люди і ми отдавали. І тоді нас звали в колгосп, щоб ми робили. І не погано було, краще, чим тепер.

С.І. – Як аргументували люди, які вилучали власність, свої дії? Ну, що вони розказували, чого вони забирають у Вас?

Ш.М. – А чого забирають, ну, хто зна, ми ж не знаємо, що вони там забрали, а просто сказали, що в колгоспі будете і все. [...]

С.І. – А чи відомо Вам про «чорні дошки»?

Ш.М. – Як це про «чорні дошки»? [...]

С.І. – А Ви можете розказати про Голодомор, як жили тоді люди, що їли?

Ш.М. – [Плаче]. Шо їли? Умирили. Хтозна-шо їв. У мене був братік маненький. Брат більший пішов до людей работать за харчі. А тому ще годіка не було. Так він посадив його на піч у спальню, щоб він умер. А мама тіфом боліли, а ми з сестрою ходили під Токмачку, там село... як воно називається... по жовтило ходили, така трава, і ото цим жили. А тоді брат як прийшов: «А де Ваня?» А ми не знаєм, де Ваня. Коли я як гляну, а з нього сама шкуринка, а живий остався. І отак і живий остався, ще й вивчився на бухгалтера уже при совєтской власті. А ми тоже всі вижили. Усі вижили травою, усякими, усякими падалями, що де здохло, що де трава яка, хто шо... Качани ламали, хто качани [плаче] міняли, траву разню. І передать його страшно.

С.І. – А чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Ш.М. – А, колоски? А, да, за колоски садили. Я знаю, Данило один ізібрав чи шось, чи пшеницю вкрав, так за ті колоски дали

йому десять год. [...]

С.І. – Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині?

Ш.М. – Як згадували? Тяжело згадували, що пройшов, і благодарили Бога, що остались живі.

С.І. – Що робили з померлими під час голоду?

Ш.М. – Ну, в нас не боялися, щоб так, хоронили, як положено.

С.І. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що з ними робили?

Ш.М. – Був дітдом, у мене хлопець жив, його солдати забрали наші.

С.І. – А чи були в Вашому селі ті, хто не голодував?

Ш.М. – Були.

С.І. – Хто вони і як вони жили? [...]

Ш.М. – Називали на їх «куркулі». А які вони куркулі були? Може, парочка і там, може, якийсь гектар землі, ото такі куркулі, і їх куркулили напрасно. Тепер більш куркулі. [...]

С.І. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1921-го року?

Ш.М. – 21-го пам'ятаю. Приїхали із Сибірі в Пологи, а тут був 21-й, оце отут ми дуже й голодували.

С.І. – А пам'ятаєте 1946-й рік?

Ш.М. – Да. Це останній голод був. [...]

№ 140. – 2008 р., грудень 30. – м.Пологи Запорізької області – Інтерв'ю з Рибкою Аллою Олександрівною, 1925 року народження, мешканкою м. Пологи Запорізької області, проведене Савчуком Ігорем Вікторовичем (БДПУ).

Савчук І.В. (далі – С.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові (дівоче прізвище). Національність.

Рибка А.О. (далі – Р.А.) – Моя дівоча фамілія Попова Алла Олександрівна.

С.І. – Теперішня?

Р.А. – Теперішня – Рибка Алла Олександрівна.

С.І. – Коли Ви народилися?

Р.А. – 25-го года, 29 августа.

С.І. – В якому місці ви народилися (район, область)?

Р.А. – Де народилася? Село Чубарівка Пологівського району Запорізької області.

С.І. – Яка Ваша освіта і професія?

Р.А. – За освітою я імєю середнє спеціальне образoваніє, технікум фінансовий. І работнік, і бухгалтер, да все время работала бухгалтером.

С.І. – Як звали Ваших батька та матір, діда та бабу? Якої вони були національності?

Р.А. – Української національності вони були. А діда і бабу як звать, я не помню. [...]

С.І. – З якого часу Ви живете в місті?

Р.А. – У Пологах? У Пологах я живу з 43-го року. [...]

С.І. – Ви щось пам'ятаєте про Голодомор 32-33-го років?

Р.А. – Ну, шо я помню? Трошки помню. Помню, як приїжджали з Полог, лазили тоді кругом по чердаках, по погрібах, шукали зерно, шукали харчі, шо єсть. Помню, у нас було два мужика і одна женщина. От прийшли, чи приїхали, чи прийшли, не знаю, і оце кругом лазили, шукали, де зерно єсть, еслі в кого находили, хоть і жменьку – всьо равно забирали.

С.І. – А саме господарство яке на той час було?

Р.А. – Ніякого, не було ніякого господарства. От уже, считай, після війни було, у 47-м году була голодовка, після тії війни, тільки після того люди виживали. Люди держали коров, люди получали зерно, ховрашки хлопці ловили, тоже виживали; люди їли м'ясо. І ти знаєш, синок, я його якби... я ж у Пологах работала уже в госбанке, а додому получали ми пайки, на книжках нам давали чи 350 грам хліба в сутки, це тим, хто работав, давали. І мені хотілося хоть трошки зекономить, хтось шо там економить, щоб повести додому хліба їм трохи. Ну, вони не голодали щоб так, як в 33-м році. Була корова, було зерно, шо з города убирали ж – ніхто не забирав. Це просто післявоєнна така, можна сказать, голодовка була. В селі люди виживали – держали корову, ну, вже весною пішли городи, цибулю, а дітвора в селі виживали із-за того ще й получали тоже за шкурки із ховрашків. [...] Так оці ховрашки, шкури цінилися дуже. Із цих шкурок шили шуби женщинам, да. І оце в моєї сестри було два хлопця, і вони як утро світ, і оце ті ховрашки ловлять, обдирають шкурки, здають, і на шкурки ще деньги платять за шкурки, і крупу давали, якусь норму. І як я поїхала додому і зайшла в двір, детка, я удивилася: до того пахне жаркоє! М'ясо откуда? Шо аж, помімаєш, подумала грішним ділом: ворують де-небудь хлопці. Знаєш, голодовка заставе все, і ворувать, то ш як їсти хочеш. Коли захожду в хату, а мама покійна й каже, каже,

що це таке за м'ясо, откуда, шо. Каже: це ту ночь хлопці на току набили голубів. А які ж там голуби, як до мене і не дійшло. І я, як мене вгостили, такого мяса, детка, це і нутрії, і кролі, і гуси й качки, ну, такого вкисного м'яса, як у ховрашків, я не їла! А, собственно говоря, детка, шо вони їдять? Вони ж нічого поганого не їдять. Свиня може шось і дохле потягнуть і з'їсти і все таке, а це, кромі зерна, воно нічого не їсть. І ото дуже багато в селі в 47-м году виживали за щот оце цих ховрашків. Тоді ще був хлѣб був. Трудно було – ну, нічого, а 33-й год дуже тяжолий був, люди вмирали, діти мерли. [...]

С.І. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Р.А. – Це я почула десь чи во втором, чи во второй клас ходила... Да, во второй клас я ходила. Одного мальчи́ка дражни́ли «куркуль». Я прийшла додому і кажу, шо Сашка отак і отак хлопці б'ють і кажуть «ти куркуль, тебе розкуркулили». А мама каже... оце ранше було так, як оце вони йшли в колхоз, в їх організували колхози, мама покійна так розказувала, і оце, наприклад, в нашого батька була бричка чи плуг, оце розкуркулили, називалось, забрали в колхоз, оце називалось розкуркуленням, він куркуль. Чому? Він шось імів: чи млин, чи шо там шось імів, все це забирали в колхоз. І коняка, все, все це забирали. У людей були й коні, і брички ж були, і були ж такі, шо й самі хазяйнували, казала мама. Коняка, бричка, плуг – все це, як почались організовуватися колхози, це все забрали у людей і називали їх куркулями.

С.І. – До того, як мама розказала, шо Ви розуміли під словом «куркуль»?

Р.А. – Нічого, детка, абсолютно. Чула тоді був «куркуль», «куркуль»... Яка різниця? Обикновенні люди, і вже ж потом, як стала взрослою, я понімала, шо розкуркулювали за шо? І шо розкуркулювать?! Просто як не називали б людей тоді куркулями, це нічого, а забирали, вступаєш в колхоз і оце в тебе є хазяйство, ти об'язан його здасть.

С.І. – Вам батьки розповідали про Голодомор 1932-1933-го років?

Р.А. – Розказували, ну, й сама ж бачила, оце приїзжали, лазили, де в кого найдуть мішочок пшениці чи відро, це страшне шо! Забирали все. [...]

С.І. – А за голод 46-го року можете шо-небудь розказати?

Р.А. – Ну, шо після війни. Дорого, шо потеряна робоча сила,

мужчини верталися каліки. Багато погинуло народу. А нада було встановити города, колхози, сьола. Голодовки як такої, щитай, що не було, можна було жити, це не те, що в 33-м, що не було ніякого хазяйства. А це було в кожного хазяйства, були корови. Хліба не було, а так все було. Наприклад, мама, вона держала корову. У селі научилась робити сметану, вона називалась тягучка, як вона дуже бистро робиться, ото так тягнеться, ото як набирається, так вона так тягнеться. І ото тягучку, цибулю... Появиться весною цибуля, накришать цибулю в ту тягучку, і картошки трошки ж своєї було, і квасоля, і горох... Отак люди виживали. Так що, щоб такий тяжолий голод в 47-м году не був, було що їсти, кромі хліба, хліба, крупи, сахаря, а так люди виживали. А робочім, робочім кождий день давали хлібні карточки і кождий день як називали хліб: половина кукурудзи, ще якусь муки, не то що пшенична, а кукурудза – вона ж важка, сирость дає, що воно там 350 грам?! Постепенно стали виручать, так що такої голодовки в 47-м году... Жити можна. Тоже ж у колхозі держали люди хазяйство, не вмирали. Ніхто в 47-м году з голоду не вмер. [...]

№ 141. – 2009 р, січень 4. – м. Пологи Запорізької області. – Інтерв'ю з Солодким Миколою Іларіоновичем, 1926 року народження, мешканцем м. Пологи Запорізької області, проведене Савчуком Ігорем Вікторовичем (БДПУ).

Савчук І.В. (далі – С.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові. Національність.

Солодкий М.І. (далі – С.М.) – Солодкий Микола Іларіонович. Українець.

С.І. – Дату народження?

С.М. – 1926-й рік, 18 травня.

С.І. – Місце народження, район, область?

С.М. – Село Українське, Пологи́вський район.

С.І. – Яка Ваша освіта і професія?

С.М. – 7 класів, машиніст паровозу, тепловозу. [...]

С.І. – Розкажіть докладніше про населений пункт, де народились Ваші батьки. [...]

С.М. – Батьки до революції жили в Семенівці. Значить, так: батько, а мати з Кінських Розд'ор.

С.І. – Яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства (земля, город, худоба, птиця)?

С.М. – На Українському, коли вже обжилися, от, люди із Семенівки приїхали, ну, не було ж нічого після війни. З 14-го по 21-й год все ж тільки уничтожалося, нічого не робилося, де і коли їм землю дали, вони приїхали і хвапилися зразу за землю. Повиривали нори, не землянки, а даже нори, а самі ухвапилися за землю. Прекрасно, значить, хазяїнували на тій землі, да. Да, піджилися, построїли хати, которіє до сіх пор стоять.

С.І. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі? Чи хотіли люди добровільно йти до колгоспів?

С.М. – Добровільно не було нічого. У нас, в нашій місцевості, не було нічого, були одні хазяїни.

С.І. – А що було з тими, хто не хотів ійти до колгоспу?

С.М. – А ті, Український хутір він тоді називався, він відносився тоді до Оріхівського району. Ті, такі, як батько, не хотіли, так їх, значить, у тюрму у Орехов повезли. Я з мачухою їздив, у мене матері не було. От з мачухою їздив у Орехов, помню, от батько в каталашкі сидів за те, значить, що не хотів в колхоз.

С.І. – Коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

С.М. – Розкуркулення розпочалося у 30-х годах, в началі 30-х годов. А розкуркулювать там нікого було. Як на нинішнє число, он счас хатинки які та машини які у людей, так оце куркулі. А той куркуль був той, що не знав ні сна, ні отдыху, от у сапетці спав [...]. Так він у сапетці спав, щоб не прозівать, бо бува ж сусід перший вийде, буде з нього сміятися, що «ти спиш довго». Оце такі куркулі були, так. Прийшли, ну, от моїх сусідів розкуркулювать, значить так, а в нього там було нічого розкуркулювать. Просто нада, другі боялися.

С.І. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

С.М. – Куркуль тоді ж, тоді ж. Пацанами були. Значить так, і у школу як начав ходить, там же на Українськом, а тоді ж саме модно воно було так: що куркуль, що нам оце засучувать рукава і побить його. А який куркуль? Точно в таких лаптях ходив, як і я.

С.І. – А кого Ви в дитинстві представляли під словом «куркуль»?

С.М. – Так вважалося, що це, значить, якийсь пузатий такий і круглосуточно... Да, таке здавалося, така дєтська уява. А коли

побачив, кого розкуркулюють, так який... він же такий, як і я.
Да.

С.І. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933-го років? Що говорили про його причини?

С.М. – Не говорили – я сам на своїй шкурі це іспитав. І не дай Бог, щоб воно ще кому-небудь приснилося.

С.І. – Чи відомі Вам випадки боротьби з Голодомором?

С.М. – А шо, яка боротьба, яка боротьба?! Кожний сидів і трясся за свою шкуру. Вот сьогодні прийшли отого розкуркулили, а чи до мене прийдуть чи не прийдуть? А боротьби такої, скажем, такої чи там вооружонної не було, не було і в понятії.

С.І. – А за сам Голодомор можете щось розказати?

С.М. – Голодомор. Коли в тюрму так... в нас було в Орехов в тюрму так... в нас було кінь, корова була, ну й, естественно, там овечка, курочка, да. Прийшли, значить, і забрали оце все. А ми осталися. Сьогодні, значить, було, корову подоїли... Дітей багато було. Корову забрали і все. Оце той й Голодомор. Хліб який був – по горіщах лазили, забирали все.

С.І. – А як відбувалася посівна, де брали зерно під час Голодомору?

С.М. – Це вже власть видавала, значить, як колхози там начали організовуватися, значить, видавали оце там на посів.

С.І. – Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

С.М. – Обично ячмінь, да.

С.І. – Хто забирав зерно, худобу та корм і як це відбувалося?

С.М. – Були такі, як комсомольські осередки, їх називали, значить, так вот. І ото, значить, провіряли, і секретів... ото сіксотів держали, щоб слідив один за одним, вот, а он побіг заявлять отой там шось. Були подлоги, такі ж, значит, шо хтось на когось росердився, так возьме там своє шось-небудь підкине та побіг заявлять он він. Це таке тоже було.

С.І. – Куди звозили награване зерно, майно?

С.М. – Награване зерно... На Українському, значить, було там зажиточні були там, зажиточні, як він млин держав, Жеребко Іван. Так його, значить, усіх виселили як розкуркулених, так. А в його обісті одном, значить, було конюшня зроблена, куди лошадей, коней ото, значить, собираем так вот, а в сина його вот в хаті зробили комору.

С.І. – Що було з тими, хто не хотів віддавати зерно? Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

С.М. – Писали, значить: «ето он, такий-то, такий-то, не хоче, злосний, ворог». Значить, там епітети находили для них.

С.І. – Що було з тими, хто одразу не пішов до колгоспу? Чи вилучали зерно у них?

С.М. – Обізательно. Я же сказав уже, так це в усіх ходили по хатах. Тоді ж полів не було, долівка називалася, прийшли із ломиками, там, значить, і всьо, значить, узяв, «Ану довбни отам у тим углі». Узяв довбнув, ну, воно ж видно ж, що нема ж там нічого. «Ану ти віьми у тім углу довбни». Це проізвол був, що називається.

С.І. – Відомі Вам випадки приховування їжі від влади?

С.М. – Було таке, було таке. Ховали, хто мог так, ну, не надовго, потому що...

С.І. – Що ставалося з цими людьми, як находили?

С.М. – Оце вже хуже. Могли забрать і вислать вобщє в Сибір, десь на Соловки. Вот у нас получилось так: батько ж у тюрмі сидів, ото так, а прийшли комсомольці-активісти шукать. Ну, й найшли в нас на горищі з чого-то рукав, з рубашки чи з піджака якого, ось так. І хто коли сушку там туди положив, ніхто не знає. Ну, найшли, глянули, а в ньому, ну, якби свиня найшла, і та б не їла, а це, значить, як приховує, як приховує продукти пітанія против советской власті. Такое было, значить. Да, мачуха ж тоді на коліна: «Та люди ж добрі, ви знаєте, я ж тут недовго, я не знала, що воно там таке, а хто його ложив, ніхто вобщє не знає». І забрали й те.

С.І. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

С.М. – Це любий, каждый помне, це в 47-м году ще було. Тобі їсти хочеться, хочеться, ти пацаном пішов на степ, де скошили вже, де і назбирав колосочків, так тебе впіймали, всьо, хвате, щоб твого батька чи матір посадили годів на п'ять.

С.І. – Як виживали, чим харчувались під час голоду?

С.М. – Оце харчувались, оце громко сказано, щоб харчувалися. Я помню, значить, окація була у нас за двором у бульварі, так окація, дерево так і цвіти з його, от це було основное пітаніє, і воно даже охрнялося, щоб не крали, так кашка його називали. Вот отим кормилися так. А грицики, козлики, тоді, значить, оце була печериця, вот все оце йшло. Вот я знаю, значить, я ш, мачуха зварила, так називається борщ з усього оцього, з лободи там і з усього, так тоді ж кастрюль не було, казан такий чугунний, покришка череп'яна була, ополоник дерев'яний, а тут

якраз зайшли... І случилось так: в колхозі пропало ягня. Хто його вкрав, чи собаки, може, чи, може, хто вкрав. Так заходять цілий гурт: «Ну як, борщ із ягнятиною?» А мати каже: «Та господи, люди, якби я варила, так ви б за двором ще почули, що воно вариця тут». Да, ну, прийшов... От «демократія» яка ж була! Ніхто ж вас не просив, ніде нічого так. Бере, откриває отой казан, да з черепяною кришкою, дерев'яний ополоник узяла, значить, а там як рийне, вже ото лобода кругом накрутилася. Значить, що ж ти перевіряєш там?! От отака «демократія» була. І шукали, значить, ото і скирти соломки, шугували, значить, так. Тіки їм що вздумається – все шукали. Вони ж активісти, навро, шось найдуть, так і їм же ж поощрялося!

С.І. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Як ставились до жебраків?

С.М. – Жебраків тоді...! Одні жебраки були. Ну, жалко чоловіка, ну, що ш ти, як і я сам жебрак такий же самий.

С.І. – Чи можна було покинути свою місцевість при желанії?

С.М. – Оце вже тут хуже. Був закон о невыезде. Люди були без паспортів, без ніяких документів, а куди ти без документів поїдеш?!

С.І. – Чи були в селі ті, хто не голодував? Хто вони були і де жили?

С.М. – Рідко такі були, так із начальства. Покривали: ти начальник і я начальник. Там тобі, може, якийсь грам попало і мені. Ну, про ціх і балакають нічого.

С.І. – Існували в цей час базари або місця, де можна було щось купити, вимінити?

С.М. – Була, да, отут у Пологах, значить, була. Міняли люди, хто що мог. Це і в 47-м году таке саме було.

С.І. – А де, по-вашому, жилося людям легше: в селі чи в місті?

С.М. – Оцього точно я сказать не могу, ну, справа точно в тому, що в місті там хоть який-то пайок давали рабочім. Ну, а не рабочім там, конечно... [...]

С.І. – Що було з померлими, як їх хоронили?

С.М. – Хто як. Ну, до честі ото жителів Українського, так хоть як-то, ну, старалися похоронити по-людськи, по-християнськи.

С.І. – Ну, а якщо після смерті батьків залишалася дитина, що з нею робили?

С.М. – Ну, це як були... тоді ж Держинський організував комуни там і всьо, і дєтський приют, туди ото забирали, тудя.

С.І. – Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи святкували свята?

С.М. – Та які там свята?! Там і розговору не було. Просвяткувать, значить, шото нада.

С.І. – А допомагали один одному?

С.М. – Отут солідарність була в людей між родичами. Може, дєсь у когось якась картоплина була чи шось. Солідарність у людей була.

С.І. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

С.М. – Відбівалось тоді, значить, те, шо саме перве було, так унічтожить куркуля, як класовий враг. От тоді, значить, було таке. Класовий враг, во-первих всього було, а остальное – то не щиталось.

С.І. – Чи знаєте Ви якісь приказки, вірші, пісні, які пов'язані з Голодомором?

С.М. – Тут у нас у Пологах був оце знаменитий дід Лободянка. Його фамілія не так, Колєсник. Ну, з його істочніка можна було почуть усе.

С.І. – Ну, пам'ятаєте якусь приказку?

С.М. – Та там було усе: «Ой спасибі Сталіну-грузину, шо одів нас у ризину». Вот, наприклад, отакого. В нього стіки афоризмів було, щоб узять так упорядочить, оце був би другий Шевченко! «Нема хліба на столі, один Сталін на стіні». Оце такі приказки були. Ну, тайненько, тайненько, щоб не почули активісти-комсомольці!

С.І. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

С.М. – 46-го ж насмішкі, я в армії був. [...]

С.І. – Як розподілялись обов'язки у сім'ї між членами в роки Вашого дитинства?

С.М. – [...] Як колхози організовували, і ото я сказав же, значить, де організувалась конюшня, а старший брат був уже парубчак такий годів 15-16 дєсь. І там конюхами були. І голод же страшний. Він принесе кусочок макухи, там же ж украв, наведено, от коней, і дасть. Ото глянеш, ото Боже ж! Кудя там нинішньому «Снікерсу» до тої макухи! Я взяв, значить, ото їсти, кромє мене, менші пішли от мачухи – сестричка і братік. Ото

взяв, значить, одкусив от стіки, да, бо он іще одне. Ото так жили. Так шо в нас «Снікерс» був во!

№ 142. – 2008 р., грудень 30. – м.Пологи Запорізької області. – Інтерв'ю з Бахмацькою Ганною Іванівною, 1927 року народження, мешканкою м. Пологи Запорізької області, проведене Савчуком Ігорем Вікторовичем (БДПУ).

Савчук І.В. (далі – С.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Бахмацька Г.І. (далі – Б.Г.) – Бахмацька Ганна Іванівна, 1927-го года народження, 26 апреля. Гуляйпольський район, село Новозапоріжжя.

С.І. – Хто Ви за національністю?

Б.Г. – Українка.

С.І. – Яка Ваша освіта і професія, ким Ви працювали?

Б.Г. – Шість класів не кончила, бо почалася війна, нас вигнала, там був госпіталь німецький. Я работала проводніком і бригадіром поїзда в пригородних поїздах, і «Москва-Бердянськ», і даліше солдат возили по всім Союзи. [...]

С.І. – З якого часу Ви живете в цьому населеному пункті?

Б.Г. – Тут ми живем з 34-го року.

С.І. – Хто перший з Вашої родини переїхав у це місто?

Б.Г. – Папаша, мама, сестричка, братік. Всією сім'єю. Переїхали ми до Поліг. [...]

С.І. – Що Ви пам'ятаєте про Голодомор 1932-1933-го років?

Б.Г. – Ми жили тоді в Гуляйпільським районі, хутір оцей Новозапоріжжя, їсти нічого не було, чого в нас коровки не було, даже не можуть й припомнить цього. Лободу рвали, голі качани з кукурудзи мололи, на камні роздирали, місили. Лободу, грицики, шпориш, оце ці трави, із буряків листя. Оце все перемелювали і, як могли, так і пекли. Папаша привозив здорові чували, де він брав, не знаю, здорові чували макухи бавовняной. Візьмеш як пучечка, пока розсосеш, так отакий кусок вати витягнеш із рота, бо то макуха бавовняна. Оцим ми і жили.

С.І. – А Ви пам'ятаєте, як з'явилися перші колгоспи, Вам про це розповідали?

Б.Г. – А в нас на протів був колгоспний двір, ми бачили.

С.І. – А люди добровільно хотіли в них вступати чи їх заставляли?

Б.Г. – Багатих заставляли, а бідні спішили йти в колгосп. [...]

С.І. – А що Вам говорили про причини Голодомору 1932-1933-го років?

Б.Г. – Казали, що неврожай.

С.І. – А справжні причини називали?

Б.Г. – Нє, ніхто не називав. Це аж тепер тіки кажуть.

С.І. – А як відбувалась посівна після Голодомору, де бралось зерно для посівів?

Б.Г. – А в кого там у багатих було закопане, вони ділилися з цими бідними людьми і посівали.

С.І. – Хто забирав худобу та крам, як це відбувалося під час Голодомору, ходили люди?

Б.Г. – Ходили, забирали коров, забирали коней, забирали телят, свиней, у кого що було, все забирали. Казали: «Ми в колхоз його все зводимо».

С.І. – А що було з тими, хто не відразу пішов до колхозу або не хотів віддавати своє майно?

Б.Г. – Силою забирали, силою.

С.І. – А відомі Вам випадки приховування їжі під час голоду? І що сталося з цими людьми, якщо в них находили їжу?

Б.Г. – Чула тільки от мами, папаші, бабушки, що хто не оддав, так їх і били, і брали залізо в землю довбали, чи проходе там дальші землі залізяка ця якась, піка чи шо, і забирали.

С.І. – А Ви що-небудь чули про «Закон про п'ять колосків»?

Б.Г. – «Про п'ять колосків» – це знаєте, що забирали, судили людей. В ті часи не можна було ходити і збирати. [...]

С.І. – Чи можна було покинути свою місцевість під час голоду?

Б.Г. – Якщо була можливість, можна було виїхати.

С.І. – Ну, а дозволялось чи ні?

Б.Г. – Дозволялось. [...]

С.І. – А де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті?

Б.Г. – В селі. Всьо равно в селі. На селі там якийсь городик не єсть, шо посадиш, шо вроде, візьмеш і з'їси, а в городі ніде не візьмеш.

С.І. – Не знаєте, скільки людей померло у Вашому населеному пункті під час голоду?

Б.Г. – Багато, багато! Конешно, не сощитаю, ну, дуже багато.

С.І. – Що робили з померлими під час Голодомору?

Б.Г. – Забирали і вкидали, а деякі даже дітей своїх поїдали.

С.І. – А Ви можете оце розказати?

Б.Г. – Ну, кажуть, бабушка оце розказує, що придуть і мамі кажуть: «Олю, отам же Явдох С[...] – чи там називає фамілію – уже свою Ганну з'їла, Явдоху вже з'їла». Бо не було шо їсти, дітей було багато, а їм їсти було нічого, і вони їли дітей.

С.І. – Якщо після смерті батьків залишались діти, що робили з ними?

Б.Г. – Деяких отдавали в детдом, де ті детдами були, ну, кажуть, що забрали їх у дитдом, отвезли. А оті, що повмирали, хто змог яку земельку, ямочку вирить, і ховали їх.

С.І. – Чи допомагали люди один одному під час Голодомору?

Б.Г. – Допомогали. Ділилися. Шо в кого є, ділилися. Сірників не було, шо в кого загориться, дивимося на димарі: «А біжіть туди з коробочкою желізною і візьміть жару, будем розпалювать плитку».

С.І. – А чи продовжували святкувати свята під час Голодомору?

Б.Г. – Ніхто їх не бачив і не знав, коли вони бувають, потому шо голодна людина нічому не рада.

С.І. – Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

Б.Г. – Ну, що просто неврожай. [...]

С.І. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

Б.Г. – 1946-1947-го років знаю ці Голодомори, бо я вже робила проводником. Пам'ятаю голод 1947-го року, ми жили вже тут у Пологах, робила я проводником «Бердянськ-Запоріжжя» поїзд. Ходили по рибу, по тульку у Бердянську, привозили, тут перепродували, щоб якась копійка була лишня. Хліба нам давали по півкілограма залізнодорожникам, городянам давали по 300 грам. Ну, 46-й рік я уже працювала проводником. Сестричка старша робила в промкомбінаті. Папашка ще живий був, він умер в 50-му році, йому було п'ятдесят років. Їздили на Бердянськ, ходили на косу, мужики купляли в хазяїнів бички, тульку, рибу, привозили в Пологи, перепродували, і вже нам трошки веселіше було жити. Хліба давали по півкіла залізнодорожникам, а городянам, таким простим робочим давали чи по 250, чи по 300 грам. Конешно, важко було, ну, всьо равно жили люди, мирилися, і дружні були. [...]

№ 143. – 2009 р., лютий 9. – с. Новоданилівка Оріхівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дейнегою Любов'ю Василівною, 1925 року народження, мешканкою с. Новоданилівка Запорізької області, проведене Каптур Юлією Геннадіївною (БДПУ).

Каптур Ю.Г. (далі – К.Ю.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Дейнега Л.В. (далі – Д.Л.) – Любов Василівна Дейнега (Сідельник).

К.Ю. – Національність?

Д.Л. – Українка.

К.Ю. – Дата народження?

Д.Л. – 1925-й рік.

К.Ю. – Місце народження?

Д.Л. – Село Новоданилівка, Оріхівський район.

К.Ю. – Яка Ваша освіта та професія?

Д.Л. – Нема, дуже мало занятного. Я багато робила. Тому що я, якраз, 25-й год, в час війни, оце як я родилася, а тоді, як закінчила школу – 7 класів, якраз почалася війна і мені все перебило. [...] Один мій брат – полковник, кегебіст, другий – полковник міліції в Івано-Франківські, і третій – директор школи. Ще один брат – інженер-експедитор, сестра – головний товаровед. [...]

К.Ю. – Яким було Ваше господарство в часи Вашого дитинства?

Д.Л. – Город, худоба і свині.

К.Ю. – Розкажіть, як з'явилися перші колгоспи?

Д.Л. – Дуже важко. Заберуть – посадять, оце ходять по селу, просять в людей на посадку зерна, а другі не дають – шукають. Бачать, що багато в людей, а не хочуть давать, куркулі ж не дають на посів. А середняки і туди, і сюди, а бідняки все отдають, ми, наприклад, корову віддали в колгосп, дньом вона робе, а ввечері прийде, стане коло вікна і скреготить зубами, щоб забрали додому.

К.Ю. – Чи люди хотіли добровільно йти до колгоспів?

Д.Л. – Дуже багато добровільно.

К.Ю. – Коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Д.Л. – В 25-му році. [...]

К.Ю. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Д.Л. – З самого дитинства.

К.Ю. – Кого розуміли під словом?

Д.Л. – Ті, що дуже багато жили. Вони більше й робили. Ще не розвиднілося, а вони вже йдуть.

К.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 32-33-го років?

Д.Л. – Ні, батько нас одвіз на Кавказ, і ми там жили, поки був Голодомор. Голодомору я не признаю. Нас було семеро. Батька і

брата не пускали. При чом тут Сталін? Ми посадили 48 відер картоплі, а викопали 8. І що? Засуха. Не Сталін мені її викопав. Наша сім'я тоже не признавала Голодомор. Сталін в те время закупив багато. [...]

К.Ю. – Чи Ви чули «Закон про п'ять колосків»?

Д.Л. – Ні, я чула про десять качанів, а про колоски не чула. А що це за закон?

К.Ю. – Де було краще жити: в місті чи в селі?

Д.Л. – Авжеж в городі. В колгоспі.

К.Ю. – Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року?

Д.Л. – [...] А 46-го який голод був? У нас голоду не було. [...]

К.Ю. – Яка господарська робота лежала на батькові?

Д.Л. – Ветврач. І все. Він нічого дома не робив. Скотини багато в селі, роботи багато. [...]

№ 144. – 2009 р., лютий 8. – с. Мала Токмачка Оріхівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Петрекей Тетяною Федорівною, 1927 року народження, мешканкою с. Мала Токмачка Запорізької області, проведене Каптур Іриною Геннадіївною (БДПУ).

Каптур І.Г. (далі – К.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові (дівоче прізвище). Національність.

Петрекей Т.Ф. (далі – П.Т.) – Петрекей Тетяна Федорівна. Українка.

К.І. – Дата народження?

П.Т. – 1927-го году народження, 2 августа.

К.І. – Місце народження (село, район, область)?

П.Т. – Мала Токмачка, Запорозька область, Оріхівський район.

К.І. – Яка Ваша освіта та професія?

П.Т. – Шість класів виходила і більш нічого немає. Професія – весовщи́ком робила на залізничній станції. [...]

К.І. – Яким було господарство Вашої родини в роки Вашого дитинства?

П.Т. – Город був, була худоба, була коровка, свиняка.

К.І. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

П.Т. – Оце в нашому селі колгосп з'явився, це, значить... в якому... в 33-му ми поїхали в Кубань з папою... Це в 27-м годі почали колгоспи появля́тись. Люди йшли, а що робити? Йшли, бо роботи не було. За трудодні тоді робили, палички давали. Та

були такі, що не хотіли, багато було. Ну, не знаю, чи в селі нашому були такі чи ні, у нашому виселенців не було – хто не хотів, того ж виселяли за Урал, чи в Сибір виселяли.

К.І. – Коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

П.Т. – Розкуркулення... та в оці ж годі і почалося, це вже ж я знаю, як 32-33-й год уже ж у колгоспи вступали, а оце ж тоді і розкуркулення було, в 27-х годах, як почалося оце воно. Началися колгоспи, почалося і розкуркулення. [...]

К.І. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»? Кого розуміли під цим словом?

П.Т. – [Сміється]. Слово «куркуль»? Та Бог його знає. Воно всігди ці слова дляться. Ото кажуть – «куркуль», це якщо трохи багатий. Під цим словом розуміла... ну, багатий чоловік. Ото, якщо розбагатів більше за других, ото і куркуль.

К.І. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-33-го років?

П.Т. – Пам'ятаю. Ну, та що... голодовка була 32-33-му року, мене у ясла посиляли, колгосп давав їсти дітям, і були ясла, а я в ясла не хотіла ходити, бо там спати клали в обід. Так я тікала, в кущі тікала, у нас там літом шовковиця була, так я сидю там весь день, шовковицю їм, а потім аж вечір додому їду. Мама, було, лободи нарвуть, насічуть її, і я не знаю, з чим там її мішали, такі коржикі потім получалися, ото їх і їли. А 33-й год нас тоже уже голодовка була, коней люди їли, різали, коров витягували в дворах у людей, різали, крали. Не було ні хліба... Чи голод був, чи недорід був? Кажуть і тепер про Голодомор, що не голод був, а вивезли весь хліб. Наче хліб родив, а його вивезли. Мені було тоді якраз сім год, ми поїхали у Кубань, нас папа вивіз. Ми в Кубані жили два годі і вернулися, я в школу в перший клас пішла. Тут тоді начало ж ніби лучше жити, ото ми і вернулися додому... Тільки не помню, чи через два годі, чи через три. Та яка ж тоді була боротьба, хто як хотів, той так і виживав.

К.І. – Як відбувалася посівна, де брали зерно під час голоду? Що люди сіяли у себе в городі в цей час?

П.Т. – Колгоспи ж були, сіяли тоді ж раніше... конями сіяли, сівалки сіяли, ну, то так і було. Де брали зерно, того я не знаю. Чи то був запас у колгоспу, чи то вже государство давало, я вже цього не знаю... Хіба воно знає, де зерно брали? Папа всігди жито сіяв в городі, і ото раненько жито скосять, і тоді помолотимо його... Ціпами молотили, такі дерев'яні ціпи... Ото

тоді воно мелються, і мама тоді печуть коржики. Скільки посіяно було, змолотять і 30 процентів оцього зерна здавали у государство. Картоплю... Оце, було, ходять, описують, як посадеш, скільки там сотих картоплі, так ото скіки процентів треба було здати. Деревя, вишні... Це тоді було багато ягід, і ото, хто насушив ягід, скільки розщитували з деревини, треба теж було здати. Квасоллю теже нада було здать. Молоко здавали, в кого коровка була. Свинячку ріже – Боже сохрани, смалить її не можна було, шкуру треба було здать, а як не здасиш шкуру, ото тоді штрафують. Коровка, було, як отелиється, телятко забирали в колгосп безплатно. Контракція така була.

К.І. – Хто забирав зерно, худобу і як це було в роки Голодомору?

П.Т. – Ну, колхоз забирав. Телят забирали, так ото яка худобка була, ото забирали...по одній коровці держали.

К.І. – Як аргументували люди, які вилучають власність, свої дії?

П.Т. – Аргументували? Ну, тоді ж колгоспи розживалися, і нада було з чогось жити, а люди ж дбали і забирали в колхоз. Образовували колхози, ото воно і шло все туди.

К.І. – Куди здавали все це і що з ним робили потім?

П.Т. – Та Бог його зна – ні в кого не було того зерна. Раніше, як пишуть ще, зерно закопували, а вони, як скирти є, роздовбають усе, поки зерно не знайдуть. [...]

К.І. – Чи чули Ви «Закон про п'ять колосків»?

П.Т. – А що це за п'ять колосків? Оце ж колгоспи судили, хто колоски з колгоспу вкраде чи там жменьку зерна в кармані вкраде – судили. Ось у нас в сусіда... в бутимочку набрав зерна, і зерно витрусили, і дали йому три годи тюрми. Ото таке було.

К.І. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час? Як ставилися до цих жебраків?

П.Т. – [...] Та старців багато було. Ходять і ходять, було, без кінця, просять милостині – оце ж і жебраки. Ходило тоді багато старців. Кождий же ж жити хотів. Картоплину дадуть хтось, чи цибулину, чи той оладок якийсь дасть... Оце ж жебраки так і були. Обтрьопані, затрьопані... Що, мало зараз жебраків? Ото ж так і були тоді.

К.І. – Чи можна було покинути свою місцевість (село, місто) і піти на пошуки їжі та роботи?

П.Т. – А як же... Ось зараз пів-України вже виїхало, заграниці кругом. І ми виїжджали. Це ж у мене дві сестри... У Кубань як

поїхали... У 47-му році ж ще їздили в Кубань, 47-й ще ж був голод, це ж ми з папою у 33-му їздили, нас було три дівчат, папа й мама, а в 47-м ото ж тоді у нас сама старша сестра була в Германії, у неї був хлопчик родився тут уже, а тоді ж ми поїхали втрьох у Кубань, а папа й мама були вдома, і у 41-му році родився хлопчик у папи та й мами. А тоді сестра приїхала сюди. Сама старша вернулася в 80-х годах, а середня сестра, старша за мене що, й досі живе в Кубані.

К.І. – Чи були в селі ті, хто не голодував? Хто вони були і як вони жили?

П.Т. – Хто не голодував? Та Бог його знає... Були такі, хто не голодував, ну, такі, як председателі колхоза... Ото такі, може, і не голодували.

К.І. – Як в цей час виживали люди в селі? Де, по-вашому, легше жилося людям: у селі чи у місті? Чому?

П.Т. – Ото так і виживали, як і тепер: своя картопля, свій помідор, свій огірок – ото так і виживає. Ми ж у місті не жили, а в селі жили. Ото як тепер, так і тоді, кажуть же ш, що селянам легше жити, ніж городянам. Ото ж городяни сидять на балконах, а селяни по землі ходять, ото ж їм і легше. Їм треба і цибулину, і картоплину купити, а у нас усе є.

К.І. – Скільки людей померло в Вашому населеному пункті під час голоду?

П.Т. – Ой, та в голод багато померло! Це ось навскіс домік, так в неї було їх четверо дітей, а чоловіка не було, не знаю, де її чоловік дівся. Ось вона теж поїхала в Кубань, взяла саму старшу дочку, а три хлопчики залишилися. Я не знаю, як воно було, чи вона поїхала і нікому дітей не здала, чи що, так вони і померли, діти. З тією дочкою вона і повернулася з Кубані – діток вже і не було. Багато померло людей. В мене і бабуся померла, дідусь помер, Дмитро. Як почалася весна, почав абрикос появлятися, а він зелений же ж на дереві. І бабушка взяла (оце як я помню, так добре помню), наварила кисіль з того абрикосу, а дід же голодний був, як наївся того кісіля і помер. То ж яд – зелений абрикос! Бабуся померла, як помню, на дворі кабічка була, та вона кип'ятила воду, перечепилася і впала – обпеклася вся. Тоді ж, було, нас гукає і кричить: «Дітки, давайте сякайтеся на руки мені!» Багато людей померло! Їх вже і не вспомниш сказати, а помню, що багато померло. Тоді ж, було, два-три чоловіки ямку

вириють, бо не було кому ямки рити. Люди котились тоді, як мухи.

К.І. — Яку офіційну причину смерті вказували в документах?

Якщо після смерті батьків залишались діти, що з ними робили?

П.Т. — Яка там причина смерті? Голод! Це зараз шукають причину смерті, а тоді що? Голод та й і все. Дітей залишали комусь, в колгосп їх не брали.

К.І. — Чи допомагали люди один одному під час голоду, чи ділилися продуктами?

П.Т. — Тоді раді були один у одного взять, а не помагать. Як помагать, як не було чим кому помагать? Помню, їхав папа із города, і один їхав конякою чи що. Коняка на дорозі впала і померла, вони її дорізали. Ото тато побіжить чи випросити, чи купити. [...]

К.І. — Як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось? І як самі люди пояснювали ці події?

П.Т. — Та як пояснювало? Тоді тільки казали: «робити треба, дбать нада». Отак і пояснювали. В кого корівка була — землю обробляли, і пололи, і возили корівками тоді, виганяли на пари корівками. В сусіда і в нас коровка, ото тоді спрягалися і на степу робили корівками. Тяжко було людям пояснювати і переживати голод. [...]

К.І. — Як потім згадували і у зв'язку з чим події Голодомору у Вашій родині, селі?

П.Т. — Та згадували часто. Коли мама живі були, папа живий був, ото посідаємо ввечері і розповідаємо. Часто згадуємо Кубань, що було, що робилося.

К.І. — Чи пам'ятаєте Ви голод 1946-го року? Що пам'ятаєте? Розкажіть докладніше.

П.Т. — 1946-й пам'ятаю. То чи недород був, чи то Бог його знає. Ми ж тоді в Кубань поїхали з дівчатами. Папа зарізали телятко, в колгосп не здали, сховали його, була шкура на горищі — так мамо з нього кисіль зварили, потім вивернули — і вийшло наче паляниця, ото мама в дорогу дала нам. В Ростові на вокзалі народу багато, ото ми на вокзалі їли той кисіль, і я як наїлася його, в мене як схватив живіт, так я там чуть не вмерла! А одні сусіди їхали не то в Москву, чи то з Москви. Вони побачили, що я вже помирала, ото тоді жінка мені дала 100 грам водки, і я одразу заснула. Якби не вона, я б, напевно, померла. Тому я їй

дуже вдячна. Раніше крали дітей. Потім часто знаходили дитячі пальці з нігтями в ковбасах [...]

№ 145. – 2009 р., лютий 10. – с. Мала Токмачка Оріхівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Новаком Іваном Федосійовичем, 1929 року народження, мешканцем с. Мала Токмачка Запорізької області, проведене Каптур Іриною Геннадіївною (БДПУ).

Каптур І.Г. (далі – К.І.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Новак І.Ф. (далі – Н.І.) – Новак Іван Федосійович.

К.І. – Дата народження?

Н.І. – 1929-й рік.

К.І. – Місце народження?

Н.І. – Народився в Малій Токмачці.

К.І. – Яка Ваша освіта та професія?

Н.І. – Хто знає, що й казять... щітається п'ять класів, але там два класи – я в них майже не ходив, ноги отказали, сидів вдома.

К.І. – Як звали Ваших батька, матір, діда та бабусю?

Н.І. – Діда – Новак Федот, а батька – Федосій Федотович, матір – Зіна, бабуся – Федоря.

К.І. – Якої вони були національності?

Н.І. – Українці. [...]

К.І. – Яким було господарство в часи Вашого дитинства?

Н.І. – Ну, кури й свині, корова. Як у всіх, хазяйство було.

К.І. – Як з'явилися перші колгоспи у Вашому селі?

Н.І. – Затрудняюсь отвітить на цей вопрос. Оце точно не скажу, чи в 32-му, чи в 33-му році. Значала колективізація була, єдинолічники, їх убрали, а колективне господарство зробили.

К.І. – Чи були ті, що не хотіли йти?

Н.І. – З нашої родини всі пішли, а так я чув, що були й ті, що не хотіли.

К.І. – Коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Н.І. – В нашому селі не розкуркулювались, тобто одходили із Токмачки, створена ота Садова, в колективне господарство вступили. Такого ж не було, щоб нанімали. [...]

К.І. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

Н.І. – Та ще з дитинства. У нас їх не було. А тоді ж почали в школу ходити, труд іспользовали, платили. Ото так.

К.І. – Кого Ви розуміли під цим словом?

Н.І. – Це чоловік чистий, він любе експлуатувати людей, платити потрошку, пальчиком показувати. А людям нічого було робити.

К.І. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 32-33-го років?

Н.І. – Дуже добре пам'ятаю.

К.І. – Що говорили про його причини?

Н.І. – Причина одна – неврожай. Це не власть організувала його. Це нічогісінько не вродило. Так що начальство було чотири роки. Так моя задача така: батько і мати на роботі, я об'язан ходити, брати каструльку, піти получить пайок. Так от, вона насипає мені, я їду додому. Так оце не геноцид та комуністи. Це все чиста чуш. Несправедливо це все... Мерли люди. Це неврожай.

К.І. – Чи відомі Вам випадки боротьби з Голодомором?

Н.І. – Я мало про це знаю, тому що я був малий. Мені цікаво: де вони брали цю пшеницю, з якої варили кашу? [...]

К.І. – Чи Вам щось відомо про «чорні дошки»?

Н.І. – А що це? Я не знаю нічого про дошки. [...]

К.І. – Чи були в селі ті, хто не голодував?

Н.І. – Куркулі.

К.І. – Де було краще жити: в місті чи в селі?

Н.І. – Ну, як? Голод почався, в кожного ж город був, картопелька своя була. Нам краще. А так, ну що, в городі теж непогано, там люди більш вихованіші.

К.І. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 46-го року?

Н.І. – Ні. Тут зовсім інше – неврожай. Я на тракторі уже робив, і нам, як механізаторам, по три кілограми хліба на день. Я у батька: «Що робить?» Це ж до осені начало було видно, що не вродило, і тут я привою три тонни хліба. Батько пожалів, що теля і свиняку зарубали. Тому 46-го року голод не відчувався тим, хто робив. [...]

№ 146. – 2009 р., січень 28. – с. Урожайне Великоновосілківського району Донецької області. – Інтерв'ю з Солдатенко Зосю Андріївною, 1917 року народження, мешканкою с. Урожайне Донецької області, проведене Магомедовою Саніят Селімханівною (БДПУ).

Магомедова С.С. (далі – М.С.) – Назвіть своє дівоче прізвище, ім'я, по батькові.

Солдатенко З.А. (далі – С.З.) – Зоя, Солдатенко Зоя Андріївна.

М.С. – Національність?

С.З. – Нація. Українка, чиста українка.

М.С. – Коли Ви народилися? Де і коли?

С.З. – В Олексіївке. Ото Олексіївка за Багатирьом. Ото там ми жили. Там я родилася. В сімнадцятім годі я родилася.

М.С. – А яка Ваша освіта і професія?

С.З. – Усе. Я сама ходила і груби клала. Оце я ходила, таке робила. І шию на машинку. У мене й зараз... І шию ще. І сама й стіраю руками, полошу й вішаю.

М.С. – А скільки класов Вы закончили?

С.З. – Я в первий клас ходила... Первоначальна школа була. Це ми жили у Сметановці, отам. О, а цей год, а первий год ото там школа. І по шіснадцять год було, а мені тринадцять, а я в первий клас ходила. А потом, а тоді совхоз нас вигнав, у комуну переїхали ми у 29-м году. Школа у Новосьоловке наша була. А сестра оця Грищикина, вона длінонога була, а колхози ж тіки почалися. А Ванька родився, цей Азинин чоловік, забрала мене в няньки і зірвала мені школу, я й не доходила. Ото як ми туди їхали, ото в первий клас ходила, ага. А тоді, як уже замужем була, у комуні лікбез був. Два годи в лікбез. Так по місяцю, там букви показували. А були старенькі, як барани. Нічо не знали, ні букви не знали [сміється]. Ну, я пишу харашо щас. Писала і все писала, і сейчас уже пішу. [...]

М.С. – А з якого часу Ви тут живете?

С.З. – У якому часі? То в годі 57-м годі. [...]

М.С. – А яким було господарство Вашої родини, коли був голод? У Вас була земля, худоба, птиця?

С.З. – Як голод був? В 30-х? Ми в комуні були, а комуна... Азу Грищику, оце шо отут жила, так її батько тутечки землю взяв, зробив курінь і начав. Землю взяв, той куток і оцей, і начав він. Йому государство дали «Хвойдік». Трактор «Хвойдік» такий маленький. І він ото сіє, і дівчат набрав. Ну, таких сімей не були оце в Новосьоловке. Осюда Азина мати, Киркия. Дівчат набрав, і там ото дівчата жили. І він усе землю сіяв, обробляв, сіяв, і набиралось, набиралось. А тоді почали ото корпуса строїть. Ми ото жили там трішки. В общежитіях жили, а тоді ж почали

строїть, дали землю. У 34-му году дали землю, тоді ми хоч шось...

М.С. – А як з'являлись перші колгоспи?

С.З. – Чапаєва, колхоз Чапаєва було.

М.С. – А як вони з'являлись? Люди туди добровільно хотіли йти?

С.З. – Ну, чо? Люди вже в комуні були. Я уже ж була в комуні роботала, і в 33-м, 34-м, мені було сімнадцять год, а я в барабан давала. Малатарка здорова, і ото моя невестка, вони по два мущини, по дві душі. І мені сімнадцять год, і мене поставили. Ото барабан, дві душі, молотарка здорова. Отакі снопи, та як посуним! А дядя Стьопа Джамбек махає: «Осторожно!» [сміється]. Усього було, моя дєточка, усього було.

М.С. – А розкуркулення коли почалось у селі?

С.З. – А хто зна. Не знаю. У нас усі тут такі. З Новосьоловкі поприїжали сюда ті робочі. Трудно жить було, а в комуні вже легше було. Хазяїн був. Із хазяїном харашо було, харашо було. Ну, голоду шоб... не було в нас голоду. І не їли харашо, ну, і голоду не було.

М.С. – А коли Ви вперше почули слово «куркуль» і що Ви під ним розуміли?

С.З. – Ну, хто його... Так, балакали вродє «куркуль». Багаті люди. Бо я знаю, як жили в Олексієвці, там ще батько мій був. Ми маленькі були, так шо в нас тут був в Олексієвці. Він набрав землі. В його так багато землі. Тут у селі хата і там. І тут робочіє, і там робочіє. Ото їх порозкуркулювали, забрали в колхоз. Колхоз зробили.

М.С. – А пам'ятаєте Ви Голодомор 32-33-го?

С.З. – Ото ми так у комуні їли. Ото в комуні ми так. Пшоно було, амбар було забито пшоном. І три рази нам суп давали з пшоном. Ну, як, і не наїдені, і не голодні. Ну, хліба не було. А чо хліба не було? А тоді як було посіяне, це ж у нас посіяне було. А шо воно, восьм центнер з гектару дало. А треба на сємена засипать, государству винести. А собі нічого.

М.С. – А про причину голоду говорили? Чому виник голод?

С.З. – Нічо так не казали. Та хто? Ми ото звертали на врожаї, шо не було тада. Ото неврожай. Ну, шо ті восьм центнер?! Тепер по 42 центнери дає гектар. А тоді восьм. Це ж голод.

М.С. – А де зерно брали люди під час голоду, що сіяли?

С.З. – Так комуна була вже. Після голоду комуна. Государство давало. Із Росії привозили. Привозили з Росії. Знаю, так на Рою, чи на Курахово їздили наші, брали отам, може, там мало, щоб посіять хоч трохи.

М.С. – А люди в огороді у себе щось сіяли, садили?

С.З. – Садити. Ну, оце у 34-му годі усе садили. Особено кукурузу, щоб каша своя була. Коровки держали вже, роздали, як ще дом построїли. У нас дітей багато було, а я наварю їм кукурузяної каші. Тоді ж кастрюлі не було, чугуна здорова. Наварю, потом сідають, каші понакладають, молока поналівають. То налив... [сміється].

М.С. – А були люди, які не хотіли іти до колхозу?

С.З. – Були. Їх багато таких було.

М.С. – А чому вони не хотіли йти?

С.З. – Та хто зна... боялися.

М.С. – А з ними що робили?

С.З. – Ну, бачиш, єсть таки було... І другі кажуть: «Та йдіть, у колхозі лучше». «А, голодують у колхозі!» – казали. Да, в їх була своя земля, коні були свої, корови – усе було.

М.С. – А їжу приховували під час голоду?

С.З. – Ні.

М.С. – «Закон про п'ять колосків». Ви чули таке?

С.З. – Колоски збирали дітки? У нас баба Єля Джабмечка, Сашки Джамбека мати, вона в садик, отака, дітки отакі [показує]. І вона с садіка йде, собирає з дітками колоски. І тоді бричка їде і счітає. Отакі й отакі дітки [показує] собирають. Ще я була маленька.

М.С. – А як виживали люди під час голоду, чим вони харчувались?

С.З. – Ну, сіяли зерно, хліб був хороший. Хорошо було жить після голоду. У нас тоді, як прийшов у 34-35-й Коваленко, – у нас був хороший дядько. Так він, як в нас посіяли, так нам на трудодень по кілограму дали, а тоді вже побагату заробляли, і так кожний день. Так у то було. В амбар кучки зерна. Оце ж наш хоз'яїн, оце він піде, набере два, три мішки, той, той везе. Візме муку, хліб пекли.

М.С. – А під час голоду люди що їли?

С.З. – Ну, тоді ж, як голод був, я ж кажу, суп із пшона.

М.С. – А були випадки жебрацтва?

С.З. – У нас таке не було, у нас не було таке. У нас усі ходили, столовка у нас була. Столовка велика, уто ми ходили туди і їли там, в столовці. Ну, у нас такого не було голоду, щоб голод був. І не наїдені були, і не голодні були. Ніхто не вмер від голоду, ніхто не вмер. Ні.

М.С. – А існували базари в цей час?

С.З. – Ні, тоді не було. [...]

М.С. – А у селі люди не померли від голода?

С.З. – А хто зна. Ось бачиш, у нас ба, як харашо. А вже ото під Полтавою... Так у їх такий голод був! Оце каже дід: бричку запрягає, і кругом по хатам ото їздять. Оцей помер, там умер від голода. А у нас такого не було. У нас не було такого. Шо не було, то не було.

М.С. – Це Ваша сім'я не голодувала, так?

С.З. – Бог з той тобой, ми жили.

М.С. – А інші були такі, що і голодували?

С.З. – Може, й були такі, шо... Ось у Майорське уже хуже було. Було, приходять до нас, а вже в 34-м у нас пшоно роздали, і буряк столовий красний. Так, я знаю, варили ми кусками буряк, а тоді пшоно. Оце так варили і їли, ото. А так ніякого. Всього було. [...]

М.С. – А Ви пам'ятаєте голод 21-го?

С.З. – 21-й? Тоді мій батько вмер 21-го году. А в нас сім'я велика була, в Олексіївці жили, і там поїхали на степ кукурузи наламали, качанчики, ото тіки були тоже. Но тоді якось із государства давали поміч трохи. З Росії, з Росії більше часть ішло, тоді ж воно Ленін був (та вже 21-й Леніна не було. Це ж до того Ленін був). Ну, а бачили: помагало. Друг другу помагали. Оце так, у в нас немає, у їх є, дають. У нас є, у них є. Отакого. Ділилися, хорошо ділилися. Харашо.

М.С. – 46-го голод пам'ятаєте?

С.З. – Чо ж я не помню? В мене чоловік погіб у 43-му на фронті, получила звещеніє. [...] Ну, бачиш, у нас корови були, я телятко здала в колхоз. А після війни багато скотини побили німці. А мені кукурузу дали, відра півтора. Я на тертушку натру, коли молока наллю, і кашку дітям зварю, і вони кушають. [...]

**№ 147. – 2009 р., лютий 2. – с. Урожайне
Великоновосілівського району Донецької області. –
Інтерв'ю з Брагою Лідією Іллівною, 1925 року народження,**

мешканкою с. Урожайне Донецької області, проведене Магомедовою Саніят Селімханівною (БДПУ).

Магомедова С.С. (далі – М.С.) – Назвіть своє дівоче прізвище, ім'я, по батькові.

Брага Л.І. (далі – Б.Л.) – Дівоче: Брага Лідія Ільїнічна.

М.С. – Національність?

Б.Л. – Українка.

М.С. – Дата народження?

Б.Л. – 1925-й рік.

М.С. – А місце народження?

Б.Л. – Город Донецк. Родилася у Донецьке. Ну, в паспорте там у мене записане.

М.С. – Яка Ваша освіта і професія?

Б.Л. – Три класи. Нема нічого. [...]

М.С. – А звідки родом Ваші батьки?

Б.Л. – Ну, вони родилися Гуляйпольський район, батьки мої. Батько – сирота він був. Точно я тобі не скажу. [...]

М.С. – А з якого часу Ви тут живете?

Б.Л. – Оце в Макстрої? З 1964-го і по сьогодні. [...]

М.С. – Яким було господарство Вашої родини під час голоду 32-33-го?

Б.Л. – Ну, це ж був в 32-33-й, у нас яке було... Ми ж жили в Донецьке. Батько робив в шахті. От. Це 33-й год, голодовка була. Траву їли в голодовку, бо не було такого нічого. По 200 грам... от він як у шахті робив підземним, на дитину давали 200 грам хліба давали на день. Оце ходили рвали траву і варили борщі, коржики пекли з трави. Отак. А господарства не було ніякого. А вже після голодовки построїв там батько хатку. Вот і жили там, він у шахті робить. [...] Я родилась у 25-м годі, а в 37-м годі з Донецька це переїхали у Запорозьку область. В 37-м году. [...]

М.С. – А що говорили про причини голоду? Чому він виник?

Б.Л. – Я тоде не знаю. Неврожаї були. [...]

М.С. – А чем питались во время голода?

Б.Л. – Ну, я ж кажу, чем ми пїтались. Давали нам хлібця, по 200 грам на день. А так траву їли да і все. Рвали, лобода називалася трава, кропива, вже і ти її знаєш, вона колюча, до річки росте. Ото таке.

М.С. – А їжу приховували?

Б.Л. – Ну, розказували, одинь день, шо ховали, находили й забирали у людей. Це делалі все багачі.

М.С. – Знаєте Ви випадки жебрацтва? Люди ходили, просили у людей щось їсти?

Б.Л. – Ну, в нас у Донецьке ходили.

М.С. – А як до цих людей відносились?

Б.Л. – Ну, в кого було – давали. Хоть шо-небудь. Шо сам їв, те й давали. [...]

М.С. – А були базари в цей час?

Б.Л. – Були. Ну, от що продавали... я лічно сама чай носила. У чайничок закип'ятимо, несу и продала. Продам там чого, а із багачів хто-небудь сидить, кусочек хліба продас. На скіки чайку продам, той кусочек хліба возьму. В нас же не багата сім'я була, і принесу додому. От. І водичку носила, продавала.

М.С. – А де, Ви думаєте, легше жити було: в селі чи у городі?

Б.Л. – Конешно, в селі було легше жить. Городик такий був, в городе ж городика не було. А в селі хоч огородик поганий, городик хоч та вродє трошки. В селі було, конешно, легше жить.

М.С. – А багато людей померло під час голоду?

Б.Л. – Ну, в нас, в нас в Донецькій області не дуже багато вмерло людей. Вмерло, но не так багато, як оце передають.

М.С. – А люди допомагали один одному? Ділилися продуктами?

Б.Л. – Як вони могли ділитися, як в їх получали... у нас було п'ятеро дітей, батько на п'ятох кілограм хліба. Шо там кілограм хліба на день?!

М.С. – Чи змінилось Ваше життя під час голоду?

Б.Л. – Тоді ж погано було. А вже в 35-м годі ми переїхали у село, з города у село. Під Донецькім там. Ми туди переїхали, там стало уже... в нас город появилсь, те, в 35-м годі після голодовки, от. Коровку купили, коровка стала. Вже життя набагато змінилось. Тоді начали то, лазить бандіти по хатах, і до нас раз підійшли, другий раз. І батько побоявся там жить. І ми переїхали отож у Запорозьку область.

М.С. – А Ви голод 46-го пам'ятаєте?

Б.Л. – 47-й.

М.С. – Можете розказать, що Ви знаєте про голод?

Б.Л. – Ну, шо. 47-й год – це ж після війни було. Голодували ми, неврожай, якраз у 43-м годі німців вигнали, наші заступили, німці хліб попалили. От, підпальовали, обливали бензіном. Та нам шо доводилося... Дадали нам той, ходили ми його мололи. А

тоді неврожай був, не пахалася так земля. А вже в 44-м році появились трактора, начали пахать землю... А трошки зерно, а воно не вродилося. Трохи уродило, а ще война ж була 44-45-й. Армії помагали, здавали хліб. А що оставалось там, получали ми. На трудовень давали по 30 грам, по 40 грам. Один трудовень надо було день заробить. А то голодовка була. Уже в 47-м році що нам давали? Буряк мерзлий, ото померз, бульйон варили. Щас свиням луче дають. І макуху. Ото ми в казан поставимо буряка варить, макуху туда накидаєм, вона розкисне. І ми так їли. А щоб голодовка така була, що вже... Та їли. Ну, такого хліба не. А вже у 47-м році вже борошно. Вже й хліб поспів. Це з 46-го на 47-й була голодовка. Поспі.. пшеничка поспіла, начала обкашувать. Там, хто оце на косарках робе, воно обголошувалося. Собере зерна у карманчик, принесе додому. Вже ми на ті дьорочки здеремо, вже й кашу їли. Уже в 47-м році стало трошки легше, вже хліб родився. А тоді нам на трудовень дали ж хліба. Вже 47-й год не так, як вже з 46-го на 47-й. 47-й не повністю вже ми голодували. [...]

М.С. – А як одягались у селі люди? Розкажіть про зимовий, літній одяг.

Б.Л. – Ну, вдєвались ми... вже це було дело, це ж уже після голода, одєвались обикновенно. Пайта ось такі льогкі були, теплі пайта були, були полушобочки такі називалися вони, із гаврашків. Ти не знаєш суслика, що таке? Ото ловили ті суслики, знімали з них шкурку, шкурку здавали. А на хфабриках шили такі полушубочки хороші. Одєвались хорошо. [...]

М.С. – А як оглядини відбувались?

Б.Л. – Я заміж не ходила. Свадьби не було... Так, служив в армії, на війні був. З війни прийшов, і прийшов, після ми переписувались. Прийшов прямо до нас, і согласилася заміж іти. Він з Донецька сам, з Мар'янки. Може, чула? Мар'янський був. Поїхав додому, сказав, що «я женюся». І прийшов він 13 апреля, а 2-го мая вобщє вернувся, совсем до нас. І ми 10 апреля... 2-го прийшов, а 10 мая у сільську раду пішли росписалися. Ні свадьбы не було, нічого. 47-й год був, голодовка. Ото дадуть, він у сілусні ями глибокі, дадуть кусочок. А я їхала на совещанія, бо я була вже бригадіром в колхозе... Кусочок макухи... Так я сама не їм, оставляю чоловікові, бо він же ями буде копать. А сама їду на совещаніє. А тут бурчіт. Піду, водічки вип'ю, а воно ще дужче бурлить, й стидно було сидіть. О. Пережили. [...]

№ 148. – 2009 р., лютий 4. – с. Старомайорське Великоновосілківського району Донецької області. – Інтерв'ю з Клименком Іваном Семеновичем, 1924 року народження, мешканцем с. Старомайорське Донецької області, проведене Магомедовою Саніят Селімханівною (БДПУ).

Магомедова С.С. (далі – М.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Клименко І.С. (далі – К.І.) – Так, Клименко Іван Семенович.

М.С. – Національність?

К.І. – Українець.

М.С. – Дата народження?

К.І. – 1924-й рік, 12 юня.

М.С. – Місце народження?

К.І. – Село Єгоровка, Волновахський район.

М.С. – А яка Ваша освіта і професія?

К.І. – А, освіта, освіта... Учитель. І директором школи працював... 35 років. Загальний стаж педагогічний – 47 років і восьми місяців. [...]

М.С. – А звідки родом Ваші батьки?

К.І. – Так, значіт, дедушка, прадедушка... Назар Клименко, він був запорозьким казакам. Потім, коли Катерина II розігнала Запорізьську Січ, вони поселились в Чернігівській області і проживали вже... їх мій дедушка, Федот Назарович Клименко уже в Чернігівській області жив. А потім вони переїхали, як на голі степи, степи, сюди в район, от, Волновахського району, де протікає, протікала річка, притока річки Вовчої – річка Шайтанка. І на берегах цієї Шайтанки вони поселилися, казаки ці, запорозькі казаки. Він не один був. І отут і проживали, тут уже і я родився. [...]

М.С. – А з якого часу Ви в цьому населеному пункті живете?

К.І. – Я жив у цьому населеному пункті... В Єгоровке проживав до 1950-го року. [...]

М.С. – А яким було господарство Вашої родини в часи Вашого дитинства, у 32-33-му?

К.І. – Мої батьки були середняки... Мали що там... пару коней, дві корови були, вівці були, свині і птиця разна.

М.С. – А як з'являлись перші колгоспи у Вашому селі?

К.І. – В нашому колгоспі, спершу? Колективізація це почалась, у 1928-му році. Да? В 1928-му році, тоді ото утворювались СОЗи... були, а потім уже після, потім НЕП була за пропозицією Володимира Ільїча Леніна, а після НЕПу був колгосп «Шлях Ільїча». У населеному пункті були два колгоспи: «Шлях Ільїча»... оце батько мій був «Шлях Ільїча», працював замісником голови колгоспу, а другий колгосп був... він різно так переіменовувався, був імені Постишева, а після того, як Постишева розстріляли, тоді був імені маршала Советського Союзу Тухачевського, а аш потім, в кінці став цей колгосп імені Восемнадцатого Парсте'їзду.

М.С. – А люди хотіли добровільно іти до колгоспу?

К.І. – Люди в основному під примусом ішли в колгосп.

М.С. – А от що було з тим, хто не хотів туди вступати?

К.І. – Ну, таких не було. Примус. Їх примушували, вони йшли, а хто так уже ето, ті просто покидали село, уєжали куда-то в другі місця да і все.

М.С. – А коли почалося розкуркулення у Вашому селі?

К.І. – Розкуркулення... Розкуркулення почалося оце ж воно у 1928-му році, перед цим, як оце, ну, колгоспи утворили. І в нашому селі були розкуркулювання... Розкуркулювання таке йшло воно неорганізовано, от. Деякі попадались сім'ї, що вони ніякі вони не куркулі, а просто, а просто, може, три, три коняки, три корови, ну, вони считали, що це куркуль. Або хата під черепицею, або під залізом – ото куркуль уже. Ну, таких сімей не багато в нашому селі було, що розкуркулювали, декілька тих сімей було, що розкуркулили, а то пооставалися, а в основному були середняки, ну, і бідняки були.

М.С. – А коли Ви вперше почули слово «куркуль» і що Ви під ним розуміли?

К.І. – А я тоді ще малий був, я оце не вникався, хто він куркуль, що воно собою представляє. Куркуль та й куркуль. Бігав по вулиці та й кричав: «Куркуль, куркуль». Та й все [сміється].

М.С. – Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 32-33-го?

К.І. – А, пам'ятаю. В 32-му році це уже мені було... я з 24-го, значіт, мені вже де-та було років вісім, да? Років вісім уже було. Я добре це пам'ятаю. Страшне це було діло, я пам'ятаю, даже зараз добре пам'ятаю: люди, які були пухлі від голоду, і пухлі. Одну жінчину особливо пам'ятаю зараз: руки так були в неї пухлі, що шкіра на руках вона наповнена такою жидкістю,

видно жилки, сугавчики, от. Діти її померли, вона жива, вижила. А їли в основному оці обездолені, голодні люди їли траву, бур'ян. А весною, коли зацвітали.. от берез зацвітав, рвали цвєточкi з береста, тоді біла акація оце, тоже цвєточкi з белої акації, от. Потім макуху, якщо вдалось кому добуть там в колгоспі, шось десь випросить. Оце таке їли, і страшне було, от. Ну, наша сім'я... якщо удалось так, шо в нашій сім'ї не пухли, не доїдали, їли в основному, ну, у нас, шо нам було хорошо, шо ми запаслись, наша сім'я запаслась кукурузою, і от на базі цього наша сім'я і вижила. Та корова ще в нас була, отелилась корова, було молоко і кукуруза. Варили оцю кукурузу, кукурузяна каша, жарили кукурузу, лопанка називалась, шо біле таке, а біленьке розхлопувалось. Ото ми в основному таке їли. Хліба по кусочку тіки доставалось. Старший брат уже працював трахтаристом у колгоспі, і їм МТС видавали по... не пам'ятаю, по скільки на сутки хліба. Хліба, ну, він собі кусочек одріже, ото з'їсть там. Приварку їм же ж давали, кормили їх, от. А то приносив додому, і ми по кусочку їли той хліб, кожному члену сім'ї.

М.С. – А що говорили про причини Голодомору?

К.І. – Про причину? Ну, причина Голодомору тоді... Так, це зараз я розумію вже повністю, шо за причина була, а то причина в основному була та, шо не по-людськи влада наша, на чолі із Сталіним Йосифом Весаріоновичем, відносилась до людей так погано, шо вони штучно організували цей голод. Потому шо урожай збирали, урожай зернових, пшениця, ячмінь, кукуруза була, соняшник. Ну, це все забиралось, і нічого хфактіческі для людей не залишилось. От оставалась там по сто... тоді трудоднями оплачували труд, так на трудодень, може, сто-сто п'ятдесят грам. І шо вони там получали? Получали центнер, півцентнер, і все, і більше в нього нечо. Зарплати, грошей ніяких в колгоспі не платили. Короче, знущання було з людей та й все.

М.С. – А чи відомі Вам випадки боротьби з голодом?

К.І. – Випадки... Це дуже було тоді трудно. Такі випадки були, настрої у людей такі були, но можливості такої не було. Потому шо заразом такі випадки придушувались, ліквідовувались. Арести, да по доносах арестували: записочка, хтось-то написав на кого, на якусь людину. І вже його забрали, арестували, і його не чують. Де він дівся? Куди він поїхав? Більше його не було. Все.

М.С. – А як відбувалась посівна і де брали зерно під час голоду?

К.І. – Посівна? Ну, посівна, оце коли забирали од людей зернових, то на посівную де-то... я вже те не знаю, тоді ще малий був, от... де-то в сховищах, в амбарах, в аліваторі залишали на посівну і потім видавали матеріал для посіву. Так що посівна була і зерновими, от, і технічними культурами. А ну, так сказати..., воно ж примітивними способами. Тракторів тоді ще мало було, даже сіяли конними сівалками, коровами запрягали, коровами волочили, кіньми баранували і так дальше.

М.С. – А що люди сіяли у себе в городі?

К.І. – В городі? В огороді в основному сіяли картопля, буряк і гарбузи.

М.С. – А хто забирав зерно, худобу і як це відбувалось під час голоду?

К.І. – Під час голоду... Ну, під час голоду, я скажу, що там уже нічого, після розкуркулювання уже нічого було у людей і забирати. Де у кого були корови, і ото корова коли отелиться, то уже була явна допомога. І то еслі, якщо ще корови держали, да? Значіт, з кожної корови більше двохсот літрів ти повинен здати державі безплатно, безкоштовно. Дальше, кури есть. Должен винести скількі-то яєць. Накладали. Яєць должен скільки то винести. А свині еслі есть, ти не маєш право зарізати так, щоб не здати шкуру. Шкуру повинні, должен ти здати. От таке було. Самовілля таке. Страшне таке було.

М.С. – А як люди пояснювали, оті, що забирали, свої дії?

К.І. – Та як пояснювали? Це тоді та одні так понімали: ну, так надо, ну, так сказали, так роби. А більше рассуждать, будеш багато рассуждать, тебе арестують – і тебе не буде. Так що боялися на цю тему даже говорить. Мовчки, мовчали. Іначе без суда, без суда! Забирали і де вони їх дівали: та десь або в лагерья отправляли, може, розстріляли. Ну, вобщем, цих людей не було чуть.

М.С. – А куди вони звозили все це і що з ним робили?

К.І. – Оце ж цього і не можем сказати. Я не знаю, куди.

М.С. – А чи відомо Вам про «чорні дошки»?

К.І. – Та шось воно... Шось я це, про це не знаю.

М.С. – А що було з тими, хто одразу пішов до колгоспу?

К.І. – Що пішли зразу до колгоспів? Ну, шо... робили, працювали в колгоспах, заробляли трудодні і на трудодні получіли, получали нищівну оплату у вигляді малої кількості зерна, от. Та і все.

М.С. – А вилучали зерно у них, у тих людей, які пішли зразу до колгоспів?

К.І. – Цього не можу сказати.

М.С. – А відомі Вам випадки приховування їжі під час голоду?

К.І. – Ховали. Так, ховали у ями, у землю закопували, от. Отаким путем. Ну, що – ходили, шукали, розшукували і відбирали це все. Не тільки з амбарів, там, із сараїв, а і з землі. У землі було багато позакопано. Ховали в землю.

М.С. – А що сталося з цими людьми?

К.І. – Забрали та й усе. Пока із ними нічого не робили. А затр... до ниточки, все вигрібали, а щоб з ними що робили – такого не було.

М.С. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

К.І. – А. Та такий закон, що... От колоски, да? Колоски ходив і я маленький був, сумочки нам давали, і у сумочку ходили збирали колоски. Але ті колоски ти не маєш права присвоювати. Всі колоски ти долж... повинен там у певне місце висипати, витрусити, і Боже с собою, нічого не бери, бо були випадки, що за там... за жменю колосків судили. За колоски судили. Отак.

М.С. – А от як виживали люди і чим харчувались під час голоду?

К.І. – Під час голоду? Ну, оце ж я Вам казав, що під час голоду в основному виживали за шьот трави, бур'яну, от, от. І отак такого шось...

М.С. – Чи знаєте Ви випадки жебрацтва в цей час?

К.І. – [Замислився]. Поголовно, жебракували поголовно. Голодні були, що там балакають.

М.С. – А як ставились до цих людей?

К.І. – Та як? Хто... ну, це ж не з-за добра пішли жебракувати. Хто кусочек хліба дасть, хто там дасть мисочку борщика чи супчика наллє, покормить їх. А такої щоб ворожнечі до такого..., бо це люди не того, що вони не хочуть працювати, а у них така обстановка. Або, може, п'яниця... таких я таких і не помню, щоб п'яниці були і вони жебракували. П'яниця й жебрак. А це просто одиночки: або дітей немає, або їм ніхто не може допомогти. От вони становляться жебраками.

М.С. – А можна було покинути свою місцевість і піти на пошуки роботи в інше село або місто?

К.І. – Та в тому справа, що не получалось, щоб покинути свою місцевість, свій колгосп і куди-то уїхати в другу сторону.

Потому що наша місцевість, та взагалі сільська місцевість, була не па... па... паспартизована. У людей паспортів не було, а коли просять «от дайте документи, щоб хочу поїхати», туди там чи у Донецьк... то єсть не в Донецьк, тоді була Юзовка... в Юзовку там чи ще в друге місце. Їм не давали таких справок, і він не може бути виїхати. Вобщем, не давали документів ніяких.

М.С. – А були в селі люди, які не голодували?

К.І. – Не голодували? Таких людей, яких можна назвати, що вони зовсім не голодували, не було. Всі люди недоїдали, всі люди в основному виживали. А таких, щоб не голодували... Даже наш пред... голова колгоспу, вони такі чесні були люди, от Клименко Гаврило Олексійович, тоді там до кого... до голови колгоспу... Це був голова колгоспу «Восемнадцатого Пате'езду», а до нього був голова «Партс'езду» Чіпа. Даже вони не злоупотребляли і не жили, даже не їли так, як потрібно їсти. А тоже жили на долонь. Просто вони чесні були, і вони бачили, що люди мучаться, і не позволяли собі нічого такого нарушать.

М.С. – А існували в той час базари або місця, де можна було щось купити або вимінити?

К.І. – А, ну, от у нас, у нашому селі Єгоровці базару не було, а через чотири кілометри у Мар'їнському районі село Павлівка, там базар був, кожної суботи чи неділі був базар. Ми на цьому базарі можна піти там, щось купити. Може, пшона трохи, самі несуть, або курку, або яйця продавати, або голубенята продавати. Продадуть оце голубенят там, курицю або щось і куплять собі або пшона, або ще якогось продукту. А так свої гроші.

М.С. – А от, як Ви вважаєте, де легше було жити: у селі чи у городі?

К.І. – А, ну, на той час легше було жити у городі. А чого? От в області промисловості, от вугільній промисловості, потом металурги, хіміки. Вони получали хліб, їм видавали хліб, от. Зарплату їм грошима не платили, вони могли щось купити. Так що у городах люди жили набагато краще. І часто люди наші з колгоспів ходили, як, скажем, жебракували у них, і вони давали там... по хлібинці хліба давали даже. Да. А так, щоб поїхати у город працювати, – на роботу без паспорта не принімали, а тут паспортів не давали.

М.С. – А Ви не знаєте, скільки людей померло у Вашому селі?

К.І. – Оцього я не скажу. Я знаю, що багато померло, і дітей померло багато, і взрослых багато померло, а скільки, я Вам не скажу.

М.С. – А от що робили з померлими під час голоду?

К.І. – Ну, що з померлими? Померли – підвода приїжджала, забирали, викопували на кладбищі яму і хоронили. Пересипали ізвістю, бо були випадки й хвороби, от. Холера появлялась була, потом тиф тоже появлявся. Це раньше, от особено у двадцять... в 1921-му році, тоді людей багато погоріло від тифу і холери. Тоді дуже багато викосила ця хвороба. А під час уже... в 32-му, 34-му роках цього, таких хвороб не було масових. А от в 1921-му – тогда... це я не пам'ятаю, мене ще не було, я родився в 1924-му році.

М.С. – А от Ви не знаєте, якщо після смерті батьків залишались діти, що з ними робили?

К.І. – Ну, таких випадків щоб, щоб діти остались совсем без батьків, я от таких і не пам'ятаю. Таких я й не пам'ятаю, що з ними робили? А от таких етих дєтсадків, там де прютів, шось я її не помню, щоб були отакі. А людоедство було, що їли матері, їли, убивали жінок, їли мясо те. Потом їде підвода, сьогодні собирають, а ти ще живий, вони бачуть, що з нього толку всьо равно не буде, його сразу викидали на підводу. Він ще живий, а його вже кидають, щоб завтра всьо равно сюди треба буде повертаться, їхать, забирають.

М.С. – А люди допомагали один одному під час голоду?

К.І. – Да. Люди – це належне, це належне. Українці – люди добрі, вони от друг другу завжди допомагають, якби вижить, даже ділиться. І в його в обмаль усього, там то, ну хоч кришечку, ну він дасть людині. [...]

М.С. – А як місцеве керівництво пояснювало те, що відбувалось?

К.І. – А вони нічого не пояснювали. Вони про це даже боялись і говорить, бо лишне слово скажеш – і їх арестують, і точка, і його не буде. Так що це було все тихо, як будто так і треба.

М.С. – А люди якось говорили про це?

К.І. – А люди тоже мовчики, мовчики, мовчики. Даже друг другу нічого не говорили! От тоже боялись.

М.С. – А змінилось Ваше життя під час голоду?

К.І. – Та змінилось, потому що, ну, нічого було. От праздник, а на стіл шо накрить? Не накриваєш, нема не курки зарізати, не

м'яса немає, не яєць немає. Може, там трошки картошки єсть, там кукуруза. А щоб накрити стіл під час свята, нічого не було. [...]

М.С. – А як потім у сім'ї згадували голод?

К.І. – Та згадували такими словами: «Будь воно прокляте, щоб воно більше не вернулось. І будь проклят той, хто це організував цей Голодомор, штучний». Бо люди знали, що урожай собирали, а їм же то не отдавали, і знали люди, що цей, результати урожаю вивозили десь за кордон, продавали. А свої люди голодували. Це люди знали.

М.С. – 46-47-й голод пам'ятаєте?

К.І. – Пам'ятаю.

М.С. – Можете розказати?

К.І. – 46-47-й. Це я вже повернуся з фронту, повернувся з фронту, і що нам фронтовикам тільки давали, той хто повернувся з фронту... Я демобілізувався в 1946-му році у лютому місяці, от, з району Кавказа. Приїхав, коли мені переказують, щоб я прийшов в контору колгоспу. Я прийшов. Голова колгоспу, цей же Клименко Гаврила Олексійович, каже: «Тобі, як фронтовику, положено півцентнера пшениці, приїдь, получи, забори». І більш ніякої допомоги фронтовикам не було. Фронтовики також голодували, як і всі інші люди в 46-47-му році. Отак влада віднеслась до людей, які захищали свою Отчизну!.. Дуже погано однеслась... Та і в кіно зараз он показують, і той в кінокартинах буває, як фронтовики без ноги, або, ето, без ног, ног на колясочке їздили попід вагонами на залізничних станціях, випрашували кусочка хліба і так дальше. Шо це, влада це не бачила цього? І тільки благодаря тому, що один письменник Сімонов, він вперше розпочав боротьбу за достойне життя фронтовиків. Він звернувся до уряду, ну, уряд. Їм нікуди було діватись, вони підтримали його, і він організував оце. Першу начали льготи устанавлювать для фронтовиків, оце благодаря цьому письменнику Сімонову. Царство небесне йому, земля йому пухом. Фронтовики його завжди пам'ятають і помнять. [...]

№ 149. – 2009 р., квітень 4. – с. Октябрь Великоновосілківського району Донецької області. – Інтерв'ю з Красюк Марією Петрівною, 1926 року

**народження, мешканкою с. Октябрь Донецької області,
проведене Васеніною Валентиною Сергіївною (БДПУ).**

Васеніна В.В. (далі – В.В.) – Назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові.

Красюк М.П. (далі – К.М.) – Красюк Марія Петрівна.

В.В. – А коли Ви народились?

К.М. – 1926-го року 20 мая.

В.В. – А де?

К.М. – Новосьолова, Великоянісольський район, Старий... Керменчик, Керменчицький район... нє, Великоновосьоловський район, я ошиблась, село Воскресенка Донецкой...

В.В. – Обласі?

К.М. – Юзовський, ну, тоді ж Юзівка, Сталінська, Сталінської області. Сталінська область. Пиши: Янісольський район. Янісоль називали тоді Новосьолову. І хутор Воскресенка, ну, не хутор, не село – хуторок невеликий.

В.В. – А Ви отримували якусь професію? Освіта, професія у Вас є?

К.М. – Професія в мене єсть – бухгалтер. Не бухгалтер, а счетовод. Тоді після війни на бухгалтера не вчили, а на счетовода. Счетовод. [...]

В.В. – Яке у Вас господарство було під час голоду?

К.М. – Було розкулачили родітелей моїх, забрали корову. Я не помню, щоб у них була конніца, ну, забрали корову. Батька засудили, мого батька к розстрелу, оце ж у голодовку. Це тоді, навроно ж, 32-й, я не помню, мала ще була, не дуже помню. Нас вивезли на поле всих. З хати вигнали, як кулаки були, вигнали на поле. Ну, це ж засудили батька мого к розстрелу, а потом амністія. Нічого йому не дали, отпустили. А потом роботи ж ніде нема. Він пішов тут Новодаровка, єврейська колонія, він пішов туда, він кузнец був хороший. Раньше він работав, до розкулачення, в Донецку і хотів переїхати. Мама не в яку: що ми хату бросим, і корова, і все, і це поїдем у город? А він кузнецом там робив на заводе у Юзовке, а потом, як розкулачили, ніде ж на работу не берут, репресіруваний, не репресіруваний, ну, амністія йому була, ну, він пішов, кругом кузнеців не нада було, він пішов аж у Новодаровку. Запорожська область село Новодаровка, єврейська колонія, єврейці там жили, немци, оце я хорошо помню. Я жила тоді

середі немців, середі євреїв. Я німецький язык... Німецький язык і єврейський – він, щитай, одним, як руський і український... я розгаварювала. Ну, не полностью так знаєш чисто, ну, все понімала я. [...]

В.В. – Коли Ви вперше почули слово «куркуль»?

К.М. – Ну, я помню, в дитстві що я була, як розкулачили, приїхали все забрали, і гарбузи даже забрали. Оце я помню, що розкулачили, і гарбузи, і зерно, і все на світі під мітьолку. А нас оставили, голодні ми були. Хорошо, що сусіди в нас, в нас вода хароша була, приносили оце нам і картошку дітям. Мама ходила мінять, у неї були хороші платки, хороші юбки такі шерстяні вишиті, не то що там вишиті, а фабричні. Така ткань була шерстяна і платки, і вона ото ходила мінять, і ми пухлі були і лободу їли. І, ну, вобщем, пережили от і до. Ну, я сама менша була, а старший брат був у ФЗО нарученкові, а сестра, я не знаю, десь тоже робила. [...]

В.В. – А що Вам казали про причини голоду?

К.М. – Нічого нам не говорили. Нас розкулачували і забирали і хліб, забирали все під мітлу. Ну, не у всіх людей забирали. Як враг народа признавали, знаєте. Ну, я не знаю, що там розказували, що я... ну, це я помню, це я Вам розказала.

В.В. – А якось боролись з голодом?

К.М. – Ну, боролись з голодом. Як боролись? Лободу їли оце ж. Були люди такі, що не дуже і голодували. І коров держали. А в нас же все забрали. Ну, раньше люди були не такі, як щас, хороші. Приносили і молока, і картошку. Ну, щас друг до друга не ходять, а раньше... Щас тіки телевізор дивляться, а раньше ж то общались. Ну, я не знаю, що, як там боролись, як боролись. Голодували і все, пухлі ходили.

В.В. – А під час голоду Ви щось сіяли на городах?

К.М. – Під час голоду я не помню. Я помню, що була пшениця на городі і мама колоски рвала, і її не розрішали, да, і дали 15 суток. А нас ото бросила 3 дітей малих. Ну, більше я нічого я не знаю.

В.В. – А хто у вас зерно забирав? Худобу, зерно?

К.М. – Ну, є такі комуністи, я знаю, поліцаї чи як їх там... міліція якась, я знаю, що воно було?

В.В. – А до колгоспів ішли люди?

К.М. – Папаша зразу пішов до колгоспу. А потім він кузнецом работав, признали – враг народа, щось неправильно там работав. Я знаю там, що там було?

В.В. – Ви приховували їжу?

К.М. – Ховали, да, ховали. Ховали зерно, а тоді, я помню, на горищі ховали. А тоді замазували, а тоді доставали. Ну, якось пережили голод, не померли.

В.В. – Якщо знаходили їжу, яку ховали, що робили з людьми?

К.М. – Нічого, нічого.

В.В. – А Ви чули закон такий «Про п'ять колосків»?

К.М. – Не знаю, нічо не знаю. Не можу освітити Вам.

В.В. – А Ви знаєте випадки під час голоду жебрацтва?

К.М. – Не знаю я.

В.В. – А Ви могли під час голоду покинути своє село?

К.М. – Ну, оце ж нас вивезли на поле. Ми не покидали село. Нас вивезли нахально. Приїхали і забрали нахально.

В.В. – А існували якісь базари чи ринки?

К.М. – Да, да, були базари. Були, були. Помню, мама носила, міняла на базар речі.

В.В. – А Ви знаєте, скільки людей померло під час голоду?

К.М. – Я знаю, що у папаши були у Дніпропетровській області (Васильківський район, да) там сестри, брати, і вони померли з голоду. Голодні були, да. А потім ото давали зерно, і намололи, вобщем, муки і наїлися. І померли. І на городі поховали. 8 могил на городі. Це вже після війни я їздила до тьотки, до батькової сестри. Багато померло. Тут села, оце Велика Михайлівна, кажуть, усі люди померли. Ну, в нас ще не так, не вмирили, а так, тіки пухли. А там всі села, кажуть, є такі, що всі села вмирили. Ну, я ж мала була. [...]

В.В. – Сусіди допомагали Вам чи Ви їм?

К.М. – Допомогали, допомагали, приносили. Я помню. Я боліла сильно, восполенії льогкіх і тот, і на один бік лежала, на другий не могла повернутися. Тоді ж ні врача, нічого. Так сусідка приносила мені і їсти. І суп, і картошку. А мама ходила десь мінять та зароблять. А вони приносили. Помагали, помагали. Єсть такі, що голод не дуже знали. А єсть і з голоду вмирили. [...]

В.В. – Керівництво Вашого села якось пояснювали Вам, чому це відбувається?

К.М. – Ні, я не знаю. Ніхто не пояснював. Приїзджали, забирали, ноччу батька забрали, міліція приїхала. Принцевський, тут оце Принцевський, так їхні брати, дядьки з Новосьоловки. [...]

№ 150. – 2009 р., січень 5. – м. Запоріжжя. – Інтерв'ю з Сапою Ніною Григорівною, 1926 року народження, мешканкою м. Запоріжжя, проведене Павліченком Євгеном Андрійовичем (БДПУ).

Павліченко Є.А. (далі – П.Є.) – Назовите свою фамилию, имя, отчество. Национальность.

Сапа Н.Г. (далі – С.Н.) – Нина Григорьевна Сапа. Украинка.

П.Є. – Дата рождения?

С.Н. – 25 марта 1926-го года.

П.Є. – Место рождения?

С.Н. – Запорожская область, село Янчекрак.

П.Є. – Какое Ваше образование и профессия?

С.Н. – Среднее специальное, бухгалтер-экономист. [...]

П.Є. – Расскажите подробнее о населенном пункте, где родились Ваши родители. Что Ваши родители, другие старшие родственники рассказывали Вам о том, каким был этот населен пункт до революции?

С.Н. – Большое село, крестьянское село, рабочие, село как село. Не знаю.

П.Є. – С какого времени Вы живете в этом населенном пункте?

С.Н. – Приехали мы в связи с новой постройкой дома – хутор Луговой в 1928-м году. [...]

П.Є. – Каким было хозяйство Вашей семьи во времена Вашего детства?

С.Н. – Гектар земли, корова, свиньи, куры и все.

П.Є. – Как появились первые колхозы в Вашем селе? Хотели ли люди добровольно идти в колхозы? Что было с теми, кто не хотел?

С.Н. – Никто их не спрашивал. В кого шо было – свозили в колхоз. И так образовался колхоз.

П.Є. – Когда началось раскулачивание в Вашем селе?

С.Н. – Все крестьяне были на одинаковом уровне. Куркулив я не знала. В нашем селе куркулей не было.

П.Є. – Когда Вы впервые слышали слово «кулак»? Кого понимали под этим словом?

С.Н. – Просто народные такие слова были, людей разкулачивали, а мы только слышали. В нашем селе не было таких, в хуторе в Луговом такого не было.

П.Є. – Помните ли Вы Голодомор 1932-1933-го годов? Что говорили о его причинах? Известны ли Вам случаи борьбы с голодом?

С.Н. – Голод был очень сильный, людей много померало. Причины голода не известны. Нас обыскивали, лишний килограмм забирали. Прятали мы, и лишний килограмчик фасоли тоже прятали. Специально человек ходил, проверял, у кого что есть.

П.Є. – Что люди сеяли у себя в огороде в это время?

С.Н. – На огороде сеяли что попало, в основном падалища росла, а в степи я сеяла сама с дядьком Петром, и шо было дома: овес, ячмень. Все вручную мы делали. Дали нам поле, мы все делали вручную. Сколько посеешь, столько и пожнешь, все вручную.

П.Є. – Кто забирал зерно, скот и товар и как это происходило во время голода? Куда свозили все это и что с ним делали потом?

С.Н. – Куда-то девалось – не знаю. Это и не голод был, а мы держали корову, у нас было четверо детей. Приехал, я не знаю, мужик какой-то, забрал корову, и мы остались без коровы, мама и нас четверо детей. [...]

П.Є. – Известны Вам случаи укрывательства еды и товара во время голода? Что произошло с этими людьми?

С.Н. – Кто мог – выжил, а очень много людей поумирало. Шо у кого забирали, я не знаю.

П.Є. – Слышали ли Вы, что такое «Закон о пяти колосках»?

С.Н. – Был закон такой, что людей судили. Кто собирал в степи колоски на полях – их под суд отдавали.

П.Є. – Как выживали, чем питались во время голода?

С.Н. – Ховрошкив ловили, траву (лабаду, калачики) собирали и питались.

П.Є. – Знаете ли Вы случаи нищенства в это время?

С.Н. – В это время все люди были нищими, я богатых людей не помню.

П.Є. – Сколько людей умерло в Вашем населенном пункте? [...]

С.Н. – Кто умирал, какие документы были, я не знаю. Людей очень много помирало, загребали их. Подбирали, закапывали и все. А родители не могли детей спасать.

П.Є. – Помогали ли люди друг другу во время голода, делились ли продуктами?

С.Н. – Конечно, соседи были, люди тогда были очень добры и каждому кусочек хлеба носили, каждого спасали. Кого могли, спасли, много людей поумирало. Умиряли люди на ходу.

П.Є. – Как местное руководство объясняло то, что происходило? И как сами люди объясняли эти события?

С.Н. – Голодовка и все. Одно слово – голодовка. А как, кто ее делал, никто не знал. Мы не в курсе дела. Это все секреты были.

П.Є. – Изменилась ли Ваша жизнь во время голода?

С.Н. – Изменилась, потому что отец наш переехал работать в Васильевку в МТС. И все. Жили в Васильевке. [...]

П.Є. – Как потом вспоминали и в связи с чем события Голодомора в Вашей семье?

С.Н. – Мы прожили, слава Богу, молились Богу, травы нам хватало, сами себя обеспечивали. И как было, не знаю, мы свою семью спасли всю.

П.Є. – Помните ли Вы голод 1946-го года? Что помните? Расскажите подробнее.

С.Н. – [...] 1946-1947-й год помню. Мы уже работали, я работала, хорошее было начальство, в день давали до 250-400 грамм хлеба. Что еще дополнительно, так что мы прожили хорошо, в то время считалось хорошо, потому что хороший начальник, и он за людей очень беспокоился и помогал выжить. [...]

№ 151. – 2009 р., січень 19. – с. Варварівка Юр'ївського району Дніпропетровської області. – Інтерв'ю з Черницькою Галиною Данилівною, 1914 року народження, мешканкою с. Варварівка Дніпропетровської області, проведене Войною Світлою Петрівною (БДПУ).

Войнова С.П. (далі – В.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові (дівоче прізвище).

Черницька Г.Д. (далі – Ч.Г.) – Черницька Галина Данилівна, дівоче – Колісник Галина Данилівна.

В.С. – Дата народження?

Ч.Г. – 14-й, ой, 8 грудня 1914-го року народження.

В.С. – Місце народження?

Ч.Г. – Село Вербське, Старобешенського району.

В.С. – Яка Ваша освіта і професія?

Ч.Г. – Та хто тоді вчився?! Закінчила 4 класи, но робила всю
жизнь продавцем. [...]

В.С. – Як з'явилися перші колгоспи в Вашому селі?

Ч.Г. – Розкоркулювались, забирали, людей висилали – це
багатших людей, а ми ж як бідніші були, нас не трогали, не
трогали через сусіда, сусід нас захищав. Як було два коня, то
вже щітався куркуль. Як тільки появився колгосп, начали, то ми
вже чули, що забирали коров, коней. А у нас батько мудрений
був, взяв та попродавав, коней було троє. Незя було так решать
усе разом. Одну корову продали, одну корову оставили, бо сім'я
ж була. Забрали, поодвозили, корову одвели, коняку одвели і
самі ж пішли в колгосп, бо вже ми раді були, що у колгоспі, аби
не одправили в Сибір. Бо людей на Сибір відправляли, хоча
вони не такі і багаті були, а воно таке дурне время, було так їх
поодправляли. А ми осталися, бо нас защіщав сусід, ну а тоді
забрали у нас корову, коняку і одвели нас та заставляли отак. А
Ви знаєте, сім'я велика була. Скільки плачу було! Хто нас там
слухав?! Одвели ми туди корову, через неділі дві щось
забуртували та й назад забрали тих коров, позабирали. Тут
наїхали старші, застали нас та заставили поодводити назад. І
хазяйнували кожен біля своєї корови. Не хотіли, щоб всім
колективом. Жалко було своєї корови. Так само і своєї коняки
ходили та доглядали. А тоді вже пішли колгосп, і ми молоді
були, робили всі, а давати же нічого не давали по началу, а тоді
почали поправляться та начали давати хліба – це було основне.
Було не хорошо сперва, було погано, а потом було те, що все ж
бо не було, варили у колгоспі, то галушки, то таке, давали раз у
день, хто робив, а хто не робив, тому ж нечого. А потом стали
потрошку давати хліба, а то ж не було хліба, то їли гарбуз, та
буряк оце їли, а то ж і цього не було. Пухли люди і вмирали.

В.С. – А що Ви можете розказати за голод 1932-1933-го років?

Ч.Г. – Оце й було в 1932-му року. А в 1933-му році я була на
Домбасі, бо не могла їсти буряків і мене одправили на Домбас. Я
там була голодна, щітай, бо все голиш восемдесят грам хліба
получала ото і все. Бо там давали маргарин і сахар, але ж я не

стану в очередь, бо в ніч роблю, а вдень треба ж бо отдохнуть, а очередь така страшна... А тоді вже стала весна і мене стали звати назад, бо гарбузи наростили... Ну, я і приїхала туди додому. Приїхала додому, а мене послали у мельницю, так як я свіжа, мол, не голодна. Послали вместе с хлопцем в мельницю. Насипали повну буют арку пшениці зверху, і поїхали ми з ним. Дали нам по одному огурцю, огурець йому і мені. Що ж той огурець, коли надо робить?! Ну, робили. Намололи, приїхали додому, а їхати через балку, а я кажу: «Федя, устань та коней в руках проводи, бо з балки їхати, а там прорив збоку». А він: «Та не буде нічого». Вїхали в балку, коні з балки знялись та поїхали, а бричка перекинулася, а я ж у ту прірву полетіла. Ну, лежала я довго, пухла була я, а на утро мені уполномочений з Днепра привіз кусок хліба, кусок хліба, не знаю, чи в медові, чи ще що таке. Ну, я оклигала і думаю: це ж оп'ять мене будуть посилять, як я, мол, свіжа людина, здорова, хліб їла. І мама каже: «Знаєш шо, дочко, я тебе одвезу в Комсамолець» – совхоз був, чотири кілометри от нас; це ж колхоз, де ми, а то совхоз, там тоже була біда така, людям, хто на роботу ходив, давали три рази в день їсти – вариво та хліба двісті грам. Я й поїхала туди. Там був сусід, він мене устроїв кухаркою, а це ж достіженіє. Я пішла. Та кухарка була старшою, а я дівчина – менша. Ото я там робила. А ще брат і сестра у мене менші в школу ходили. У нас школа-чотирьохрічка була, а там семирічка, де я жила. І що ж, вони ходили в школу аш туди в семирічку і назад, це два рази в день туди і назад; ото вони у мене і жили. У мене була комнатушка така маленька, ну, я і забрала до себе, а їсти-то немає нічого. В школі, в школі я готовила сніданок дітям, і ото вони у мене жили, ну, полуголодні. В школі поїдять трошки, да в мене огород давали, кукурудза вродила, да товкли да варили кашу, да я їм давала. Сама як-небудь, бо це їм даю. Ото ми пережили о таке.

В.С. – Чи відомо Вам про «чорні дошки»?

Ч.Г. – Шо це воно таке?

В.С. – Чи чули Ви, що таке «Закон про п'ять колосків»?

Ч.Г. – Ну, тож голод був, не давали нічого їсти, не давали нічого. Отож, це ж, як колгоспи поначали, а лузати ходили після уборки на степ, колоски збирати. Це запрещали, за ті колоски в тюрму давали, людей садили у тюрми. Но ми не ходили: раз нізя, то нізя. Ловили ховрахів і їли. Ото ховрахи і жили. Це

батько йде на цілий день, і це ж вода, де, знаєш, у колгоспі вода внизу, і то вони ховрахів виливали, ото ми і жили тим. Сперва ніхто не хотів, потім раді і ховрахам були. Ну, людей, які собирали колоски – це вже для колгоспу... Та вона чи вкрала, чи шо, і посадили її чи на три года, чи шо. А дома діти осталися, самі діти, малі діти, вони, як вона вернулася з тюрми, її не впізнали. Ото таке було. [...]

В.С. – Чи змінилося Ваше життя під час голоду (дозвілля, свята, відправлення церковних обрядів тощо)?

Ч.Г. – Та які ж празники, коли робиш день і ніч?! Це ж не так воно бистро цей колгосп возив, день і ніч робили, празників і тих не було, ні в празників, ні в будінь. Ну, було, ще в нас дядько один жив із сім'єю, а в нього жінкина сестра жила, а воно ж він голодний, і діти голодні, і він тоді ту дівчину убив, і з'їли вони ту дівчину. Ну, жінка притворилася, як будто би не зна, а може, й не знала, шо вона людям казала, шо вона поїхала в Полтаву. А сама часто плакала, ходила на низ у ті, як їх, у лози і таке, як шукала її, і людям отдавала таке разне. Но так і не появилася та дівчина: і з'їли її і він, і діти її. Пухлі й наші були, брат мій був пухлий і каже, шо вже додихав, а зараз восьмдесят год – а ще живе. А він каже: «Мамо, якби це я випив молочка, я б зразу піднявся». А так де це молочко?! Коров не було в колгоспі, не було, не було ніде коров. Там один жив бухгалтер, і він харашо жив, коровку держав, і вони пішли до неї і кажуть: «Леонтійовна, дай мені стакан молока». Ну, просить молока. А вона каже: «Підождіть, Петровна, я тіко шо здоїла, хтось приходив такий самий, як ми, так я здоїла, а тапер підождь трошки, може, попусте, та я здою тоді». Підождали, вона здоїла та дала стакан чи більше, він випив та і піднявся. Їсти ж нема нічого. Ну, піднявся. Шо вони йому там давали, я не знаю, та піднявся та став живим. А так ми не голодали. Прийду... було, до мене туди (я вже на кухні робила) батько прийде, а я знаю, шо голодний, то я нагудую. Оте, шо ми казани шкребемо, оту кашу-помийницю. А я купила собі порося, думаю: хоч яке, а я вигудую, но буде кусок м'яса. Вишкребу ото туди і кажу: «Нате, порося накормите, бо я ж не піду додому». А вони оту кашу всю повибирали. Я нагледувала хорашо їм, а то дома то голодні. Повибирали оту всю кашу і забрали додому. Це я вже взнала, коли не було вже голо довки, сестра розказала. Ото так жили. [...]

№ 152. – 2009 р., січень 19. – с. Варварівка Юр'ївського району Дніпропетровської області. – Інтерв'ю з Моргун Оксаною Василівною, 1914 року народження, мешканкою с. Варварівка Дніпропетровської області, проведене Войною Світланою Петрівною (БДПУ).

Войнова С.П. (далі – В.С.) – Назвіть своє прізвище, ім'я, по батькові.

Моргун О.В. (далі – М.О.) – Моргун Оксана Василівна.

В.С. – Ваша національність?

М.О. – Українка.

В.С. – Дата народження?

М.О. – 1914-й рік народження.

В.С. – Місце народження?

М.О. – Село Жемчужне Старомишенський район Донецька область.

В.С. – Яка Ваша освіта і професія?

М.О. – Та яка у мене професія, у мене ніякої професії не було. То колись ходили, нас наймали на панські землі, обробляли, буряки обробляли. Удома вже, якраз голод був, та ми ходили під залізну дорогу канами вичешать от сніга. Що ми там заробляли?! Господі, помилуй! Півбуханки хліба заробляли, от то така плата була у 1933-м году. Походили у колгоспне поле, збирали ми картоплю, щоб тие коржики пикти, щоб з голоду не вмерти, бо помочі не було і не було. Наших з поля прогнали, не дали нам картоплі той гнилий, бо, мол, в колгоспі робили, то ви пока жили. Якраз... бо тоді, в то время, якраз брали за землю, як зараз кажуть, податки тощо. То тоді брали хлібом. Ну, то мій батько покійний шефу заплатив податки за це время, за себе, за колгоспників йому там приказали заплатити хлібом. З тиждень пройшло, а може, й з два, давай обратно ходити вже ті (а це ж було при Сталіну), давай обратно ходити. Ну, наш дядько Василь: «Те ж Ваше зерно, то й дайте нам». Батько прийде та набере, бо в нас була така корзинка із соломи, то якраз кульок получається зерна. А той: «Дайте бумажку мені». «То я Вам даю». Вони дали оту бумажку, то вже береш та й бери. Вже підходить весна, тут і самому немає. Ми вийшли, а тут мій дядько покійний, що зробив трохи, пшениця у нас була і дах у нас маненький та колідорчик, за колідорчиком був у нас сарайчик, там був захований ячмінь під короною. На хаті була

тоже схованка. Так батько за пшеницю – та на хату, да потім с коровою решав та решав, будто мішок пшениці вкрав. Коли до нас заходять шість чоловік та... Це було на базарі. От було метрів десять тієї канави, ми вже увечорі йшли додому із них ще... а всіх туди кидали, ну, хто коли викідав, короче говоря. Йдем ми додому. Там є магазинчик, от, і там дають хліб, півбуханки хліба. Так як ми із сестрою, то нам дали цілу буханку хліба, і так ми вже вийшли та йдемо далі. Нас було четверо дітей в сім'ї, та й ще з ними батько з матір'ю – це вже шестеро. То ми прийшли та розрізали кожному по кусочку, але батьку ми давали більший кусочок. Батько був дуже гордий чоловік і взагалі цього голоду не витримав. Як став вмирати та й каже: «Жив би я з вами, та моя пора, мабуть, уже прийшла, йдіть у колгосп, там коні дохлі, та беріть те м'ясо да будете жить, хоть не повмираєте». А я тоді зовсім була мала та кажу: «Тату, лучше ми з голоду помру, ніж ми будемо дохлятину їсти». Ніхто спочатку туди не ходив, бо вдома батько помер у 1933-му році. Батько помер, а ми всі залишились живі. А батько був здоровим, мати ще мовляв, коли вона була молодою і батько його помер, а він залишився з двома братами, вони й ще були малі, то батько був мій трудовік. [...] Тоді ми жили з голодом страшним.

В.С. – Скільки було померло у Вашому населеному пункті під час голоду? Яку офіційну причину смерті вказано в документах?

М.О. – Не знаю, але люди вмирали кожного дня, як мухи. Сьогодні ховають і завтра ховають, і так кожен день. Ніяких справок ніхто нам не давав, і ніхто їх не счітав, тих людей. [...]

В.С. – Які медичні послуги надавалися безпосередньо у Вашому населеному пункті в роки Вашого дитинства?

М.О. – Медичні послуги були такі ж самі, але ж все було дешевше... Нє, під час голодовки не було ніяких медичних послуг, бо їх ніхто не робив, не того було... Ну, а вже пізніше, потім то, звісно, було. [...]

НАУКОВО-ДОВІДКОВИЙ АПАРАТ

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК¹

Аврам, дядько Станчак К.М. – 114
Акилина, баба Крочкової М.Ф. – 52
Аким Спиридонович, дід Крочкової М.Ф. – 52
Акімов С.К. – ВУ
Алексей Ефимович, батько Корнева С.О. – 12
Альошка, брат Тінькової В.Т. – 67
Андрій, брат Кочубей М.Т. – 99
Андрій, дядько Солом'яник К.І. – 70
Андрій, старший брат Дмитрик С.І. – 11
Арсентій, брат батька Коваленко Н.Т. – 36
Арсентьєвна, активістка, дружка матері Солом'яник К.І. – 70
Ася, тітка Сук О.О. – 14
Бабенко (Рибакова) Віра Василівна (Бабенко Вера Василівна), респондент – 103
Бакай Дар'я Геннадіївна, інтерв'юер – 129, 131, 132
Бакуров Василий Сергеевич, батько Бакурової В.В. – 89
Бакурова Валентина Василівна (Бакурова Валентина Васильевна), респондент – 89
Бакурова Полина Александровна, мати Бакурової В.В. – 89
Балина Танька, односельчанка Линник М.І. – 96
Баляба, поміщик – 71
Бамба, односельчанин Омельченка Я.С. – 98
Баранова (Марченко) Галина Іванівна (Баранова Галина Ивановна), респондент – 9
Бахмацька Ганна Іванівна, респондент – 142
Безугла (Жейнова) Марія Василівна (Безуглая Мария Васильевна), респондент – 33
Безугла Софія Іванівна, респондент – 40
Безуглова Дунька, односельчанка Писанець М.В. – 95
Бережні, односельчани Момот Н.С. – 101
Берія Л. – 118
Бичок Данило Юхимович, друг батька Перепелиці М.П. – 38
Білівненко С. – ВУ
Біловол Олександра Григорівна, респондент – 83
Бобро Оксана Миколаївна, інтерв'юер – 42, 45, 97

¹ Подано за транскриптами інтерв'ю. Подається номер інтерв'ю. ВУ – «Від упорядника».

- Божко Галина Корніївна – ВУ
Божко Галина Матвіївна, респондент – 56
Божко Галина Степанівна, мати Божко Г.М. – 56
Божко Матвій Йонович, батько Божко Г.М. – 56
Бойко (Алешка), вітчим Мазенко Н.Р. – 4
Бойко А.В. – ВУ
Бойко Леонід Леонтійович (Бойко Леонид Леонтьевич),
респондент – 76
Бойко Юлія Федорівна, інтерв'юер – 63-66
Бондаренко Руслана Олександрівна, інтерв'юер – 32
Бондаренко Яна Олександрівна, інтерв'юер – 34, 85
Бонжукова Ганна Андріївна (Бонжукова Анна Андреевна),
респондент – 25
Бонжукова Юлія Євгенівна, інтерв'юер – 25, 26, 28
Бордюк Катерина Степанівна, респондент – 132
Борис – 67
Бород Акія Акимівна (Бород Акия Акимовна), респондент – 88
Боряк О. – ВУ
Брага Лідія Іллівна, респондент – 147
Буренко Іван, брат батька Коваленко Н.Т. – 36
Бурлакова (Димова) Степанида Федорівна (Бурлакова
Степанида Федоровна), респондент – 2
Бутенко Анна Петровна, мати Онищенко М.С. – 42
Бутенко Іван Олексійович, дід Онищенко М.С. – 42
Бутенко Негонія Іванівна, баба Онищенко М.С. – 42
Бутенко Сава Іванович, батько Онищенко М.С. – 42
В'юн Світлана Володимирівна, інтерв'юер – 30, 31
Валька, односельчанка Житник Д.П. – 110
Валя, племінниця Завадько К.А. – 10
Валя, сестра Бород А.А. – 88
Ванька – 146
Ваня, брат Венцевої Є.І. – 22
Ваня, брат Губрієнко А.І. – 131
Ваня, брат Завадько К.А. – 19
Ваня, брат Штанько М.Г. – 139
Варава Олена Олександрівна, інтерв'юер – 47
Васеніна Валентина Сергіївна, інтерв'юер – 58, 59, 149
Василенко Іван Васильович (Василенко Іван Васильевич),
респондент – 62
Василий, дід Тельчарової В.С. – 23

- Василина, баба Сук О.О. – 14
Василіса Власівна, мати Ніколаєнко Н.Т. – 34
Василь (Вася) – 101
Василь, дядько Моргун О.В. – 152
Василь, односельчанин Житник Д.П. – 110
Василь, односельчанин Житник Д.П. – 110
Васька, баба Скубейди Д.І. – 31
Вася – 106
Вася, брат Нестеренко В.Т. – 91
Вася, брат Холіївської М. – 110
Величко Олександра Омелянівна, респондент – 130
Венцева (Чердоклиева) Євдокія Іванівна (Венцева Евдокия Івановна), респондент – 22
Вєра – 120
Вєра – 130
Вєрка, сестра Ільченко О.М. – 120
Вишневий, односельчанин Сальника М.І. – 135
Вілесов, односельчанин Житник Д.П. – 110
Віршовкіна Ганна Миколаївна (Вєревкіна Анна Николаевна), респондент – 27
Вітька, син Дубовика Андрія – 20
Влас, дід Ніколаєнко Н.Т. – 34
Власенко, баба Мікуліної К.Й. – 8
Вовк М.В. – ВУ
Войнова Світлана Петрівна, інтерв'юєр – 151, 152
Волович Олександр Федотович (Волович Александр Федотович), респондент – 84
Володя, син Шевченко О.А. – 51
Воробйова (Вороб'їха), односельчанка Тристан К.В. – 121
Воронцов – 8
Галіцин Данило Кирилович (Даня), респондент – 71
Галька, односельчанка Житник Д.П. – 110
Галя, односельчанин Тарасової Ф.Д. – 123
Галя, сестра Бород А.А. – 88
Галя, сестра Злиденного А.М. – 30
Галя, сестра Сальника М.І. – 134, 135
Галя, сестра Станчак К.М. – 114
Ганна, баба Ніколаєнко Н.Т. – 34
Ганна, дочка Явдохи – 142
Гапоненко Яна Олександрівна, інтерв'юєр – 29

- Гаша, баба Уличенко Л.С. – 85
Георгінова (Есипова) Соломія Юхимівна (Георгинова Соломія Ефимовна), респондент – 28
Гитлер А. – 12
Глева Софія Іванівна, респондент – 119
Гнатки, односельчани Чечель Ф.М. – 63
Гнибίδα Євген Володимирович, інтерв'юер – 1, 4, 10
Голик Евдокия Сергеевна, баба Єременко К.Д. – 13
Головко Ю. – ВУ
Голощаниха, односельчанка Шевченко О.А. – 51
Гончаренко (Саєнко) Тетяна Петрівна, респондент – 20
Горбуля, односельчанин Линник М.І. – 96
Гордієнко Альошка, односельчанин Недовінчаного І.В. – 118
Горенко Кость, секретар комсомольської організації – 30
Горпина, баба Станчак К.М. – 114
Григорій – 120
Григорій, односельчанин Житник Д.П. – 110
Григорович, односельчанин Линник М.І. – 96
Гринь Галина Петрівна (Гринь Галина Петровна), респондент – 109
Гриша – 120
Гришка, брат Чечель Ф.М. – 63
Гришка, дядько Дмитрик С.І. – 11
Гришка, міліціонер – 85
Грищица (Грищикина) Аза, односельчанка Солдатенко З.А. – 146
Грушевський М.С. – ВУ
Г[...] Степан, односельчанин Копистко М.І. – 77
Губрієнко (Зубко) Антоніна Іванівна, респондент – 131
Гузівна Юлія Андріївна, інтерв'юер – 110-113, 115, 116
Гула (Гайдай) Любов Миколаївна, респондент – 107
Гула Яна Миколаївна, інтерв'юер – 90, 103, 107
Гурбич Марина Сергіївна, інтерв'юер – 16, 17, 19, 20
Данило, односельчанин Штанько М.Г. – 139
Дахно (Костенко) Марія Прокопівна, респондент – 136, 137
Дахно Микола Петрович (Дахно Миколай Петрович), респондент – 133
Даша, баба Тельчарової В.С. – 23
Дейнега (Сідельник) Любов Василівна, респондент – 143
Демянко Василь Несторович, респондент – 115

- Дерман Ірина Петрівна (Дерман І.П.), інтерв'юер – ВУ, 92, 93
 Дешевський Олексій, дід Карлаш М.В. – 59
 Дешко, односельчанин Ільченко О.М. – 120
 Джабмечка Єля, односельчанка Солдатенко З.А. – 146
 Джамбек Сашка, односельчанин Солдатенко З.А. – 146
 Джамбек Стьопа, односельчанин Солдатенко З.А. – 146
 Дзержинський Ф. – 141
 Димид, дядько Дмитрик С.І. – 11
 Дмитрик (Панасенко) Софія Іванівна, респондент – 11
 Дмитро, дід Петрекей Т.Ф. – 144
 Довгополий Григорій, односельчанин Житник Д.П. – 110
 Донченко, односельчанин Чернявської М.І. – 49
 Допи, односельчани Житник Д.П. – 110
 Дора (Федора), баба Баранової Г.І. – 9
 Дорошенчиха, односельчанка Дубіної Д.О. – 138
 Драї Петро Андрійович (Драй Петро Андреевич), респондент – 1
 Дубіна (Захаренко) Дар'я Олександрівна, респондент – 138
 Дубовик (Небесна) Надія Семенівна (Дубовик Надежда Семеновна), респондент – 18
 Дубовик Андрій, дядько Гончаренко Т.П. – 20
 Дубовик Корній Тимофійович, дід Гончаренко Т.П. – 20
 Дубовик Хатина Степанівна, баба Гончаренко Т.П. – 20
 Дубовики – 20
 Дудко Олексій Герасимович (Дудко Алексей Герасимович), респондент – 65
 Дузенко Василь Сафронович, респондент – 93
 Дузенко Сафрон Нестерович, батько Дузенка В.С. – 93
 Дузенко Софія Івановна, мати Дузенка В.С. – 93
 Дуліна (Аликова) Раїса Іллівна (Дулина Раиса Ильинична), респондент – 15
 Дуня, тітка Солом'яник К.І. – 70
 Катерина II (Катерина II), імператриця – 8, 75, 88, 148
 Елена Антоновна, мати Крочкової М.Ф. – 52
 Елена Николаевна, баба Безуглої М.В. – 33
 Єременко Денис Семенович, батько Єременко К.Д. – 13
 Ефросинія Федоровна (Федоровна), баба Бакурової В.В. – 89
 Євтушенко Павло Пилипович, дід Коротича П.Г. – 46
 Ємченко (Черіпка) Марія Никифоровна, респондент – 117
 Єременко Катерина Денисівна (Єременко Катерина Денисовна), респондент – 13

- Єрошенко Л.К., бабуся Єрошенко О.В. – 109
Єрошенко Ольга Володимирівна, інтерв'юер – 109, 114
Жейнов Василь Кириллович, батько Безуглої М.В. – 33
Жейнов Кирилл Николаевич, дід Безуглої М.В. – 33
Жейнова Лукерія Кирилловна, мати Безуглої М.В. – 33
Жеребко Іван, односельчанин Солодкого М.І. – 141
Житник (Федій) Дар'я Петрівна, респондент – 110
Житниківна, дружина Соболя І. – 110
Житничка Гавка, односельчанка Житник Д.П. – 110
Жолоб Наталія Миколаївна, інтерв'юер – 46, 38
Завада, односельчанин Шевченко О.А. – 51
Завадько Клавдія Антонівна (Завадько Клавдія Антоновна),
респондент – 10
Зброя Оксана Сергіївна, інтерв'юер – 55
Зіна, мати Новака І.Ф. – 145
Злиденний Андрій Максимович, респондент – 30
Зосими, односельчани Житник Д.П. – 110
Зось Дуська – 30
Зоя – 116
Зубенко Тетяна Юріївна, інтерв'юер – 48, 50
Зубко, односельчанин Нестеренко В.Т. – 91
Іван, батько Кюрчева Д.І. – 26
Іван, дід Вірьовкіної Г.М. – 27
Іван, дядько Бурлакової С.Ф. – 2
Івановы, односельчани Півень О.Ф. – 80
Индрик, односельчанин Русанової С.О. – 79
Іван – 67
Іван, брат Ільченко О.М. – 120
Іван, брат Момот Н.С. – 101
Іван, дядько Сук О.О. – 14
Іван, чоловік Шевченко О.А. – 51
Ілько, брат Галіцина Д.К. – 71
Ільченко Олена Михайлівна, респондент – 120
Ілля, брат Дмитрик С.І. – 11
Іхтюкова Антоніна, односельчанка Дахно М.П. – 136
Кабанцов Николай – 38
Каганович Л. – 118
Кайрович Анастасія Олександрівна, інтерв'юер – 104-106
Каларов В. – 2
Калашніков Григорій Лазарович, респондент – 68

Калашніков Олексій Анатолійович, інтерв'юер – 67-71
 Калашнікова (Бурбело) Марія Яківна, респондент – 69
 Калініченко Марія Федорівна (Калиниченко Мария Федоровна),
 респондент – 78
 Камбула Іван, односельчанин Житник Д.П. – 110
 Каптур Ірина Геннадіївна, інтерв'юер – 144, 145
 Каптур Юлія Геннадіївна, інтерв'юер – 143
 Карбула Олександра Анатоліївна, інтерв'юер – 133-138
 Карімова Катерина Володимирівна, інтерв'юер – 3, 5, 6, 11, 12
 Карлаш Василь Євдокимович, батько Карлаш М.В. – 59
 Карлаш Марія Василівна, респондент – 59
 Карлаш Улита Олексіївна, мати Карлаш М.В. – 59
 Карташова Валентина Петрівна, інтерв'юер – 54
 Катерина Іванівна, баба Гончаренко Т.П. – 20
 Катерина Петрівна, колега Соломатіної В.Д. – 60
 Катя – 117
 Катя – 76
 Кацюба Петро Никифорович, респондент – 127
 Квитко, чоловік Мікуліної К.Й. – 8
 Квочка (Перерва) Раїса Артемівна, респондент – 86
 Кемичаджи Георгій Стелянович, батько Перехрест О.Г. – 47
 Кемичаджи Любов Григоріївна, мати Перехрест О.Г. – 47
 Килина, баба Дахно М.П. – 136, 137
 Килина, мати Нечитайла І.Ю. – 54
 Киорпе (Мошкина) Катерина Михайловна, мати Тельчарової
 В.С. – 23
 Киорпе Семен Васильєвич, батько Тельчарової В.С. – 23
 Киралашева Фроська, односельчанка Линник М.І. – 96
 Киркия, односельчанка Солдатенко З.А. – 146
 Кисіль Пантюх, односельчанин Житник Д.П. – 110
 Кір'ян Тетяна Юріївна, інтерв'юер – 124, 125, 128
 Кіркова (Бакаржєва) Поліна Дмитрівна (Киркова Полина
 Дмитриевна), респондент – 24
 Кіров – 30
 Кірова Євдокія Петрівна (Кирова Евдокия Петровна),
 респондент – 25
 Клава, тітка Дмитрик С.І. – 11
 Клеймер – 30
 Клименко Гаврило Олексійович, голова колгоспу,
 односельчанин Клименка І.С. – 148

- Клименко Іван Семенович, респондент – 148
Клименко Назар, прадід Клименка І.С. – 148
Клименко Федот Назарович, дід Клименка І.С. – 148
Кобилешна (Гасенко) Ольга Михайлівна, респондент – 6
Ковалевський Михайло, односельчанин Ємченко М.Н. – 117
Коваленко (Буренко) Надія Тимофіївна (Коваленко Надежда Тимофеевна), респондент – 36
Коваленко (Крутий) Марія Яківна, респондент – 124
Коваленко, односельчанин Солдатенко З.А. – 146
Коваль Татьяна Павловна, мати Коваль Т.П. – 3
Коваль Тетяна Павлівна (Коваль Татьяна Павловна), респондент – 3
Колька, брат Житник Д.П. – 110
Коляда, односельчанин Ільченко О.М. – 120
Конон, дядько Корякової К.І. – 29
Кононко Тимохфей, дядько Кацюби П.Н. – 127
Копистко (Савченко) Марія Іванівна – 77
Корнев Сергій Олексійович (Корнев Сергей Алексеевич), респондент – 12
Королевська Ю.Ю. – ВУ
Коротич Григорій Тимофійович, батько Коротича П.Г. – 46
Коротич Ольга Павлівна, мати Коротича П.Г. – 46
Коротич Прокіп Григорович, респондент – 46
Коротич Тимофій Лаврентійович, дід Коротича П.Г. – 46
Коротун Яна Федорівна, інтерв'юєр – 61, 84
Корсун (Василенко) Катерина Федосіївна, респондент – 122
Корф, барон – 59
Корякова (Костенко) Катерина Іванівна, респондент – 29
Косован Лідія Павлівна, респондент – 32
Костенко Олена Микитівна, мати Дахно М.П. – 136, 137
Костенко Прокопій Прокопович, батько Дахно М.П. – 136, 137
Костя, дядько Кюрчева Д.І. – 26
Костя, односельчанин Житник Д.П. – 110
Кочубей Марина Титівна (Маринка), респондент – 99
Красік, чоловік Штанько М.Г. – 139
Красюк Марія Петрівна, респондент – 149
Кретьова Марія Єгорівна (Кретьова Марія Єгоровна), респондент – 97
Кривий – 67

- Крючкова (Камыса) Марія Федорівна (Крючкова Мария Федоровна), респондент – 52
Кузьма, сусід Станчак К.М. – 114
Кулик Олександра Григорівна (Кулик Александра Григоровна), респондент – 92
Кулик, дядько діда Солом'яник К.І. – 70
Куличка Варяна, односельчанка Житник Д.П. – 110
Курбацкая, прабаба Баранової Г.І. – 9
Куриленко Володимир Іванович, голова колгоспу – 128
Кюрчев Дмитро Іванович (Кюрчев Дмитрий Иванович), респондент – 26
Лаврентій, дядько Солом'яник К.І. – 70
Лантух Г.О., невістка Кулик О.Г. – 92
Левченко (Поданева) Євгенія Трохимівна (Левченко Евгения Трофимовна), респондент – 75
Ленин В.І. (Ленін В.І., Ильич) – 78, 80, 81, 99, 120, 134, 135, 146, 148
Леоненко В.Г., невістка Ільченко О.М. – 120
Леонтійовна, односельчанка Черницької Г.Д. – 151
Леоніда, баба Гринь Г.П. – 109
Леонтій (Хомич), батько Логвиненко А.Л. – 112
Лидія Тимофеевна, мати Корнева С.О. – 12
Лилик Іван Никифорович, батько Скубейди Д.І. – 31
Лилик Наталя Степанівна, мати Скубейди Д.І. – 31
Лиман І.І. – ВУ
Линник (Чуб) Марія Олексіївна, респондент – 106
Линник Марія Іванівна (Линник Марія Івановна), респондент – 96
Линник Сергій, односельчанин Линник М.І. – 96
Линник, односельчанин Линник М.І. – 96
Линник, односельчанин Омельченка Я.С. – 98
Линники, односельчани Линник М.І. – 96
Лисенко Андрій Трохимович, голова колгоспу, односельчанин Ємченко М.Н. – 117
Литвин (Литвинова) Алла Олександрівна (Литвин Алла Александровна), респондент – 37
Ліда – 101
Ліда Мусіївна, подруга тітки Ємченко М.Н. – 117
Лободянка (Колеснік), односельчанин Солодкого М.І. – 141

- Логвиненко Анна Леонтівна (Логвіненко Анна Леонтівна),
респондент – 112
- Лопушняк, односельчанин Недовінчаного І.В. – 118
- Лука, односельчанин Линник М.І. – 96
- Лукаш (Бешешко) Лідія Гордіївна, респондент – 48
- Магомедова Саніят Селімханівна, інтерв'юер – 88, 89, 146, 147,
148
- Мазенко Анатолій Володимирович, чоловік Мазенко Н.Р. – 4
- Мазенко Надія Романівна (Мазенко Надежда Романовна),
респондент – 4
- Макаренко Лідія Митрофанівна, респондент – 87
- Максим – 129
- Максим, батько Злиденного А.М. – 30
- Маленко Зоя Макарівна (Маленко Зоя Макаровна), респондент –
41
- Малуєв, активіст – 67
- Малярчук Ольга Іванівна (Малярчук Ольга Івановна),
респондент – 25
- Манич Єгор Данилович, товариш батька Коротича П.Г. – 46
- Манич Марко Данилович, товариш батька Коротича П.Г. – 46
- Марина, баба Линник М.І. – 96
- Марина, баба Сакуна В.К. – 17
- Марина, мати Павленко К.В. – 108
- Марійка (Марія) – 120
- Марія, сестра Бабенко В.В. – 103
- Марко (Кирило), дядько Демянка В.Н. – 115
- Маруська – 80
- Маруся, дружина голови колгоспу, односельчанка
Тарасової Ф.Д. – 123
- Маруся, сестра чоловіка Шевченко О.А. – 51
- Марфа, тітка Коваленко М.Я. – 124
- Марченко (Писанець) Марія Василівна, респондент – 39
- Марченко Акулина Анисимовна, баба Баранової Г.І. – 9
- Марченко Іван Митрофанович, батько Баранової Г.І. – 9
- Марченко Фекла Парфеновна, мати Баранової Г.І. – 9
- Маслаченко – 93
- Матвейкіна Аксютя, односельчанка Шевченко О.А. – 51
- Матвієнко Віра Петрівна, респондент – 57
- Махно Н. – 63, 136
- Медвідь (Михайлович), бригадир Житник Д.П. – 110

- Микита, дід Дахно М.П. – 136, 137
Мина Михайлович (Мина), дід Гринь Г.П. – 109
Митрофан (Мітрофанушка), дід Ніколаєнко Н.Т. – 34
Митрофан, батько Суржик К.М. – 129
Митя – 117
Михайлик – 120
Михайліченко Володимир Володимирович (Вова), інтерв'юер – 99, 101
Миша, брат Венцевої Є.І. – 22
Миша, дід Тельчарової В.С. – 23
Миша, дядько Скулінець О.І. – 21
Мікуліна Катерина Йосипівна (Микулина Катерина Йосифовна), респондент – 8
Міненко Євгенія Миколаївна, інтерв'юер – 2, 21
Мішка – 110
Мовчан Іван Якович, респондент – 113
Момот Марія (Слівкина Марфа), сестра Момот Н.С. – 101
Момот Ніна Степанівна, респондент – 101
Моргун Оксана Василівна, респондент – 152
Морозов Павлик – 12, 131
Морозова Світлана Вікторівна, інтерв'юер – 33
Москаленко Оксана Юріївна, інтерв'юер – 52, 121
Мотря, баба Ніколаєнко Н.Т. – 34
Мураш Дар'я Андріївна, мати Косован Л.П. – 32
Мураш Павло Митрофанович, батько Косован Л.П. – 32
Муссолини Б. – 12
Мушкарьова (Василенко) Тетяна Костянтинівна (Мушкарьова Тетяна Константіївна), респондент – 66
Надя, сестра Тарасової Ф.Д. – 123
Назар, дід Демянка В.Н. – 115
Назаров Петро Олександрович, інтерв'юер – 24, 27
Настя, баба Тельчарової В.С. – 23
Наталка, мати Шевченко Н.С. – 94
Небесний Семен Макарович, батько Дубовик Н.С. – 18
Недовінчаний Іван Федорович, респондент – 118
Немирович-Данченко – 59
Нестеренко Валентина Терентіївна, респондент – 91
Нестор, батько Демянка В.Н. – 115
Нечитайло Іван Юхимович, респондент – 54
Никифор, дід Скубейди Д.І. – 31

- Ніколаєнко Ніна Тимофіївна, респондент – 34
Новак Іван Федосійович, респондент – 145
Новак Федот, дід Новака І.Ф. – 145
Новицький Я.П. – ВУ
Нюра, сестра Півень О.Ф. – 80
Оверченко Софія Яківна, респондент – 90
Одарка, баба Станчак К.М. – 114
Оксана, невістка матері Солом'яник К.І. – 70
Олешко – 115
Олійник Юлія Василівна, інтерв'юер – 56, 57
Ольгушка, односельчанка Линник М.І. – 96
Оля – 122
Оля, мати Бахмацької Г.І. – 142
Омельченко Яків Стефанович, респондент – 98
Онищенко (Бутенко) Марфа Савічна, респондент – 42
Остап – 120
Остапенко (Єрмоленко) Марія Омелянівна, респондент – 104
Остах, дядько Солом'яник К.І. – 70
Охрименкова Параня, односельчани Чечель Ф.М. – 63
Павленко Катерина Василівна, респондент – 108
Павлік – 19
Павліченко Євген Андрійович, інтерв'юер – 62, 119, 150
Павлюк Аліна Сергіївна, інтерв'юер – 72, 75, 77
Палагія (Палашка, Поля), мати Логвиненко А.Л. – 112
Палій Світлана Володимирівна, інтерв'юер – 117, 122, 123, 126, 127, 130
Пальонко Остап, односельчанин Житник Д.П. – 110
Панасенко Іван Кузьмич, батько Дмитрик С.І. – 11
Папанова, баба Мазенко Н.Р. – 4
Парфирий, дід Баранової Г.І. – 9
Пастернак Іларіон, дід Хаченок М.М. – 55
Пастернак Марина, баба Хаченок М.М. – 55
Педаші, односельчани Ільченко О.М. – 120
Пеліванова Катерина Вікторівна, інтерв'юер – 23
Первоченко Віра Степанівна (Первоченко Вера Степановна), респондент – 73
Перепелиця Гаврило, дід Перепелиці М.П. – 38
Перепелиця Микола Петрович (Перепелиця Николай Петрович), респондент – 38
Перепелиця Парасковія Іванівна, мати Перепелиці М.П. – 38

- Перепелиця Петро Гаврилович, батько Перепелиці М.П. – 38
 Пересіткини – 30
 Перехрест (Кемичаджи) Олена Георгіївна (Перехрест Елена Георгиевна), респондент – 47
 Першак (Дмитренко) Марія Федотівна, респондент – 58
 Петр Романович, брат Мазенко Н.Р. – 4
 Петр, односельчанин Житник Д.П. – 110
 Петрекей Тетяна Федорівна, респондент – 144
 Петро Васильович, односельчанин Житник Д.П. – 110
 Петро Минович, батько Гринь Г.П. – 109
 Петро, брат Тінькової В.Т. – 67
 Петро, дядько Дузенка В.С. – 93
 Петро, дядько Сапи Н.Г. – 150
 Петро, старший брат Карлаш М.В. – 59
 Петровна, односельчанка Черницької Г.Д. – 151
 Петька, односельчанин Житник Д.П. – 110
 Петя, брат Сальника М.І. – 135
 Писанець Марія Василівна, респондент – 95
 Півень (Картамышева) Олена Федорівна (Півень Елена Федоровна), респондент – 80
 Півень Єфросинія Микитівна (Півень Ефросиния Никитична), респондент – 81
 Пінчук Юлія Станіславівна, інтерв'юер – 53
 Полієвцевий Василь, односельчанин Линник М.І. – 96
 Полієвці, односельчани Линник М.І. – 96
 Половинки, односельчани Сальника М.І. – 134, 135
 Поля, сестра Момот Н.С. – 101
 Постишев П. – 148
 Принцевський, односельчанин Красюк М.П. – 149
 Пріська, баба Злиденного А.М. – 30
 Псел, односельчанин Чернявської М.І. – 49
 Псьол Іван, дід Перепелиці М.П. – 38
 Псьол, баба Перепелиці М.П. – 38
 Радченко Іван Опанасович, респондент – 116
 Ревенок Леонід Петрович, респондент – 128
 Ремжина (Кисляк) Олена Василівна, респондент – 61
 Рибка (Попова) Алла Олександрівна, респондент – 140
 Ришко Інна Віталіївна, інтерв'юер – 87, 91, 100, 102, 108
 Р[...] Панько, агітатор – 85
 Рой, голова колгоспу, односельчанин Тарасової Ф.Д. – 123

- Роман, батько Мазенко Н.Р. – 4
Романенко, односельчанин Тарасової Ф.Д. – 123
Романенко Катя, односельчанка Тарасової Ф.Д. – 123
Ромасько Єлизавета Юріївна, інтерв'юер – 13
Руда Катя, односельчанка Коротича П.Г. – 46
Руденко (Тінякова) Марія Кузьмівна (Руденко Марія Кузьминична), респондент – 19
Русанова (Асеева) Софія Олександрівна (Русанова Софія Александрівна), респондент – 79
Ручка Артем Олександрович, інтерв'юер – 41
Савелій, дід Тельчарової В.С. – 23
Савон (Мехеда) Олександра Калістратівна, респондент – 82
Савон Марія Гаврилівна, респондент – 102
Савчук Ігор Вікторович, інтерв'юер – 139, 140, 141, 142
Сагані, односельчани Недовінчаного І.В. – 118
Саєнки – 20
Саєнко Володимир Іванович, дід Гончаренко Т.П. – 20
Саєнко Пелагея Когєєвна, мати Гончаренко Т.П. – 20
Саєнко Петро Володимирович, батько Гончаренко Т.П. – 20
Саkun (Кривунь) Анастасія Захарівна, мати Сакуна В.К. – 17
Саkun Віктор Кузьмич, респондент – 17
Саkun Кузьма Якимович, батько Сакуна В.К. – 17
Саkun Яким Михайлович, дід Сакуна В.К. – 17
Сальник Микола Іванович, респондент – 134, 135
Самсон, дід Станчак К.М. – 114
Сандерсон – 12
Санька – 110
Сапа Ніна Григорівна (Сапа Ніна Григорьевна), респондент – 150
Саута Юлія Володимирівна, інтерв'юер – 8
Саша, брат Тарасової Ф.Д. – 123
Сашко, односельчанин Рибки А.О. – 140
Свиря, брат Тінькової В.Т. – 67
Семено Альошка, односельчанин Семено М.С. – 111
Семено Марія Семенівна, респондент – 111
Сенька, баба – 69
Сеня, брат Тінькової В.Т. – 67
Сербінова Х.О. – ВУ
Сєроштан (Адамова) Надія Петрівна (Сєроштан Надежда Петровна), респондент – 72

- Сидоренко Артем Ігорович, інтерв'юер – 14
 Силіверст, брат Ільченко О.М. – 120
 Сімонов К., письменник і поет – 148
 Сімченки, односельчани Тристан К.В. – 121
 Сінча Анна Степанівна (Галя), респондент – 100
 Скляр Яша, бригадир – 110
 Скрипніченко (Кравцова) Марія Дмитрівна, респондент – 105
 Скуйбеда (Лилик) Дар'я Іванівна (Скуйбеда Дарнікія Іванівна), респондент – 31
 Скулінець (Русанова) Олена Іванівна (Скулинець Елена Ивановна), респондент – 21
 Сліпченко, голова колгоспу, односельчанин Ільченко О.М. – 120
 Смольный, поет – 12
 Снитко Надька, односельчанка Житник Д.П. – 110
 Соболев Іван (Іван), односельчанин Житник Д.П. – 110
 Соболев Степан, односельчанин Житник Д.П. – 110
 Соколова Вероніка Петрівна, інтерв'юер – 79-81
 Солдатенко Зоя Андріївна, респондент – 146
 Солодкий Микола Іларіонович, респондент – 141
 Солом'яник (Кіяшко) Ксенія Іванівна, респондент – 70
 Соломатіна (Безручко) Віра Дмитрівна, респондент – 60
 Соломня, тітка Копистко М.І. – 77
 Солонський Олександр Юрійович, інтерв'юер – 82, 83
 Соня – 131
 Сотник Наталія Вікторівна, інтерв'юер – 73, 74, 76, 78
 Софія, тітка Дмитрик С.І. – 11
 Соф'я, баба Вірьовкіної Г.М. – 24, 27
 Ставрунова Кіракія (Лідія) Іванівна, мати Дмитрик С.І. – 11
 Сталін Й. (Сталин И.) – 12, 46, 80, 89, 99, 101, 102, 115, 118, 131, 134, 135, 139, 141, 143, 148, 152
 Станчак (Зосим) Катерина Митрофанівна (Катя), респондент – 114
 Степан, дядько Сальника М.І. – 134
 Степанида, тітка Злиденного А.М. – 30
 Стороженко Тетяна Володимирівна, інтерв'юер – 22
 Ступа, односельчанин Житник Д.П. – 110
 Сук Варка Олексіївна, мати Сук О.О. – 14
 Сук Олександр Семенович, батько Сук О.О. – 14
 Сук Ольга Олександрівна, респондент – 14
 Сук Семен, дід Сук О.О. – 14

- Суницький Сергій Сергійович, інтерв'юер – 39, 40, 43, 44
Сурева Н. – ВУ
Суржик (Ревенок) Катерина Митрофанівна, респондент – 129
Сьомик Андрій (Андрюша), односельчанин Кочубей М.Т. – 99
Тамара, сусідка Семено М.С. – 111
Таня, дочка Сальника М.І. – 134
Тарасова (Тімченко) Феодора Данилівна, респондент – 123
Тарасович, односельчанин Житник Д.П. – 110
Тахтаджиев Дмитрій Іванович, батько Тахтаджієвої Г.Д. – 7
Тахтаджиев Іван Григорьевич, дід Тахтаджієвої Г.Д. – 7
Тахтаджієва Анастасія Дмитрієвна, баба Тахтаджієвої Г.Д. – 7
Тахтаджієва Анна Агаф'євна, мати Тахтаджієвої Г.Д. – 7
Тахтаджієва Ганна Дмитрівна (Тахтаджієва Анна Дмитрієвна),
респондент – 7
Твердохліби, односельчани Линник М.І. – 96
Тельчарова (Киорпе) Валентина Семенівна (Тельчарова
Валентина Семеновна), респондент – 23
Теслицький Владислав Володимирович, інтерв'юер – 118, 120
Тимофій Митрофанович, батько Ніколаєнко Н.Т. – 34
Тимофій Романович (Романович), односельчанин Житник Д.П. –
110
Тимошенко (Линник) Парасковія Іванівна, респондент – 44
Тихонка, односельчанка Ільченко О.М. – 120
Тінькова Віра Тимофіївна (Тінькова Вєра Тимофєєвна),
респондент – 67
Тіняєва (Єременко) Параска Петрівна (Тиняєва Параска
Петровна), респондент – 16
Тристан (Івашина) Катерина Василівна, респондент – 121
Трохим, односельчанин Ільченко О.М. – 120
Труханова Ірина Володимирівна, інтерв'юер – 7, 15
Тухачевський М. – 148
Тютюнник, односельчанин Сальника М.І. – 135
Улинченко Лариса Семенівна, респондент – 85
Уляна – 11
Уманський Іван Іванович, респондент – 50
Упраткини – 30
Фанасій, односельчанин Линник М.І. – 96
Федір – 101
Федір, односельчанин Житник Д.П. – 110
Федор, батько Крочкової М.Ф. – 52

- Федоря, баба Новака І.Ф. – 145
 Федосій Федотович, батько Новака І.Ф. – 145
 Федотка, односельчанка Дубіної Д.О. – 138
 Федя – 151
 Фелоненко Ганна Дмитрівна (Фелоненко Анна Дмитриевна), респондент – 74
 Феня, сусідка Бакурової В.В. – 89
 Фесенкова Любаня, односельчанка Житник Д.П. – 110
 Фісівний, батько дружини Мовчана І.Я. – 113
 Хайло (Макуха) Марія Андріївна, респондент – 45
 Хайло Оксана Анатоліївна, інтерв'юер – 94, 95, 96, 98
 Харитон, дядько Дмитрик С.І. – 11
 Хаченок (Пастернак) Марфа Михайлівна, респондент – 55
 Хведір Іванович, батько Недовінчаного І.В. – 118
 Хімченко Олександр Сергійович, інтерв'юер – 9, 18
 Холївська Марта, односельчанка Житник Д.П. – 110
 Холод Анастасія Анатоліївна, інтерв'юер – 35-37, 60, 86
 Хома, дід Логвиненко А.Л. – 112
 Хрениха, односельчанка Півень Є.М. – 81
 Хрусанівська Параска (Параска), друга дружина Соболя І. – 110
 Хрущов М. – 134, 135
 Циплухін, односельчанин Шевченко О.А. – 51
 Чердаклиєв Іван Федорович, батько Венцевої Є.І. – 22
 Чердаклиєва Давніта Георгіївна, мати Венцевої Є.І. – 22
 Черницька (Колісник) Галина Данилівна, респондент – 151
 Чернявська (Глянь) Марія Іллівна, респондент – 49
 Чернявська Наталія Володимирівна, інтерв'юер – 49, 51
 Чечель (Чекан) Фекла Миколаївна (Чечель Фьокла Ніколаєвна), респондент – 63
 Чіпа, голова колгоспу, односельчанин Клименка І.С. – 148
 Чмирь Микола Йосипович, респондент – 43
 Шайдовський Сергій Олександрович, голова колгоспу – 128
 Шама Василь, односельчанин Житник Д.П. – 110
 Шаповал – 30
 Шевченко (Злиденна) Олександра Андріївна (Шевченко Олександра Андреевна), респондент – 51
 Шевченко Неоніла Стефанівна, респондент – 94
 Шевченко Т., письменник – 141
 Широколава (Потоцька) Ніна Василівна, респондент – 125

Шиян (Лях) Катерина Марківна (Шиян Екатерина Марковна),
респондент – 64

Шляпак Андрій Митрофанович, дід Косован Л.П. – 32

Шляпак Христя Яківна, баба Косован Л.П. – 32

Шолохов М, письменник – 89

Штанько Марія Гордіївна, респондент – 139

Шульц – 30

Шура, односельчанка Тарасової Ф.Д. – 123

Шурко, односельчанин Шевченко О.А. – 51

Щербина (Онищенко) Марина Миколаївна (Щербина Марина
Николаевна), респондент – 5

Юносова В.О. – ВУ

Юрченко (Абалова) Марія Дмитрівна (Юрченко Марія
Дмитріївна), респондент – 35

Юхим, батько Нечитайла І.Ю. – 54

Ющенко В.А. – 2, 85

Яблуньки, односельчани Дубіної Д.О. – 138

Явдоха, односельчанка Бахмацької Г.І. – 142

Якименко, односельчанин Житник Д.П. – 110

Яреха Павло Пилипович (Яреха Павло Філіпович), респондент –
126

Ярошенко, односельчанин Шевченко О.А. – 51

Яська (Отрішко) Ганна Федорівна, респондент – 53

Ячий, односельчанин Момот Н.С. – 101

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК¹

Австрія – 130
Азов, хутір – 131
Азово-Чорноморський басейн – 65
Азовське козацьке військо – ВУ
Азовське море – ВУ, 2
АКЗ, мікрорайон – 23
Андрівка, село – 11, 24-28, 78
Андріївка, село – 32, 34, 85
Андріївський район – 7, 10, 15, 31, 32, 34, 39, 42, 97
Анівка, село – 7, 12
Антонівка, село – 58
Архангельська область – 60
Асканія-Нова – 33
Багатир, село – 146
Баку, місто – 2, 89
Баришівський район – 29
Басань, село – 112, 120
Бердянськ (Бердянське), місто – ВУ, 1-15, 17-19, 23, 32-34, 38, 41, 46, 53, 73, 75, 78, 122, 136, 142
Бердянський державний педагогічний університет (БДПУ) – ВУ, 1-152
Бердянський інститут – 71
Бердянський осередок Запорізького наукового товариства ім. Я.П. Новицького – ВУ
Бердянський район – 3, 5, 11, 21-28, 32, 34, 39-45, 67-83, 85, 94-98
Берестівська середня школа – 98
Берестове (Берестова), село – 31, 39-45, 94-98
Біломорканал – 65
Білорусія – 60, 93
Білоцерківка, село – 81
Більманка, село – 121, 125
Благовіщенка, село – 117
Болгарія – 27, 33
Борисівка, село – 18, 62, 65, 66
Бродського, вулиця – 38

¹ Подається номер інтерв'ю. ВУ – «Від упорядника».

Брянськ (Брянське), місто – 51
Будницьке, село – 29
Будьонівський район – 46
Варварівка, село – 151, 152
Василівка, місто – 150
Васильківський район – 149
Велика Михайлівка, село – 149
Великобританія – 123
Великоновосілівський район – 58, 59, 146-149
Великоянісольський район – 149
Вербове, село – 30
Вербське, село – 151
Верхній Токмак (Вершина), село – 46
Верхній Токмак 1, селище – 109
Верхній Токмак, станція – 46
Вершина 1 (Вершина), село – 55, 124, 129
Вершина 2, село – ВУ
Вісімнадцятого Партз'їзду, колгосп – 148
Владівка (Гіршау, Ротфронт, Гершав), село – 49, 101
Вовча, річка – 148
Водяне, село – 130
Волга, ріка – 113
Волгоград, місто – 113
Волгоградська область – 113
Волзька губернія – 30
Волноваський район – 148
Волноваха, станція – 113
Володарський район – 35-37, 47
Вольний, радгосп – 29
Ворошилівка, село – 31, 57
Ворошилова – 19
Воскресенка, село – 149
Гайчур, річка – 126
Григорівка (Новогригорівка), село – 110, 113, 118-120
Григорівка, село – 139
Грузьке, село – 122, 127
ГУЛАГ – 8
Гуляйпільський район – 31, 56, 57, 113, 142, 147
Гусарка, село – 30, 52
Гюнівка, село – 33, 40

Далекий Схід – 127
День врожаю, колгосп – 126
День врожаю, колгосп – 71
Дзержинського, колгосп – 54
Дмитрівка, село – 4, 9, 11, 19, 72-78
Дніпро, ріка – 12, 77
ДніпроГЕС – 8, 12, 75
Дніпропетровськ, місто – 151
Дніпропетровська область – 50, 60, 149, 151, 152
Дніпропетровський державний університет – 83
Долинське, село – 77
Дон, ріка – 89
Донбас – 46, 77, 83, 86, 93, 113, 119, 151
Донецьк (Донецьке, Сталіно, Юзівка), місто – 19, 30, 46, 49, 51, 55, 58, 72, 80, 86, 90, 91, 93, 94, 99, 104, 107, 108, 110, 114, 117, 127, 135-137, 147-149
Донецька область – ВУ, 11, 14, 35-37, 47, 50, 58-60, 86, 88, 89, 115, 134, 146-149, 152
Донецький технікум – 37
Донеччина – 60
Дунаєвський, хутір – 123
Єгорівка, село – 148
Єлисеївка, село – 30-32
Єлисейськ – 55
Жемчужне, село – 152
Жовтневе, село – 50
Запоріжжя, місто – ВУ, 2, 8, 28, 29, 75, 97, 101, 110, 118, 127, 142, 150
Запорізька губернія – 85
Запорізька область – ВУ, 1-34, 38-46, 48-57, 61-85, 87, 90-145, 147, 149, 150
Запорізька Січ – 148
Запорізька торгово-кооперативна школа – 10
Запорізька філія Східного інституту українознавства ім. Ковальських – ВУ
Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – ВУ
Запорізьке наукове товариство ім. Я.П. Новицького – ВУ
Запорізький край – ВУ
Запорізький національний університет – ВУ

Західна Україна (Западна) – 114
Зеленівка, село – 29
Зоря, село – 46
Зразки, село – 109
Івано-Франківськ, місто – 143
Ізмаїльська область – 14
Інзовка, село – 12
Іркутськ, місто – 71
Кавказ – 62, 89, 127, 143, 148
Калинівка (Штейнбах, Штемпах), село – 107
Калініна, вулиця – 38
Калініна, колгосп – 106
Калініна, колгосп – 128
Кальміус, річка – 88
Кам'янське (Янчекрак), село – 150
Карпінськ, місто – 134, 135
Катеринівка, селище – 47
Керменчицький район – 149
Київ, місто – 29, 89
Київська область – 29
Київщина – 11
Кирилівка, селище міського типу – 103
Кирилівка, станція – 109, 119
Кінські Роздори, село – 109, 141
Кірова, колгосп – 65
Кіровоградська область – 124
Кобильне, село – 56
Коларівка (Романівка, Каларово), село – 2
Коларівський район – 33
Колима – 130, 134
Коломия, місто – 114
Комиш-Зоря, селище міського типу – 122-127
Комиш-Зорянська селищна рада – 124
Комсомолець, радгосп – 151
Конка, річка – 109
Константинівка, місто – 14
Коростень, місто – 134
Котельніково, станція – 113
Котельніковський район – 113
Котлярівка, село – 87

Красний Борець, колгосп – 71
Краснодар, місто – 17, 118
Красноярськ, місто – 17
Крим – 2, 93
Кримка, село – 77
Крути, станція – 56
Кубань – 16, 17, 19, 43, 65, 72, 75, 83, 118, 120, 127, 144
Куйбишеве (Царівка, Цареконстантинівка), селище міського типу – 52-55, 123, 127-132, 136
Куйбишевський район – ВУ, 52-55, 81, 117, 121, 122-130, 133-138
Куликове, село – 71
Курахово – 146
Курськ, місто – 8, 80
Курська область – 75, 89
Ланцеве (Ланці), село – 54, 96
Леніна, вулиця – 81
Леніна, колгосп – 123
Леніна, колгосп – 128, 129
Ленінград (Петербург), місто – 56, 77
Лівни, місто – 89
Ліски, мікрорайон – 13
Лодзь, місто – ВУ
Лозанівка, село – 66
Лозова, місто – 84
Луганськ, місто – 49
Лугове, село – 150
Луначарське (Луначарськ), село – 16, 23, 72
Львівський державний педагогічний інститут – 11
Львівщина – 114
Люксембурзький район – 55
Майорське, село – 146
Макіївка, місто – 52, 89
Мала Лепетиха, село – 28
Мала Токмачка, село – 139, 144, 145
Малий Керменчик, село – 149
Малинівка (Малинов), село – 85
Мар'їнка, місто – 147
Мар'їнська педшкола – 58
Мар'їнський район – 58, 148

Мар'янівка, село – 55
Маріуполь (Жданов), місто – 10, 11, 31, 34, 41, 42, 53, 55, 70, 88,
89, 96, 97, 121, 125, 134, 135
Маріупольщина – ВУ
Мелітополь, місто – ВУ, 84, 113
Мелітопольський повіт – 30
Мелітопольський район – 84
Миколаївка, село – 5, 45, 80
Михайлівська волость – 30
Михайлове, село – 11
Михалівка, село – 49
Мінська область – 60
Могиляни (Могилянська), село – 46
Молотова, колгосп – 123
Монголія – 71
Морозовськ, місто – 101
Москва – 59, 91, 106, 115, 142, 144
Московська область – 35
Нельгівка, село – 33
Нескучне (Корфово), село – 59
Нижнє Придунав'я – ВУ
Нижньодунайський регіон – ВУ
Низяни – 91
Ніжин, місто – 56
Ніжинський район – 56
Німеччина (Германія) – 9, 29, 52, 60, 73, 112, 114, 134, 144
Нове Запоріжжя, село – 142
Нововасилівка, село – 21, 79, 80, 81
Нововасилівський район – 12
Новоданилівка, село – 143
Новодарівка, село – 149
Новоказанкувате, село – 116
Новокам'янка, село – 117
Новомихайлівка, село – 100, 112
Новомихайлівка, село – 30
Новопетрівка, село – 67-71
Новополтавка (Полтавка), село – 110-116
Новополтавський кар'єр – 114
Новосілка, село – 146
Новосьолово – 149

Новотроїцьке, село – 1, 3
Новоукраїнка (Гайчул), село – 126, 131, 133-138
Новоукраїнська сільська рада – 131
Ногайський район – 33
Обіточенське училище – 15
Обіточенський, хутір – 38
Обіточна коса – 13
Обіточне (Обіточна) (Чернігівський р-н.), село – 38, 46, 92, 93, 100
Обіточне (Приморський р-н.), село – 13
Одеса, місто – ВУ
Одеська область – 14
Октябрь, село – 58, 59, 149
Олексіївка, село – 146
Омбиш, село – 56
Оріхів, місто – 141
Оріхівський район – 141, 143-145
Оріхівський сільськогосподарський технікум – 123, 133, 135
Орловська область – 89
Осипенко (Новоспасівка), село – 82, 83
Охрімівка, село – 103
Очеретувате (Очеретувата, Черетувате), село – 30, 51
П'ятирічка, колгосп – 130
П'ять урожаїв, колгосп – 134
Павлівка, село – 148
Павлоград, місто – 36, 60
Паздівки, село – 60
Панфілівка, село – 29
Партизани (Новопавлівка), село – 11, 12, 16-20, 26, 63-66
Пенза, місто – 134, 135
Перше Травня, колгосп – 134
Першотравневий район – 35-37, 60, 86
Петровське (Петровка), село – 101
Південна Україна – ВУ
Північне Приазов'я – ВУ
Північний Кавказ – 89
Поволжя – 65
Пологи, місто – 109, 115, 139-142
Пологівський район – 6, 118, 119, 120, 140, 141
Полтава, місто – 17, 51, 53, 131, 132, 134, 137, 146, 151

Полтавська губернія – 17
Полтавська область – 14, 77, 129, 135
Полтавщина – 109, 123
Польща – ВУ
Попівська сільська рада – 130
Постишева, колгосп – 148
Преславський технікум – 12
Приазов'я – ВУ, 75
Приазовський район – 12
Приморськ, місто – 13, 61, 114
Приморський район – 2, 7, 11-13, 15-20, 29-33, 62-66
Приютне, село – 56
Пробудження, село – 55, 129
Прохладний, хутір – 91
Радолівка, село – 7, 15, 31
Річне, село – 49
Роза, село – 21
Роздолля, село – 108
Розівський район – 31, 56, 57
Романівське, село – 6
Російська імперія – ВУ
Росія – 12, 19, 37, 40, 65, 77, 89, 93, 113, 116, 118, 146
Ростов-на-Дону (Ростов), місто – 1, 89, 144
Ростовська область – 48, 91, 101
Роя – 146
Рудченково – 52
Садова – 145
Салтичія, село – 46
Самохваловський район – 60
Сартана, село – 42
Свердловська область – 134, 135
Семенівка, село – 118, 120, 141
Сербія – 2
Сибір – 14, 20, 30, 49, 52, 61, 65, 67, 81, 86, 90, 101, 102, 122, 127,
130, 134, 139, 141, 144, 151
Синє море, колгосп – 103
Сімферополь, місто – 91
Скапин, місто – 35
Скелювате (Скелювата, Скалістий), село – 49
Сметанівка, село – 146

Смирнов – 95
Смирново (Попівка), село – 93, 109
Соловки (Соловецькі острови), острови – 77, 90, 92, 96, 102, 111, 121, 130, 141
Солодковоне, село – 57
Софіївка, село – 31
Спаське, село – 84
Сполучені Штати Америки (Сполучені Штати, Америка) – 90, 114, 123, 126, 129, 134, 135
СРСР (СССР, Радянський Союз, Союз) – ВУ, 15, 92, 118, 127, 134, 142, 148
Ставрополь, місто – 17
Ставропольський край – 116
Старобешівський район – 11, 151, 152
Стародубівка, село – 35-37, 60, 86
Старомайорське, село – 148
Старопетрівка, село – 71
Степова Україна – ВУ
Стива, село – 11
Студенне, село – 89
Таврійська губернія – 30
Таврія, колгосп – 123
Таврія, колгосп – 128
Таганрог, місто – 55
Тамбовська губернія – 30
Тарасівка (Петропавлівка) (Пологівський р-н.), село – 6, 112, 120
Тарасівка (Чернігівський р-н.), село – 29
Тернове, село – 109
Тернопільська область – 114
Токмак (Великий Токмак), місто – 30, 46, 48, 68, 93, 100, 108, 110, 120
Токмацький район – 30, 49-51, 120
Тополине, село – 47
Трояни, село – 22, 23, 72
Трояни, станція – 81
Труд Леніна, колгосп – 134, 135
Трудове (Трудовське), рудник – 101
Трудове, село – 49
Тульча, місто – ВУ
Тухачевського, колгосп – 148

Україна – ВУ, 30, 43, 45, 50, 61, 65, 77, 81, 89, 93, 127, 144
Україна, колгосп – 128
Українське, село – 141
Український, хутір – 141
Урал – 81, 144
Уральськ, місто – 139
Уральська область – 139
Урожайне, село – 146, 147
Успенівка (Перемога), село – 39, 95
Хабаровськ, місто – 93
Халхін-Гол, річка – 71
Харків, місто – 36, 93
Харківська область – 36
Харцизьк, місто – 115
Херсонська область – ВУ
Херсонський педагогічний інститут ім. Крупської – 78
Цареконстантинівський район – 52, 127
Центрально-Східна Європа – ВУ
Цілина – 127
Чапаєва, колгосп – 146
Червоне Озеро, село – 127
Червоне Поле, колгосп – 134
Червоний вояк, колгосп – 126
Червоний вояк, комуна – 126
Червоний орач, колгосп – 97
Червоний схід, колгосп – 134
Чернігівка, селище міського типу – 46, 87, 90, 91, 99-108, 110, 114-116
Чернігівська область – 46, 56, 148
Чернігівський район – 29, 38, 46, 49, 87, 90-93, 100, 107-116, 118
Чернігівщина – 61
Чернігово-Токмачанськ (Ворошилівка), село – 87, 90, 91
Чернявщина, село – 36
Чубарівка, село – 140
Шайтанка, річка – 148
Шевченка, колгосп – 71
Шевченка, колгосп – 97
Шевченко, вулиця – 71
Шевченко, селище – 77
Широкоярська сільська рада – 108

Шлях Ілліча, колгосп – 148
Щорса, колгосп – 71
Юр'ївський район – 151, 152
Якимівський район – 103
Янісоль – 149
Ясиновата, станція – 113

ПЕРЕЛІК ОПУБЛІКОВАНИХ ТЕКСТІВ-ТРАНСКРИПТІВ

№ 1. – 2007 р., серпень 23. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Драєм Петром Андрійовичем, 1914 року народження, мешканцем м. Бердянська Запорізької області, проведене Гнибідю Євгеном Володимировичем (БДПУ).

№ 2. – 2008 р., березень 7. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Бурлаковою Степанидою Федорівною, 1914 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Міненко Євгенією Миколаївною (БДПУ).

№ 3. – 2008 р., січень 15. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Коваль Тетяною Павлівною, 1915 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Карімовою Катериною Володимирівною (БДПУ).

№ 4. – 2007 р., серпень 25. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Мазенко Надією Романівною, 1915 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Гнибідю Євгеном Володимировичем (БДПУ).

№ 5. – 2008 р., січень 27. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Щербиною Мариною Миколаївною, 1916 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Карімовою Катериною Володимирівною (БДПУ).

№ 6. – 2008 р., січень 24. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Кобилешною Ольгою Михайлівною, 1921 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Карімовою Катериною Володимирівною (БДПУ).

№ 7. – 2008 р., січень 13. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Тахтаджієвою Ганною Дмитрівною, 1923 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Трухановою Іриною Володимирівною (БДПУ).

№ 8. – 2008 р., січень 31. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Мікуліною Катериною Йосипівною, 1923 року

народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Саутою Юлією Володимирівною (БДПУ).

№ 9. – 2008 р., січень 19. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Барановою Галиною Іванівною, 1924 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Хімченком Олександром Сергійовичем (БДПУ).

№ 10. – 2007 р., липень 28. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю із Завадько Клавдією Антонівною, 1926 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Гнибідю Євгеном Володимировичем (БДПУ).

№ 11. – 2008 р., січень 22. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Дмитрик Софією Іванівною, 1926 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Карімовою Катериною Володимирівною (БДПУ).

№ 12. – 2008 р., січень 28. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Корневим Сергієм Олексійовичем, 1926 року народження, мешканцем м. Бердянська Запорізької області, проведене Карімовою Катериною Володимирівною (БДПУ).

№ 13. – 2008 р., січень 15. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Єременко Катериною Денисівною, 1927 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Ромасько Єлизаветою Юр'ївною (БДПУ).

№ 14. – 2008 р., квітень 9. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю із Сук Ольгою Олександрівною, 1931 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Сидоренком Артемом Ігоровичем (БДПУ).

№ 15. – 2008 р., січень 11. – м. Бердянськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Дуліною Раїсою Іллівною, 1933 року народження, мешканкою м. Бердянська Запорізької області, проведене Трухановою Іриною Володимирівною (БДПУ).

№ 16. – 2008 р., січень 20. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Тіняєвою Параскою

Петрівною, 1924 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Гурбич Мариною Сергіївною (БДПУ).

№ 17. – 2008 р., січень 18. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Сакуном Віктором Кузьмичем, 1929 року народження, мешканцем с. Партизани Запорізької області, проведене Гурбич Мариною Сергіївною (БДПУ).

№ 18. – 2008 р., січень 20. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дубовик Надією Семенівною, 1929 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Хімченком Олександром Сергійовичем (БДПУ).

№ 19. – 2008 р., січень 2. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Руденко Марією Кузьмівною, 1930 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Гурбич Мариною Сергіївною (БДПУ).

№ 20. – 2008 р., січень 5. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Гончаренко Тетяною Петрівною, 1930 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Гурбич Мариною Сергіївною (БДПУ).

№ 21. – 2008 р., лютий 3. – Селище Роза Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю зі Скулінець Оленою Іванівною, 1929 року народження, мешканкою с. Роза Запорізької області, проведене Міненко Євгенією Миколаївною (БДПУ).

№ 22. – 2008 р., січень 17. – с. Трояни Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Венцевою Євдокією Іванівною, 1925 року народження, мешканкою с. Трояни Запорізької області, проведене Стороженко Тетяною Володимирівною (БДПУ).

№ 23. – 2008 р., січень 28. – с. Трояни Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Тельчаровою Валентиною

Семенівною, 1932 року народження, мешканкою с. Трояни Запорізької області, проведене Пелівановою Катериною Вікторівною (БДПУ).

№ 24. – 2008 р., січень 12. – с. Андрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кірковою Поліною Дмитрівною, 1913 року народження, мешканкою с. Андрівка Запорізької області, проведене Назаровим Петром Олександровичем (БДПУ).

№ 25. – 2008 р., січень 9. – с. Андрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кіровою Євдокією Петрівною, 1918 року народження, Малярчук Ольгою Іванівною, 1925 року народження, Бонжуковою Ганною Андріївною, 1929 року народження, мешканками с. Андрівка Запорізької області, проведене Бонжуковою Юлією Євгенівною (БДПУ).

№ 26. – 2008 р., січень 16. – с. Андрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кюрчевим Дмитром Івановичем, 1922 року народження, мешканцем с. Андрівка Запорізької області, проведене Бонжуковою Юлією Євгенівною (БДПУ).

№ 27. – 2008 р., січень 19. – с. Андрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Верьовкіною Ганною Миколаївною, 1925 року народження, мешканкою с. Андрівка Запорізької області, проведене Назаровим Петром Олександровичем (БДПУ).

№ 28. – 2008 р., січень 16. – с. Андрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Георгіною Соломією Юхимівною, 1925 року народження, мешканкою с. Андрівка Запорізької області, проведене Бонжуковою Юлією Євгенівною (БДПУ).

№ 29. – 2008 р., січень 27. – с. Панфілівка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Коряковою Катериною Іванівною, 1931 року народження, мешканкою с. Панфілівка

Запорізької області, проведене Гапоненко Яною
Олександрівною (БДПУ).

№ 30. – 2008 р., січень 4. – с. Єлисеївка Приморського району
Запорізької області. – Інтерв'ю зі Злиденним Андрієм
Максимовичем, 1927 року народження, мешканцем с. Єлисеївка
Запорізької області, проведене В'юн Світланною
Володимирівною (БДПУ).

№ 31. – 2008 р., січень 7. – с. Єлисеївка Приморського району
Запорізької області. – Інтерв'ю зі Скуйбедою Дар'єю Іванівною,
1929 року народження, мешканкою с. Єлисеївка Запорізької
області, проведене В'юн Світланною Володимирівною (БДПУ).

№ 32. – 2008 р., січень 5. – с. Андріївка Бердянського району
Запорізької області. – Інтерв'ю з Косован Лідією Павлівною,
1932 року народження, мешканкою с. Єлисеївка Приморського
району Запорізької області, проведене Бондаренко Русланою
Олександрівною (БДПУ).

№ 33. – 2008 р., січень 12. – с. Гюнівка Приморського району
Запорізької області. – Інтерв'ю з Безуглою Марією Василівною,
1931 року народження, мешканкою с. Гюнівка Запорізької
області, проведене Морозовою Світланною Вікторівною (БДПУ).

№ 34. – 2008 р., січень 4. – с. Андріївка Бердянського району
Запорізької області. – Інтерв'ю з Ніколаєнко Ніною
Тимофіївною, 1931 року народження, мешканкою с. Андріївка
Запорізької області, проведене Бондаренко Яною
Олександрівною (БДПУ).

№ 35. – 2008 р., січень 10. – с. Стародубівка Першотравневого
району Донецької області. – Інтерв'ю з Юрченко Марією
Дмитрівною, 1932 року народження, мешканкою
с. Стародубівка Донецької області, проведене Холод Анастасією
Анатоліївною (БДПУ).

№ 36. – 2008 р., січень 13. – с. Стародубівка Першотравневого
району Донецької області. – Інтерв'ю з Коваленко Надією
Тимофіївною, 1933 року народження, мешканкою

с. Стародубівка Донецької області, проведене Холод Анастасією Анатоліївною (БДПУ).

№ 37. – 2008 р., січень 5. – с. Стародубівка Першотравневого району Донецької області. – Інтерв'ю з Литвин Аллою Олександрівною, 1933 року народження, мешканкою с. Стародубівка Донецької області, проведене Холод Анастасією Анатоліївною (БДПУ).

№ 38. – 2008 р., січень 21. – с. Обіточне Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Перепелицею Миколою Петровичем, 1925 року народження, мешканцем с. Обіточне Запорізької області, проведене Жолоб Наталією Миколаївною (БДПУ).

№ 39. – 2008 р., січень 17. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Марченко Марією Василівною, 1914 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Суницьким Сергієм Сергійовичем (БДПУ).

№ 40. – 2008 р., січень 20. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Безуглою Софією Іванівною, 1917 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Суницьким Сергієм Сергійовичем (БДПУ).

№ 41. – 2007 р., серпень 25. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Маленко Зоєю Макарівною, 1917 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Ручкою Артемом Олександровичем (БДПУ).

№ 42. – 2008 р., січень 12. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Онищенко Марфою Савівною, 1922 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Бобро Оксаною Миколаївною (БДПУ).

№ 43. – 2008 р., січень 18. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Чмирем Миколою Йосиповичем, 1925 року народження, мешканцем с. Берестове Запорізької області, проведене Суницьким Сергієм Сергійовичем (БДПУ).

№ 44. – 2008 р., січень 16. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Тимошенко Парасковією Іванівною, 1928 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Суницьким Сергієм Сергійовичем (БДПУ).

№ 45. – 2008 р., січень 24. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Хайло Марією Андріївною, 1929 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Бобро Оксаною Миколаївною (БДПУ).

№ 46. – 2008 р., січень 20. – с. Верхній Токмак Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Коротичем Прокопом Григоровичем, 1925 року народження, мешканцем с. Верхній Токмак Запорізької області, проведене Жолоб Наталією Миколаївною (БДПУ).

№ 47. – 2008 р., січень 3. – с. Тополине Володарського району Донецької області. – Інтерв'ю з Перехрест Оленою Георгіївною, 1928 року народження, мешканкою с. Тополине Донецької області, проведене Варавою Оленою Олександрівною (БДПУ).

№ 48. – 2008 р., січень 4. – м. Токмак Запорізької області. – Інтерв'ю з Лукаш Лідією Гордіївною, 1931 року народження, мешканкою м. Токмак Запорізької області, проведене Зубенко Тетяною Юріівною (БДПУ).

№ 49. – 2008 р., лютий 5. – с. Скеловате Токмацького району Запорізької області. – Інтерв'ю з Чернявською Марією Іллівною, 1927 року народження, мешканкою с. Скеловате Запорізької області, проведене Чернявською Наталією Володимирівною (БДПУ).

№ 50. – 2008 р., лютий 4. – с. Жовтневе Токмацького району Запорізької області. – Інтерв'ю з Уманським Іваном Івановичем, 1926 року народження, мешканцем с. Жовтневе Запорізької області, проведене Зубенко Тетяною Юріівною (БДПУ).

№ 51. – 2008 р., лютий 6. – с. Очеретувате Токмацького району Запорізької області. – Інтерв'ю з Шевченко Олександром Андрійовичем, 1915 року народження, мешканкою с. Очеретувате Запорізької області, проведене Чернявською Наталією Володимирівною (БДПУ).

№ 52. – 2008 р., січень 16. – смт. Куйбишеве Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Крючковою Марією Федорівною, 1925 року народження, мешканкою с. Гусарка Куйбишевського району Запорізької області, проведене Москаленко Оксаною Юріївною (БДПУ).

№ 53. – 2008 р., січень 4. – смт. Куйбишеве Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Яською Ганною Федорівною, 1929 року народження, мешканкою смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Пінчук Юлією Станіславівною (БДПУ).

№ 54. – 2008 р., січень 10. – смт. Куйбишеве Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Нечитайлом Іваном Юхимовичем, 1929 року народження, мешканцем смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Карташовою Валентиною Петрівною (БДПУ).

№ 55. – 2008 р., січень 3. – с. Мар'янівка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Хаченок Марфою Михайлівною, 1918 року народження, мешканкою с. Мар'янівка Запорізької області, проведене Зброєю Оксаною Сергіївною (БДПУ).

№ 56. – 2008 р., січень 22. – с. Кобильне Розівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Божко Галиною Матвіївною, 1921 року народження, мешканкою с. Кобильне Запорізької області, проведене Олійник Юлією Василівною (БДПУ).

№ 57. – 2008 р., січень 4. – с. Солодководне Розівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Матвієнко Вірою Петрівною, 1925 року народження, мешканкою с. Солодководне Запорізької області, проведене Олійник Юлією Василівною (БДПУ).

№ 58. – 2008 р., січень 19. – с. Октябр Великоновосілківського району Донецької області. – Інтерв'ю з Першак Марією Федотівною, 1918 року народження, мешканкою с. Октябр Донецької області, проведене Васеніною Валентиною Сергіївною (БДПУ).

№ 59. – 2008 р., січень 15. – с. Октябр Великоновосілківського району Донецької області. – Інтерв'ю з Карлаш Марією Василівною, 1925 року народження, мешканкою с. Октябр Донецької області, проведене Васеніною Валентиною Сергіївною (БДПУ).

№ 60. – 2008 р., січень 21. – с. Стародубівка Першотравневого району Донецької області. – Інтерв'ю з Соломатіною Вірою Дмитрівною, 1924 року народження, мешканкою м. Павлограда Дніпропетровської області, проведене Холод Анастасією Анатоліївною (БДПУ).

№ 61. – 2009 р., січень. – м. Приморськ Запорізької області. – Інтерв'ю з Ремжиною Оленою Василівною, 1924 року народження, мешканкою м. Приморська Запорізької області, проведене Коротун Яною Федорівною (БДПУ).

№ 62. – 2009 р., лютий 20. – с. Борисівка Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Василенком Іваном Васильовичем, 1928 року народження, мешканцем с. Борисівка Запорізької області, проведено Павліченком Євгеном Андрійовичем (БДПУ).

№ 63. – 2009 р., лютий 2. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Чечель Феклою Миколаївною, 1915 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Бойко Юлією Федорівною (БДПУ).

№ 64. – 2009 р., січень 15. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Шиян Катериною Марківною, 1926 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Бойко Юлією Федорівною (БДПУ).

№ 65. – 2009 р., січень 28. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дудком Олексієм Герасимовичем, 1928 року народження, мешканцем с. Партизани Запорізької області, проведене Бойко Юлією Федорівною (БДПУ).

№ 66. – 2009 р., січень 19. – с. Партизани Приморського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Мушкарьовою Тетяною Костянтинівною, 1929 року народження, мешканкою с. Партизани Запорізької області, проведене Бойко Юлією Федорівною (БДПУ).

№ 67. – 2009 р., січень 29. – с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Тінковою Вірою Тимофіївною, 1920 року народження, мешканкою с. Новопетрівка Запорізької області, проведене Калашніковим Олексієм Анатолійовичем (БДПУ).

№ 68. – 2009 р., січень 23. – с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Калашніковим Григорієм Лазаровичем, 1926 року народження, мешканцем с. Новопетрівка Запорізької області, проведене Калашніковим Олексієм Анатолійовичем (БДПУ).

№ 69. – 2009 р., січень 25. – с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Калашніковою Марією Яківною, 1927 року народження, мешканкою с. Новопетрівка Запорізької області, проведене Калашніковим Олексієм Анатолійовичем (БДПУ).

№ 70. – 2009 р., січень 4. – с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Солом'яник Ксенією Іванівною, 1928 року народження, мешканкою с. Новопетрівка Запорізької області, проведене Калашніковим Олексієм Анатолійовичем (БДПУ).

№ 71. – 2009 р., січень 19. – с. Старопетрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Галіциним Данилом Кириловичем, 1917 року народження, мешканцем

с. Старопетрівка Запорізької області, проведене Калашніковим Олексієм Анатолійовичем (БДПУ).

№ 72. – 2009 р., лютий 7. – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Сороштан Надією Петрівною, 1923 року народження, мешканкою с. Дмитрівки Запорізької області, проведене Павлюк Аліною Сергіївною (БДПУ).

№ 73. – 2009 р., січень 24. – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Первоченко Вірою Степанівною, 1923 року народження, мешканкою с. Дмитрівка Запорізької області, проведене Сотник Наталією Вікторівною (БДПУ).

№ 74. – 2009 р., січень 17. – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Фелоненко Ганною Дмитрівною, 1924 року народження, мешканкою с. Дмитрівка Запорізької області, проведене Сотник Наталією Вікторівною (БДПУ).

№ 75. – 2009 р., лютий 9 – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Левченко Євгенією Трохимівною, 1924 року народження, мешканкою с. Дмитрівка Запорізької області, проведене Павлюк Аліною Сергіївною (БДПУ).

№ 76. – 2009 р., січень 20. – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Бойком Леонідом Леонтійовичем, 1925 року народження, мешканцем с. Дмитрівка Запорізької області, проведене Сотник Наталією Вікторівною (БДПУ).

№ 77. – 2009 р., січень 21. – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Копистко Марією Іванівною, 1929 року народження, мешканкою с. Дмитрівка Запорізької області, проведене Павлюк Аліною Сергіївною (БДПУ).

№ 78. – 2009 р., лютий 10. – с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Калініченко Марією Федорівною, 1930 року народження, мешканкою с. Дмитрівка

Запорізької області, проведене Сотник Наталією Вікторівною (БДПУ).

№ 79. – 2009 р., січень 25. – с. Нововасилівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Русановою Софією Олександрівною, 1904 року народження, мешканкою с. Нововасилівка Запорізької області, проведене Соколовою Веронікою Петрівною (БДПУ).

№ 80. – 2009 р., січень 18. – с. Нововасилівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Півень Оленою Федорівною, 1928 року народження, мешканкою с. Нововасилівка Запорізької області, проведене Соколовою Веронікою Петрівною (БДПУ).

№ 81. – 2009 р., січень 17. – с. Нововасилівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Півень Єфросинією Микитівною, 1929 року народження, мешканкою с. Нововасилівка Запорізької області, проведене Соколовою Веронікою Петрівною (БДПУ).

№ 82. – 2009 р., січень 17. – с. Осипенко Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Савон Олександром Калістратівною, 1916 року народження, мешканкою с. Осипенко Запорізької області, проведене Солонським Олександром Юрійовичем (БДПУ).

№ 83. – 2009 р., січень 20. – с. Осипенко Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Біловол Олександром Григорівною, 1925 року народження, мешканкою с. Осипенко Запорізької області, проведене Солонським Олександром Юрійовичем (БДПУ).

№ 84. – 2009 р., серпень 24. – с. Спаське Мелітопольського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Воловичем Олександром Федотовичем, 1924 року народження, мешканцем с. Спаське Запорізької області, проведене Коротун Яною Федорівною (БДПУ).

№ 85. – 2009 р., квітень 14. – с. Андріївка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Улинченко Ларисою Семенівною, 1929 року народження, мешканкою с. Андріївка Запорізької області, проведене Бондаренко Яною Олександрівною (БДПУ).

№ 86. – 2009 р., травень 3. – с. Стародубівка Першотравневого району Донецької області. – Інтерв'ю з Квочкою Раїсою Артемівною, 1924 року народження, мешканкою с. Стародубівка Донецької області, проведене Холод Анастасією Анатоліївною (БДПУ).

№ 87. – 2009 р., лютий 3. – с. Котлярівка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Макаренко Лідією Митрофанівною, 1927 року народження, мешканкою с. Котлярівка Запорізької області, проведене Ришко Інною Віталіївною (БДПУ).

№ 88. – 2009 р., серпень 14. – м. Маріуполь Донецької області. – Інтерв'ю з Бород Акією Акимівною, 1925 року народження, мешканкою м. Маріуполя Донецької області, проведене Магомедовою Саніят Селімханівною (БДПУ).

№ 89. – 2009 р., серпень 13. – м. Маріуполь Донецької області. – Інтерв'ю з Бакуровою Валентиною Василівною, 1928 року народження, мешканкою м. Маріуполя Донецької області, проведене Магомедовою Саніят Селімханівною (БДПУ).

№ 90. – 2009 р., лютий 2. – с. Чернігово-Токмачанськ Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Оверченко Софією Яківною, 1925 року народження, мешканкою с. Чернігово-Токмачанськ Запорізької області, проведене Гулою Яною Миколаївною (БДПУ).

№ 91. – 2009 р., січень 29. – с. Чернігово-Токмачанськ Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Нестеренко Валентиною Терентіївною, 1926 року народження, мешканкою с. Чернігово-Токмачанськ Запорізької області, проведене Ришко Інною Віталіївною (БДПУ).

№ 92. – 2009 р., січень 5. – с. Обіточне Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кулик Олександром Григорівною, 1918 року народження, мешканкою с. Обіточне Запорізької області, проведене Дерман Іриною Петрівною (БДПУ).

№ 93. – 2009 р., січень 9. – с. Обіточне Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дузенком Василем Сафронівичем, 1926 року народження, мешканцем с. Обіточне Запорізької області, проведене Дерман Іриною Петрівною (БДПУ).

№ 94. – 2009 р., січень 21. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Шевченко Неонілою Стефанівною, 1913 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Хайло Оксаною Анатоліївною (БДПУ).

№ 95. – 2009 р., лютий 9. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Писанець Марією Василівною, 1914 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Хайло Оксаною Анатоліївною (БДПУ).

№ 96. – 2009 р., серпень 6. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Линник Марією Іванівною, 1921 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Хайло Оксаною Анатоліївною (БДПУ).

№ 97. – 2009 р., квітень 15. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кретою Марією Єгорівною, 1922 року народження, мешканкою с. Берестове Запорізької області, проведене Бобро Оксаною Миколаївною (БДПУ).

№ 98. – 2009 р., липень 4. – с. Берестове Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Омельченком Яковом Стефановичем, 1929 року народження, мешканцем с. Берестове Запорізької області, проведене Хайло Оксаною Анатоліївною (БДПУ).

№ 99. – 2009 р., січень 23. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Кочубей Мариною Титівною, 1916 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Михайліченком Володимиром Володимировичем (БДПУ).

№ 100. – 2009 р., серпень 2. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Сінчою Анною Степанівною, 1918 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Ришко Інною Віталіївною (БДПУ).

№ 101. – 2009 р., січень 24. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Момот Ніною Степанівною, 1922 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Михайліченком Володимиром Володимировичем (БДПУ).

№ 102. – 2009 р., січень 20. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Савон Марією Гаврилівною, 1923 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Ришко Інною Віталіївною (БДПУ).

№ 103. – 2009 р., лютий 3. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Бабенко Вірою Василівною, 1924 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Гулою Яною Миколаївною (БДПУ).

№ 104. – 2009 р., лютий 5. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Остапенко Марією Омелянівною, 1925 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Кайрович Анастасією Олександрівною (БДПУ).

№ 105. – 2009 р., лютий 15. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Скрипніченко Марією Дмитрівною, 1926 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Кайрович Анастасією Олександрівною (БДПУ).

№ 106. – 2009 р., лютий 10. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Линник (Чуб) Марією Олексіївною, 1926 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Кайрович Анастасією Олександрівною (БДПУ).

№ 107. – 2009 р., січень 20. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Гулою Любов'ю Миколаївною, 1929 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Гулою Яною Миколаївною (БДПУ).

№ 108. – 2009 р., серпень 5. – смт. Чернігівка Запорізької області. – Інтерв'ю з Павленко Катериною Василівною, 1930 року народження, мешканкою смт. Чернігівка Запорізької області, проведене Ришко Інною Віталіївною (БДПУ).

№ 109. – 2008 р., грудень 28. – ст. Верхній Токмак 1 Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Гринь Галиною Петрівною, 1908 року народження, мешканкою ст. Верхній Токмак 1 Запорізької області, проведене Єрошенко Ольгою Володимирівною (БДПУ).

№ 110. – 2009 р., січень 20. – с. Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Житник Дарією Петрівною, 1918 року народження, мешканкою с. Новополтавка Запорізької області, проведене Гузієвою Юлією Андріївною (БДПУ).

№ 111. – 2009 р., липень 23. – с. Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Семено Марією Семенівною, 1923 року народження, мешканкою с. Новополтавка Запорізької області, проведене Гузієвою Юлією Андріївною (БДПУ).

№ 112. – 2009 р., липень 21. – с. Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Логвиненко Анною Леонтівною, 1924 року народження, мешканкою с. Новополтавка Запорізької області, проведене Гузієвою Юлією Андріївною (БДПУ).

№ 113. – 2009 р., січень 24. – с.Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Мовчаном Іваном Яковичем, 1925 року народження, мешканцем с.Новополтавка Запорізької області, проведене Гузієвою Юлією Андріївною (БДПУ).

№ 114. – 2009 р., січень 22. – с.Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Станчак Катериною Митрофанівною, 1925 року народження, мешканкою с.Новополтавка Запорізької області, проведене Єрошенко Ольгою Володимирівною (БДПУ).

№ 115. – 2009 р., серпень 24. – с.Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Демянком Василем Несторовичем, 1927 року народження, мешканцем с.Новополтавка Запорізької області, проведене Гузієвою Юлією Андріївною (БДПУ).

№ 116. – 2009 р., січень 21. – с.Новополтавка Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Радченком Іваном Опанасовичем, 1930 року народження, мешканцем с.Новополтавка Запорізької області, проведене Гузієвою Юлією Андріївною (БДПУ).

№ 117. – 2009 р., червень 24. – с.Новокам'янка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Ємченко Марією Никифорівною, 1931 року народження, мешканкою с.Новокам'янка Запорізької області, проведене Палій Світланою Володимирівною (БДПУ).

№ 118. – 2009 р., січень 17. – с.Григорівка Пологівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Недовінчаним Іваном Федоровичем, 1923 року народження, мешканцем с.Григорівка Запорізької області, проведене Теслицьким Владиславом Володимировичем (БДПУ).

№ 119. – 2009 р., лютий 14. – с.Григорівка Пологівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Глевою Софією Іванівною, 1926 року народження, мешканкою с.Григорівка

Запорізької області, проведене Павліченком Євгеном Андрійовичем (БДПУ).

№ 120. – 2009 р., січень 20. – с. Семенівка Пологівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Ільченко Оленою Михайлівною, 1907 року народження, мешканкою с. Семенівка Запорізької області, проведене Теслицьким Владиславом Володимировичем (БДПУ).

№ 121. – 2009 р., квітень 11. – смт. Комиш-Зоря Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Тристан Катериною Василівною, 1923 року народження, мешканкою смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене Москаленко Оксаною Юрївною (БДПУ).

№ 122. – 2009 р., лютий 3. – смт. Комиш-Зоря Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Корсун Катериною Федосіївною, 1925 року народження, мешканкою смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене Палій Світлою Володимирівною (БДПУ).

№ 123. – 2009 р., січень 22. – смт. Комиш-Зоря Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Тарасовою Феодорою Данилівною, 1928 року народження, мешканкою смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене Палій Світлою Володимирівною (БДПУ).

№ 124. – 2009 р., січень 9-10. – смт. Комиш-Зоря Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Коваленко Марією Яківною, 1929 року народження, мешканкою смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене Кір'ян Тетяною Юрївною (БДПУ).

№ 125. – 2009 р., січень 26-27. – смт. Комиш-Зоря Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Широковою Ніною Василівною, 1930 року народження, мешканкою смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене Кір'ян Тетяною Юрївною (БДПУ).

№ 126. – 2009 р., лютий 2. – смт. Комиш-Зоря Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Ярехою Павлом Пилиповичем, 1930 року народження, мешканцем смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене Палій Світланою Володимирівною (БДПУ).

№ 127. – 2009 р., липень 22. – с. Червоне Озеро Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кацюбою Петром Никифоровичем, 1923 року народження, мешканцем с. Червоне Озеро Запорізької області, проведене Палій Світланою Володимирівною (БДПУ).

№ 128. – 2009 р., лютий 12. – смт. Куйбишеве Запорізької області. – Інтерв'ю з Ревенком Леонідом Петровичем, 1918 року народження, мешканцем смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Кір'ян Тетяною Юріівною (БДПУ).

№ 129. – 2009 р., лютий. – смт. Куйбишеве Запорізької області. – Інтерв'ю з Суржик Катериною Митрофанівною, 1919 року народження, мешканкою смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Бакай Дар'єю Геннадіївною (БДПУ).

№ 130. – 2009 р., січень 15. – смт. Куйбишеве Запорізької області. – Інтерв'ю з Величко Олександром Омелянівною, 1925 року народження, мешканкою смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Палій Світланою Володимирівною (БДПУ).

№ 131. – 2009 р., лютий 8. – смт. Куйбишеве Запорізької області. – Інтерв'ю з Губрієнко Антоніною Іванівною, 1929 року народження, мешканкою смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Бакай Дар'єю Геннадіївною (БДПУ).

№ 132. – 2009 р., серпень 26. – смт. Куйбишеве Запорізької області. – Інтерв'ю з Бордюк Катериною Степанівною, 1929 року народження, мешканкою смт. Куйбишеве Запорізької області, проведене Бакай Дариною Геннадіївною (БДПУ).

№ 133. – 2009 р., серпень 4. – с. Новоукраїнка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дахном Миколою Петровичем, 1923 року народження, мешканцем с. Новоукраїнка

Запорізької області, проведене Карбулою Олександром
Анатолійовою (БДПУ).

№ 134. – 2009 р., січень 30. – с. Новоукраїнка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Сальником Миколою Івановичем, 1926 року народження, мешканцем с. Новоукраїнка Запорізької області, проведене Карбулою Олександром
Анатолійовою (БДПУ).

№ 135. – 2009 р., серпень 15. – с. Новоукраїнка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Сальником Миколою Івановичем, 1926 року народження, мешканцем с. Новоукраїнка Запорізької області, проведене Карбулою Олександром
Анатолійовою (БДПУ).

№ 136. – 2009 р., січень 24. – с. Новоукраїнка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дахно (Костенко) Марією Прокопівною, 1927 року народження, мешканкою с. Новоукраїнка Запорізької області, проведене Карбулою
Олександром Анатолійовою (БДПУ).

№ 137. – 2009 р., серпень 3. – с. Новоукраїнка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дахно (Костенко) Марією Прокопівною, 1927 року народження, мешканкою с. Новоукраїнка Запорізької області, проведене Карбулою
Олександром Анатолійовою (БДПУ).

№ 138. – 2009 р., січень 26. – с. Новоукраїнка Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дубіною Дар'єю Олександрівною, 1930 року народження, мешканкою с. Новоукраїнка Запорізької області, проведене Карбулою
Олександром Анатолійовою (БДПУ).

№ 139. – 2009, січень 29. – м. Пологи Запорізької області. – Інтерв'ю з Штанько Марією Гордіївною, 1914 року народження, мешканкою м. Пологи Запорізької області, проведене Савчуком Ігорем Вікторовичем (БДПУ).

№ 140. – 2008 р., грудень 30. – м. Пологи Запорізької області – Інтерв'ю з Рибкою Аллою Олександрівною, 1925 року

народження, мешканкою м. Пологи Запорізької області, проведене Савчуком Ігорем Вікторовичем (БДПУ).

№ 141. – 2009 р, січень 4. – м. Пологи Запорізької області. – Інтерв'ю з Солодким Миколою Іларіоновичем, 1926 року народження, мешканцем м. Пологи Запорізької області, проведене Савчуком Ігорем Вікторовичем (БДПУ).

№ 142. – 2008 р., грудень 30. – м. Пологи Запорізької області. – Інтерв'ю з Бахмацькою Ганною Іванівною, 1927 року народження, мешканкою м. Пологи Запорізької області, проведене Савчуком Ігорем Вікторовичем (БДПУ).

№ 143. – 2009 р., лютий 9. – с. Новоданилівка Оріхівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Дейнегою Любов'ю Василівною, 1925 року народження, мешканкою с. Новоданилівка Запорізької області, проведене Каптур Юлією Геннадіївною (БДПУ).

№ 144. – 2009 р., лютий 8. – с. Мала Токмачка Оріхівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Петрекей Тетяною Федорівною, 1927 року народження, мешканкою с. Мала Токмачка Запорізької області, проведене Каптур Іриною Геннадіївною (БДПУ).

№ 145. – 2009 р., лютий 10. – с. Мала Токмачка Оріхівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Новаком Іваном Федосійовичем, 1929 року народження, мешканцем с. Мала Токмачка Запорізької області, проведене Каптур Іриною Геннадіївною (БДПУ).

№ 146. – 2009 р., січень 28. – с. Урожайне Великоновосілківського району Донецької області. – Інтерв'ю з Солдатенко Зоєю Андріївною, 1917 року народження, мешканкою с. Урожайне Донецької області, проведене Магомедовою Санят Селімханівною (БДПУ).

№ 147. – 2009 р., лютий 2. – с. Урожайне Великоновосілківського району Донецької області. – Інтерв'ю з Брагою Лідією Іллівною, 1925 року народження, мешканкою

с. Урожайне Донецької області, проведене Магомедовою Саніят Селім ханівною (БДПУ).

№ 148. – 2009 р., лютий 4. – с. Старомайорське Великоновосілківського району Донецької області. – Інтерв'ю з Клименком Іваном Семеновичем, 1924 року народження, мешканцем с. Старомайорське Донецької області, проведене Магомедовою Саніят Селім ханівною (БДПУ).

№ 149. – 2009 р., квітень 4. – с. Октябр Великоновосілківського району Донецької області. – Інтерв'ю з Красюк Марією Петрівною, 1926 року народження, мешканкою с. Октябр Донецької області, проведене Васеніною Валентиною Сергіївною (БДПУ).

№ 150. – 2009 р., січень 5. – м. Запоріжжя. – Інтерв'ю з Сапою Ніною Григорівною, 1926 року народження, мешканкою м. Запоріжжя, проведене Павліченком Євгеном Андрійовичем (БДПУ).

№ 151. – 2009 р., січень 19. – с. Варварівка Юр'ївського району Дніпропетровської області. – Інтерв'ю з Черницькою Галиною Данилівною, 1914 року народження, мешканкою с. Варварівка Дніпропетровської області, проведене Войною Світланою Петрівною (БДПУ).

№ 152. – 2009 р., січень 19. – с. Варварівка Юр'ївського району Дніпропетровської області. – Інтерв'ю з Моргун Оксаною Василівною, 1914 року народження, мешканкою с. Варварівка Дніпропетровської області, проведене Войною Світланою Петрівною (БДПУ).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АРА – Американська адміністрація допомоги (англ. American Relief Administration)

БДПУ – Бердянський державний педагогічний університет

ЗНУ – Запорізький національний університет

ім. – імені

ін. – інше

кг – кілограм

КГБ – Комитет государственной безопасности

км – кілометр

КНС – комітет незаможних селян

м. – місто

МТС – машинно-тракторна станція

НАН – Національна Академія Наук

НЕП – нова економічна політика

р. – рік

рр. – роки

с. – село

с. – сторінка

сmt. – селище міського типу

СОЗ – Спілка обробітку землі

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – століття

т. – том

ФЗО – фабрично-заводское обучение

ЗМІСТ

Від упорядника	5
Джерела усної історії Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї	21
Іменний покажчик	477
Географічний покажчик	495
Перелік опублікованих текстів-транскриптів	506
Список скорочень	528

530 *Усна історія Голодомору 1932-1933 років
у Північному Приазов'ї*

CONTENTS

Author's Preface	5
Primary Sources of Oral History of Holodomor 1932-1933 years in the Northern Pryazovya	21
Name Index	477
Geographical Index	495
List of Published Texts-Transcripts	506
List of Shortenings	528

Константинова Вікторія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент Бердянського державного педагогічного університету, докторант Запорізького національного університету. Автор та упорядник семи книг, зокрема, «“Бердянський літописець” Василь Крижанівський», «“Кращий порт Азовського моря”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1861-1875 рр.)», «“Повітова столиця”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1876-1893 рр.)», «Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I», «Бердянська чоловіча гімназія (1901-1919 роки) // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II», «Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки) // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том III». Організатор і учасниця низки історико-археографічних експедицій у південноукраїнському регіоні. Працює над докторською дисертацією, присвяченою урбанізаційним процесам на півдні України.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Усна історія Голодомору 1932-1933 років у
Північному Приазов'ї**
Матеріали історико-археографічних експедицій

Упорядник: **КОНСТАНТИНОВА Вікторія Миколаївна**

Комп'ютерна верстка та макетування: **І.І. Лиман**
Художнє оформлення: **С.К. Акімов, М.М. Бучакчийська**
Коректор: **В.О. Юносова**

Підписано до друку 3.11.2009. Формат 60х84 1/16
Папір офс. Гарн. Таймс. Друк різогр.
Ум. друк. арк. 30,8
Наклад 800 прим.

Видавництво ПП «АА Тандем»
Адреса: 69032, м. Запоріжжя, а/с 7633, тел. (061)222-70-10
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців: Серія
ДК № 2899

Поліграфічна дільниця ЗНТН
м. Запоріжжя, вул.Тюленіна, 23